

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti

LENGYEL DÉNES ÉS NAGY MIKLÓS

KISREGÉNYEK

4.

JÓKAI MÓR

AKI A SZÍVÉT
A HOMLOKÁN HORDJA

(1886)

SÁRGA RÓZSA
PUSZTAI REGÉNY

(1893)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1988

Sajtó alá rendezte
VÉGH FERENC
SÁNDOR ISTVÁN

Lektorálta

MOLNÁR JÓZSEF

170087

ISBN 963 05 0208 9 (összkiadás, kritikai)

ISBN 963 05 4545 4 (kötet)

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1988

Printed in Hungary

AKI A SZÍVÉT
A HOMLOKÁN HORDJA

(1886)

Sajtó alá rendezte
VÉGH FERENC

1. FEJEZET

ALOF-BETH-GOMÁL MOLLAH

Akik a szíriai nyelvvel ismerősek, (s ugyan ki ne ismerné?) rögtön ki fogják találni, hogy ez a név: *Alof-beth-gomál mollah* annyit jelent magyarul, hogy „Ábécé bácsi”. — S ez a név a lehető legnagyobb megdicsőítés halandó emberre nézve. — Mert valamiképp az Alkorán az a könyv, amelyben minden tudománya a kerek világnak bennfoglaltatik; azonképpen az ábécé az a könyv, amelyben az ember minden betűt megtalál, s ezen betűknek összerakásától függ, hogy minden kérdésre megkapja a kívánt feleletet.

Alof-beth-gomál mollah az igazhívők orákuluma.

Eredetét a régi „Koreis” törzsből származtatja. A törzs maga rég kivészett már. Elfogyasztá a szent élet, a testi élvezetek megtagadása: ami megmaradt, elpusztíták a vahabiták: a mollah maga képviseli az egész népcsaládot, melyből maga Mohamed próféta is eredt. — Ez idő szerint terjed az életkora százhuszonhat esztendőre. „*Meghalhatatlan*” ember.

A lábaira már nem bír felállani, s a kezét nem bírja a szájáig emelni; de azért a legjobb testi-lelki egészségnek örvend. Aki hozzá jön tanácsot kérni, jövődőt mondatni, annak kötelessége a prófétát megetetni és megitatni. Nem nehéz kötelesség, miután az öreg növényfogyasztó.

Aki hátrafelé száz éven végig lát, az bizonyosan előre is éppen olyan messze belát a jövődőbe.

Alof-beth-gomál mollahnak a feje a mohamedánok Conversations-lexikona s a bölcsesség tárháza.

A bölcsességét semmi sem bizonyítja oly határozottan, mint

az, hogy saját magáról milyen jövődőlátással tudott gondoskodni.

Egy olyan törzsnek az ivadéka, melynek kiirtására volt kihúзва minden fegyver, barbárok és versenytársak kezében; kénytelen volt olyan rejtekhelyet keresni magának, ahol rá nem találnak. Csakhogy ott meg elveszhet éhen vagy a puszták ragályos lázaiban.

Alof-beth-gomál kiválasztotta magának menedékkül azt a völgyet Tunisz tartományában, amelyet az „egészség völgyének” neveznek, ahol az örökzöld cserfa a fenyővel és pálmával csodálatosan összekeveredve, életgerjesztő balzsamával gyógyítja meg az odamenekülő nyavalyásokat. S ahol még az ellenséges növényóriások is ki tudtak békülni, az emberek közt is aranykorbeli jóakarát az egyedüli törvény. Az arab közmondás szerint az „Ain-draham” (ezüst forrás) tartományában bátran járhat végig egy szűz leány, arany koronával a fején éjszaka — egyedül.

A hajdani karthágóiak s a római Caesarok egykori kedvenc paradicsoma most is tele van még a régi nagyságot hirdető paloták romjaival: a chemsui márványbányákból került mesés szép antik-sárga, rózsaszín, zöld és erezett oszlopok még tartogatják a bazilikák, amfiteátrumok árkádjait s hirdetik Nerva Traján örök dicsőségét, de Alof-beth-gomál mollah nem választá ez üres palotákat lakhelyéül; hanem bevette magát a Szuk-el-tin-i sziklasírboltok egyik üregébe, s ott megosztotta a Flamen Martialissal a fekhelyét: a szarkofág fenekén alszik a Flamen, a tetején a mollah.

Ha a mollah most százhuszonhat esztendő, akkor nyolcvan esztendő óta kell neki abban az odúban ülni. — És mégis tudja, ami az egész világon történik. Akik tanácsot kérni jönnek oda hozzá, azok hordják azt össze neki. S eljárnak hozzá a kicsinyek és a nagyok, a gazdagok és a nyomorultak, a hatalmasok és az üldözöttek; és különösen, akik szerelmesek. És még azután, ami legkülönösebb baj: Európában alig ismeretes,

de a Keleten sűrűn előfordul: a „halott-szívűek”. A szerelem halottjai inkább.

Ilyen „halott szív” volt a szíriai kormányzónak, Tefik bejnek a fia, „Edrisz el-Homrah emír”.

Azért hítták „el-Homrah-nak” (veresnek), mert az arca, a keleti faj olajbarna színétől elütően, piros volt. Olyan piros, mint a rózsza. És a szíve mégis halott volt.

2. FEJEZET

TEFIK BEJ ÉS A PRÓFÉTA

Tefik bej, akinek a melléneve volt először „gázi”, később pedig „deli”, mind a kettőt kiérdemelte: az elsőt, „a győztes”, a vahabiták és beduin törzsek fölötti diadalaival, a másodikat pedig, „az űrült”, azzal, hogy elvesztette az eszét. Hogyan cserélte ki egymást ez a két név?

Szép, erőteljes férfi volt, még ötvenéves korában is. Igazi eredeti arabs jellegű arc, sötétbarna színnel, fekete göndör szakállal, villogó fekete szemekkel; ideges, karcsú termet, széles vállal, acélizmokkal; kivált ha lovon ült, a Selaheddin korabeli hősökre emlékeztetett.

Egy napon nem restelte a hatalmas bej felkeresni a Szuk-el-tin-i prófétát sziklaodújában.

Ismerte a látogatást tevők kötelességét; iszákjából megtölté a bölcs gyékénykosarát datolyával, kőkorsóját forrásvízzel; szájába rakta az ételt, szájához emelte a korsót, megetette és megította.

— Áldva legyen Allah neve, aki Illés prófétát táplálta a pusztában a maga hollói által.

— Hát engem csak hollónak becsülsz?

— Nem. Te vagy a keselyű, aki a beduin törzseket megeszed, Tefik bej.

— Honnan ismertél rám?

— Minden embernek a homlokán lakik a lelke, aki megmondja, hogy kicsoda. Miért jöttél hozzám?

— A fiam beteg, annak a számára keresek nálad írt.

— Miben szenved?

— Semmiben sem. Hiszen ha valami hibája volna, akár testi tagjaiban, akár a belső zsigereiben, nem jönnék tanácsért tehozzád, hanem elvinném a keresztyén tudósokhoz, akik ezt a tudományt tanulták; tudnak halottból élő, élőből halottat csinálni; fiamnál az a baj, hogy semmi baja sincsen. Ép, erős, délceg: naphosszant megüli a vágató paripát, neve sokszor fel van már írva ellenség homlokára. Étvágya jó, de az éhséget is kibírja, ami első kötelessége a jó katonának.

— Talán hát engedetlen, szilaj természetű?

— Sőt ellenkezőleg: a legjobb fiú a világon, akiről a többi legényeknek hímet kellene varrni. Apatisztelő, bajtársmegsegítő, koldusápoló. Sohase láttál olyan fiút: mikor a harc melegében látod, egyik kezében a szablya, másikban a lándzsa, csak a térdével igazgatja a mént, úgy dül az ellenségben, mint a párdúc a tevék között, ha pedig otthon van, szegfűt őjt, galambot etet.

— Hát akkor mi baja?

— Nem akar asszonyt szeretni. Gyűlöli az asszonyféléket, elfordul előle; nem néz reá. Megpróbáltam már vele mindent. Elvittem az örmény kávéházba, ahol a bajadérek táncolnak; — helyettük ő takarta be az arcát. Adtam a kedvéért lakomákat, amelyen francia mustot ittak, amely ki van véve a próféta tilalma alól, a hárememből a legszebb rabnőket ültettem melléje; a bort kiköpte a szájából, s a csókot letörülte az arcáról: egyik sem fogott rajta. Annyira megy a nők iránti gyűlölete, hogy még a saját hugait sem akarja látni, és soha velük beszédbe nem állt még. Pedig szép leány mind a kettő.

— Tudom. Az egyiknek a neve „Laillabeth”, a másiké „Ferinkháne”. Az első anyáru is nővére Edrisznek. Keresztény-nő volt az anyjuk. Azt te egy kolostorból raboltad el erővel.

— Mindent tudsz. — Azt hiszem, hogy ez a keresztyén asszony kötötte meg a fiának a szívét a születése órájában, hogy soha ne szeressen nőt.

— Mennyi a fiad életkora?

— Éppen fele az enyimnek. De olyan idős koromban én már tíz leányt raboltam el a kút mellől.

— Allah nem egyformán osztotta ki a virágzást és a gyümölcsstermést a fák között. A fügefa háromszor virágzik, háromszor gyümölcsöz, amíg a nap rákfordulótól a bakfordulóig eljut; a medveszőlő fájának az érett gyümölcse pedig ott éri az ágon az új virágot: annak egész év kell; — a cidoni alma fanyar marad a tizennegyedik holdtöltéig; és a kenyérfa gyümölcsét csak hat évszak letölte után lehet leszakítani. Majd megjön Edrisz el-Homrahnak is a maga ideje, amikor a szíve virágozni kíván.

— Csakhogy én arra nem várhatok. Edrisz fiam a minapi harcjátékok alkalmával megnyerte a kedive kegyét. Én azóta ismét új diadalokat vívtam ki az ő ellenségei fölött. Most az én hőstetteim megjutalmazására azt gondolta ki a kedive, hogy leányai közül a legidősebbet a fiamnak adja feleségül. A menyasszony már útban van. Az én Edrisz fiam pedig hallani sem akar felőle. Veszedelmes kelepcebén vagyok. Ha a szultáni hercegasszonyt visszaküldöm, akkor „megittam a fekete kávémat”.*

— Mindennap Allah árnyékában járunk.

— De én még koránlom a paradicsomba jutást: nekem még nagyon sok megenni valóm van itt a földön.

(A mohamedi hitrege szerint Allah minden embernek kiszabta a születése napján, mennyi ételt kell e világi életben elfogyasztania; aki hamarább megeszi, hamarább elvégzi; aki takarékoskodik vele: hosszabban él.)

— Van időd a meggondolásra. A hercegleány nem fog egyenesen a te palotádba menni; annak még egy nagy kerülő utat kell tennie, s azalatt majd mutat megváltást a sors.

* Ha valaki eljátszotta a kedive kegyét, azt csendesen eltették láb alul; mérget tölthettek a kávék findzsájába.

— Én már találtam ki egyet. Ha a fiamnak nem kell a menyasszonya: elveszem magam feleségül.

— Ha te elveszed a kedive leányát, akit a fiadnak szánt, akkor az megteszi, hogy a fiadnak elküldi a leányának az anyját feleségül, s akkor a fiad lesz a te apósod s az újszülött fiad lesz a fiadnak az unokája. Különben is tudd meg azt, hogy öreg ember szívének a fiatal asszony fényes tőr. Egyébiránt jól teszed, ha a legédesebb nemét választod a halálnak.

— Csak egy nagy baj van vele. Ha én magam veszem el a kedive hercegkisasszonyát, akkor az udvari törvények szerint azonnal el kell bocsátanom a most meglevő két feleségemet. A szultánleány férje nem tarthat több asszonyt.

— Hát hiszen tudod azt, hogy az olló két ága, mely szüntelen egymás ellen harcolni látszik, mégsem egymást, hanem mindig a közbeeső valamit metszi darabra.

— Csakhogy nekem nagyon kedves volt ennek az ollónak a metszése.

— Ám lássad. Én tudnék neked valami tanácsot adni, amivel a kedive haragját elfordíthatnád. Te is fogod tudni, hogy a kedivének „gyűjtési” szenvedélye van. Voltak szultánok, akik órákat gyűjtöttek, mások drága ötvösműveket: a kedive minden színű rabnőket szed össze. Van neki már mindenféle: hófehérbőrű orosz, aranyosbarna színű örmény, hollófekete bársonybőrű bisbariba szeredseny, olajsínű maláji, rézszín bőrű indián, sárga kínai; aztán van olyan, akinek a bőre márványozott, fehér pirossal törve; azután meg hamuszínű, amilyen a kreol nőké, meg olyan, aki a csiszolt diófához hasonlít, cigányfajta. Én tudnék neki még egy új színt szerezn.

— Mifélt? Lehetetlen az!

— Zöldet.

— Valami tengeri istennőt?

— Nem. Csodák nincsenek a világon. Allah teremtése minden, ami volt, van és lesz. Itt járt nemrég nálam egy egész család, amelynek bőre zöld: arca, teste csupa világoszöld. Nem

betegség rajtuk ez a szín; hanem egy csodálatos vérkeverék szüleménye. Az apjuk sárga színű kínai volt, s az anyjuk fekete. A gyermekeik zöldek lettek. Van közöttük egy hajadon leány, aki szép. Mintha topázbul volna faragva. A hajában is egyáltalán van e két faj sajátosága; olyan puha és göndör az, mint a szerecsenyeké, de olyan hosszú, mint a kínaié; úgy omlik le rajta, mint egy bársony palást. — Különös színük miatt nem volt maradásuk a szülőföldükön; se a kínai, se a néger nem akarja őket befogadni. Egyik országból a másikba üldözik őket, mint a belpoklosokat. Hozzám jöttek tanácsot kérni. Én azt mondtam nekik, hogy menjenek el Dzsiddába, ott húzódnak meg a *hánban*, majd nemsokára értük fog menni egy nagy úr, s elviszi őket egy fejedelem udvarába.

— Aisah kötényére esküszöm, az a nagy úr én leszek. Azt a zöld leányt megszerzem azonnal.

— És elküldöd a kedivének, kiengesztelésül a visszautasított hercegleányáért.

— Nem! Megtartom magamnak a hercegleányt feleségül, a zöld leányt pedig rabnőül

— Ám lássad. De ráemlékezzél, hogy nem én tanácsoltam.

— Allah legyen előttem! Ő akarta, hogy a férfinak a szíve sebesebben dobogjon, mikor asszonyra gondol. — De már most szólj, tudsz-e valami segedelmet a fiam számára, hogy annak a szíve ne legyen halott.

— Megmondhatom; de jobban tennéd, ha annak hagynád. Azt mondja az Alkorán: „ha alvó oroszlánt találsz, ne lépj a farkára, hogy fölkeltsd”. Ha a kertész sietteti a fának a virágzását, az a fa elvész.

— De már huszonöt éves korában csak virágozhatik.

— Ábrahám hatvan éves volt, mikor nőül vette Sárát.

— De ott volt Hágár!

— Az történik, amit Allah előre elrendelt, én vissza nem forgathatom a nagy könyv lapjait. Tele van írva a múlt és a jövő lapja egyaránt. De én megmondom neked most,

hogy rossz lesz azt tenned, ami meg van felőled írva, hogy tenni fogod.

— Hallgatom.

— Tehát el fogod küldeni a fiadat a nagy búcsújárással Mekkába a „Beit Allah”-hoz (Isten háza), amikor a napja eljön, hogy a „Kába” ajtaját felnyitják. Mikor el lesznek végezve a szertartások, a Zemzem kútjánál való mosakodás, az Arafát-hegyi zárandoklás, a Wadi muna pusztában a kőhajigálás: hát akkor a fiad szíve eleven lesz. Új emberként fog visszatérni a „Beled el-Harám”-ból. De abból nem lesz semmi jó. Most hagyj békében és meg ne köszönd, amit tőlem kaptál, mert abban nincsen semmi jó.

Mikor Tefik bej kilépett a próféta sírlakából, éppen akkor jött fel a nap a Dzsebel el-Hadzsela kopár gerince mögül, mely úgy néz ki, mintha óriási várak dűledéke volna.

Akkor bámult el csak, visszatekintve az elhagyott völgyre, az Alof-beth-gomál mollah lakásának pompáján. A szultánok valamennyi palotái nem mérkőzhetnek azzal.

Azt a meredek hegyet, melynek aljába a rómaiak sírűregei vannak vájva, úgy hívják a mai kor népei, hogy az „*izzó szikla*”. Fekete homokkő az egész, mely a bazalthoz hasonlít. Semmi növényzet rajta: kopár az egész kő. A naptól fenékgig áthevítve, üregeiben olyan hőség van, mint egy szárító kemenében. Az idehordott hullák mind múmiákká váltak a száraz hőségtől, s állati élet ott meg nem maradhat. Az a pokol.

Hanem Allahnak úgy tetszett, hogy az ő híve számára egy ölnyi tért kiszakítson a pokolból.

A sziklafal mentében húzódik a hajdani római vízvezeték maradványa, mely a régi Simissus városába szállítja a távol hegyekből eredő patak vizét. Az egész aqueduct összedült; csak ez a kis darab áll fönn belőle, s most a félbeszakadt romcsatornából hull alá a patak éppen a próféta lakóhelyének az ürege előtt, eleven kárpitot képezve a bejárásnál, mely azt eltakarja. A zuhatag medencét vajt a kőben, melynek örökké

forgó örvénye behatol a próféta barlangjába s mint egy szolgalattevő dzsinn, tisztogat és hűs levegőt áraszt; a barlangot fehér köd takarja folyton, s amint a nap keresztül a zuhatag kristályán, a próféta sírlakását örök szivárványfény derengi át.

1

3. FEJEZET

A DRÁGA HOLD ÉS AZ OLCSÓ HERCEGNŐ

Egész *Dzsidda* népe mind a háztetőkön vlot, s valamennyinek az arca mind az ég felé volt fordítva. Az újhholdat keresték.

A kalendáriumban világosan ki volt téve, hogy a hold megújul naplement után 7 óra 11 elsőperc 22 másodperckor. De ez nem elég *Dzsiddában*. Am nyugodjanak meg a sztambuli, teheráni, tuniszi mozleminék az asztronómiai meghatározásokban; de a szent *Hedzsasz* tartomány lakóinak ez nem elég auktoritás. — Abban a malasztos háromszögben, melyet Éva sírja, a próféta bölcsője és temetője képez: (*Dzsidda*, *Mekka* és *Medina*), az újhholdnak tanút kell hozni magával, aki szemmel látta az ő megjelenését az égen: egy „*sohud*”-ot.

Ezúttal pedig egészen be van borulva az ég. Ígéri az esőt, de nem adja alá. Pedig ugyan nagy szükség volt már rá. A házakban minden ciszterna kiszáradt; a közkutak vasajtóval vannak bezárva, s a „vízbérlők” csak az „oádi” teszkeréjére adják ki a vizet korsószámra, — pénzért; forrásvizet a távol hegyek közül a beduinok hordanak bőrtömlőkben; de azt csak urak ihatják, mert drága.

Hanem azért mégis nagyobb az óhajtás egy kis derült ég után, mint maga a népszomjúság, s minden igazhívő a „fati-hát” hadarja, ínyéhez száradó nyelvvvel.

És *Dzsiddában* minden ember igazhívő mozlemin, kivéve egynehány gyaur pálinkaboltost, aki keresztény. Rendes nevén „*Kelb ibn Kelb*” (*Kutyafia Kuty*). A pálinka ugyan meg van tiltva a szultán és a próféta által; de hisz éppen azért árulják pénzért, mert tilos; különben ingyen adnák.

Látszik ugyan a keleti láthatár felé, amerre Mekka fekszik, valami kis rongyos szakadás a felhőpaláston: ha valaki éppen ott volna, hát onnan ugyan megláthatná a félholdat; de hát ki mehet oda? Annak a „Rok-madár” szárnyaival kellene bírni.

Márpedig az egész városra nézve nemcsak életkérdés, hanem valóban *ételkérdés* az, hogy fenn van-e „e mai napon”, valósággal az újhold az égen, vagy nincs. Mert ezzel az újhoddal kezdődik a nagy Ramadán-bőjt. S a bőjt a Mohamed-hitűeknél igen komoly dolog. Ezalatt egy álló egész holdjáraton át, napfelkeltétől naplementéig, egy falatnak és egy kortynak nem szabad lemenni az igazhívő torkán; csak naplemente után ehetik és ihatik. A gazdagoknak könnyű, mert azok éjszakát csinálnak a nappalból; bezárják az ablaktábláikat; a nappalt átalusszák; de a szegény embernek, akinek az utcán a dolga, aki a boltjában ül, ugyan keserves dolog egész forró napon keresztül nyelni az éhkortyot s még csak egy kis feketekávé sem szürcsölhetni. Néha pedig a hideg napon is, mivel a Ramadán „hó” nem számít a rendes „hónapok”, hanem a holdjárás szerint, s ekként 32 év alatt végig vándorolja az esztendőnek mind a négy évadját. Ez évben éppen a tavaszi monszun szelek idejére esett. Mint-hogy pedig a Ramadán „este” kezdődik: annálfogva az egész népségnek legnagyobb érdekében áll megtudni, hogy ez a „mai” éjszaka olyan éjszaka-e már, amikor a holnapra való ebédet előre meg kell enni? mert különben teljes huszonnégy óráig tartana az étlenség. S ez már nem bőjt, hanem koplalás.

Azonban az újholdat csak nem látta meg senki. Már be is sötétedett, s a helytartó basa dobosai kihirdették minden utca-szegleten, dobszó mellett, hogy a hold nem levén látható, a Ramadán-bőjt kezdete a mai napról holnapra tétetik át. A dzsiddai kormányzónak van arra hatalma, hogy megigazítsa az asztronómiát: egyébre úgyszincs.

Erre aztán minden igazhívő letakarodott a háztetőkről, a pékek, húsárulók és zöldségkofák bezárták a boltjaikat, a bazárra

lakatot vetettek s ment haza minden ember — mosakodni. Az arab mohamedán minden nap háromszor mosakodik, az indus mohamedán pedig négyszer — egy esztendőben.

A Ramadán-hó kezdetét hirdető ágyúlövés tehát a maga rendes kalendáriumi napjáról elmaradt.

Azonban a „Kizmet” nagy könyvében az volt megírva, hogy ezen a felhőfátyolozta napon egy buzgó igazhívó alig megmagyarázható okokból, éppen azon a vendégszeretetlen pusztán kóboroljon lóháton, amely fölött az említett égnyílás mutatkozott. Ennek a halandónak a szemei meglátták a nyugoti láthatáron éppen leszállni készülő újhold ezüst sarlóját, s miután a látomány által e szerencsés kiválasztottja a prófétának egyszerre „sohud”-dá lett fölavatva, szent kötelességének tartá azonnal lóhalálában bevágtatni Mekkába s hírül adni a Nagy Serifnek, hogy ő látta a holdat.

Ott tehát még aznap este elkezdődött a Ramadán-hó.

Mínthogy pedig abból nagy veszedelem támadna az Iszlámra, ha a Hedzsasz földén egy helyen ma, másikon holnap kezdenék a bőjt havát, annál fogva a nagy Serif megparancsolá a hírhozó sohudnak, hogy rögtön vegyen más paripát s vágasson Dzsiddába, ott is tudatni az örömhírt, hogy megvan a hold!

Dzsidda Mekkához gyors paripán is jó négy óra járás. A müezzim éppen az éjféλι szurát vonyította a minaréh erkélyén, mikor a sohud a helytartó basa palotája elé megérkezett.

Mondták neki, hogy a basa már lefeküdt s az igazak álmát alussza.

— Mondjátok meg neki, hogy a mekkai Nagy Serif parancsát hozom. Keljen fel azonnal.

A helytartó basa bizonyára ugrott volna az ágyából erre a szóra, ha igazán feküdt volna is: mert a Hedzsasz tartományában az igazi parancsoló úr nem a padisah, hanem a mekkai Nagy Serif; — azonban szerencsére fenn volt még s a fő-kádival sakkozott, közben iszogatva a tilalmazott rakit.

A sohudot bebocsátották a basához. Karcsú, deli levente volt. A természetét jól ki lehetett venni. A mekkai zarándokok öltözete, az „ihrám” nem más, mint egy fehér lepedő a vállukon s még egy fehér kendő az ágyékuk körül tekerve. A fiatal legény a lepedőt összecsavarta, hogy nyargalása közben szelet ne fogjon: nem volt rajta más, mint a patyolat kendő derekán, azon függött a meztelen kardja.

— Labbaika Allahuma, labbaika! — kiálta a belépő ifjú. (Ami annyit tesz, hogy „szolgállak, óh Allah, szolgállak”: — a mekkai zarándokok folytonos üdvözlése.)

— No mi baj? — kérde a helytartó.

— A Nagy Serif mondja: ma van a Ramadán kezdet: én láttam az újholdat. Labbaika!

— Oh, hogy szurokzápor esett volna a pofádra a három sejtán örök sebeiből, amikor megláttad! Hát mit csináljak én most a te holdaddal?

— Add hírül ágyúlövessel a városnak a Ramadán kezdetét! — mond a zarándok.

— Az Izrafil angyal trombitája nem lesz rettenetesebb az ítélet napján! — nyögé a basa. — Köszönöm, jámbor metuáf, hogy ezt a hírt elhoztad. — Mi jutalmat kérsz érte?

— Azt én egészen a te nagylelkűségedre bízom.

— No nézd ezt a csalafintát — mondá a basa a kádinak. — Rám bizza a jutalmat. Ha ő kérne valamit, azt lealkudhatnám negyedrészére. De magam magammal csak nem alkudhatom. — Adok neki egy erszény egyiptomi bronzpénzt. Talán még nem ismeri; azt gondolja: arany. Vagy még jobbat. — Jámbor metuáf: ajánlani foglak a nagyvezérnek, hogy nevezzen ki hadnagynak az albán lovasokhoz.

— Köszönöm, jámbor basa. Vagyok már eddig is valami. Én vagyok a kairói spáhik ezredese: Edrisz bég el-Homrah.

A basa hanyatt esett ijedtében.

— Allah akbar! Ezt nem lehet kifizetni sárgaréz pénzzel.

— No hát nemes Edrisz bég (ismerem az apádat is, a gázit,

a Tefik bejt), nagyon örülök, hogy láthatlak. Foglalj helyet a szőnyegen, s fogd a nargilé egyik szopókáját a szádba. Mától fogva vendégem vagy, az egész Ramadán hónapban keresztül.

Edrisz bég nem mondatta magának a kínálást másodszor; — szétterjesztgetve az összegyűrt ihrámját, s tagjait szalonképes burkolattal véve körül, leült harmadiknak a két úr közé. Egy szerecseny rabszolga rögtön eléje tolt a kis asztalt a kávéscsészével, míg egy lengeteg öltözetű rabnő megkínálta egy ezüst tálcából aszalt fügékkel és kandírozott pisztáciákkal: amelyeket Edrisz bég sok órai fáradsága által indokolt étvágygyal sietett bekebelezni.

A kormányzó basa eközben felhívatta a kavasát, s kiadta neki a rendeletet, melynek eredményéül néhány perc múlva egy hatalmas ágyúördülés szakította félbe az éj csöndjét.

De igazán mondván még Izrafil angyal trombitája sem fog annyi konfúziót okozni annak idejében idelelni a földön, mint amennyit előidézett ez az egy ágyúlövés.

Az igazhívók mind a gyékényeiken nyújtóztak már, s az ágyúlövésre a legédesebb álmaikból ugráltak fel.

Ágyúlövés. Ramadán kezdet! Huh, hetvenezer angyal! Tehát nem holnap kezdődik a nagy bőjt, hanem még ma! Akkor még reggelig meg kell vacsorálni minden embernek. De hol kapni most valamit? A török nem tart otthon éléskamrát: minden nap a piacról veszi az ennivalót. A török asszony nem gazdasszony. Nosza futott minden ember a szomszédjához kölcsönkérni egy kis harapnivalót. Minden bolt, mészárszék be volt zárva. Az utcákon szaladgálók hasztalan döngették sorba a boltajtókat. Éjjel nem árulnak a muzulmánok semmit.

A kormányzó basa ellenben jól el volt látva konyhára valókkal, szakácsa is volt, s annak nem kellett utasítás. Amint ez meghallotta az ágyúlövést, rögtön ürüt vágott, piláfot készített; tojásgyümölcsöt töltött meg mézes mandulával, s egy nagy cápaúszószárnyat kisütött olajban. A basa asztala sohasem szűkölködött vendégekben, s ami jó és drága a városban

csak kapható volt: az mind bőségesen volt felszolgálva. Az igaz, hogy senkinek se szokott megfizetni azért, amit elhordatott, se húsvágonak, se péknek, se szatócsnak.

Az éjjeli lakomának tökéletességéhez tartozott a zene és tánc is, kivált miután egy olyan kitűnő vendég vett benne részt, mint Edrisz bég. A núbiai zenészek és bohócok lármás játéakai eléggé mulattatták a fiatal leventét: bár igaz muzulmán léha nevetéssel nem szokta is jelezni a derült jó kedvét; midőn azonban a lakomázó vendégek elé belebbent egy pár *alme*, aminővel Dzsiddában egy egész városrész van tele; s elkezdé a maga érzéki mozdulatokból álló táncait lejtetni, s sebes orsószzerű pörgéssel a vékony selyemfátyolt a tagjai körül csavarni, s aztán megint megfordított pördüléssel a fátyolból kibontakozni, akkor Edrisz bég egész felháborodással takarta el az arcát az ihrám leplébe, s arra kérte a basát, hogy távolítsa el ezeket a szemérem nélküli némbereket.

— Éva anyánk sírjára mondom! — kiálta fel a basa. — Ilyen eset még nem jött tudomásomra, hogy egy fiatal levente megbotránkozzék az abelérák tánca fölött. Talán holtszívű vagy te, ifjú bég?

— Igenis, holtszívű vagyok — monda egykedvűen Edrisz.

— Bizonyosan keresztény anya szült?

— Igenis. Keresztény volt az anyám.

— Az ilyeneknek a fiai szoktak holtszívűek lenni. Voltál-e már a szent Kábakő előtt? Megmosakodtál-e a Zemzem kútjában? Áldoztál-e már eleven ürüvel az Ábrahám oltáránál?

Edrisz bég elmondá, hogy mindezen átesett már minden siker nélkül.

— Most is úgy borzadok az asszonyi állatnak a mosolygásától, mintha a párdúc vicsorgatná rám a fogait, s mikor felnyitja a száját valami leányféle, hogy nekem hízelegjen, mindig azt várom, hogy a kettős kígyónyelv fog előjönni belőle. S amióta a Kába követ érintettem, még inkább fázom tőle, mint azelőtt.

— Azt elhiszem — mondá a basa. — Nem is gyógyít meg az a bolond kő semmit. Csak a buta parasztoknak való az, hogy hitükben megerősödjenek, s papjaiknak a zsákját megtöltsék. Mink, művelt muzulmánok az ilyen mesékre már semmit sem adunk. Imádkozás, búcsújárás, mind csak babona. Megcsináljuk, hogy a nép, meg a papok fel ne förmedjenek ellenünk; de bíz én, ha a fogam fáj, nem olvastatom rá a szurát az imámmal, hanem hivatom a borbélyt, s kirántatom az odvas fogat. — Bízd rám magadat, vitéz bég. Amit semmi babona, vájákolás, kancsérolás ki nem vett belőled, én majd kiviszem a holt szívedet, s meggyógyulva térsz haza az apádhoz, a dicsőséges Tefik bejhez, akinek Allah hosszabbítsa meg az árnyékát.

Edrisz bég kíváncsi volt az ilyen szívhúzásra.

A basa egy intésére az egyik bajadér a hosszú rózsaszínű selyemfátyolának a végét Edrisz fejére borítja, s aztán elkezdett körülötte forogva keringeni, mint ahogy a planéta kering a nap körül, úgy, hogy apródonkint mind Edrisz bég körül tekerődött a fátyol és ugyanabban a mértékben fogyatkozott el a táncosnő termetéről. Mikor aztán egészen átköltözött a fátyol, akkor a bajadér odaveté magát Edrisz bég ölébe, s a fejét átkarolva gömbölyű karjaival, egy tüzes csókot nyomott az ajkára.

Ezt nevezi a basa a holt szív praktikus kigyógyításának.

De Edrisz bég el-Homrah nem állt kötélnek; dühösen tépte le magáról a karjait leszorító fátyolt, mint hajdan Sámson Delila köteleit, s a szemérmetlen hajadont, mint a macskát, derékon kapva, odadobta a basa lábaihoz, s azzal felrúgva az étkezésszalkát, kezébe kapta a meztelen kardját, mely szíjon lógott az övébe akasztva, s azt megforgatá a feje fölött.

— Eltakarodj előlem, „Sejtán-Emisznézi”, vagy kettőbe hasítlak! Te pedig vén istenkáromló mushir, légy átkozott örök időkre, amiért meg akartál rontani egy igazhívót. Ha a Ramadán-hóban nem volnánk, s ha nem nézném azt a Nisán-Ifticház-rendet a gyomrodon, aminek érdemetlen viselője vagy,

bizony a lábadohoz tenném a fejedet! Büntessen meg Allah, én futok ebből az ördögök palotájából! Te maradj itt, disznó! Bátyja a malacnak!

Azzal kirohant az ajtón, előhozatta a paripáját, s visszaindult Mekkába.

A kormányzó basa szépe zsebre dugta a kapott címekeket; volt neki már abból egész gyűjteménye, s elégiült kedéllyel dörzsölé a kezeit, hogy íme ettől a sohudtól ugyan olcsó áron megszabadult.

De csak nagyhamar bekövetkezett az átok beteljesülése, melyet Edrisz bég a basa fejére szórt. A legvidámabb éneklés és citerázás közepette egy ágyúördülés hangzott el odakünn, mely egyszerre csendet parancsolt, s nyomban utána következett a másik.

— Ez a tengerről jön.

Azután még több lövés . . . egész hétig.

— Hét ágyulövés! Insallah! Valami hercegasszonyt hozott ide az — iblisz!

Most vakarta aztán már a fejét a vörös fez alatt a basa. A hercegasszonyok rendesen ide szállnak a kormányzó palotájába, egész cselédségükkel: egy ilyen fenséges látogatónak az ellátása tökéletesen elnyeli azt az Allah-adta véletlen jövedelmet, amit egy-egy útközben a hajón elhalálozott indus zarándok pénze hajt a basa konyhájára.

Rögtön eltakarította az egész pompás lakomát, s meghagyta a szakácsának, hogy amíg a vendégek itt lesznek, a legavasabb faggyút használja a sütés-főzéshez.

A veszedelem gyorsan következett. A basa a palotája erkélyéről szemlélheté, hogy a kikötőben horgonyt vetett gőzösről, hogy szakad el egyik csónak és dereglye a másik után. Éjszaka levén, mindannyi el volt látva lámpásokkal. Előbb jött egy három lámpásos kaik. Ez a kavasz. Azután egy négy lámpásos dereglye. Ezen vannak az eunuchok. (Nevezzük magyarul „kappanőr”-nek; — nem is új szó; Diószeghy találta fel az

„arnica” számára.) Azután jön egy hosszú, mennyezetes bárka, hét lámpással, azon jön a hercegasszony; annak a nyomában aztán több csónak, páros lámpásokkal: azok szállítják a málhákat.

— Legkevesebb száz kenyérpasztítót hoz magával! — sóhajtja fel a kormányzó: szomorúan tapasztalva, hogy a partra ért három lámpás csakugyan egyenesen az ő palotája felé tart.

A kavasz jóval előre érkezett meg. A hercegasszonyt kísérő férfiaknak a partraszállásnál elébb végig kellett döngetni a vámhivatalnokokat, akik nem akarták megérteni, hogy fejedelmi személyek málhái nem tűrik a vámot; s azután meg a sűrű néptömeg közt rinocéroszbőr korbáccsal kellett utat verni egy szakasz feketének a közbevett lámpáshordók számára, akik a magas utazónő palankinját oldalt fogták. Az elkésett Ramadán-kezdet miatt az egész város minden élő népe az utcán szaladgált.

A kavasz felsietett a basához, s átadta neki a fetvát, amiben az utasítások voltak a számára a nagyvezértől.

A basa azt mondta rá: „péki”.

A török, ha valami tetszik neki, azt mondja rá: „péki”, — ha nem tetszik, akkor is azt mondja, hogy „péki”. (Jól van.)

— Csak azt sajnálom, hogy az elkésett Ramadán—kezdet miatt nincs a házam eléggé ellátva ilyen magas vendég igényeinek kielégítéséhez.

— Amiatt ne legyen gondod. A hercegnő mindent hoz magával, ami a kényelméhez megkívántató: még főzőkemen-cét is; neked csak a nyers halat és húst kell szolgáltatnod; azt is megfizetik; aztán meg a szemet. Nyittasd meg a hölgyvendégek számára való szobákat, hogy a szőnyegeteket, párnákat felhordják. Majd ha elvégezte az étkezését a hercegnő, hívatni fog.

Ez már aztán enyhítette az Edrisz bég átkát.

Az előkelő vendég nagyszámú kíséretével elfoglalá az üres

szobákat, minőkkel a nagy kormányzói palota bőségesen el volt látva; azt a szobát, melyet a maga és rabnői lakásául választott, földiszíték a legdrágább perzsa szőnyegekkel és orosz prémirhakkal; a vánkások, nyugvó párnák mind gazdagon voltak hímezve ezüsttel, arannyal; asztal gyanánt szolgált a remek préselt bőrből készült vánkos, a mellé voltak elhelyezve a pompás vésett művű arany- és ezüstedények; azoknak egy része fogadalmi ajándéknak szánva a szent helyeknek. A terem közepén volt a bronzból készült kemence; valódi remekműve a keleti fémkovácsművészetnek, melyben egy negyedóra alatt meg lehetett abálni az ürühúst. A hercegnő kívánsága az volt, hogy az ételt a szeme láttára készítsék el.

Mikor a basát maga elé hívatta, már akkor túl volt a lakomán a hercegnő: csak a feketekávé töltegették még apró arany findzsákba.

Hasztalan fáradozás volna a hercegnőt le akarni írni; mert annak az egész természetét végtől-végig takarta az idomtalan szabású, irigy feredzse, melynek a bő ujjába még a kezét is eldughatá; a feje is sűrű fátyollal volt letakarva, s az arcát rejtve tartá valami arany álarc, mely csak a két szemének hagyott nyílást, s valami olyan lengeteg anyagból volt, hogy a lélegzete folytonosan mozgásban tartá.

— Labaika Allahuma! — üdvözlék egymást kölcsönösen. A hercegnő a meghajtott fejével mutatta a basának, hogy hová üljön le.

Azután megszólalt olyan halk hangon, hogy alig lehetett hallani. Kevéssel volt az több a sottogásnál.

— Én holnap tovább akarok utazni Mekka felé.

— Péki . . .

— Sok kincset viszek magammal; az azyr beduinok támadásától tartok.

— Békében fognak hagyni. A múlt hóban tizenkettőt akasztattam fel közülök.

— Annál rosszabb.

— De a többiek között meg kiosztottam három erszény pénzt a szultán kegyadományából.

— Péki . . .

— Elővigyázatból mégis rendelni fogok melléd száz albán lovast egy muteszelimmel.

— Péki . . .

— Majd megírom az ajánlólevelet a mekkai Nagy Serifhez, hogy hamarabb bocsásson be téged a Kábához, mint a többi asszonyokat.

— Péki . . .

— Ott vár rád a férjed?

— Nem vár.

— Péki . . .

— Nekem nincs férjem.

— Özveggy vagy?

— Még hajadon vagyok.

— Péki . . .

— El vagyok jegyezve s fogadalomból jövök a szent városba.

— Ott van már a vőlegényed?

— Nincs ott.

— Péki . . . Akkor nem mehetsz be a Kábába.

— Miért nem?

— Mert oda semmiféle leányt be nem eresztenek.

— Miért nem?

— Mert a leány olyan, mint a rózsabimbó. Az ember nem tudhatja, hogy nincs-e kelyhében pók?

— Péki . . .

— Bizonyosan hallottad a történetét, hogy miért lett a Kába köve fekete?

— Nem hallottam.

— A Kába köve, mikor a próféta imájára az égből leesett, tiszta fehér volt és átlátszó; de egyszer egy afféle hajadon tette rá a kezét, aki olyan virágbimbó volt, melyben pók lakik; s attól egyszerre olyan fekete lett az égből esett kő, amilyennek

most ismerjük. Ezért nem bocsátanak többé férjnélküli némbert a Kába szentélyébe.

— Péki . . .

A basa vállat vont; ha neked „péki”, hát nekem is „péki”.

S azzal tovább szüröcsölte a kávéját; a hercegasszony kissé felemelve az arany arctakaróját, egy falat rahát rakumot dugott a szájába, s amíg azt majszolta, addig hallgatás volt.

Megint megszólalt a hercegnő.

— Én úgy tudom, hogy az adeni szultánnak a leánya is meglátogatta a szent Kábát és be lett bocsátva.

— Az igaz.

— Hát annak lehetett?

— Mert tudta a módját.

— Mi volt a módja?

— Ha karod, elmondom. De csak úgy, ha nagyon akarod. Hogy aztán azt ne mondd felőlem, hogy én erőszakoskodtam veled.

— Péki . . .

— Hát amikor egy ilyen magasrangú szűz óhajt a próféta szülőhelyének szentélyében látogatást tenni: a Nagy Serif megteszi a kedvéért, kivételképpen, hogy férjed ad neki.

— Férjet?

— No igen. De csak ideiglenesen. Arra az időre, amit a magas hölgy a szent helyeken eltölt. Annak a férjnek csak kötelességei vannak, de jogai nincsenek; az kíséri el a hölgyet a templomba, s segít neki felmászni az első lépcsőfokon, amely olyan magas, hogy nekem a szakállamig ér; aztán felvezeti az Arafát hegyre, a palankinja mellett gyalogol, s a sátora előtt őrt áll. Az cepeli utána a hét követ, melyekkel a három ördög-szobrot meg kell hajigálni: együtt vacsorál vele s vacsora után vizet tölt a nő kezére s éjszaka mellette alszik: hanem egy „*kivont kard van a férj és feleség közé téve*”.

— De hátha az a színleges férj el találja egyszer felejteni, hogy az a kard minnek a jelképe?

— Éppen erről szokott gondoskodni a Nagy Serif bölcsesége. Minden alkalommal vannak Mekkában holt szívű férfiak, akiknek a szeme lezáródik az asszonyi bájak előtt. Egy ilyent ad férjül a pártfogolt hajadonnak. Szívesen vállalkozik az rá. Amíg a színlett házasság napjai tartanak, addig jól él a fickó; mikor vége van a búcsúnak, a Nagy Serif rendén elválasztja őket: a hercegnő újból leány lesz, a férj megkapja a napszámját, s aztán nem tudnak egymásról többet. Én ajánlhatnék néked egy olyan vice-férjnek való ifjút.

— Péki . . .

— Derék levante, jó családból való.

— Az mindegy, akár mameluk, akár tevehajcsár, ha csak faragott kép, aki ott marad, ahová megtámasztják. Tehát írd meg ezt a Nagy Serifnek. Én minden szertartásnak alávetem magam.

. . . Másnap már útra kelt a hercegnő Mekka felé. Neki is fel kellett öltetni az ihrámot, a mekkai zarándokok egyetlen köntösét. Egy kis áldozattal, melyet az imám és a vezető metuáf markába nyomott, el lett neki nézve, hogy az ihrám alatt megtarthatá magán az inget és a harisnyát; más halandónak mezítláb kell az utat megtenni az Éva sírjától a próféta bölcsőhelyéig.

A hercegnő szerencsésen megérkezett a szent városba; a helytartó basa előre futtatott hírnöke megelőzte a Nagy Serifnek küldött levéllel, s a hatalmas papi fejedelem eléje jött a város kapujáig: addig be sem engedte lépni a városba, amíg a számára kiválasztott férjjel minden ceremónia megtartása mellett össze nem adá. Az a férj volt Edrisz bég el-Homrah.

„Péki!” . . .

4. FEJEZET

EL-KÁBA YEHRAM

A színlett házasságnál nem mondják meg a házastársak a neveiket, (a töröknél nincs matrikula), hogy arról se emlékezzenek többé egymásra, majd mikor az asszonyból ismét leány lesz. A feleség úgy hívja az urát, hogy „ember”, a férj a feleségét, hogy „asszony”. Elég ismertető név, midőn a többi férfi körülöttük csak félembert, s a többi nő csak rabnőt.

Legelső kötelessége volt Edrisz bégnek az asszonyát kíséretől együtt elhelyezni. Ahhoz egy egész házcsoportot kellett kibérelni. Százezrével jöttek; azoknak is tanya kellett, minden élelmiszert magával hozott a karaván, mert az Mekkában méregdrága. Egy mérce tönköly (a leghitványabb gabonafaj) száz piaszter a búcsújárás idején. A Nagy Serif kegye folytán közel a nagy fürdőmedencéhez kapott a hercegnő lakást egy olyan palotában, mely a templom oldalához volt építve, s ahonnan annak az udvarába lehetett látni: volt hozzá egy udvarka is, amit kertnek neveztek: egy pár kaktusz meg egy pálma nyomorgott benne.

Azután pihenőt lehetett tartani, amíg az a nap bekövetkezik, amikor a nők számára nyitják meg a Kábát. Körüljárni lehet azt bármikor az igazhívőknek, férfinak, asszonynak, shiitának, szunnitának, zarándoknak és bajadérnak.

Az óriási nagy templom huszonhárom kapuján rajzik ki s be a nép. Mondják, hogy negyvenezer ember elfér benne. Az árkádok alatt eleven élet üt tanyát. Itt egy arab iskolamester tart előadást az Alkoránból a tanítványainak, amott népekesek és utcai táncosnók mulattatják a közönséget. Egy szöglet-

ben a papucsvarga foltozza a körül felhalmozott patymagokat, melyekre a gazdáik áhítattal várnak. Odább a zemzemija töltögeti nagy vederből kis korsókban a szent vizet. Emitt egy pénzváltó magyarázza a hadzsadzsnak a piaszter értékét; mellette ürühúst mér egy mészáros, hosszú fogásra felakasztott nyúzott állatokból; zсібárus kínálja nagy lármával a portékáit; potrohos teheráni kalmár ül pőfékelve a tevebőrön, drága szőnyegetek és ércedényeket rakva maga körül csábító szemlére; zarándok-csapatok szaladgálnak a metuafin után, az előénekelt szurát utána üvöltve; beduinok dulakodnak gyűlőlt egyiptomiakkal; — amott egy imám prédikál reggeltől estig, s szidja a keresztényeket, a zsidókat, az eretnekeket, a bálványimádókat; aki megúnta hallgatni, dob neki egy pénzdarabot s odább megy; a túlsó oldalon talál egy másik makámét, abban egy másik imám prédikál, az meg az első szidja, a harmadik mind a kettőt, a negyedik mind a hármat s együtt négyen a gonosz Biaidijákat, akik Mohamed-hitűek, de nem járnak templomba, nem takarják be az asszonyok arcát, s el nem zárják őket, s csak egy feleséget tartanak s az északcsillag felé fordulva imádkoznak. Majd meg szép leányok csoportja állja útját a zarándoknak, s tolakodó nyájassággal hízelgi körül. Az udvarban csoportok települnek le étkezni, akiket egyszerre ellep a galambok serege, melyek a kezükből csipkedik ki a falatot. Közben minden teketóriázás nélkül levetkőzik ádámpusztára egy igazhívó, s öntözteti végig a testét a szent vízzel, s valamennyi feje fölött a hét minaréhn álló templomörök ordítják az idők óránkénti haladását.

E rengeteg oszloperdő közepett, melyet száz kalifa építtetett, messze országból elhozott márványkövekből és gipszfedte homokkőből, emelkedik ki a szentül-szent „Kába” (kocka). Az annyira áhított végcélja minden igazhívó mozlemnek. Egy lapos födelű, négyszögletű torony, negyven singnyi magas s tetétül talapjáig behúzva a szent Kizvával: a sötétszínű selyemszőnyeggel, melyet a szultánok minden évben megújítanak: a

tavalyit kiosztják a szegények között. Mikor néha meglendül a szél s megmozgatja a nehéz kárpitot, a templomőrök elkezdnek ordítani: „ide, ide, igazhivők! nézzétek, hogy emelgeti a szent Kizvát a hetvenezer angyal!”

A Kába belsejébe vezető ajtónak a küszöbe oly magas, hogy alig éri el az ember a fejével, oda úgy húzzák fel a zárándokot, már tudniillik az olyant, aki fényes ajándékot hoz, mert a Kába szentek szentjében csak a fogadalmi kincsek állnak.

Maga az imádat tárgya: a Kába *fekete köve*, a torony ajtaja mellé van befalazva, olyan alacsonyan, hogy azt csak térdelve lehet megcsókolni.

Ezért a csókért vándorol ide évről évre százezer ember, távol Ázsiából, széles Afrikából, az európai Törökországból. Nem járják ezt vasúton; hanem teveháton, vagy lovon, a nagyon buzgók, a szegények gyalog; hónapokig tartó szenvedések, nélkülözések között, homokszivatagokon, sziklakietlenségen keresztül, a fojtogató számum, s a fagyasztó északi szél által korbácsolva, szilaj rablótörzsektől üldözve, a délibábtól csalogatva. Midőn pedig a szent tartományba lép a zárándok, akkor minden öltönyét leveti, csak egy vékony lepel takarja testét; turbánját lecsavarja fejről, s koponyáját simára borotválztatja, s úgy halad a szent sír és a szent bölcső városáig mezitláb, fedetlen tar fővel rekkenő napsütésben, homokszóró viharban, s csak akkor öltözik fel újra, ha a búcsújárás végén az Arafát hegyről visszatér.

És még egy egyiptomi csapást hord magával a hodzsa. Az egész Ramadán-bőjt alatt tiltva van mindenféle vadászat. Így parancsolja az Alkorán. S minthogy az emberi testen élőddő apró szörnyetegek is a vad állatok sorába számítatnak, annál fogva azokra sem szabad vadászni. Túrni kell a marásukat a Kába csókjáért.

Mi hát az a Kába köve? Egy formátlan fekete szikladarab. — Senki sem tudja megmondani, mi volt valaha? A mohamedán hitbölcsék százféle regét tudnak felőle: az égből esett

alá, azt mondja az egyik. A másikonál Ábrahám köve volt, melyen állva a szent templomot építette. — A harmadik szerint Ábrahám maga lakik benne. — Aki jobban ért hozzá, az a régi pogány Hobál istent találja e bálványban; a laikusok azt hiszik, hogy maga Allah lakik ebben a sunda kőben.

Azért is ettől jön minden áldás a földön és az égben. Ez ad a földnek esőt, ez fordítja meg a viharokat; ez ad a hajósnak kedvező szelet; ez óv meg a pestistől, a fekete himlőtől; ez ad termékenységet az asszonyoknak és a tevéknek. Ez szerzi meg a diadalt az igazhívők fegyvereinek a hitetlenek fölött; ez ad a kalmárnak dús nyereséget, az éhezőknek olcsó kenyeret, a fáknak gyümölcsöt, a szabóknak cifrálkodó népet, s a vargáknak elszakadt papucsokat. Ez teszi az ostobát okossá, a nyavalyást daliává, a bánatot sorsában megnyugvóvá. És ez biztosítja az igazhívő számára a paradicsomot. A Kába kövének a csókja megvált a pokol tüzeitől, s egyenesen bebocsát a Tubafa árnyéka alá a hetedik égbe.

Aki egyszer rátehetette a kezét s rászoríthatta az ajkait, az egyhamar nem is veszi azt le onnan. Pedig egyszerre csak egy ember csókolhatja meg a követ, mert az be van falazva a Kába oldalába, s csak egy kis része van szabadon hagyva, a többi fekete vakolattal van behúzva; a többi zarándokoknak ott kell várni, amíg társuk elvégzi a szent kővel a szerelmeskedést, s azalatt a többiek csak a kezeiket nyújtogatják a távolból a kő felé, s aztán a gyönyör legmagasabb önkívületével csókolják sorba a saját ujjait.

A Kába kövéhez utat csinálni erőszakkal nem lehet, ha mindjárt hercegasszony is, aki az édes csókját hozza.

A hercegnő az ő „embere” kíséretében jött a Kábához. A kappanőrök hozták utána a prófétának szánt ajándékokat: azok között egy muzsikáló órát, amelyenből már egész gyűjteménye van a prófétának a Kába szentélyében, amelyek egyszerre muzsikálnak nagy ünnepnapokon.

Jobbról a Kába mellett az „Ibrahim Makám”, ahonnan a

hanefita imám szórja az áldást és az átkokat tele marokkal; ez alatt van „Ábrahám lábnyoma”, mely a sziklába be van nyomva. Nehéz férfiú lehetett és nagytermetű, Izsáknak és Izmaëlnek az ősapja: a talpának az önlenyomata másfél singnyi hosszú. Balról van a Zemzem kútját magába záró kupolás épület. Ez meg az a forrás, mely a pusztában bolyongó Izmaël sarka alól fakadt: sós, keserű és salétromos víz. Drága ital! és kik azt vederrel mérik s pénzért osztogatják, a zemzemiják, bizonyos nemesi osztályt képeznek: rangjuk apárul fiúra száll. A legszegényebbnek is fizetni kell ezért az italért: nem lehet belőle dobzódni. Nagy úr legyen, aki ezzel a keserűsós vízzel le akarja magát inni!

A hercegő türelmetlenül várt ott a zarándokok sokasága között. A templomudvar úgy tömve volt töksimára borotvált koponyákkal, hogy a fejek tetején bízvást sétálni lehetett volna.

— Ember! Csinálj nekem utat a Kábához! — szólt a hercegő Edrisz béghez, parancsoló hangon.

Edrisz bég odafurakodott a Zemzem kútjához, s néhány szót váltott a zemzemijával, amire az felállva a kút kámvájára, recsegő hangon kiáltá a sokaságnak:

— Jámbor zarándokok! Halljátok! Egy kegyes hodzsa, akit Allah tegyen nagygyá, mindenki számára ingyen vizet fizetett, akik az udvaron vannak: jöjjetek a Zemzem kútjához, ingyen vizet kaptok.

Erre az egész áhíthatos tömeg mind felugrált a térdéről, s rohant a szent kúthoz, ekként utat engedve a hercegasszony-nak a Kába kövéhez.

Azonban az udvar többi része éppen oly tömött volt zarándoknéppel, s bizonyos volt, hogy amint azok érzik a tágu-lást, rögtön betöltik az üresen hagyott tért.

Edrisz bég ekkor a tarsolyába nyúlt, s telemarkolva az öklét ezüst pénzzel, odahajítá azt a zarándoksereg közé.

— Íme az igazhívők szultánjának leánya küldi ezt a jámbor zarándokoknak!

A pénzszórásnak csodahatása volt: a sokaság mind oda futott össze. Még a prédikáló imám is leszaladt a katedrából, s hosszú süvegével igyekezett elkapni a repülő dinárokból valamelyest.

Ezzel a mesterséggel időt nyert az „ember” az „asszonya” számára, hogy az egész áhitattal megcsókolhassa a Kába követ, s a kappanőrök az ajándékokkal a Kába ajtajáig hatolhassanak.

A templomőrök felnyiták a Kába ajtaját.

Hogy a hercegnő felléphessen a küszöbre, Edrisz bég oda-terdepelt eléje. Az első lépcső volt az ő felemelt térde, a másik a kinyújtott keze. A hercegnő mezítláb volt. A harmadik lépcső volt Edrisz válla, a negyedik a feje. Az „asszony” végig lépkedett rajta. Nem volt rajta egyéb, mint az ihrám meg az ümög: öv nélkül.

Amint a hercegnő, a templomőrök segédkezésével feljutott a Kába-ajtóba, Edrisz bég is utána sietett. Ide nem bocsátják be a nőt, csak férjével együtt. Neki nem kellett semmi segédkezés. Féltényerét a küszöbre téve, egy könnyű szökéssel fenn-termett a küszöböt képező márványlapon.

A hercegnő visszafordítá a fejét. Ez szép ugrás volt! Gondolta magában: „ez az én *emberem* valami arab zsonglőr!”

Keresztény halandó még eddigelé nem látta a Kába belsejét. Leírását a titokteljes szent odunak csak az igazhitűek után bírjuk: azok között az afgán Bursonét. A szentély pádimentuma sakktáblamódra van kirakva márványkockákkal; a padmaly és falak sötétveres damasszal vannak bevonva, melyre arany betűkkel hímezvék az Alkoránból vett mondatok. Három cédrusfából faragott mestergerenda tartja a tetőt, s ugyanolyan oszlopok a gerendázatot. Ablaka nincsen. Benne a lég fülledt és fojtó, keverve tömjénfüsttel és ámbrával. Viaszgyertyák égnek benne éjjel-nappal arany tartókban. A melléksekretyékben vannak felhalmozva a kegyes ajándékok, melyeket a gazdag búcsújárók összehordtak, amióta a vahabíták kirabol-ták a Kábát, s magát a szent követ is darabokra törték. Egy

szoba tele van órákkal, amelyek mind össze-vissza mutatják az időt. Senki sem igazítja őket.

Itt egészen arca fekke kell végezni az ájtatosságot. A metuáf előéneklei a szurát.

Mikor már elég volt a malasztból, a hercegnő szétosztja a gazdag ajándékot, s a visszatérésre gondol.

De az most már éppen lehetetlen.

A sakálok vért szagoltak!

A pénzszeréstől megvadult zarándokhad most már egymás hegyin-hátán tolakodik a Kába bejárata elé, amelyből a titokteljes jóltevőnek ismét elő kell jönni.

— Csinálj nekem utat! — szólt a hercegnő hideg, kemény szóval a maga emberének.

— Péki!

Edrisz bég odalép a Kába küszöbére, s ezt kiáltja a tomboló sokaságnak:

— Igazhívó mozelemin! Íme a tengerentúli szultán hercegszonya új kizvát hozott a Kába számára: a régim osztozzanak meg az istenfélők!

S azzal a kardját kezébe kapva, hatalmas csapásokkal kettészeli a nehéz negyvenrőfös kárpitot tartó köteleket. Az egész függöny köröskörül leomlik; de az ajtó előtt üres hely marad. A zarándoksereg rohan a lehullott selyemnek, s elkezd azéssel hasogatni, osztozni fölötte: az ajtó előtt üres marad a tér.

— Asszonyom: előtted az út! — kiált Edrisz, előre ugorva. S aztán a hercegnő két rózsaszínű talpát a tenyereibe fogva, leemeli őt a küszöbről, mint egy gyermeket.

Még ezt is megteszik az arab erőművészek.

Mikor a hercegnő a földön áll ismét, azt kérdi az emberétől:

— Hát te nem csókolod meg a szent követ, ember?

Arra Edrisz bég így felel:

— Már megcsókoltam egyszer: nem használt; többször nem teszem. Én is Omár kalifával tartok, aki azt mondá: „ostoba,

buta kődarab vagy, aki se jót, se rosszat nem tehetsz; megcsókollak, de csak azért, mert a próféta is így tett”.

A hercegő gondolá szívében: „így nem beszélnek az arab szemfényvesztők!”

Innen aztán a Zemzem kútjához mentek.

Ennek a tetejében áll oszlopokon a safeiták makámja.

A Zemzem kútja egy földalatti patakforrás, melyből a zemzemiják merítik bőrcsebrekkel a vizet.

Edrisz bég előre figyelmezteté rá a hercegasszonyt, hogy ne igyék belőle, mert a lágymeleg keserűs víz bélgörcsöket okoz az idegeneknek, s ivása után tályogok támadnak a testén. A mekkaiak azt isszák: hozzá vannak szokva. Mikor a szultánok és kalifák roppant költséggel vízvezetékeket építettek, melyeken ólomcsöveken át hozatták a friss forrásvizet a távol hegyekből a szent városig: a mekkaiak fellázadtak, hogy ők nem hagyják az ő szent Zemzem kútjukat, a büdöset, holmi tiszta vízzel megfertőztetni, s a szultánok kénytelenek voltak a jó ivóvizet a városon kívül ásatott tavakba eresztetni. Ott csak a tevék használják, akiknek inkább kell az édes friss víz, mint a paradicsom. Átkozottak legyenek!

Tehát a hercegasszony nem ivott a Zemzem kútjából, hanem egész vederszámra tölteté azt a fejére. Így még drágább és még jobban használ.

A vízzel leöntözött íhramlepel ez egyszer világosan elárulá Edrisz bég előtt a gyönyörű termet körvonalait.

Bevégezte a szent szertartást a hétszer alá s fel nyargalás mezítláb a nagy el-Emszai utcán, a *Szafa* szobrátul a Merva szobraíig, mint emlékeztető az eltaszított Hágár bolyongására a pusztán.

(Hágár volt Ábrahám szolgálcaánya, kit a felesége, Sára un-szolására elkergetett magátul. Hágár fia volt Izmaél, az arabok őse; Sáráé Izsák, a zsidók törzsapja; a mohamedán hit szerint Ábrahám újra felkereste Hágárt, az elűzött szeretőt. Kitelik az ilyen bolondság az öreg uraktól!)

5. FEJEZET

A SZULTÁNLEÁNYOK REGÉI

Amint a müezzinek a hét minaréből a napnyugoti órát elüvöltik: a böjttölésnek vége. A zarándoksereg eloszlik a városban. A galambok és a galamboknak a papnéi házaikba térnek. A muzulmánoknál is az a hit, hogy Venus és a galambok egymáshoz tartoznak.

Edrisz bég is megtért a maga hercegasszonyával a templomhoz ragasztott palotába.

Mind a ketten elvégezték a vallásos thuhareth-mosakodást a maguk fürdőszobáiban: amire valóban nagy szüksége van a Kába látogatóinak.

Azután a felhordott lakomához ültek.

Abban aztán megint nagy a mohamedán hitalapító bölcsessége, hogy ha nappal megkínozza is a híveit böjttel és a testi sanyargatással, de éjszakára felszabadítja őket; nem válogat az ételekben. Csak éppen nem-kérődző és nem-hasított körmű állat húsát nem szabad nekik enni és kiforrott szőlőnedvet inni.

A hercegasszony és az ő embere együtt vacsoráltak: rizzsel főtt juhhús, mócsingos tevepúp (melynek ízes voltát maga a próféta fedezé fel), szultánkenyér, befőtt piztáciák, vajban sült piztrángok, jeges sorbeth (melyhez a jeget tíz mérföldnyi messzeségben levő jégbarlangból szállítják Mekkába) — minden bőséggel volt. Amit az úri házaspár el nem fogyasztott, azt a felszolgáló rabnók költötték el. Mi sem veszett kárba.

Lakoma után a hercegnő kezébe adatta a kilenchúros lantját, s szép csengő hangon énekelt valami rögtönzött románcot,

témának választva a mai nap élményeit: a Kába-látogatást; a Zemzem kútjáról való rögtönzést azonban átengedte Edrisz bégnek, aki szintén értett a mandolinpengetéshez s a versdúdolásához.

Edrisz bég annyira vitte a dolgát, hogy versekben leírta a hercegasszonynak a szép természetét, mely a szent vízzel áztatott ihrám alatt kitűnt; a patyolat a víztől átlátszó lesz. Hozzátette azonban, hogy mindezen szépségek érintésére nem érdemes halandó ember.

A hercegasszonynak megtetszett mind a magasztalás, mind a szerénység.

— Mesélj nekem valamit — monda Edrisz bégnek. — Te bizonyosan sok mesét tudsz.

— A te rabnőid bizonyosan többet tudnak.

— Péki! A Sekerbuli tud tündérmeséket, a Sekerpára pedig olyanokat, amik csintalan tartalmúak és nevetni lehet rajtuk. De én olyan mesét szeretnék hallani, ami igaz. S ilyent csak a férfiak tudnak.

— Hát miféle tárgyról parancsolod, hogy mesét mondjak?

— Mondd el nekem azt, ha tudod, hogy ki szerzette és minő alkalmából azt a szokást, hogy a szultánok hercegleányai színből hozzáadassanak egy férfihoz, akitől aztán elválasztja őket a kivont kard.

— Igenis, tudom ennek a történetét, s ha megengeded, elmondom előtted.

A hercegnő végigheveredett egy dagadó kereveten; egy rabnője nagy pávatoll legyezővel hűsölte az arcát, mely folyvást takarva volt az arany lepellel; a másik illatszerekkel dörzsölte gyöngéden a lábcskáit, amiket felváltva kidugdosott az ihrám alól. Egy harmadik rabnő Edrisz bég poharába töltögette a mazsolaszőlős rózsavizet, hogyha a regélés közben a torka kiszárad.

Edrisz bég megmutatta, hogy kiváló makáma-énekes. Keze

a lant húrjain volt, s amíg a rímre rátalált, a húrpengetés tölté ki az időközt.

„Tehát — volt az igazi hívők földén — távol a napköltén — egy uralkodó földi lény — Harun al Rasid —, kiről az a hit, — hogy mindenkor igazságos — és jóságos — volt ítéletében: — egész életében. Kardját ismerte ellenség, — a szegények meg a kincstét; — rakva voltak egész pincék, — kádak, vedrek kivert pénzzel: — nem számlálták, mennyi vész el? — Trónusa volt színaranyból, — smaragddal rakva a nagy bolt: — s annak ormán — az Alkorán — minden során — ragyogott a rubint, gyémánt . . .”

Itt egyet ivott a pohárbul Edrisz, s megpengeté a mandolint, nem találva hirtelen rímet arra hogy gyémánt.

„Ez mind némán — hirdeté a nagy sah fényét, — énekesek, komoly bölcsek — élő hangon az erényét; — ámde minden drágakőnél — ragyogóbb volt az élő lény — a szultánnak kedvenc lyánya, — Allahnak remek talánya: — a szépséges el-Abbása — valóságos isten-mása — ki, ha az arcát fölfedte — a gyémánt sötét lett mellette, — s ha mosolyogva kacintott, — zölddé tette a rubintot, — fogsorát mondhatnám gyöngynek, — pehelynél járása könnyebb, — se a bánfa, se a pálma — természetének be nem válna.”

— Elég lesz már a magasztalás, ember! Gyanút keltesz bennem, hogy nem vagy igazán holt szívű.

— Hiszen csak mesét mondok.

— No hát folytasd. De ne versben.

— Harun al Rasid válogathatott az igazhívő szultánok között, hogy melyiket szemelje ki a leánya számára vőlegénynek. Jöttek az udvarához a világ minden részéből egymással versengő kérők. De ő egyiknek sem adta a szép el-Abbását. Irigy volt valamennyire. Sajnálta a koronából kitörni a legszebb gyémántot.

A hercegnő helyreigazító szót ejtett közbe.

— Én úgy „hallottam”, hogy a csodaszép Abbása a nagy Harun al Rasidnak huga volt, nem leánya.

— Te úgy hallottad a mesemondóktól, én ellenben így „tanultam” azt a tudósok munkáiból. Nem is volna a történet elhíhető másképpen, mert amikor a barmekidák megbuktak, akkor már Harun öreg ember volt, a nővérenek is vén leánynak kellett volna lenni, s te magad ítéld meg, hogy vajon lehet-e egy olyan lanton szép dalokat pengetni, amelynek a húrjai le vannak lankadva?

— Neked van igazad. Folytasd.

Edrisz bég ismét elővette a lantot, s folytatá a makámapengetést.

— A nagy dicső kalifának — sok vezérei valának — bírák, bölcsek és tudósok, — költők és jósök; — de mind valamennyi felett — arcának sugáriban melegegett, — a barmekidák utódja — «Dzsafár», kiről a hír toldja, — hogy együtt volt hős és tudós — költő és jós. — Ő a kalifa kegyence: — olyan nem volt, egyetlen se'. — Egyszer a bájos szultánlány — Bajrám ünnep délutánján — azt kérte a kalifától, — hadd mehessen ő el távol — a szent földre: Medinába — és Mekkának szent honába — földön üdvöt kérni, várni, — szenteklakta helyen járni. — „Oda lányom, lány be nem megy: — inkább Mohamedhez a hegy; hanem elébb férjhez adlak; — ne félj, azért el nem adlak; csupán színből látszóképpen — nem múlik a vőlegényen. — Itt van Dzsafár a jobb kezem; — kezed az övébe teszem; — megfoghatod e hú kezét: — ez elvezet, — mintha saját kezem lenne; — úgy bízzék a szíved benne.” — És hozzáadta Dzsafárhoz, — de aztán így szólt a párhoz: — „ez a házasság csak álom; — szerelemmé ez ne váljon: — a délibáb a láthatáron — vak nap az égen kettő-három, — látható, de még sem való — csupán csak szemeket csaló; — ilyen a ti egyességetek: — abban a valóság vétek.” — Dzsafár meghajolt a parancs előtt.

A hercegnő türelmetlenül közbeszólt.

— Azon nem csodálkozom, hogy Dzsafár beleegyezett, de hát a szultánleány?

— Várd végig előbb. — Abbása nem szólt semmit: — a mozlem nő számára nincsen hit, — meg lett tartva a lakodalmom! — a kincshalom, — a kelengye, — hogy senki el ne feledje, — ki lett osztva a násznépek, — virággal hintve az utak, — rózsavízből szökőkutak: — hét napon és hét éjszakán — dúskált a nép a lakomán; — az utcákon folyott a bor: — a gyauroktól elrabolt; — abbul itatták a tevéket, — az táncolt mind, az lett részeg: — igazhívőnek az méreg. — És ez alatt a boldog, az irigyelt, a magasztalt pár: el-Abbása és hős Dzsafár, — ahogy kellett — egymás mellett — tölték az éjt; — hanem azért — közöttük volt a kivont kard . . .

— Nedvesítsd meg az ajkaidat, hisz egészen nekihevültél.

— A zarándok út hosszan tart: — egy év fordult, míg a szent portul leverhették saruikat, — mely el-Hedzse földjén rájuk tapadt: — el-Abbása megtért éppen, — csak képében — nem volt a hajdani: — az engedett gyanítani, — hogy valami — bánat nyomja — annak gondja — látszik meg a két orcáján: — a királylyány — elmentével piros rózsza — visszatértén fehér rózsza.

— Vajon mi baja lehetett?

— Azt fürkészte mind a szultán. — Évek multán — jött a titoknak nyomára! — milyen ára — van az elveszett rózsáknak? — A zsarátnak — lassan ég a hamu alatt: — elrejtőzik a gondolat; — míg egy szellő lángra fújja — leírja az iblisz ujja, — hogy maga a lótuszvirág, — amely csupádon tisztaság, — Istent szül, ha rászáll a méh . . . Folytassam-é?

— Folytasd! — bíztatá a hercegasszony.

— A kalifa kinek sem szólt — egyetlen szót: — nyájas, szelíd — miként elébb — volt Dzsafárhoz s Abbásához — most is páros — volt járásuk és kelésük, — közös poharuk és késük; — az „én uram”, „én hitvesem” — volt a nevük — de sohasem — mondhatták, hogy „én kedvesem!” — A két száj-

nak szabad volt *beszélni* egyet-mást, — de nem *elhallgattatni* egymást. — Egyszer így szólt Dzsafárhoz Harun: — öltük föl a vándorsarunk, — zarándokútra Mekkába — a szent Kába — csókja után vágyik szívem — és te hívem, — jártál már ott: — velem még egyszer bejárod — a szent várost Aráfátot; — az ereklyéket újra meglátod, — s még úgy jöhet, — talán többet, — mint amiket — csókolgattál és elhagytál. — Az volt ám a búcsújárás! — Egész város — volt, ahol Harun megpihent — a sivatag közepiben: — választott testőrök százan; — lovasok rengeteg számban: — egyik szelítől a másikig a láthatárnak, — nem volt vége a teherhordó dromedárnak. — Hát még a tömérdek imám, dervis, hodzsza, — ki a kalifa nyomdokát tapossa — az asztaláról lehullt morzsa — jól tartott tízezer koldust. — Midőn megjött csapatostul, — az eléje jött hadzsadsok serege — oda teregette — ihrámjait eléje a földre — azon jött be a városba.

— No, ezt a diadalutat nem irigylem tőle — szólt közbe a hercegasszony, ismerve a jámbor hodzsák ihrámjainak a minőségét.

— De kérlek, hercegasszony, ne ejts közbe ilyen szavakat, mert a költészet olyan, mint az álom, ha az embert felzavarják belőle, többet vissza nem talál bele.

— Nem nagyon bánom, ha nem beszélsz többé versben: fáj a fülem már a rímeidtől. Szeretném hamar megtudni, hogy mi lett a vége? Ami közbeesett, azt elengedem.

Edrisz bég ledobta a földre a lantot e lehűtő szavak után, s aztán rövidebbre fogta az előadást.

— Mekkában a kalifa egy egész palotát vásárolt Chalaf-Ben-Chuza emirtől, s abban telepedett le udvari kíséretével. Mindenütt Dzsafárral együtt járták be a szent helyeket, s egyforma szövetből volt az ihrámjuk, majd japán selyemből, majd perzsa sálból úgy, hogy nem lehetett őket egymástól megkülönböztetni.

— Hát szabad a zarándokoknak más kelméből ihrámot viselni, mint len- vagy gyapotszövetből?

— Nem szabad: de ha a kihágásért egy-két ürüt áldoznak a szegényeknek, meg lesz nekik bocsátva.

— Mért nem mondtad ezt nekem előbb, emberem?

— Nem kérdezted tőlem, asszonyom.

— Holnap selyem ihrámot veszek föl.

— Holnap lesz a lámpások ünnepe. Harun al Rasid ott ünnepelt Mekkában a Kurban Bajrám napjáig; áldotta a jobb kezét boldog-boldogtalan. A Bajrám ünnepen szoktak a szultánok híveiknek ajándékokat osztogatni. Élő ajándékokat. Kiválogatott szép leánykákat, gyermekeket. Harun al Rasid maga körül gyűjté az emirjeit a palotájában. Egy nagy függöny takarta el a terem hátterét; a kalifa intésére a függöny félrehúzódott. Egy bársonnyal bevont emelvényen voltak felállítva a rabnók olyan öltözetekben, melyek üvegből látszanak szőve lenni, kezeiken arany láncok. Némelyiknek arca szeméremtől égett; távol keresztény kolostorokból ragadták el őket mór rabkereskedők; mások csábítón mosolyogtak, ezeket már pénzen vették cserkesz szülőktől a vásáron; a sok tündéri szépség között pedig volt két gyermek is, egy fiú és egy leány; olyan egyforma az arcuk, hogy ugyanegy színű, szabású kantusaikban alig mondhatta meg róluk valaki, melyik a fiú, melyik a leány. Ikrék voltak. A földön ülve játszottak kapó-kövekkel. „Te választasz legelőbb”, szólta a kalifa Dzsfárhoz. És erre a kegyenc zavarba jött, tétovázni kezdett. „Utánad választanak a többi emírek, ami ott marad, az jut Mazrurnak”. Ez volt a kalifa testőrinasa. Egy rút szerencseny rabszolga. De ő borotválta, ő fürösztötte a szultánt, s azért nagy becsben állt előtte. „Nekem, tudom, hogy a két poronty marad!” — szólta nevetve Mazrur — Erre a szóra Dzsfár úgy felütötte az öklével a röhögő szolgának az állát, hogy annak rögtön kiesett két foga. — „Nem! Disznó! Az a két poronty nem lesz a tied.” S azzal odament a rabsoporthoz, s kivezette

a többiek közül a két gyermeket kézen fogva — „El hamdu l'Ilah” (Dicsértessék Isten!) kiálta fel erre Harun al Rasid. „Ezek a te gyermekeid!” — Dzsafár nem bírta őket eltagadni, úgy hasonlítottak hozzá. Az apai érzelem erősebb volt az alattvalói félelemnél. Ott a kalifa színe előtt térdére vette a két gyermeket és összecsókolgató őket. Azután arcra borult a kalifa előtt gyermekeivel együtt, annak a lábait csókolva: „Bocsáss meg, hogy nem tudtam ahogy parancsolád, holt-szívű maradni; de Abbása olyan szép volt.” — „Szebb Allah” (áldassék Isten), monda a kalifa, „előre megmondám, hogy olyanokat fogsz Mekkában csókolgatni, amilyeneket más búcsújáratodban nem csókoltál. Hozd magaddal a gyermekeidet.” — Áldassék Allah! s tegye a te híredet örökké tartóvá! — sóhajt fel Dzsafár, s a két kis csemetéjét kézenfogva elvitte a saját tanyájára. — Másnap aztán útra kelt a kalifa egész táborostól. Dzsafár mindig ott volt az odala mellett. Mikor az utazás hetednapján éjszakára megszállottak az el-Anbari oázisnál az el-Urur klostromban, éjjel felhívatta a kalifa magához a kegyencét. Szemére veté a hitszegését, s levágatta a fejét Mazrurral, a szerencsény szolgálóval.

— Hát a gyermekekkel mi történt?

— Ott maradtak az el-Ururi kolostorban holtuk napjáig. Dzsafárnak az apja, testvérei és az egész Barmekida-nemzetség negyedéziglen mind a börtönben veszett el.

— S ezt a kalifát nevezték al-Rasidnak? az igazságosnak? — szólt a hercegnek felindultan.

— Méltán tették. Mert aki a hitét megszegi, az megérdemli a halált, habár a szultán első vezére legyen is. S aki fogadást tesz, tartsa meg azt, ha mindjárt a szultán leánya, ha mindjárt a tündérek királynéja teszi is próbára a szívét.

— S ezóta áll fenn a szokás, hogy a mozlemin hajadonok, ha a Kábát meglátogatják, látszatból időre-órára férjet választanak?

— Eltaláltad.

— S ma is fennáll még Harun al Rasid ítélete, hogy aki a látszatot valónak veszi, fejét veszítse?

— Bizonyára fennáll! És „ha” a látszataból férjhez adott hajadon panaszt tesz az „embere” ellen, hogy az nem tisztelte az ő ártatlanságát, bizonyára levágják ennek a nyakát. — Jó szerencse, hogy a kard és a nyak között ott van a „ha”.

— De te nem vagy arról bizonyos, hogy ott van-e ez a szó?

— Történnék csodák a nap alatt, s néha még a sötétségben is — mondá Edrisz. — Majd holnap elmondom neked a szép Gamilának, a hatalmas „Nacsir—Ed-Daula—Abu-Mohamed-el-Hazán” szultán leányának a történetét, aminek még alig múlt egy pár esztendeje.

Azzal Edrisz bég odafektette a kerevetre a kivont kardját kettőjük közé, s aztán az álomramenők imáját morzsolgatva a fogai között, szép csendesen elszunnyadt Allah árnyékában.

A hercegnő még sokáig ébren volt, s elnézte az alvónak az arcát: vajon „ki” lehet ez az ember?

6. FEJEZET

A SZÉP GAMILA TÖRTÉNETE

A lámpások ünnepén elmulaszthatatlan kötelessége volt a hercegasszonynak a Medzsid el-Haramot: a nagy templomot meglátogatni.

Ide azonban nem vihette magával a kíséretet. A fegyveres kappanőröknek nem szabad a templom csarnokába belépni, s a rabnők vagy mint tisztességes férjjes asszonyok mehetnek a templomba, vagy pedig mint „uálem”-ek, utcai táncosnők, énekesnők; amazok a szent ihrám leple alatt, ezek pedig hivatásukat világosan eláruló öltözetben. Ekként a hercegnő nem vihetett mást magával, mint a vezető metuáfot, aki a rúdra akasztott méhkas nagyságú lámpát vitte, melyben három szál viaszgyertya égett, aztán meg a hites férjét.

A hercegnő ezúttal sárga selyem ihrámot öltött magára, melynek bírságául a Bab el-Nebbinél (a próféta kapuja) lefizetteté az emberével a két ürü árát.

Mikor a próféta kapuján s a Soma-el-Nebbin keresztül bejutottak a mecset udvarába, meg kellett állaniok a kapubolt alatt, egyrészt a bámulat, másrészt a nagy tolongás miatt. Az udvar belseje tele volt már hodzsákkal és vezető metuáfokkal, akiknek mindegyikénél volt egy lámpás. Ezekre ment az ájtatos látogatók száma. S éppen annyi volt a lampionok száma is, melyekkel az árkádok ki voltak világítva. Az ég sötét volt, a félhold sarlója alig vetett valami világot.

S e fényözön, mint a tengerörvény, forgott egy sötét központ körül. Az volt a leleplezett Kába, az egyedül volt kivilágítatlan, mintha jelképe volna a sötétségnek. A zarándokok-

nak hétszer kell megkerülni a szent Kábát, a lámpással kezükben. Akik már oda jutottak, azok sebesen futnak, de a tömeg széle csak lassan mozdulhat, folyton szaporodva a próféta kapuján utána tódulóktól, míg az átelleni Ali-kapun a végzetek rajzanak ki. S miután a Kába kilenc lábnyival mélyebben esik, mint a templomudvar, úgy tűnik elő a lámpások örvénye, mintha az a körben forgó fényár valóban alásodródnék a mélységbe.

A kapubolt alatt, ahol a tömeg megrekedt, s a hercegnőnek várni kellett, feküdt egy haldokló mozlem, aki idehozatta magát ágyastól együtt, hogy a lelkét a szent helyen adja át a paradicsomnak; az ott nyögte halálos kínjait, mellette négy arab dervis éneklé orrhangon a paradicsom túlvilági gyönyöreinek magasztalását; túl rajta pedig két uálem és három alme énekelte az innenső világi paradicsom jóvoltát a jámbor hodzsáknak. A baksist egyébiránt mindenki szívesen fogadta: a dervisek is, az almék is, még a haldokló is.

A bőkezű hercegnőt, kinek az embere akként csinált utat, hogy marokkal szórta az aprópénzt maga körül, mindenki megáldá. S az áldó kezek nem érték be azzal, hogy messziről táruljanak feléje, hanem egészen érintkezésbe kívántak vele jönni, s minthogy a selyem ihrám a női idomokat előnyösen tüntette ki, az áldó kezek mindenünnen össze-vissza cirógatták a kegyes úrnőt. — Ez a neme a nyájasságnak kezdett a hercegnőre nézve alkalmatlanná lenni. Bánta már nagyon, hogy a selyem ihrámot öltötte fel. Edrisz bég észrevette a hercegasszony zavarát, s minthogy az áldó kezeket visszatartóztatnia nem volt szabad, akként segített rajta, hogy a saját gyapjúszövet ihrámját burkolta a hercegnő selyem leple tetejébe, így azután nem cirógatták többet. Neki magának elég volt a deréktakaró is. Így még nagyobb a hodzsa ájtatossága.

A hercegasszonynak az üdve megkívánta, hogy maga is hétszer köröskörül járjon a Medzsed el-Harám udvarán a szent Kábát megkerülve, míg egészen a közelébe juthat. Cudar,

TANULÓK LAPJA

A nemzeti, vallás- és közoktatási miniszterium által 1896. május 26-án kelt 26808. sz. alatt, Budapest székesőváros tanácsa által 1895. augusztus hó 20-án 7378. szám alatt ajánlott ifjúsági hetilap.

ELŐFIZETÉSI ÁRAK:		FELELKÖDŐ FÖLREKESZTŐ	MEGJELENÍTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL:
Negyed évre	2 kor. 40 fill.	GAAL MÓZES.	Budapest,
Fél évre	4 kor. 80 fill.	Kiadja a Franklin-Társulat magyar irodalmi intézet	IV. ker., Egyetem-utca 4. szám
Égész évre	10 kor. 60 fill.	és könyvnyomdája.	Kérveiratokat nem adunk vissza.
<i>Megjelent minden vasárnap.</i>			

JÓKAI MÓR.

Jókai arcképe az 1890-es évekből

Tizenegyedik évfolyam. 1. szám. Budapest, januárius 1. 1889.

KÉPES SALÁDI LAPOK

Szépirodalmi és ismeretterjesztő képes hetilap.

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
BUDAPEST
V. ker. nagy korona-utca 20. szám.
Ha külföldön az előfizetést meg szeretnénk
szolgálatot tenni, kérlek, utalásunkra ut.

Megjelen minden vasárnap.

Előfizetési árak:

Egész évre	6 frt — kr.
Félévre	3 „ — „
Hegyedévre	1 „ 50 „

JÓKAI MÓR.

*Képelemből le lehet inni a moszatoké; de van
a szellem. Ha szív hi nem találja
fog meg nem találja*

Jókai Mórnak

Jókai-mottó és arckép a KCSL 1889. jan. 1-jei számának címlapján

Az *Aki a szívét . . . c.* kisregény egyik jelentős forrásának,
Ferdinand Wüstenfeld *Mekka-város történetének* címlapja

OSMANOGRAFIA,

az az:

A' TÖRÖK BIRODALOM'

Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári, 's hadi állapottjának, és a' Magyar Királyok ellen vívelt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása.

DECSY SÁMUEL,

FILOSOF. és MEDIC. DOCT. és AZ OD. FRANK-

FURTI KIR. TUDÓS TÁRSASÁGNAK TAGJA

által

HARMADIK RÉSZ.

B E T S B E N.

Nyomtattott Nemes KURZBECK JOSEF Ts. K.
Könyv-nyomtató és Könyv-áros betűivel.

MDCCLXXXIX.

Az *Aki a szívét . . . c.* kisregény fontos magyar forrásának,
Decsy Sámuel *Osmano grafijának* címlapja

piszkos, utálatos rongynép tömege között, melynek fele koldus, nyomorék, ragályos beteg, féregtől hemzsegő rongyokban. S még nem ezek a legundokabb alakjai a szent gyülekezetnek, hanem azok a kifestett képű, hosszúra eresztett hajú ifjoncok, akik asszonyi kantusban, derekukra kötött övvel tolakodnak a zárándokok mellé, kiszemelve közülök, akiknek legdíszesebb lámpásaik vannak, s szemtelen kínálkozással ajánlkoznak, akár a hercegnő, akár a férje mellé mulattatónak: legsötétebb árnyképe a keleti életnek! Utoljára valódi szabadulásnak veheté a hercegasszony, amidőn két teherhordó tolakodott eléje, akik nagy kiabálással cepeltek vállaikra emelt tragacson egy halottat, aki nem érhetne már meg élve a lámpások ünnepét, végkívánsága szerint a hulláját hordták a Kába körül hétszer. Ennek riadozva nyitott utat a zárándoksereg, s a hercegnő a halottvivők nyomában háborítatlanul tehetette meg a körútját, míg végre az Ábrahám lábnyomát, a Zemzem kutat, az arany csatornát, a Harun al Rasid ezüstös köveit mind sorba megtisztelve, a fülkábító imádkozás zajából s a pestises emberóceán bűzéből kivergődhetett Edrisz béggel együtt az el-Kaskas utcára.

Nem állhatta meg, hogy megjegyzést ne tegyen a maga emberének tapasztalatai fölött.

— Különösnek találom, hogy olyan szigorúan veszik a hajadonok és özvegyek dolgát, hogy a Medzsed el-Harámba be nem léphetnek, csak ha egy férj kíséri őket.

— Ez a törvény.

— Hanem ha egyszer odabenn vannak a Medzsed udvarán, a folyosókon, tehetnek mindent, ami bűn.

— Ez a szokás. S a szokás erősebb, mint a törvény. Ha valami istenfélő megbotránkozik afölött, amit látott, följelentheti a vétkezőket a négy *mefdtádnál*, s ha két tanút hoz magával, a mefáta kimondja rájuk az ítéletet: „Etba Kebs”. (Ádozál egy ürüt.)

— S ez a büntetés?

— Kivéve, ha a Kába szentélyében követi el valaki a szerelem bűnét. Erre csak egyszer volt eset. Asszafi ben Esmer és Najela ben Szahel ifjú legény és hajadon a dzsorhami nemzetségből hevesen szerették egymást, de szülőik ellenezték egybekelésüket. A két szerelmes elvégre a Kába szentélyében adott egymásnak találkozt. Ezért a dzsorhami nemzet átka sújtá őket. Allah teljesíté az átkot, s kővé változtatta mind a két vétkezőt. Ez a két kőszobor a „Száfa” és „Merva”, melyek között kell majd teljesítenünk a hétszer alá- s felfutást, a Hágár bolyongására a pusztában emlékeztető „Száit”, amely nélkül a Bajrámot nem ünnepelhetjük.

A hercegasszony hazatérve a palotájába, ugyan sietett a nagy ünnepélyről elhozott emlékeket szappanok és fésűk segítségével eltávolítani magáról.

A lakomához ismét magához hívatta az emberét.

— Azt ígérted nekem tegnap, hogy el fogod mondani a szép Gamila hercegnő történetét.

— Ez valóban igaz történet, nincs még két éve, hogy megesezt. A tündérszép Gamila hercegnő a nagyhatalmú Nacsir-Ed Daula-Abu-Mohamed el-Hazánnak, Aden szultánjának volt a leánya. El levén jegyezve Adhad el Daula-Ibn Buveih szultánnal, ősi szokás szerint előbb meg kellett tennie a nagy zarándokutat a Hedzsasz földére. Fényes kísérettel, gazdag ajándékokkal érkezett meg a szultánleány, négyszáz teve, mind egyszínű fehér, szállította a drágaságokat utána, s amely napon a Kábát meglátogatta, tízezer dínárt szórattott ki a nép között. Nagy pompa mellett történt meg a látszatos egybekelése egy daliás ifjúval, akinek ma sem tudja még senki a nevét.

— Éppen úgy, mint én nem tudom a te nevedet, de te sem az enyimet.

— A búcsújárás három hónapig tartott, a Du el-Hodzsa tizedik napján, melyet az arabok Ait el-Kebirnek hínak, a szultánleány búcsút vett az ideiglenes férjétől, s elváltak úgy, hogy soha ne lássák többé egymást.

— Az a férj is holtszívű volt, mint te?

— Holt lehetett, de feltámadott. A szép Gamila szomorúan tért vissza a nagy búcsújárásból, s nem tudta elfelejteni azt, akivel látszatból, időre, össze volt esketve. A nő pedig nem is esküszik, de megtörténik, hogy hű marad eskü nélkül.

— S honnan tudod, hogy Gamila hű maradt az ideiglenes férjéhez?

— A tettéből. Mikor a menyegzője elkövetkezett, a szép arát fényes násznép kísérte a szultáni vőlegényhez; ezer bohóc és énekes volt a lakodalmi menetben. Amint a Tigris hídjának a közepére megérkeztek, ősi szokás szerint a menyasszony kiszállt a palankinjából, hogy a hídról egy ékszert dobjon a vízbe, amelyet legbecsesebbnek tart. Gamila azt a kis rubintos gyűrűt húzta le az ujjáról, amelyet névtelen vőlegényétől kapott, s azt dobta a vízbe. És azután maga is utána ugrott, odaveszett. A sok nehéz arany kösöntyű lehúzta a fenékre.

Ez volt a szép Gamila hercegnő története.

Edrisz bég egészen belehevült a regélésbe.

A hercegasszony közelebb húzódott hozzá, s maga töltötte neki a csészéjébe a bájjalt; amit „gizr”-nek hívnak a keletiek. Magából a kávéfa húsos bogyójából készül. Mi csak a magjának a levét ismerjük, a nagy urak a gyümölcs borát isszák. Drága, mert a gyümölcsle kisajtolásánál kárba vesz az éretlen mag.

Amíg azt szürcsölte Edrisz egy szalmaszálon keresztül, azalatt a hercegnő lopva megnedvesíté a fátyola szegélyét, mely kelet-indiai „dacca” muszlin volt, olyan finom, hogy ha a pázsiton leterítik, mintha harmat szállt volna a földre, s azzal megdörzsölé Edrisz bégnek az arcát. S aztán elbámult, hogy a fátyolán nem hagyott színt a férfi piros arca.

Edrisz bég haragra gerjedten ugrott fel a helyéről.

— Kinek tartasz te engem? A festett képű suhancok egyikének talán? — Allahra mondom, ha ezt más tette volna velem, menten levágtam volna érte a kezét.

A hercegnő kérlelte, hogy ne haragudjék.

— Bocsásd meg a kíváncsiságomat, de én még sohasem láttam piros arcú férfit. Akiket otthon a szerájban, vagy kint az utcán láttam, mind fakó, olajpej színűek, akik ha haragba jönnek elhalványulnak, ha nevetnek, fehér fény támad az orcájuk közepén. Piros színt én csak festve láttam férfiarcon. Hát a tied mitől ilyen piros?

— Az én arcom Allah kegyelméből viseli ezt a színt, de még jöhet nap, amikor lángveresnek is fogod ezt az arcot látni, s akkor majd megtudod, hogy mitől lesz a férfi arca piros?

. . . A lakoma végeztével ismét alunni mentek.

A hercegnő rendszeren megvárta előbb, amíg Edrisz elalszik. — S minthogy az alvást tettetni is lehet, megfigyelte, hogy mikor rándul össze? Rabnőinél tapasztalta ezt, hogy mikor az ember elalszik, abban a percben egy rándulást tesz: az egyik életből a másikba ugrott át. Mikor meghal is úgy tesz: csak-hogy akkor még nagyobb az ugrás.

Akkor aztán a hercegnő is levette a felső ruháit, fejéről letette a fátyolát; csak éppen az arcát takaró arany lemezke maradt még álmában is a homlokkötővel megerősítve.

A fátyolát pedig belegyűrte egy kétfelé nyitható gömbalakú bokályba, mely egy darab hegykristályból volt faragva, s arra egy fekete achát korszócskából valami nedvet öntött; s aztán a bokályfödelet rácsukta. Akkor az öt ujjával, mely még nedves volt attól a bűbájós illatú folyadéktól, végigsimítá az alvónak az arcát. Ettől azután az aludt mélyen, kivilágos kivirradtig bizonyosan.

A GONOSZ ABU LAHAB LEGENDÁJA

A következő napon végezte a hercegasszony a nagy „Szái” futást a maga embere kíséretében a Merva és Száfa szobrai között. Itt is nagy szüksége van a hölgyzarándoknak a férfítámaszra; mert az ezernyi jámbor hadzsadsz mind rohanva fut az utcán; s ki mentül jobban tud szaladni, annál inkább üdve-zül: aki elbotlik, elesik, azt agyontapossák. Ilyenkor nem viselik a férfiak az ihramot, csak a derékcсарót: a nők ellenben itt is tartoznak burokban járni.

A hétszeres „Szái” futás és a hétszerhét imádkozás után került napirendre a „kisebbik búcsújárás”, az — el Omrah. — A gazdagok számárháton, az úrinők tevépúpra kötött palankinban tehetik meg a szent vándorutat az Omrah kápolnáig; a szegények serege gyalog és meztláb.

A négy lábú állaton való zarándoklásnak megvan a maga előnye, de megvan a hátránya is.

Előnye az, hogy a nyeregben ülők hamarabb elérnek az Omrah kápolnához, s ott a márványpadozatra leborulva, elkezdhetik az „ólám” imáját; de a hátránya az, hogy az utánuk érkező gyalogosok meg a tetejükbe fekszenek, az ólámot végezni: úgy, hogy utoljára négy rétegben is hasalnak egymáson a hívek: s holmi gyöngemellű ember, aki legalul fekszik, bizony ott fulladhat.

Edrisz bég a hátán cepelte ki a hercegasszonyát ebből az eleven embergarmadábul, nagy erővel kiszabadítva. Mégis bölcs intézkedés az, hogy hajadon leányt egymagában ez istenitiszteletre nem bocsátanak.

Visszatérőben azután még meg kell állaniok az elátkozott Abu Lahab és az ő felesége, a „tűzifahordónő” sírjánál.

Egész hegy lett már ebből a sírból. Minden zarándok hajít rá egy követ, százezeren századokon keresztül. Egyszer még piramis lesz belőle.

A kőhajítás után minden zarándoknak el kell mondani az Alkoránból az „átok-szurát”.

„Szégyenüljenek meg Abu Lahab kezei. Gazdagsága, keze munkája semmisüljön meg. Maga égjen az örök tűzben. Éppen úgy a felesége, a „tűzifahordonó”. Nyakukra tekerüljön pálmaháncsból készült kötél.”

Mikor este megint összejöttek a vacsoránál, azt kérdezte a hercegnő Edrisztől:

— Ugyan mit vétettek ezek az Abu Lahabék, hogy úgy megátkoztuk őket?

Edrisz bég elmondá neki a legendát.

„Mohamed próféta idejében, még a Hedzsira előtt, ahogy a próféta futásának napját nevezzük, az arab nép még bálványimádó volt. A Kába szentélyében a Hadzsár el-Aszerzuád (a szent fekete kő) mellett még fel volt állítva az *aranykos szarva*: ugyanazon kosé, melyet Ábrahám leölt az ő fia Izmaél helyett, akit Allah kívánságára meg kellett volna áldoznia az oltárkövön. A gyaurok könyvei ugyan azt hirdetik, hogy Izsák lett volna az, a zsidó nép törzsapja, akit Ábrahám lekéselni szándékozott Allah tiszteletére; de ez nem hihető; mert ebben Allah nem akadályozta volna meg Ábrahámnak ezt a kegyes elhatározását. Még azonkívül háromszázhatvan bálvány volt a templomban; az esztendő minden napjára más, meg más. A legfőbb bálványok voltak az „Urotál”, a boristen és az „Alilát”, a szerelem istennője; idehozta Esmer-ben Lahia király a maga házi istenét, a „Hobál”-t, s az volt a Kába kupolájára fölállítva; azután valamennyi arab törzs mind beállította a Kábába a maga külön isteneit: a Beni Horra törzs az arany datolyapálmát, a Beni Thekifek az „El-Lát” sziklát, a koreishok a „Szád—Aruát” fát; azután az „Azáf” és „Naila” istennők jelképeit; a „Chabár” királynét. Egy perzsa sah két arany

gazellát küldött: azok is bálványokká lettek; még a keresztény templomokból is bevittek egy galambot, egy madonnát, s egy zsidó templomból az Ábrahám szobrát, hét nyíllal a kezében.

Mindezen imádat tárgyainak pusztulását kiáltá ki Mohamed ezzel a szóval: „egy az Isten, és az Allah! Alláhn kívül nincs több Isten”.

Az arabok ugyan azelőtt is tisztelték magát Alláht, az Ábrahám láthatatlan egyetlen Istenét; de nem igen nagyon. Az arab a szántóföldjét kétfelé osztotta: az egyik volt az Istené, a másik a bálványé. A bálvány földét öntözte mesterségesen, az Isten földét pedig sohasem. Azt mondta, hogy öntözze ezt az Isten maga, aki a felhőknek az ura. Ez rossz gazdaság volt. Mohamed véget akart ennek vetni. — Ekkor aztán összesúgtak ellene a bálványimádók hatalmasai, hogy elpusztítsák. — Ezek között a leghatalmasabb volt az Abu Lahab: a napistennek a papja. Mohamed egy kis kápolnát épített a láthatatlan Isten tiszteletére: ez, amelyben ma voltunk, az el-Omrah. Odajárt a híveivel ájtatoskodni.

Abu Lahab anyai nagybátyja volt Mohamednek, s mégis ilyen gonosz cselet koholt ellene. Egy nagy kutat ásatott a pusztában, azon örv alatt, hogy forrásvizet nyisson a jámbor utazóknak. — De más volt a célja. Mohamedet akarta abba eltemetni. Egy napon azt a parancsot adta ki a kútásó embereknek, hogy ha jönni fog hozzájuk egy férfi, ezzel a kérdéssel: „elvégeztétek-e már a munkátokat?” azt menten ragadják meg és vessék bele a kútba. Mert ez az a gonosz szellem, aki megakadályozza a föld alatti vizeket, hogy a kútba folyjanak. — Rövid idő múlva aztán majd jönni fog egy asszony, egy számárral, mely rőzsekötegekkel lesz megterhelve. Ez azt fogja mondani: „íme itt van a tüzelőfa a gonosz szellemnek a kútból kifüstölésére”. Akkor gyűjtsák meg a rőzsecsomókat, s hánycsak bele a kútba egymás után, míg a füst, meg a láng a kút száján ki nem csap.

Másnap aztán a gonoszlelkű Abu Lahab azt a hazugságot

mondá Mohamednek: „Íme lássad az általam ásátott kútban megjelent a várvavárt forrás. Te légy a legelső, aki annak a vizét megizleli; kérdezd meg a munkásoktól, hogy bevégezték-e már a dolgukat?” — Mohamed nem sejtette a gonosz cselszövényt, s el hagyta magát ámítani. — Elment a kutat megtekinteni. — Útközben azonban arra gondolt, hogy íme itt is Allah keze működött, s mielőtt a kút vizéből innék, elébb betért az el-Omrah imaházba, s ott leborulva a mindenható előtt, végigigimádkozá valamennyi hálaadó dicséretét a pusztában szomjúhozónak.

A hosszú ájtatosság ideje alatt maga Abu Lahab lovagolt ki a kúthoz, s leszállva a lováról, odament a munkásokhoz, s azt kérdezé tőlük: elvégeztétek-e a munkát, amit rátok bíztam? Erre a munkások őtet ragadták meg, s a saját parancsa szerint beledobták a mély kútba. Nemsokára jött az asszony, a rőzserakott számmal. Azt kérde: „itt járt-e már a rossz szellem?” — „Már bele is dobtuk a kútba — mondák a munkások — hallod, hogy ordít a kút fenekén!” — „Akkor füstöljétek ki a rossz szellemet ezzel a tüzelővel.” A munkások úgy is tévének, s egyik meggyújtott kéve a másik után repült alá a mélységbe, míg végre a füst és a láng a kút száján csapdosott ki. A nő tapsolt diadalmas örömeiben. „Most már ki van füstölve a rossz szellem!” — Abban a pillanatban látja megjelenni a háta mögött Mohamedet, a prófétát, aki az el-Omrahból tért vissza az ájtatoskodás után. — „Hát ez még él?” — kiáltá elbámulva. — „Kit dobtatok hát a kútba?” A munkások mutatják az ottmaradt paripát. A „tűzifáhozóné” ráismert Abu Lahab lovára. Megtudta, hogy a saját férjét égetteté meg a kút fenekén. Ekkor kétségbeesésében maga is beleveté magát a lángoló mélységbe, s azóta égnek együtt mind a ketten a Morhud mélységes fenekén, a sírjuk felett pedig nagyot nő a megátkozott kövek halma.

— Ezek bizony megérdemelték a sok átkot — monda a hercegnő, a legenda által egészen felvilágosítva.

8. FEJEZET

AMITŐL A FÉRFI ARCA FEHÉR LESZ

A Du el-Hodzsa hónap első napjaiban megérkeztek Mekkába a damaszkuszi és bagdadi karavánok. Az egyiptomi zarándokok már egy hónap óta itt voltak.

A tízezernyi zarándoksereg a városon kívül üt táborn: Mekka be nem bírná valamennyit fogadni; a gazdagok és hatalmasok azonban a városban fogadnak szállást, s ilyenkor pogány-módra felverik a házbért.

A damaszkuszi karaván megérkezése után beállít egész kíséretestül a damaszkuszi basa, (aki személyesen vezette a nagy karavánt) a hercegasszony és Edrisz bég által lakott palotába, késő este, amikor már ezek a lakománál ültek.

Az őrtállók jelentésére, hogy egy nagy úr érkezett a palotába, Edrisz fölkelt az asztal mellől, s kiment eléje. A hercegnő a félrehúzott nehéz selyem függöny alul leskelődött ki utána.

A basa már azáltal is feltűnő volt, hogy nem viselte a vallás parancsolta ihrámot, hanem a legpompásabb katonai egyenruháját; az aranyhímzett kabátot, a gyémántos Nisán-renddel a mellén, s a vörös fezt a borotvátlan fején. Kövér, elhízott férfiú volt.

A basa mondott valamit Edrisznek törökül, Edrisz meg a basának mondott valamit arabul.

S miután a török is azt tartja a maga nyelvéről, meg az arab is, hogy egyedül övé az igazi emberi szólásmód, a többi mind ugatás: annál fogva őrizkedik mind a kettő a másiknak a nyelvéből csak egy szót is megtanulni.

Miután tehát még egy pár kérdést intézett a basa Edriszhez

törökül, s az még egy párszor visszakérdezett arabul, végre azt mondá Edrisz frank nyelven:

— Ha te nem tudsz arabul, én meg nem tudok törökül: akkor beszéljünk a frankok nyelvén, azt mind a ketten értjük, mert kénytelenek vagyunk vele: — Allah keverje meg őket!

— Hát jól van, beszéljünk franciául — hagyá rá a basa.

— Kinek tiszteljelek? — kérdezé Edrisz bég.

— Én vagyok Mahmud bég: damaszkuszi basa.

— S mit kívánsz tőlem?

— Ide kívánok szállni; s azt akarom, hogy hurcolkodjál ki innen.

— Ha egyéb kívánságod nincsen: akkor csak lépkedj szaporán a sarkaddal előre, mert én ezt a palotát neked át nem engedem.

— De én vagyok Mahmud bég, a damaszkuszi basa.

— Ha te vagy a damaszkuszi basa, akkor a te helyed ott van a Chalaf-Ben-Chusa-palotában.

— Tudom; de az messze van énnekem a Kábához.

— Ha messze van: járd lóháton a Kábához.

— De én vagyok Mahmud bég, a damaszkuszi basa. Láthatod az egyenruhámon.

— Elég botrány, hogy te, basa létedre, azon a szent napon, amikor minden hatalmasok, akik itt a szent földet tapossák, az ihrámot veszik fel, nem áttalod az ájtatos híveket megsérteni azzal, hogy fedett fővel, aranyos köntösben jársz: Allaht és az angyalok seregét kicsúfolod.

— S ki vagy te, hogy énvelem ilyen hangon mersz beszélni?

— Zarándok vagyok, miként te.

— Neved? Állásod?

— A nevemet nem mondom meg; mert férje vagyok a Nagy Serif által velem a szent napokra összekötött hercegnőnek, s se énnekem nem szabad tudnom az ő nevét, se őneki az enyimet.

— Hadd lássam én azt a te hercegnődöt!

— Egy lépést se tégy, ha a béledet kiontvá nem akarod látni. A mozlem nő szobája szentély.

— Nekem úgy látszik, hogy te goromba vagy.

— Ha nem tetszenek a szavaim: jegyezd fel a tárcádba.

— Majd, ha vége lesz a nagy ünnepnek, akkor én is felveszem a köntösömet: meglehet, hogy nekem is van olyan fényes, mint neked, s Nisán is fityeg rajta akkora, mint a te potrohodon; akkor aztán szolgálatodra állok, akár gyalog, akár lóháton, karddal, pisztollyal vagy lándzsával: ahogy jobban szereted. — Most pedig Allah vezéreljen békével.

— Velem így még nem beszéltek soha.

— Jó szerencse, hogy kettőnkön kívül senki sem értette. Frankok nyelvén enyelegtünk. Már most üdvözljük egymást, ki arabul, ki törökül; s te menj békével Allah oltalma alatt, s ne várd el, hogy én segítsek a kimeneteledben. Szelám aleikum.

— Szelám.

A basa kénytelen volt megretírálni: talán nem is először életében.

Edrisz bég pedig visszatért a hercegasszonyához.

A hercegnő csodálkozva látta, hogy az emberének az arca egészen fehér lett.

Hát ezt mi okozhatja vajon?

9. FEJEZET

AMITŐL A FÉRFI ARCA MÉG PIROSABB LESZ

A Du el-Hodzsa hónap hetedik napja az Arafát hegyi búcsújárás ünnepe. Más napokon a látogatás nem is szabad, nem is üdvözít. Hanem ezen a napon az Arafát hegyét taposni minden igazhívőnek buzgó óhajtása. Mohamed paradicsomába nem jut senki, aki az Arafát hegyén nem volt.

Korán reggel összesereglenek a tízezrekre menő karavánok a Mekka előtti homoksíkságon az „üdvözet kapuja” előtt, s onnan indul meg a búcsújárat, jó szerencse, ha alkonyat felé.

Megkezdí a menetet a „mehámel”, a szent teve, mely a próféta zászlaját szállítja.

A törökök azt állítják, hogy náluk van Sztambulban a próféta igazi zászlója, s azt csak az országot és a Mohamed-hitet fenyegető nagy katasztrófáknál szokták kibontani. A szíriaiak azonban szintén abban erősködnek, hogy ők bírják a próféta zászlóját, s az egyiptomiak szentül meg vannak felőle győződve, hogy az ő zászlójuk az igazi.

E felett szokás minden búcsújáráson összeveszni.

Aztán „aki bírja, az marja”.

Ezúttal a szíriaiak zászlaja lett az igazi; pedig tulajdonképpen az egyiptomi szent tevének kellett volna az elsőbbségi ranggal bírni, mert ő vitte púpján a próféta zászló mellett még az új „keszvat” is, melyet ezúttal a kedive ajándékozott a Kába beburkolására. Hanem hát a bagdadi basának sok katonája volt: s a hatalom megelőzi az igazságot: az ő mehámelje ment legelő, az egyiptomiaké hátramaradt.

A hívek, nemzetek szerint, kísérték a maguk szent tevéit, külön a szíriaiak, külön a törökök meg az egyiptomiak.

Edrisz bég az utóbbiak között volt.

Ez alkalommal tözes arab csődörön ült, egyiptomi szokás szerint (az arabok kancákon lovagolnak), az ihrámba öltözve (inkább vetkőzve), oldalán kard, kezében kelevéz.

Ott lovagolt a hercegnő mellett, aki két dromedárra kötött palankinban himbálózott. A palankin aranyozott volt, bársonyfüggönyökkel, s a tevék fejei veres strucctollal, bokkrétával és ezüst félholdakkal díszítve.

A zarándokhaddal együtt vonult ki Mekka egész népessége, aki csak mozdulni tudott. A családapák magukkal hozták az egész háremüket, s egy-egy nyomorult metuáf négy feleséget is cepelt magával, akiket a búcsújárás idejére, pro forma elvett, — illendő honoráriumért. Egész sereg volt a számárlovas. S a búcsújáró nép két oldalán rajzolt a beduinok és vahabiták rendetlen csapatja, akiknek az egész búcsújárás „kismiska” Ezek a mohamedanizmus protestánsai, akik tagadják a szent köveknek, az áldozatoknak, a búcsújárásoknak minden sikerét; nem hisznek a papok hatalmában; nem borotválják le a hajukat, nem isznak a zemzemvízből; nem kell nekik az egész hókuszpókusz; sőt (a vahabiták) még nem is dohányoznak. Hanem azért együtt járnak meg a búcsút az ájtatos hadzsadsokkal; abbul a kegyes szándékbul, hogy hátha el lehet tőlük egy-egy bitang tevét csenegetni: — aztán meg, hogy az egész búcsújárás alatt csúfolódjanak velük. A szultán ugyan fizet nekik azért, hogy ne bántsák a zarándokokat; de nem olyan sokat, hogy ígéretüket meg is tartsák.

Van azután gyalog *kutyagoló* nép is elég. Férfit és nőt alig lehet egymástól megkülönböztetni; az arcuk egyformán beburkolva, s a meztelen karjaik egyformán ráncosak, soványak, feketék.

Így vonul végig a táborsokaság a ciprussal beültetett temetők, az alacsony házak között, a nagy vízmedence és a Nagy

Serif palotája mellett (van neki hús); az El-Moabida város szétszórta épületei között, melyek ez alkalommal megszapordtak „gerábákkal” és „kemliszekkel”: (zöld galyakból készült sátrak), ahol a beduin asszonyok kenyeret, vaját árulnak.

S ez az egész roppant sokaság, mikor a Dzsebel Bu Kubis völgyoszorosába eljut, úgy összeszorul, hogy ott csak párosával lehet a zarándokoknak egymás mellett áthaladni, s a teveháton páros kosarukban ülő hölgyek kénytelenek maguk alá húzni a lábaikat, hogy a szikla le ne szedje róluk a papucsaik sarkát.

Ezalatt beáll az éj. A félhold még fenn van az égen. A metuáfok meggyújtják a szurokfáklyákat, s a sötét sziklavölgyben világítanak a zarándokok elé.

Hajnalra vergődik ki a búcsújárók serege a mély sziklavölgyből, s akkor pillantja meg maga előtt a szürkület világánál az Arafát hegyét.

Egy kopasz sziklatömeg, merő kavicspusztától körülvéve, amelyen még csak tövis sem terem; se egy fa, se egy bokor; de még egy moszat sincs a kövek között, mely az élő világot képviselné.

Ez az igazhívó mozlemek vágynak a netovábbja: az üdvösség hazája.

A sziklasivatag közepett egyszerre egy város látszott támadni. A zarándokok, nemzeteik szerint elkülönítve ütötték fel a sátraikat, mindenféle színű szőnyegekkel rendezett utcákat képezve; a mekkaiak előreküldték a fabódéikat, s azokban kirakták a vásárra hozott portékáikat. Itt jó üzlet van az ünnepek alatt; minden hodzsa iparkodik valami vásárfiát vinni haza a szent Arafát hegyről.

Miért olyan szent az Arafát hegye? Azért, mert ott találta fel Ádám apánk az elvesztett Évját, — százharminc esztendei távollét után. — De sok meggyónivalója lehetett a két jó öregnek!

Az Arafát hegyi ünnep három napig tart: az első a megérkezés napja, a második a mulatozásé, a harmadik az ájtatosságé;

akkor tartja a nagy prédikációt a kőszószeiken a kalef; aki egyúttal a mekkai bíró. Könnyű neki prédikálni: nagy könyvből olvassa, s csak a szemeit kell törülgetnie magának a zseb-kendőjével a sűrű könnyhullatástól.

A harmincezernyi nép zszibongva *hangyállik* alá s fel a sátorváros utcáin, melynek közepétől magasan emelkedik ki a mekkai Nagy Serif zöld sátora. Ez előtt lobognak a próféta zöld zászlói. A tevék, paripák és csacsik roppant nagy karámokban vannak összeszorítva, melyeket rongyos beduinok őriznek.

A legjobb helyet a szíriai zarándokok foglalták el: sátoraik közepén négyszöget alkot a török katonák barakktömege, s annak az elején van felütve a damaszkuszi basa aranyozott kupolás sátora.

Ma a vigasság napja van. Pénzért mindent lehet kapni, ami jó. Még pálinkát is. Vannak sátorok a hasis-evők számára, akik előlegezik maguknak a paradicsomot: ragyogó szemfényükről, reszkető tagjaikról megismerhetők. Éneklő almék, táncoló bajadérek gyönyörködtetik a híveket, s az indus kigyótáncoltatóknak, a perzsa kardfaló bűvészeknek ma nagy kelete van.

Holnap általános bűnbánat napja lesz: tehát ma annyit kell vétkezni, amennyit csak lehet: — ez a legtökéletesebb logika.

Az egyiptomi zarándokok voltak számra leggyöngébben képviselve: nekik a legrosszabb hely jutott, az Arafáttól legtávolabb. Ezen a szent pusztán ugyan minden helynek jónak kell lenni; de annak, aki szélrül marad, mégis annyiban rossz a helye, hogy folyvást őrizni kell a tevéit, meg a lovait, hogy a portyázó beduinok vagy a hitetlen vahabiták el ne lopják; mert ezek az Arafát hegyre világért sem prédikációt hallgatni jönnek, hanem azért, hogy könnyű szerrel zsákmányt ejthessenek. — A török katonaság ugyan azért van ott, hogy a zarándoknépet rablótámadásoktól megvédelmezze; hanem az csak akkor kap lóra, ha a damaszkuszi basa parancsolja: az pedig, amíg a nargiljét ki nem szítja, fel nem kel a helyéből.

Az ünnep harmadik napján, amint a nagy prédikáció véget ért, minden zarándok rohan a sátorához, a lovaihoz, a tevéihez, s kezdődik a sátorbontás. Ilyenkor van nagy zűrzavar.

Ezt az időt szokták a martalócok leginkább felhasználni.

Egyszercsak felzendül a rémkiáltás: „itt vannak a *fekete turbánosok!*”

Ezek a legkegyetlenebb skizmatikusai a próféta vallásának. A kábaszentségtelenítők, az ünnepnaptörők, az ördögtagadók. A legharciasabb törzs valamennyi beduin nép között. Ezek fekete turbánt viselnek (már ez is milyen istentelenség!) és fekete zászlóval járnak, s azon nem félhold a jelvény, hanem egy ökörfej.

A hegyszakadék közül jöttek elő, fürgönc sovány lovaikon; hosszú dárdákkal a kezükben. A puszta megjelenésükre vak rémület szállta meg a szélről maradt zarándoksereget.

Mahmud basa látta jól a magaslaton levő sátorból a hitetlenek közeledését, s könnyen tehetett volna róla, a spáhik lóra ültetésével. De akkor éppen nagyon szép nótát fújtak, vertek a trombitásai és dobosai: valami mayerbeeri finálét: azt nem lehetett félbeszakítani. Aztán meg a fekete turbánosok egyenesen az egyiptomi sátorok felé látszottak tartani. — No hát, most mutassa meg az a hetvenkedő muteszellim, hogy milyen legény a gáton: ha csakugyan ő is muteszellim.

Edrisz bég, amint a martalócokat közeledni látta a sátraik felé: nem könyörgött senki fiának segítségért; hanem maga felkapott a lovára, baljába fogta a lándzsáját, jobbába a szablyáját, a dárda nyele braziliai vas-fából volt, mely a vízben alásüllyed, s a kardja a legjobb damaszkuszi acél. Az ihrámot is ledobta a válláról, hogy ne akadályozza a küzdelemben.

A hercegnő bámulva nézett utána sátora hasadékából.

Vajon csakugyan van bátorsága egyetlen férfinak szembe szállani egy egész sereggel?

Azok csoportostul száguldtak ellene, hosszú dárdáikat előrszegezve. Edrisz bég kiszemelte magának a vezérüket, aki

kivált a többi közül a turbánján lengő veres szurgudzsál és gazdag nyeregszerszáma által.

Az a sok dárda tréfa volt Edrisznek: a maga dárdáját közepesen markolva, egyet pördített rajta, s mint a rokka pörgettyűje a gyermekek rátartott szalmaszáleit, úgy verte föl a hitetlenek kopjait: egy sem találhatta őt el; akkor aztán kiszakítá magának a csoportból a veres kócsagos vezért. Egy pár beduin hátul akart rátámadni; de azokat a jó lova úgy rugdalta oldalba, hogy elsomfordáltak.

A vezér magas, szikár alak volt, a hegyes szakálla két ágba lógott alá a mellére, olyan hosszán, mint két kötél.

Hárman rúgtattak egyszerre Edrisz bég ellen: a vezér, meg két beduin; amaz szemközt támadt reá, ezek két oldalt fogták elő. Ordított fenevadak módjára mind a három.

Edrisz bég a baloldalán támadó beduinnak a dárdáját félrecsapva a lándzsájával, úgy szúrta ennek a hegyét az ellenfél szemébe, hogy az hanyattesett a lováról, a jobbról támadó ellenfél dőfését szépen kikerülte a dereka félrehajlításával, s amint az kezeügyébe került, visszakézzel úgy csapott a nyakára, hogy az fej nélkül nyargalt tova.

A vezér ezalatt kegyetlen csapásra emelte fel a kardját, egészen a feje fölé. Ő maga pikkelypáncélt viselt, s a turbánja hegyes végű ezüst sisak körül volt csavarva. Sérthetetlen volt.

De Edrisz bégnek a paripája is együtt harcol az urával; a nemes mén egyszerre felágaskodott, s a beduinvezér lovát harapta fogával, vágta patával, amire annak a lova is a két hátulsó lábára állt, s úgy marakodtak egymással, mint két heraldikai oroszlán. Edrisz bég szokva volt az ilyen harchoz; ő huszárosan ülte meg a lovat; térdei szorításával tartva magát a nyeregben, míg ellenfele a széles talpú kengyelhez volt szokva, s amint az ágaskodó lova hátravetette a fejét, hogy ki ne essék a nyeregből, mind a két kezével a lova sörényébe kapaszkodott, s eközben kiejtette a kardot a kezéből.

Edrisz bég, amint azt látta, hogy az ellenfelének nincs kard a kezében, maga is a kézcsuklójára ereszté a szíjnál fogva a szabályját, s azzal megkapva a vezért a hosszú szakállánál, kirántá a nyeregből, le a földre. Arra a vezér lova tovaszárguldott. Edrisz bég pedig megfordítva a lovát, vágatva vitte magával a szakállánál fogva az elfogott emírt a hercegnő sátoráig: ott átadta a kappanőröknek, hogy verjék láncra; aztán megint visszavágtatott a fekete turbánosokhoz, a dárdáját pörgetve a feje fölött.

Azok nem vették tréfára a dolgot: az is megjesztheté őket, hogy most már a török lovasság is felcíhelődött, s megindult ellenük; hirtelen visszafordultak, s menekültek a sziklászakadékaik felé. Edrisz bég messze elkergette őket, s talán mert nem akart e szent napon több embervért ontani, vagy mert nem tartotta őket érdemeseknek a fegyvere hegyére, csak a dárdanyéllel püfölte a hátaikat.

Mikor tiszta volt már az ellenségtől a tér, akkorra szerencsésen megérkezett Mahmud basa a maga spáhijai élén.

Még ő volt haragos. Ő támadt Edriszre.

— Minek kergetted el a fekete turbánosokat? Most mind elfogtam volna őket.

— Mért nem jöttél hamarább, amíg itt voltak?

— Most add át nekem az elfogott vezérüket, hadd akasztatom fel.

— Jámbor Mahmud basa. Ha beduint akarsz felakasztatni, fogj magadnak beduint. Én az enyimet már a hercegasszonyomnak adtam: hadd vigye haza Arafát hegyi vásárfiának. Szálem aleikum.

Azzal visszanyargalt az egyiptomi karavánhoz.

A hercegasszony most már látta, hogy mitől lesz a férfi arca lángveressé.

AZ A SZÍV A HOMLOKON

Amíg Edrisz bég a fekete turbánosokkal kergetőzött, a zarándokvárost mind felszedték a sátorkarókról, s tódult a tenger sokaság a Masumin sziklaszoros felé, mely a Merian völgybe vezet. Az éjszakát bevilágította a hold s az ezernyi fáklyafény, mely csillagokkal lepte el a pusztát.

A hercegő palankinja mellett hét lámpást vittek, három szál viaszgyertyával. A Musalifa mecsethez érve, megszálltak ismét és sátort ütének. Ez volt az utolsó napja a nagy bőjt ünnepének. — A következő nap már az „Ais el Kebir” az arabnak, a „Kurbán Bajram” a töröknek. Csak még egy prédikáció van hátra. — Mikor azt is elvégezte a mekkai főkádi (mintha minálunk a főpolgármester tartaná a misét), akkor aztán mindenki összeölelkezik ez örömszavakkal: „Aitek embarek.” Száz ember másik százal s aztán még egy mennydörgő nagy „Labik” kiáltás. „Itt vagyok, uram!” s azontúl aztán „nem vagyok itt!”

Az eddigi napok Allahnak és a profétának az ünnepnapjai voltak, a következő nap az ördögé. Minden zarándok háromszor hét követ tesz a táskájába, s azokat mind az ördögnek a fejéhez hajigálja.

Az ördögnek is van emlék emelve: „dzsemra el-kál” (az első parázs): egy ormótlan kövekből összerakott oszlop. Ennek a fejéhez kell az elhozott huszonegy követ hajigálni. S minthogy az ezernyi néptömeg az oszlopot köröskörül állja, s a hajigálást nem minden ember tudja úgy kiszámítani, hogy azzal éppen a szobrot találja el, annál fogva a repülő kövek nagyobb része

a jámbor zarándokok koponyáit üdvözli, s az nagyon jól eshetik — az ördögnek. Azonban Allah rendelte így. Áldassék az ő neve.

A mozlem hit szerint Isten csak egy van: az Allah; — hanem ördögnek háromnak kell lenni: ez is szent szám. Az első ördög-szobor után következik a második, a „dzsemra el-uszt” (a kö-zépső szén). — Tudniillik, hogy minden kő, melyet az ördög-szoborra hajítanak, az azt kísérő átokmondat által egyszerre égő parázssá változik, amely lyukat éget az ördögnek a testén. Csuda, hogy ki tudja állni! A harmadik stáció a „dzsemra el-aksa” (az utolsó parázs). Ennek a meghajigálása után még csak egy ünnepélyes szertartás van hátra: a birkák leölése.

Ez annak az emlékezetére történik, hogy éppen itt, ebben a völgyben szándékozott Ábrahám a fiát, Izmaelt megáldozni, amidőn az angyal azt kiáltá neki: „Etba Kebzs!” (Áldozzál egy ürüt.) Valamennyi zarándok, aki a szigorú zarándokszabályok ellen vétett; tehát mindazok, akik nem gyalog és mezítláb, hanem lovon, teve és számárháton jöttek, vagy a papucsviselés luxusát megengedték maguknak; de még inkább azok akik drága szövetekből készült ikrát viseltek: tartoznak a Menáa völgyében egy ürüt vásárolni s azt görbe késükkel személyesen leölni. Annak a húsából a szegény zarándoknép készít magának tokányt akik mezítláb és gyalog tették meg az utat. Ez a legokosabb ceremónia az egészben. — A jó mekkaiak gondoskodnak róla hogy erre a napra sok ezernyi birka legyen a völgybe özszeterelve, amelyeket ők dupla árért vesztegetnek a kegyes hadzsadzsoznak.

Edrisz bégnek négy birkát kellett szabályszerűleg megáldozni. Egyet azért, hogy lovon jött; másikat azért, hogy sarkantyút viselt a lábán; kettőt pedig a két megölt beduinért. Ez is kihágás volt az ünnepi szabályzat ellen, mely vezeklését a birkahalálban találja. Edrisz aztán még egy ötödik birkát is hozatott, melyet a hercegasszony nevében késelt le. Ez a fejedelmi birka szép tarkára volt festve, aminővel a mekkai kádi

szokott áldozni. E sokszoros öldöklés után valóban úgy nézett ki, mint egy mézároslegény.

Alig is várhatta, hogy visszakerüljenek Mekkába s ledobhassa a kegyes ihrámot és a két moharrem kendőt s lefürödhessen magáról a sok szentséges mocskot a nagy „hamam”-ban. Ez a híres mekkai közfürdő.

Akkor aztán neki is szabad volt felölteni a legdíszesebb ruháit.

Neki is volt ugyan katonai egyenruhája, mint a damaszkuszi basának; Nisán-rendje is hozzá; de ő nem vette fel ezt a feszes, európai szabású prózai öltözetet, sárgaréz gombjaival, egyenesen álló aranyhímzett gallérjával, s azt a megfordított üstöt, ami a török katonák fején dísztelenkedik; hanem felöltötte az „ihlal”-t, a festői török jelmezt: a hímzett dolmányt, ezüst virágos ingelővel; a bő ráncos salavárit; derekát átkötötte gazdagon arannyal áttört perzsa sállal; abba dugta türkázos marokolatú handzsárját s az arany nyelű kis kését, meg a lefüggő láncú zsebóráját, a feje körül hét rőf patyolatból turbánt tekert s közepébe gyémántos forgót dugott. Így ment át a herceg-asszony háremébe.

A hercegnő is egész tündéri pompában volt ez este felöltözve. Se ihrám, se feredzse nem takarta a termetét. A vékony hímzett csalánszövet inget finom öv szorítá a derekához, hogy ki lehetett alatta venni, miszerint nem segítenek az alakját idomítani a keresztények büntetésére kitalált halcsontok és acéllemezek; a vállain kikerekített dolmányka, — kóstolónak — engedett valamit láttatni az elefántcsonttal vetekedő bőréből; fátyola alól gazdag fekete selyemhez hasonló hajzuhatag omlott alá a hátára, s végig terült körülötte a pompás ottománon, a hátrahajló paradicsommadár-tollat is aláhúzva. Igazgyöngyökből készült fővege alól a megszokott aranylepelke ez alkalommal két áruló részt hagyott nyitva: egyet a két szem számára, másikat a szájnak.

„A két szemet gyémántokhoz, az ajkakat korallokhoz csak a bolondok hasonlítják; mert gyémánt és korall holt állat, de az én hölgyem szeme és szája él és elevenít.”

(Ez különben Edrisz bég mondása volt: én csak aláírom, hogy „vidi”.)

Ez volt az ideiglenesen kötött házasságuknak az utolsó napja: — utolsó éjszakája. Méltó, hogy szokottnál fényesebben legyen megünnepelve. — Csak fényesebben? — Hátha boldogabban is?

A terített asztalt felhozták a rableányok; a házaspár hozzáült a lakomához, egymással szemben.

A hercegnő szemei az aranyfátyol nyílásán át kedvtelve nézték a délceg ifjút. Szép fehér kezei maguk válogatták ki számára a legjobb cukorsüteményeket, s saját rózsás ujjjaival hámoztta meg számára a narancsot.

A mai lakomához pezsgőt is hoztak. Ezt nem tiltja a próféta, mert kiforrotlan szőlőnedv. Az ihazhívó nem vét az itálával.

Valahányszor a rabnő teletöltötte Edrisz bég poharát, a hercegnő mindig leszakított a keblére tűzött rózsáról egy szirmot, s azt odadobta a habzó pohárba. Edrisz bég fenékgig ürté a poharat; a rózsalevél is eltűnt.

A hercegnő a lakoma után előhozatta a mandolinját s rákezdet egy új románra, amelyet maga készített, a dallamával együtt.

A román tárgya volt: a „piros arcú ifjú”.

„A sírászi rózsza elsárgulhat mellette,
A hajnali fény halovánnyá lehet,
Korallok, rubintok fényüket veszthetik,
Mikor a piros arcú ifjú közöttük megjelen,
Jaj rózsának, hajnalnak, drágakőnek,
Ha a piros arcú ifjú velük szembe kerül!”

Edrisz bég elismerte, hogy a hercegnő hangja igen csengő és szavaiban sok költői szépség van.

A hercegnő eldalolta a második verset.

„De akkor lásd a piros arcú ifjút,
Mikor ellenséggel kerül szemtől szembe:
Nem számlálja, hogy hány? nem méri, mily magas?
Szétveri, hogyha sok, levágja, ha óriás.
Ellenség vérénel is pirosabb lesz az arca.
Jaj minden férfinak, ki fegyverrel jön felé,
Ha a piros arcú ifjú még lángolóbbá lesz.”

Edrisz bég elfogadta komoly méltósággal ezt az egész hozzá
címezett magasztalást.

„Hajh, de mikor egyszer a piros arcú ifjú
Szép nők, deli lányokkal ül szembe,
Szomorú az arca, eltűnik a fénye,
Olyan, mintha egy halott ki volna festve.
Mintha egy angyal volna, akinek nincs neme.
Jaj annak a nőnek, ki vele szembeül,
Midőn a piros arcú ifjú — olyan halavány lesz.”

A románc nem volt rossz, s mi több: elég világos értelmű.
Edrisz bégnek sebesen kezdett a szíve dobogni.

A hercegnő leoldta fejről a fátyolát, s ahogy szoká, bele-
tette a kókuszdió alakú szelencébe; a dolmánykáját is leveté
válláról, s karjairól és lábairól lerakta a kösöntyűket. Dúsgazdag
hajával beteríté magát köröskörül.

És ezuttal nem követte azt a szokást, hogy előbb Edrisz
béget engedje elaludni, s aztán az álmhozó nedvvel végigsi-
mitsa az alvónak az arcát; hanem maga készült előbb a lepihe-
néshez.

A rabnők sürgölődve készíték el a nászszoba mennyezői
pompáját. Meggyújták a kerevet körül álló nehéz ezüsttartók-
ban a viaszgyertyákat, melyeknek a bele ambrával van telítve;
megállították a nagy antik óranak az ütését; megoldozták a
nagy selyemkárpitok tartó-zsinórjait s közben a hercegnő
románcának a végsőrait dúdolták utána.

Edrisz bég ismét kivonta a kardját, mely most már gazdag drágakövekkel kirakott hüvelyben függött az oldalán, s szokás szerint odafektette a hercegasszony oldalára.

A hercegasszony megfogta két kézzel a szablyát, s ajkaihoz emelve, háromszor megcsókolta azt, úgy fektette vissza a helyére.

Ez is érthető mondás — napkeleti virágnyelven.

Azután lankatag odaomlással foglalta el a fekhelyét a dagadó kereveten, a két karját fölemelé a feje fölé, a nagy, hosszú szempillák lezáródtak a szemekre; majdan szétnyíltak az ajkai élveztegg mosolyra, két sor igazgyöngyöt engedve látni; a keble csábítón szállt és emelkedett.

A rabnők egyszerre eltűntek mind a szobából.

És Edrisz bégnek olyan nagyot dobbant a szíve, mint még soha.

Ez a szívdobbanás azt mondta: „ez a nő még ma az enyém!”

Merészen nyúlt hozzá a kezével, s feltakarta az arcáról azt a soha le nem tett aranyfátyolkát.

Elbámult e túlvilági szépség láttára. Ilyet nem teremtett Allah keze soha. Ez orcák, ez orr, e szemöldökök csak istennőktől lehetnek elvéve. És amint még feljebb emelte az arany fátyolt, meglátta, hogy a tündérszép hölgynek a homlokán van egy tökéletes *szívalakú rózsaszín anyajegy*.

De ebben a percben felszökött a hölgy a helyéből, haragra gyulladt arccal, s felcsattanó hangon kiálta:

- Szerencsétlen! Mit tettél? Feltakartad az arcomat.
- Napba néztem . . . megvakultam — rebegé az ifjú.
- Jusson eszedbe a kettőnk közé tett kard!
- Hát ha az Alsiráth hídja maga volna közöttünk?!
- Halott voltál!
- Föltámadtam . . .

S odaszorítá őt magához, elárasztva csókjaival a hölgy égő arcát, ajkait, szemeit és azt a piros szívet ott a homlokán.

A vonagló hölgy kiszabadítja a jobbját az erőszakos ölelésből, s alányúlva a kerevete mellett levő bokályból kiránta az éjente odagyűrt fátyolát, s akkor azt hirtelen odanyomta a szerelmében őrzöngő ifjúnak az arcára.

Edrisz bég azt érzi, hogy a túlvilági gyönyör emészti el valami bűbájos illatárban, testét-lelkét elfogta a kéjes reszketés, s aztán eszméletlenül rogyott le a földre.

11. FEJEZET

PALMYRA, AZ ELDORÁDÓI HERCEGNŐ

Mikor Edrisz bég másnap késő reggel felébredt mély narkotikus álmából, s széttékintett maga körül, hát nem volt ott se szép hercegasszony, se odaliszkok, se aranyedényekkel terített asztal, se duzzadó kerevet, se szőnyegek, se gyertyatartók ámb-rás viaszgyertyákkal. Ott feküdt a csupasz márványpadlón: körülötte a négy meztelen fal. A pókok ráérték az éjjel a szög-letekben hálót kötni.

Kitámolygott, mint egy álomjáró, az előcsarnokba. Ott sem strázsáltak már a kappanőrök; lenézett az ablakon át az udvarra, az istállóajtók nyitva voltak: egy teve sem volt a jászola mellett. Egy másik ablakon át betekintett a nagy mosé udvarára: az teli volt vigadó néppel; a Kába bevonva az új fekete szőnyeggel; az ajtaja bezárva; a templomőrök ott osztottak a lépcsőkön a hadzsadzsoktól elharácsolts pénzen.

Senki sem felelt a hívására, csak a kongó nagytermek visszhangja.

Amint aztán körülnézte magát, egy kulcsot talált az övébe dugva. Ráismert. A saját szobájáé volt az. Annak az ajtaját felnyitotta. Minden drágaságai, fegyverei együtt voltak, pénze erszényekbe rakva; de azon kívül semmi emlék, ami az eltűnt menyasszony után maradt volna. — Csak midőn a földön heverő meztelen kardját felvette, azon látta e szavakat, valami edző nedvvel felírva:

„Amit a bolondság elveszített, azt az ész nem találja meg többé.”

Hátha mégis?

Edrisz bég megtömött egy erszényt Mária Terézia-tallérok-
okkal, s felkereste a palotájában a Nagy Serifet.

— Allah veled, vitéz Edrisz bég el-Homrah; váljék egész-
ségedre a Kurbán-Bajrárnak ünnepe!

— Allah Akbar! A Kurbán-Bajrárnak nekem nem hozott
semmi örömet; ellenben nagy bánatot. Tudod, hogy engem
mekkai szokás szerint összeházasítottak ideig-óráig egy zárán-
dokló hajadonnal.

— Jól tudom, Edrisz bég. A próféta rendelte így, bizony-
nal. Tudod, hogy szent városunknak, melyet némelyek Mekká-
nak, mások Makkának, sőt némelyek Mechának neveznek, sa-
játóságos szabadalmak vannak.

— Tudom, Nagy Serif.

— És azokat mind a próféta rendelte így. Ilyen például az,
hogy ha egy teve egymásután kilencszer ellik üszőborjút, ak-
kor ez a teve felszabadíttatik minden további teherviselés alól,
és szabadon bocsátatik.

— Hát én nem törődöm a ti szabadon bocsátott tevéitek-
kel, Serif.

— Ne is próbálj velük törődni! Mert bizonynal mondha-
tom neked, hogy ha tele erszényt csörgetnél is előttem, meg-
rakva ezüst tallérok-
okkal, mégsem adnék rá neked engedélyt,
hogy egy szabadon bocsátott tevének a hátára felülj.

— Nem is szándékozom azt követelni.

— Nem is követeld, mert ezt a próféta rendelte így. A
teve szent állat, s a próféta oltama alatt áll, azt a malailra-
angyalok védelmezik. A tevét Szádi, a nagy költő, a „sivatag
hajójának” nevezi a maga Gulisztánjában.

— De ne beszélj te nekem itt a tevék históriájáról, miattam
ott maradjanak, ahol akarnak.

— No ezt nem jól mondod! Látod, a nagy Ibrahim szultán,
kinek Allah fényesítse meg a lába nyomait, éppen ilyen fel-
fuvalkodott módon beszélt a tevékről, mint te. Ő egyszer a
fejébe vette, hogy egy búcsújárás alkalmával nem a szent tevére

fogja bízni a próféta igaz zászlóját, hanem egy elefántra. Az elefánt hatalmas állat, de azért mégsem szent állat. A szultán Indiákról hozatott egyet, s nagy költséggel küldte el Mekkába. Ezer tevé cipelte utána a szénát és abrakot, hogy az úton éhen ne vesszen, és az édes vizet, hogy szomját oltsa. Százezer piasterébe került a szultánnak az elefánt útja Mekkába, és látod, édes fiam amidőn már az elefánt eljutott a szent zászlóval az Arafát hegy lábáig, ott egyszerre megbikacsolta magát: hiába ösztökélték a vezetői, egy lépést sem tett előre, hanem összerogyott és meghalt.

— Ezt én mind tudom, jámbor Nagy Serif; benne van Mekka város történetének leírásában. Hanem hát mindezekről nem akarok én tőled értesítést venni; hanem, íme, látod ezt az erszény pénzt? Tele van Mária Terézia-tallérokkal. Az egyedüli igazság, amely a gyauroktól jön. Ezt én teneked ajándekozom, ha te énnekem megmondod, hogy ki volt az a hercegnő, akivel te engemet ideiglenes házasságra összekötöttél.

— Megmondom neked, vitéz Edrisz bég! Hogyne mondanám meg? Oh, én tudom jól, hogy mit mondanak e tárgyul a költők, a halhatatlan Omájja a Taif vidékről: „ne kösd be a tevének a szemeit, mikor a forrásvizet keresi” és a dicső Zaid-ibn-Amr, a nagy hánif, aki azt mondta, hogy „ne temessétek el a föld alá a leányokat, akiket a kedveseik sírva keresnek”. — Ámbátor figyelmedbe kell ajánlanom a prófétának a történetét, amelyet a „bahyrá”-ban megtalálsz. Tudniillik, hogy Mohamed próféta is útban volt egy gyönyörű szép hajadonnak a szerelmét keresni, akiről megtudta, hogy az Damaszkuszban lakik. És már elérte a várost, s a kapuban le akart szállni a tevéről. (A tevé rókaszínú volt.) Ekkor azonban megjelent előtte Gábor angyal, s így kiáltott a fülébe: „Oh, Mohamed, inkább kívánod-e a földi paradicsom gyönyörűségeit szür-csölni, hogysem mint a mennyei paradicsom kertjeiben vándorolni, s a hurik öleléseiben örökké élni?” Erre Mohamed

újra fölült a tevére: a fél lábának a nyoma most is ott látható a Damaszkusz kapuja alatti sziklába benyomva.

Edrisz bég türelmetlenül kiáltá:

— De miután én nem akarok próféta lenni, se én nekem Gábor angyal semmit sem mondott . . .

— Nem engedted végigmondanom! — vágott a szavába a Nagy Serif. — Jól tudod, hogy a próféta e megtérés után beállt szolgálégénynek az özvegyasszonysághoz, Kadidzsához; s ám-bátor ő még ifjú legény volt, Kadidzsza asszony pedig negyvenesztendős, mégis abba lett szerelmes; az asszonynak az atyját, aki nem akarta a leányát a prófétához adni, leitatták borral. S ő aztán részeg fővel összeadta őket. És mégis őtőlük származott a prófétának egész nemzetsége, akik mindnyájan zöld turbánt viselnek.

— De miután én nem vágyom arra, hogy az unokáim zöld turbánt viseljenek, beérem, hogy vörös fez takarja a koponyájukat: — azért csak légy kegyes, Nagy Serif, megmondani az én hercegnőmnek a nevét, ha ismeretes előtted. Megfizetek érte! Itt a pénz!

— Ha ismeretes-e előttem, Mash-Allah! Ilyen mondás! Nem tudom-e én, hogy ki volt az „Isten oroszlánja”? Nem tudom-e én, hogy hová rejtette el „Amr-ibn-Luhájj” a dzsiddai homokban az Ozra istennőnek a bálványát? Nem tudom-e, hova rejtőzött el „Othman-ibn-Affán” a próféta legszebb leányával, a bájos Rökkájával? Nem tudom-e, hogy Azma, Abu-Bekr bájos leánya hajtotta az apja juhait minden reggel azon barlang elé, amelyben szerelmese, Ali, az üldözői elől elrejtőzött? . . . Nem tudom-e . . .

— Jól van! Mindent tudsz! Nagy a te tudományod! Elhiszem. Ha ma hozzákezel, a jövő Ramadán hónapig nem érjük végét; de mondd meg már Allah és a próféta nevében, ki volt az én hercegasszonyom, akivel én összeházasodtam, s aki engem az éjjel hitetlenül magamra hagyott?

— Megmondom neked, édes fiam, hogyne mondanám? De

fogadd meg nekem a próféta szakállára és a saját apádnak a szakállára, hogy el nem árulod senkinek, hogy azt tőlem hallottad, mert az szent titok.

— Fogadom az apám, a nagyapám s valamennyi dédükömnek a szakállára, hogy magamban fogom tartani.

— No hát, vedd füledbe: a te ideiglenes házastársad volt „Palmyra, az eldorádói szultán hercegasszonya!”

Edrisz bég dühösen toporzékolt:

— Mash Allah! Allah buffáj! Micsoda mesét akarsz te most nekem a nyakamba kötni, Nagy Serif! Hisz Palmyra nem asszonynev, hanem városnak a neve; — Eldorádó pedig a gyaurok mesés országa: az ő paradicsomuk, amelybe eljutn kíváncsoznak, amit megítélhetsz a következő versből, mely a keresztények alkoránjában olvasható:

„Kövér disznók utcán járnak,
Szalonnájukkal kínálnak:
Kés van dugva a hátukba,
Úgy hordozzák a házakba,
Amely asszony tett egy metszést,
Visszadugja megint a kést.”

E szerint az Eldorádó nem lehet olyan ország, amely fölött igazhívók szultánja uralkodik. S maguk a gyaurok is azt tartják, hogy az — a holdban legyen.

A Nagy Serif a hasát fogta nevetében.

— Allah hatalmas! Hát az Eldorádó a gyaurok paradicsoma? S csakugyan olyan az ő paradicsomuk, hogy disznók járnak benne házrul házra, s az asszonyok szalonnát vágnak belőlök? Allah zavarja meg őket! — No, édes fiam, Edrisz bég, most tehát olyan dologra tanítottál meg engemet, amit még eddig nem tudtam. Azért nemhogy én venném el a te tallérjaidat; de még én teszek hozzá egy tallért, azért a tudományért, amellyel megöregbítettél. Én egyebet nem hallottam a hercegnő felől, mint hogy ő Eldorádóból jött ide.

Edrisz bég a fejéhez vágta a Nagy Serifnek az ajándéktallért.

— Allah hosszabbítsa meg a füleidet, hogy máskor többet hallj!

Azzal elrohant nagy dühösködve.

De akárkitől kérdezősködött egész Mekka városában, mind csak azt felelték neki, hogy az ő hercegasszonya Palmyra, eldorádói hercegnő. Ha nem hiszi, szaladjon utána, kérdezze meg tőle.

Edrisz bég most arra a gondolatra jött, hogy ha Mekkában nem akarják megmondani a hercegnő nevét, majd megtudja azt Dzsiddában.

Nem időzött tovább: lóra ült, elutazott Dzsiddába.

Újból fölkereste a helytartó basát.

Az ismét igen szívesen látta; megvendégelte; nargilét hozott neki.

Edrisz bég tudta jól, hogy a ravasz töröknél óvatosan kell a tárgyat körülkerülni.

Kezdte az ajándékozásán.

— Hoztam neked vásárfiát az Arafát hegyi búcsúból, vitéz mohafiz!

— Allah fizesse meg, hogy ott is rám gondoltál. Mi lehet ez az ajándék?

— Egy szép arab kanca, szerszámostul, csojtárostul.

— Nemes ajándék. Mind tehozzád, mind énhozzám legmértőbb. Nem maradok el tőled a nagylelkűségben, s kétszeres árát ajándékozom neked vissza annak, amelyen te a kancát vetted.

— Azt én nem köszönném meg, mert én egy hatalmas kopjadőfést adtam annak a fekete turbánosnak, akitől azt a lovat elvettem.

— Tehát vitézi harcban vetted el, hittagadó eretnek fekete turbánostól. No akkor tízszeresen nagy becse lesz előttem az ajándékodnak.

— Valóban, tartoztam vele, hogy terólad megemlékezzem, dicső mohafiz. Mert a te közbenjárásodnak köszönhetem, hogy

a paradicsom örömeit egy rövid időre színről-színre láthatám.

— Ah, tehát meg voltál elégedve a hercegasszonyoddal?

— Úgy, mint a próféta a maga Aisahjával.

— No, ennek ugyan örülök.

— Csak azt sajnálom hogy nem építhettem a számára egy kunyhót, sárral kitapasztott pálmalevelekből, miként a próféta a maga Aisahja számára.

— Annnyira megszeretted? Eszerint nagyon hasznodra vált a fekete kőnek a csókolgatása meg a Zenzem kútvizének az iszogatása? Megszíntél holt szívű lenni?

— De egy egész lángbaborult világot hordok most a szívémben.

— És már most hova szaladsz vele? Tudod, hogy hová lett a hercegnőd?

— Én nem tudom; de neked tudnod kell. Kérdeztem a mekka-i Seriftől, aki összedott bennünket, de az vagy bolond, vagy hitetlen. Olyan választ adott, amivel nekimehettek a holdvilágnak. De te okos, világlátott férfiú vagy. Te nem fogsz nekem mesék országáról beszélni. Teneked tudnod kell a hercegasszony nevét, és az ország nevét, mely őt szülte; — mert, tenálád volt szállva, mikor a tengeri úton Dzsiddába érkezett.

— Igenis, Edrisz bég, tudom a hercegnő nevét is; azt is, hogy hol lakik. De azt én meg nem mondhatom.

— Énnekem nem mondhatod meg? Aki férje voltam.

— Éppen azért nem mondhatom meg! Mit gondolsz? Ez államtitok. Hát olyan cenknek tartasz te engem, aki a rámbízott államtitkokat elárulja? Nem! Edrisz bég! Ezt már velem próbálták a frankok, próbálták az angolok: kincseket ígértek; de én soha államtitkot el nem árulok a világ minden kincseiért sem. Azért csak vidd vissza a kancádat, fiam; én a fejemmel játszom, s a fejemet nem adom oda sem a te lopott lovadért, sem a te szívedben lángoló egész világért sem. — És most beszélj másról.

12. FEJEZET

ISMÉT AZ ALOF-BETH-GOMÁL MOLLAH

A Szuk-el-tmin-i sírodú lakója még mindig számlálja a napok jöttét és lementét. A vízesésen keresztültörő szivárvány reggel bevilágítja a barlangja jobb oldalát, este a bal zugolyt, s nap nem múlik el anélkül, hogy igazhívó ne jönné hozzá, aki a szájához vigye az ételt és italt. Bölcs tanácsot kap érte cserében.

Egy reggel daliás ifjú lépett be hozzá, mélyen üdvözölve a századok tanúját.

— Allah hozott, ifjú dalia.

— Ismersz engem?

— Rád ismerek. Te vagy Edrisz bég ibn Tefik, el-Homrah. Vártalak erre a napra.

— Hogy álmodtad azt meg?

— Az nem álom volt; hanem számítás. Mikor volt a Kurbán-Bajrárnak ünnepe? Hány nap kell annak, aki a felkelő napot üldözi futvást, amíg lemegy? Hol áll meg? Hol tart pihenőt? Míg végre eljut a forrásához annak, amit keres.

— Valóban nálad van annak a forrása. Te mondtad Tefik bégnek, az apámnak, hogy „küldd el a fiadat Mekkába a Beith Allahhoz: csókolja meg a Kába fekete kövét; tegye a kezét a fehér kőre; mosakodjék meg a Zemzem kútjánál, zárándokoljon el az Arafát hegyére, s mire visszatér: a holt szíve eleven lesz. Új emberként fog visszatérni a „Beled el-Harám”-ból.

— Én mondtam; de hozzátevém, hogy abból nem lesz semmi jó. És előrebocsátottam, hogy ha Allah az ő fiának a

szívét érzéketlenné teremté: ne akarjon igazítani a teremtő munkáján. De hát én a végzetet meg nem változtathatom. Rólad meg volt írva, hogy az apád tanácsát kövesd, s elmentél a nagy búcsúra a szent földre. A szíved él most már?

— Él, mint az az oroszlán, akit barlangjából kizavartak.

— Találtál nőt, akit szeretsz?

— Nem nő az, hanem tündér.

— Tündérek nincsenek. Vannak angyalok, de azoknak nincsen nemük. Vannak dzsinnek, de azoknak akkora fülek adattak, hogy az egyikén rajta feküsznek, a másikkal takaróznak. Vannak ibliszek, de azoknak a lábszáraik helyett kígyó-farkból áll a végtagjuk. Hasonlít ezekhez a te hölgyed?

— Nem! Ő legtökéletesebb szépség, aki volt valaha a földön.

— Száz év óta hallom ezt az állítást, százezer férfi szájából. Mindeniknek az a legtökéletesebb szépség, akit ő megszeretett. Ha mást fogsz megszeretni: akkor az lesz a legszebb.

— De én sohasem fogok mást szeretni. Őrjöngve futom keresztül-kasul a világot keresve azt, aki előlem eltűnt: senki sem tud a nyomába igazítani.

— S mit tennél, ha rátalálnál?

— Mindent elkövetnék, hogy enyimmé tegyem. Ha rabnő, megváltanám mesés kincsek árán, ha fejedelemnő kivívnám csoda hőstettekkel, ha férjes nő, özvegyé tenném, elragadnám.

— Bolond vagy te, édes fiam, Edrisz bég.

— Tudom, hogy az vagyok: és abban telik gyönyörűségem. S nem adnám most már ezt az én bolondságomat a bölcsék minden tudományáért.

— Hát akkor eredj innen, mert nálam bolondság nem kapható.

— Nem távozom el addig, amíg meg nem mondod nekem, hogy hol találom meg azt, akit elvesztettem.

— Édes fiam. Ha éjszaka idejössz hozzám, mikor tele van az ég csillagokkal, s rendre kérdezed tőlem, melyiket kinek hívják? én rendre megnevezem neked: az ott az Altair, amaz

a Denebola, ezt itt a Mezarthim, az az Algol, az az Aldebarán, ez itt a Benetnás. De ha egy csillag lefut az égről, s azt kérdezed, hogy kinek hitták? azt nem tudom megmondani.

— De az fenn ragyog az égen, csak keressed.

— Miről ismerjek rá? — Ha élém hozatsz egy csigát a tenger fenekéről, annak megmondom a nevét, akárminő alakja legyen. De ha kiejted a kezedből a csigádat, én a milliom csiga közül meg nem tudom mondani, hogy melyik volt a tied, amit elejtettél?

— Jegy van rajta, mely őt a kerek föld minden asszonyai közül felismerhetővé teszi.

— Mi az a jel?

— A homlokán egy piros, szívalakú anyajegy.

Az agg molláznak kerekre felnyíltak a szemei: a szája is szét-tárult bámulatában.

— Te láttad azt?

— Én láttam.

— Önként mutatta meg?

— Nem. Mikor aludt, álmában feltakartam az arcáról az arany fátyolt.

— Őrült dolgot cselekedtél. Akármi rosszat tettél volna vele; csak az arcát ne takartad volna fel, csak a homlokát ne nézted volna meg.

— Te tudod, hogy ki ő?

— Mért volna Aloh-beth-gomál mollah a nevem, ha még azt sem tudnám.

— Úgy kérlek a próféta nevére, az angyalok dicsőségére: — tudasd velem, hogy hol találom őt meg?

— Édes fiam, Edrisz bég el-Homrah. Ne kérdezd ezt tőlem. Megmondtam az apádnak is, Tefik bejnek, a Gázinak, hogy érje be azzal, hogy Allah a fiát hősnak alkotta a férfiak előtt, vitéznek az ellenséggel szemben: ne kívánja őt megváltoztatni, hogy hős legyen az asszonyok előtt és holtaszívú a férfiak között. Tudod, hogy hol jár most a te apád?

- Nem tudok róla semmit.
- Ő most győzelmes sereggel halad előre a fekete hitetlenek országát behódítani; akik megtagadták a próféta hitét, s beálltak gyaur nemzetnek: Egyiptom legfélelmesebb ellenségével harcol. És te nem vagy őmellette.
- Nem vagyok mellette.
- S nem ég szégyentől az orcád, hogy ilyenkor, midőn apád a sivatagon keresztül hatol előre a próféta zászlajával: te egy asszonyi kötény után szaladsz.
- A próféta zászlaja is asszonyi kötény volt: Aisha köténye.
- De szent jelvény lett belőle! Fordulj vissza és keresd fel az apádat.
- Kerestem már: de üresen találtam a palotáját.
- És nem találtál senkit, aki megmondta volna, hogy az apád egy nagy tartomány kormányzójává lett emelve, s oda költözött.
- Azalatt történhetett ez, amíg én Mekkában voltam.
- Ahány lépcsőn az apád fölfelé hágott: te annyit szálltál lefelé. Hüvelyébe rozsásodott-e a kardod? Elveszett-e a lelked?
- Jól mondd. Elveszett. Föl kell találnom azt, aki magával vitte. Te tudod, hogy ki ő és hol tanyáz?
- Tudom, de nem mondom meg neked. Mert abból nagy szerencsétlenség fog támadni.
- Mollah. Kérj tőlem akármit! Kincseket, drágaságokat. Én a lábaidhoz rakom. Csak mondd meg, hol találom fel azt, akit szeretek.
- Kincseket? Drágaságokat? Nekem? Hát nem látod, hogy minden kincsem egy vizes korsó meg egy pálmahéjkosár datolyákkal: palotám egy sírűreg! Adhatsz-e nekem új kezeket és lábakat, hogy a drágaságaidat fölszedhessem, s innen kimehessek velük? Meg vagy te bolondulva, fiam.
- Az vagyok! Őrjöngő vagyok. Pusztában futó bolond vagyok. S esküszöm neked, hogy ha meg nem mondd nekem a kedvesem hollétét, a szívedből fogom azt kivágni ezzel a késsel.

S azzal az esztelen ifjú kirántá az öve mellől a hosszú törét, s odarohanva az öreghez, baljával belemarkolt annak az ezüstszín szakállába, jobbával magásra emelve a fegyvert.

Az öreg mollah pedig nyugodt hangon beszélt hozzá.

— Édes fiam, Edrisz bég; én itt ülök ebben a sírboltban oly messze idők óta, amikor még se te, se az apád a világon nem voltatok. Százhuszonhét év óta számlálom a napokat. Minden este megáldom Allah-t azért, hogy egy napot hozzá adott a többihez, s minden reggel várom, hogy elküldi hozzám a maga angyalát, aki a sártestből meg fog szabadítani. Milyen legyen az angyalnak az ábrázata? Abban én nem válogatok. Allahval nem vitatkozom. Küldheti őt sívó oroszlán képében. Jönnek hozzám elégszer olyan alakban is, mikor megszomjazva a vízhez sietnek. Látom őt a szemembe nézni. Megszólítom: Te vagy-e Allahnak az az angyala, aki hozzám küldött, hogy ő eléje vigyen? Nagyot ordít, megfordul és odább megy. Néha hosszú napok során át nem jön hozzám emberi teremtés, aki szájamhoz emelje az ételt és italt, amire már az én két kezem képtelen. Szemeim előtt megjelenik az az alaktalan sötétség, aminek mégis felségesebb és rettenetesebb ábrázata van, mint a sívó oroszlánnak. Azt kérdelem tőle: te vagy-e Allahnak az az angyala, aki engem megszabadít e szomorú világtól? A sötétség kétfelé oszlik, s belép a homályból egy új látogató, s ismét felfrissít, táplál, s tovább folynak a napjaim. Ha azt rendelte Allah, hogy az ő angyala egy dali ifjú alakjában jelenjen meg előttem, s amit ifjúkorom gyönyörének ismerék, a fényes éles vas járja át testemet, azt mondom: „Allah akbár! Ő az egyedüli Isten! S úgy történik minden, ahogy ő rendelte”. Végezd be, ifjú levante, amire küldve vagy. Én alszom ezzel a másik örök alvóval itt melletttem.

Edrisz bég kiejtette kezéből a törét, s térdre esve az agg próféta előtt, összecsókolta annak fehér szakállát és bocsánatáért rebegett.

— Nem tudom, mit cselekedtem! Szám mondta, de kezem nem teszi, amit mondtam.

— Pedig jobb szeretném, ha kezed tenné meg, amit mondtál: mert akkor hallgatnék előtted, s hiába kérdeznél többé, nem felelnék.

— Én pedig kérdezlek és kényszerítelek a felelésre. Kényszerítelek e hegyesre köszörült vassal.

Edrisz bég fölvette ismét az eldobott törst; de most már a saját szíve felé fordítá azt. A tör markolatát odailleszté a szikla-odúnak egy repedésébe, hogy az keményen megállt benne, s akkor széttárva a keblén az öltönyt, odahajolt a tör hegyéhez.

— Ha nem felelsz, ez a vas keresztüljárja a szívemet.

— Megállj! Őrjöngő ifjú! — kiálta a mollah. — Hagyj fel öngyilkos szándékkal. Legyen neked a te kívánságod szerint. Dugd hüvelyébe a törödet!

Edrisz bég e szóknál odaborult a mollah lábaihoz, s átkarolta annak a térdeit.

Alof-beth-gomál mollah nyugodt hangon szólt hozzá.

— Hosszú életemen át mindig azt tapasztalám, hogy az történik meg, amit Allah előre elrendelt. Hiába látják meg a látók, hiába jósolják meg a próféták a veszedelmet, akinek abba bele kell menni: belemegy, ha mindjárt eléje tartanak is azt a tükröt, amelyből a jövőndőt megláthatja. Te elhatároztad a szívedben, hogy fel akarod találni azt a hölgyet, aki szívét a homlokán hordja. Fel fogod találni.

— Légy áldva e szóért!

— Majd meg fogszátkozni érte. Ez is meg van írva a „Kizmet” könyvében. — Ha őt feltaláltad, a gyönyörök napjait fogod élvezni; s a mámor éjszakáit átvirrasztani. De nagy szerencsétlenséget fogsz hozni vele ifjú fejedre.

— Haljak meg: csak őt ölelhessem újra.

— Megrontod fundamentumában a házadat.

— Szakadjon rám az egész ház, csak velem együtt legyenek eltemetve!

— Elveszted miatta a paradicsomot.

— Egy pillanatja a gyönyörnek többet ér nekem, mint a paradicsom évezredei. Nem kívánok a túlvilágon semmit: adja ki belőle a részemet Mohamed itt ezen a földön. Égjek a túlvilágban inkább örök tűzben, csak ez a tűz ne emésszen tovább.

— Úgy beszélsz, mint akit az iblisz megszállott. Én útrabocsátalak, mint ahogy elbocsátja Allah az üstökös csillagot, mely vérontást, földindulást, dögghalált, éhínséget visz a földnek és az ő népeinek. Eredj az útra! — Térj vissza a Veres-tenger partjára; ott találsz a nagy Adrufa várost.

— Jártam benne.

— E várostól egy ágyúlovésnyire van egy kies völgy, aminek neve zengő liget: azért, mert tele van énekes madarakkal.

— Bolyongtam ottan.

— Ennek a mélyén van egy fehér márványpalota, melynek ezüstözött kupolája magasan kiemelkedik a pálmák és ciprusok közül.

— Láttam én azt.

— És elfutottál mellette.

— Köröskörül jártam én azt. Magas kőfal futja körül, de az egész falon nem találtam se egy ajtót, se egy ablakot, se a palota körül egy élő lelket, akitől tudakozódhattam volna, hogy ki lakik benne.

— Hát az úgy van, hogy a palotának az ura, ki hatalmas nagy úr, mikor hosszú időre eltávolodik hazulról, nem bízza a maga féltő kincseit senki becsületére, hanem befalaztat a kőkerítésen minden kapunyírást. A bennlakók el vannak látva egész esztendőre mindennel, ami száznak és gyomornak kedves; de ki nem jöhetnek a palotából, se hozzájuk be nem mehet senki. Ott lakik a te hölgyed, aki a homlokán hordja a szívét.

— Miért nem tudtam ezt akkor, mikor körüljártam a házat? Nekem játék lesz vala a kerítésen áthágni.

— S az lett volna a veszedelmed. A palota udvarát nem őrzik fegyveres kappanőrök, hanem két nagy núbiai oroszlán: egy hím, meg egy nőstény. Ha ember volna, aki a házat őrzí, azt megvesztegethetnéd, de az oroszlánnak hiába beszélsz. Az széttép, jóllakik veled; s meg se köszöni, hogy jól tartottad.

— Te a szájamhoz értetted a kelyhet, s akkor húzod vissza.

— Ne félj! Ki hagyom üríteni fenékig. A te lelked rajta! Ha te még egyszer megjelensz a zengő liget palotája előtt: fel fogsz fedezni a palota nagy kupoláit körülvevő négy kisebb torony egyikén egy gömbölyű ablakot. — Odaállsz egy ablak alá, előveszed a kobzodat, s eldanolod a húr pengése mellett azt a dalt, amit a rejtélyes hölgyed szerzett a Kurbán-Bajrárn éjszakán, s elzengett előtted. — A piros arcú ifjúról szól a dal, akinek az arca még pirosabb lesz, ha ellenséggel harcol; de fehér lesz, ha szép hölgygel ül szembe.

— Hát te azt is ismered?

— Mért volna Alof-beth-gomál mollah a nevem? — Ha ennek a dalnak mind a három szakaszát elénekelted, akkor abból a toronyablakból egy mesterséges messzenyúló vaslécezet fog előnyomulni, egész a kerítésfal párkányáig. Akkor arra egy rászegzett kötéllel felkapaszzkodhatol, s aztán, ha van bátorságod a lécezetten végiglépkedni, s nem szédül a fejed, nem esel az oroszlánok közé, — akkor — akkor megtalálod azt a hölgyet, akit kerestél, s eldalolhatod neki a negyedik strófáját annak a dalnak.

13. FEJEZET

A PARADICSOMBAN

Edrisz bég úgy tett, ahogy a vének vénje *mondta, de nem tanácsold*, hogy tegye meg.

Újra visszatért a tengeri úton ahhoz a völgyhöz, amelyben a körül befalazott palota volt rejtve. A tengeren nem volt ki- nek elmondania a titkát. Angol gőzössel utazott. Egyszer mód- jában lett volna szépen elmerülni a tengerben. Éjjel egy török hajó, melyen kapitány, kormányos, matrózok mind mélyen aludtak, nekiment teljes erővel az ő hajójának, s annak az oldalán házmagas rést ütött. A török hajó maga elsüllyedt, hanem az angol ki tudta magát szabadítani a veszedelmes ösz- szeköttetésből, s ezzel a nagy rongálással is be tudott vergődni a kikötőbe.

Úgy volt rendelve a Kizmet könyvében, hogy Edrisz bég a partra jusson.

A megrongált hajón senkinek sem volt gondja rá, hogy ő hová megy azután.

Nem kérdezősködött senkitől: tudta már az utat a páлма- erdőhöz.

Mikor a sűrű száraz fűtengeren, mely a lapályt beborítja, keresztülbolyongott, egy őrüttel találkozott, akinek hiány- zott a fél keze, a fél szeme, meg a fél füle. A fél esze is hiány- zott. Nem fedte a testét egyéb, mint a dereka körül kötözött sás.

Ez az őrütt útját állta.

— Hej, piros arcú fiatal ember! Ne járj ezen a félreúton, ahol a kígyók laknak: a szerelem kígyói. Én is jártam ezen az úton. Egyszer jártam, elvesztettem a fületem, másodszor is

jártam: elvesztettem a szememet, harmadszor is jártam: elvesztettem a kezemet. Nézz meg engem: lásd magadat! — majd mikor vissza fogsz térni.

Edrisz bég lerázta az őrültet magáról, s ment tovább az erdő felé.

A pálmaerdő köröskörül be volt kerítve, vastag, tövises kaktusz-sövénnyel, mely erősebb védelmet képez minden vasrácsozatnál. — Azonban mégis lehetett e sövényen rést találnia amelyen egy ember keresztülfúrhatta magát. — Amint egy résen átfurakodott a bég, egy lövés dördült el, s a golyó feje fölött süvöltött el. Ott egy önmagátul elsülő fegyver volt elrejtve, tolvajok és dúvadak ellen; ha egy hüvelyknyivel alább repül a golyó, kioltja a bég életét.

De hát az volt megírva a Kizmet könyvében, hogy őt golyó ne ölje meg.

Amint a nap lement, az éj egyszerre beállt, alkonyfényi átmenet nélkül. A pálmák alatt sötét lett.

Edrisz bég kiszemelte azt a helyet, ahonnan a gömbölyű ablakra látni, elővette a kobozát, s elkezdé azt a dalt, amit ama tüneményes éjszakán tanult az imádott hölgyétől.

Az ablak táblái az első vers elénekzése után kinyíltak. Az utolsó strófánál az ablaknyílásból elő kezdett nyomulni az a tolórács, mely hasonlít ahhoz a játékszerhez, amellyel a gyermekek a három királyok csillagát szokták a magasba emelni; csakhogy ez acélból volt. A rács elérte a végével a magas kőfal párkányát, amely kifelé meredő szegekkel volt köröskörül kiverve.

Azután egy nyíl süvöltött elő az ablakból, mely Edrisz bég lábához hullott alá. A nyíl szárnyát egy csonkított sastoll képezte. („Ha merész vagy, jöhetsz!”) A vesszejére pedig egy zsineg volt kötve.

A bég felcsavarta a zsineget a nyílvevesszőre, s az majdan egy kötélhágcsót húzott alá, melynek felső vége a vasrácshoz volt megerősítve.

Azután felkapaszkodott a kötélhágcsón a fal párkányára, óvatosan kikerülve a hegyes szegek sövényét.

Most azután előtte állt a keskeny híd: az acélrácsozat. Olyan keskeny, hogy éppen csak egy embertalpnak felel meg. Akik az ablakból előre tolták a kapcsos lécláncolatot, amint annak a túlsó végét beleakasztották a kőfal szegeibe, a túlsó végénél fogva erősen meghúzzák az egészet, hogy feszesen álljon az, mint a kötél táncoló sodronya; mert a lágyan hajladozó keskeny bürün nincs ember, aki lebukás nélkül megkísérelhesse az átmenetelt.

A két oroslán, amint megorrontá az idegen alakot, ordítva rohant elő az odújából, s vérszomjú dühvel ugrált fel a falra, ahol Edrisz bégét megjeleni látta.

Az ifjú vitéz az egyik kezében a kobozát, a másikban a kivont kardját tartva, szétfeszített karokkal indult neki a veszedelmes útnak.

Ha olyan gyakorlott atléta nem lett volna, ez az örült mérénylet bizony a halálával végződött lesz.

Mikor a vasrácsozat közepén járt, a falba akasztott vége a rácsnak megcsúszott: a szegek engedtek, amikbe bele volt akasztva, s erre az egész kifeszített acéllécezet megtágult. Feszíteni pedig nem lehetett többé, nehogy a szegek egészen kitáguljanak a helyükből, s azzal az egész vasrács, vitézével együtt alázuhanjon az udvarba.

Edrisz bég leveté magát a lécbürüre, úgy, hogy a derekával feküdt rajta keresztben.

„Kapaszkodjál a kezeiden!” — kiálta neki egy női hang a gömbölyű ablakból.

No az éppen végveszedelme lett volna. Akkor a két oroslán eléri ugrás közben a lecsüggő lábait. Edrisz bég az ellenkezőt tette: a térdhajlásaival kapaszkodott a lécrácsolatba, s fejével fordult alá-felé. Akkor aztán a kardja volt az oroslánok felé fordulva.

A felszökő fenevadak megtanulták a prédájukat tisztelni. Az fejfelé csüngve is olyan csapásokat osztogatott a fejükre, hogy kudarcot vallva sompolyogtak vissza, véres pofával a bozótjukba.

Még az oroszlanok sem voltak a Kizmet könyvébe beírva.

Edrisz a térdhajlásain kapaszkodva haladt végig a lécrácson az ablakig, s ott egy szökéssel felveté magát a párkányra. Még a kobozát sem ejté ki a kezéből.

Mikor a torony ablakán beszökött, s még egészen kábult aggyal szénézett a kerek toronyszobában, csak egy nőt látott maga előtt.

Az egy rabnő volt: fekete arcú és néma.

Mégis tudott hozzá beszélni.

Az alfabetnek csak harminchat betűje van, de az emberi kezeknek és ujjaknak száznegyvennégy. Elmondják a tíz számot: a kéz, az ujj kér, megtagad, elutasít, hívogat, parancsol, tilt, fenyeget, hallgatást int, esküszik, ígér, kigúnyol, hízeleg, bíztat, tapsol, áld, átkoz, szerelmet vall, szégyent takar, haragot szorít, gyűlöl, eped; a kezek, az ujjak minden gondolatot el tudnak mondani, ami az emberi szívben megszületik, anélkül, hogy az ajk kimondaná azokat.

Edrisz bég megértette a néma beszédből, hogy várják.

A rabnő egy alacsony vasajtót kinyitva, azon bevezette Edrisz béget egy sötét, ablaktalan terembe.

Ott nem látott semmit, hanem hangokat hallott. Beszélő hangokat.

Az egyik hang azt mondá:

— „Hol vagy pirosarcú ifjú?”

A másik hang így szólt:

— „Én álmodtam a pirosarcú ifjúval.”

A harmadik így mondta:

— „Én öleltem ébren a pirosarcú ifjút.”

A fekete rabnő eltűnt a még feketébb sötétségben.

Edrisz bég egyedül maradt.

Arra mind a három hang elkezdett hangosan csókokat csatogatni.

Edrisz bég a sötétben arrafelé tapogatózott, ahonnan a hang jött.

„Én öleltem ébren a pirosarcú ifjút!”

Az a mondás egyre–másra ismétlődött.

Már olyan közel ért a hanghoz, hogy a kinyújtott karjával el kellett érnie annak a kimondóját. Feléje nyúlt. Akkor aztán jól megharapta valami a kezét. A három csókoló hang helyett három rikácsoló kiáltozás támadt körülötte.

Ekkor egy, eddig észre nem vett csapóajtó emelkedett föl előtte a falban eltűnve, s a szomszéd csarnokból tündéries zöld színű világosság tört át a sötét szobába. Akkor látta Edrisz bég, hogy a három beszélő hang tulajdonosa három papagáj: egy szürke, egy zöld és egy bóbítás.

Ez az utolsó volt, amely megharapta.

Még a madara is arra volt megtanítva, hogy előbb csókoljon, azután harapjon.

A világos csarnokból azonban már egészen más hangok zendültek eléje. Leánykacaj.

Amint a felvonult csapóajtón belépett, egy kivilágított termet látott maga előtt, melynek minden fala tükörből volt.

Azt hitte, egy egész paradicsomot lát maga előtt, tele hurrakkal: amint egyik tükör a másiknak adta át a leánycsoportot. Egy véghetetlen hosszú folyosónak látszott az; százszor ismételve ugyanaz a tükörkép, az elenyésző homályosságig.

S amint belépett ebbe az érzékcsaló terembe Edrisz, saját magát látta egyszerre a végtelen folyosóból százszorozott alakban előlépni. Úgy tetszett, mintha ezer viaszgyertyát látna égni: pedig tán csak tíz volt: éppen annyi, ahány a leány.

Voltak közöttük fehérek, feketék, barnák, szőkék, kékszeműek; fiatalok mind; ahány, annyiféle öltözetben.

Órajta nevettek.

Volt is okuk rá.

Edrisz bégnek azóta, hogy háborodott futását megkezdte egy álomkép után, eszébe sem jutott, hogy ruhát is kellene változtatni. Öltözete szakadozott volt, csak az arany paszmánt tartotta össze, s a selyem még rongy korában is selyem, csakhogy a rongyok között a selyem az egyedüli nevétséges rongy.

A haja nem volt azóta borotválva; négy évszak alatt megnőtt, összecsapzott elől-hátul, úgy lógott szerteszét a vállára, homlokára. Semmivel sem volt különbség annál a másik örült-nél, akivel a bozótban összekerült.

A kezeiben pedig tartott egy kobozt, meg egy szablyát. Olyan volt, mintha a kardjával akarna hegedülni.

A fekete rabnő magyarázta néma jelekkel a többinek, hogy jött át a veszedelmes léchídon a vendég, fejfelé fordulva, s hogy ugráltak utána fel az oroslánok. Azon kacagtak olyan nagyon.

Hanem amint Edrisz bég egyet dobantott a lábával haragosan, vége lett egyszerre minden nevetésnek.

A leányhad vette észre, hogy ez parancsoláshoz szokott uraság, s amint egy ráncosképű vén banya megjelent közöttük, egyszerre engedelmes lett valamennyi: alázatosan közelítettek a csodálatos vendég felé, megcsókolták a kezeit, bevették egy márványszobába, melyben a magasból okáda alá egy réz dzsinnfej a meleg vizet egy medencébe. Ott megfürösztötték, bedörzsölték illatos olajokkal; a haját csigákba göndörítették; a szakállába gyöngyöket fűztek; azután felöltöztették pompás, arannyal és gyöngyökkel hímzett ruhákba, a feje körül kínai szövetből csavartak turbánt, amelybe gyémántforgós kócsagtoll bokréta lett tűzve, s akkor a két legszebb leány, két oldalt karonfogva felvezette Edriszt egy széles márványlépcsőn, mely perzsa szőnyegekkel volt borítva, egy oszlopos csarnokba, melynek hézagait roppant nagy japáni medencékbe ültetett pálmák ékesíték.

Itt egy veresrézből készült, kelet-indiai művészmunkával vé-

sett ajtó előtt megálltak, az egy titkos rugó érintésére felemelkedett magától a falba. Itt a leányok és a vénasszony meghajtották magukat a bég előtt, s hátramaradtak; csupán a néma szerecsen rabnő fogta a kezét, bevezetve őt a megnyílt ajtón át, mely azonnal visszasüllyedt a helyére, amint a küszöböt átlépték.

Edrisz bég elámult a pompától és fénytől, mely előtte fel volt halmozva. A nagy boltozatos terem egyetlen paradicsomi keretet tüntetett elő. Köröskörül hajladozó pálmák, némelyiknek a koronája virágfürtökkel, másiké óriás gyümölcsfüzérékkel kérkedik; köztük illatterjesztő virágos bokrok, aranyalmakkal terhelt narancsfák, versenytársai a büszke gránátalmának; a karcsú jáspis és malachit pilléreken kúszónövények kapaszkodnak fel, tele minden színű virág-csillagokkal: s azokat tarkaszárnyú lepkesereg dongja körül.

A terem közepén egy szökőkút lövelli magasba zölde víz-sugarát, melynek széthulló üstöke színes üveggolyókkal labdázik. A medence vizében csodaalakú halak úszkálnak, távol tengerek hajdani lakói, s pompázó tengeri csigák, fejlábúak mászkálnak a fenekén. A medence vizének tehát a tengerből kell idekerülni mesterséges vízvezetékén át.

S az egész tündérkertet egy világító kék boltozat fedezi be, melynek gerezdjei lazúrkővel vannak kirakva. Száz csillag és egy félhold terjeszt benne földöntúli világot. Itt már használják az újkor csodatalálmányát: a világító erőt, a villanyt. (Ez a tündérmese a legújabb korban történik, amikor már minden bűvészet valósággá válik.)

Olyan fény van itt, mint egy holdvilágos éjszakára következő hajnalon.

S a bokrokon százféle madár repked; ezek felébredtek a rögtön támadt világításra, s azt hiszik, nappal van: csevegnek, füttyörésznek, egymást ágról ágra kergetik; a fülemüle csatog, a pacsirta csicsereg, a seregélyek emberszavakat mímelnek.

S valami elandalító, búbajos illat tölti be az egész nagy termet.

Edrisz bég bámulva járatta körül a tekintetét e megigéző pompán, s sorba olvasá le a falak párkányzatairól az Alkorán verseit, melyek arannyal voltak felírva arab betűkben.

Ki lehet az, akinek elég gazdagsága van ilyen pompát teremteni maga körül?

Ki lehet az, aki a keleti fényűzésnek szolgájává tette a művelt világ új találmányát?

Aztán az is eszébe ötlött, hogy ezt az éjszakai napfényt az ő kedvéért gyújtották fel.

Minő várvavárt vendégnek kell annak lenni, akit ilyen pompával fogadnak?

A fekete rabnő a gömbölyű teremnek egy bemélyedő, sekrestyeszerű boltíve felé vezette Edriszt.

Ott a bejáratot egy rózsalugas takarta el. Fölséges egy szőnyeg! mely a magasból aláomlik, megrakva ezernyi sárga rózsával, melyeknek olyan illata van, mint az őszibaracknak. Egy selyemzsinór kétfelé húzza az eleven függönyt, s akkor belátni a fiókboltzat mélyébe.

Az egy tündéri grottát képez, melynek barlangszáda ropant hegykristály-darabokból s tarkán összerakott piros, fehér és fekete korallokból van megalkotva: a fülke belseje nemes nyusztprémmel van kirakva, a talaja fehér medvebőrrel; a kerevetet pávazománcú madárprémek takarják, felváltva hatytyúprémmel; a grotta közepén egy gömbölyű, láb nélküli asztal, vert ezüstből.

S ennek a grottának, a teremből átderengő pitymallaton kívül egy szárnyasfülű idomtalan dzsinn ad világot, melynek két szeme tűzfényt lövell a magasból alá.

Itt eltűnt Edrisz bég mellől a fekete rabnő.

Edrisz bég egyedül maradt a grottában. Úgy rémlett előtte ez az egész, mint az *Abul Hasszán* története az Ezeregyéjszákából.

Majd valami misztikus zene szólalt meg fölötte. Az is újabbkori varázslat: felhúzott óramű, mely hárfahangokat, orgonaszót mímél, de később női hang vegyül közéje.

Visszatért ismét a virágos terembe.

Mára akkor annak háttere meg volt népesülve. F fiatal leánykák álltak nagy csoportban, kék és rózsaszín lengeteg ruhákba öltözve, lantot, fuvolát tartottak a kezükben, s úgy tettek, mintha ők támasztanák azt a zenét, amit a rejtett aeolodicon játszik.

Egyszer aztán a hátsó falat takaró, csillagokkal hímzett, nehéz selyem függönyt szétvonták a leányok, s e függönyök alól kilépett három hölgyalak.

Három tündér a mesevilágból.

Az egyik szőke, haja, mint az ezüsttel vegyített arany, hosszasan, langosan omlik végig a természetén; öltözete, mint a görög istennőszobroké, lágy, testhez tapadó; arca fehér piros, hosszúsútság, ajkai vékonyak, finom metszéssel, szemei sötétkékek, hosszú pilláktól árnyazva. Járása olyan, mint a sellőé.

A másik keleti jellegű arc, aranyzománcú barna szín, félhold szemöldökkel, korallpiros ajkkal; acélfényű haja göndör csigákba csavarva, az ajkak folyvást kérkedő mosolyra nyílván, s e gyilkos mosoly közé vegyül a gyöngyfogak villogása; szemének járása csupa villámtűz, nyugtalan orrcimpái szenvedélytől lüktetnek, keble feszegeti a hímzett dolmányát, s az átlátszó aranyhímzésű inget, melyet piros selyemöv szorít párdúc derekához, a selyem bugyogó suhog a lépteinél.

De a harmadik, aki középen jön, mind a kettőt elhomályosítja csodaszépségével. Úgy jön elé, mint Anadyomene a gráciáitól körülveve.

Ez egy királynő!

Homlokán egy ferroniére van átszorítva, de a nagy szikrázó magányos gyémánt nem takarja el a rózsapiros szívet, melyet a természetől kapott ékességül.

Ő az: a hölgy, aki szívét a homlokán hordja.

Edrisz bég, amint őt meglátta, őrzöngve rohant eléje.

Nem szólt: de ordított, mint a fenevad, mely párját fel-
találja; odaveté magát eléje, és aztán elkezdte a lábujjain; úgy
csókolta végig az egész természetét, föl egész a homlokig; egész
addig a szívjegyig a homlokán, s mikor azt is megcsókolta,
eszmélet nélkül rogyott össze.

A három hölgy fölemelte őt karjaiba; úgy vitték a víz-
medencéig s életre locsolták.

— Mért nem hagyátok, hogy meghaljak a gyönyörtül?
Kinevették érte.

— Hisz a gyönyör az élet.

Most aztán magához szorítá Edrisz imádott hölgyét.

— Milyen régen kereslek!

— Aki szeret, az megtalálja azt, akit keres.

— Miért futottál el tőlem, mikor már az enyém voltál?

— Azt akartam, hogy bizonyítsd be, hogy szeretsz.

— Kegyetlen voltál.

— Légy te kegyetlenebb.

Arra Edrisz nem is kért engedelmet. Csókjaival akarta meg-
fojtani a kedvesét. Szerelme bevált volna gyűlöletnek.

Így szeretnek — nem a tündérek, — hanem az oroszlánok.

A másik két leány behúzta-vonta magával az önfelelt szer-
etőket a virágteremből a félhomályos grottába. Ezek nem
törődtek vele, hogy annyi szem látja őket.

Az ezüst asztal már akkor halmozva volt süteményekkel és
ízes gyümölcsökkel, kristály poharak, palackok, ezüst cseb-
rekbe hűtött drága italok voltak bőrvánkosokra rakva. La-
koma, áldomás és közbe édes csók. Ez a valódi paradicsom.

Mit bánta azt most Edrisz bég, hogy mi lesz ennek az ára?
A tokajhoz szítta a szőke tündér csókját, a piros borhoz a
barnáét; de a pezsgőnél a tündérkirályné maga volt az élé-
ben.

Kacagtak, daloltak; egymást buzdították a szerelemre. Nem
volt semmi titkuk. Mindannyian meg voltak örülve.

Mámora közepett Edrisz bég felkapá a serlegét és felköszönté a nagy bölcsét, Alof-beth-gomál mollaht; aki megmondta, de nem tanácsolta neki, hogy idejőjön.

— Sokáig élj még, okos ember, aki nem örülsz az életnek. Én egy ilyen éjszakáért odaadom az egész paradicsomot.

Örült mondás volt.

S a három hölgy még nevetett rajta: összecörrentették a poharaikat, s hosszú életet kívántak a Szuk-el-tnin-i prófétának, hogy még sok szerelmes bolondot összeboronálhasson.

Alof-beth-gomál olyan ismeretes firma volt a Kelet népeinél, mint a mekkai Kába. Ez a mennyei, az a földi paradicsomhoz egyengette az utat. Ő volt a szívfájdalomtól őrzőgök prófétája. Bizonyos, hogy a fejedelmi hölgy is felkereste a mollaht. Onnan tudott mindent Alof-beth-gomál, múltat és jövődőt. Egyik szívnek a titkát ismerve, kitalálta a másikét. Nem volt nála csodatétel a jövődömondás; csupán hideg egybevetése a tényeknek, s az azokat vezető indulatoknak.

A fejedelemnö (más nevét nem ismerte Edrisz, ki kérdezi egy fejedelemnötől a nevét?) elmondatta Edrisz béggel, mik történtek vele azóta, hogy Kurban-Bajráam éjszakáján elhagyta az esküdt felesége.

A szöke leány könnyezett, a barna kacagott a történten.

Hogy találta magát egyedül a csupasz földön a fölébredő vőlegény a nászj után? Hogy jutott eszébe Abul-Hasszán története, aki az anyja kunyhójában felébredve „Tochfa” nevét kiabálja s a testőreit keresi? Hogy rontott fel a Nagy Serifhez, az eltűnt hitves után tudakozódni? — Az azt felelte neki, hogy jegyesét „Palmyra”-nak hívják: Eldorádó fejedelemnöjének.

Mind a három hölgy kacagott, s azontúl Palmyra lett a neve a fejedelemnönek, s palotájának a neve Eldorádó.

Onnan azután megint hogyan rohant Edrisz vég a dzsiddai kormányzóhoz, s az milyen pénzzel fizette ki. Hogy ez magasabb államtitok, amit nem szabad elárulni.

Erre mind a három hölgy elkomolyodott: mintha ketté vágták volna a jókedvüket.

Palmyra az ajkára tevé a mutató ujját. A szőke hölgy Edrisz bég ajkára tapasztá a tenyerét. Hallgassunk erről.

— De maradt egy bűvszerem! — kiáltá Edrisz, kiszabadítva a nyakát a két leány ölelő karjaiból, hogy Palmyra ölébe hajthassa a fejét. — Ez a te gyűrűd, ez a *talizmángyűrű*, melyet eljegyzésünk napján az ujjamra húztál. Ez tudatta velem, hogy szeretsz, hogy magadhoz hívogatsz; mert ha ez nem volna igaz, álmomban lehúzhattad volna ezt a gyűrűt az ujjamról.

Erre a hercegnő még egy karikagyűrűt húzott Edrisz bég ujjára, a talizmán gyűrű tetejébe, amely olyan szorosan járt, hogy azontúl csak erőszakkal lehetett volna mind a kettőt az ujjáról levonni.

A viszontlátás éje azon végződött, hogy Edrisz bég elaludt, az utolsó kiüritett pohárral a kezében.

Áltában azt álmodta, hogy fölébredt. Az oroszlánok udvarában feküdt. Három oroszlán volt mellette: egy sárga, egy rőt és egy fekete. Hízelegtek neki. Az egyik azt mondta: „én megeszem a fejedet!” a másik azt mondta: „én megeszem a szívedet”, a harmadik azt mondta: „én megeszem a lelkedet”. S a nyelveikkel nyalogatták az arcát, meg a kezeit.

Hárfapendülésekre ébredt fel. Az oroszlánok nem szoktak hárfázni.

Bámulva tekintte szét. Azon bámult el, hogy nem az Abul Haszszán gunyhójában találja magát. Ez még mindig a tündérgrotta.

Együtt vannak mind a négyen.

Feje most is Palmyra ölében nyugszik, a tündér-fejedelemnö a hatyúprémes dívánon elomolva alszik; lábainál a két leány, egymást ölelve, a pávatollas takaróval félig beburkoltan.

A grotta rózsakárpitja előtt az énekes leányok zengedezik az ébresztőt.

A vén duena, a Kadun-kiet-khuda, bejön a félretolt rózsaindákön keresztül, s öregsége előjogával elkezd zsémbelni.

— Keljetek már! A hajnalt nem alvásra rendelte Allah! Halljátok, hogy énekelnek a pacsirták?

Erre mind a négyen kitörlik az álmodt a szemeikből; elmondják egymásnak kölcsönösen, hogy mit álmodtak. A vén banya ért az álomlátások lehüvelyezéséhez: elmondja, kinek mit jelent az álma. Edrisz bég álma erős jel! „A macska szerelmet jelent: az oroszlan halálos nagy szerelmet!”

Ébren pedig a búcsúvételt, csókok és ölelések jelzik.

A három hölgyet a kert termén át kísérik el a rabnók, míg Edrisz béget a vén duena vezet vissza az öltöző- és fürdőszobájába. Ott újra bedörzsölik kelet-indiai illó balzsamokkal; új, pompásabb öltözetet hoznak a számára; felcicomázzák, a tükröterembe vezetik, hogy magát száz alakban megláthassa; aztán lekísérik egy vas csigalépcsőn a menyegzői terembe.

Ez is vetekedik pompában a kerti teremmel; falai malachittal kirakva. A világos zöld teremben a fehér alakok és arcok mind rózsaszínűeknek látszanak.

A hercegnő most menyasszonynak van öltözve, a két leány nyoszolyóknak. Edrisz bég Kaukázus-vidéki cserkeszjelmezben.

Aztán színjátékot csinálnak a szentségből. Esküvőt tartanak orosz egyházi szertartás szerint. A vénasszony őszszakállas archimandritának álcázza magát, s végigmímeli az egész ortodox esketést, a két ezüstkoronával, a fátyolokkal; s a rabnók kórusban éneklük utána a „gospodi pomiluj”-t és a „kyrie eleyzon”-t.

Még a keresztet is előhozzák és a madonnaszobrot!

Megsértik e színjátékkal egyszerre Jézust is és Mohamedet is, s gúnyt űznek Jehova és Allah nevéből!

Látszik, hogy örültek valamennyien, s pert indítottak az égiek ellen.

Ez az egyik napon történt. A másik napon megint az ó-egyiptomi szokás szerint Serapis misztériumait játsszák el a menyegzővel, harmadnap a mozaíta rítus mellett esküsznek meg; ne-

gyednap a Buddha-vallást paródiázzák ki; azután a Brahmahitet: egy oltár sem marad kicsúfolatlanul.

S az esküvői paródiákra következnek a lakodalmi mulatságok, minőket csak keleti fantázia képes kigondolni: indus bűvészeti mutatványok, felváltva a modern optika lélekjelenségeivel. Tünetenyés cyclorámák gyönyörködtetik a szemet csodátaikkal, izgalmas jelenetekkel. Majd mesterséges automataok jönnek elő, amik a hangszereken játszanak, sakkoznak; — a géppróféta, aki feladott számokat megfejt. Máskor megint betanított kajdacsok játszanak színdarabot; összefelelve, akár csak a legügyesebb színészek. Azután majmok jönnek elő; az emberi paródiát a nácsszertartással még majomi fintorlatra eltorzítva. Majom-Edrisz és majom-Palmyra! Egy vén pávián, kék pofájú, veres hátuljú, az esketést végző Láma!

Közben eszményi élvezetek is jönnek; a szőke és a barna lány szavalja Mirza Shaffi verseit, éneklí Hafiz dalait; majd meg páros táncot lejtének, melynek csábteljes mozdulataiban az érzéki inger az eszményi tökély fokára van emelve. Termetüket: az alkotás remekét, csak a lengeteg mora-szövet fedi, mely minden bájat emel, míg rejtve tart: úgy tesznek, mintha csak egymásnak táncolnának, mintha csak egymást akarnák elbűvölni.

Azt megint durvább hatású látványok váltják fel. Fekete és veres szalamandereket harcoltatnak egymással; betanított sáskákat, ellenséges „árion” csigákat verekedtetnek össze; páspaszemes kígyókat táncoltatnak dobszóra.

S mindezekhez a szórakoztató mulatságokhoz egész betanult szolganő-személyzet áll készen. Mérhetlen gazdagságnak kell lenni, amiből ez mind kitelik. Ilyen udvart csak az tarthat, akinek milliói vannak, amikről senkinek sem ad számot.

Ki lehet ilyen nagy úr?

S ha ilyen nagy úr, mért nem lakik a palotájában, melyet ilyen fejedelmi fényűzéssel rendezett be?

Vagy talán maga ez a rejtélyes hölgy a korlátlan úrnője ennek a paradicsomnak?

Ennek ellene mond a befalazott kapu, az oroszlánok által őrizett udvar.

Talán egy száműzött szultánleány ez a hercegnő?

Vagy valamely kelet-indiai nábob özvegye?

Tán jegyese valami sahnak?

Edrisz bég nem sokat törte ezen a fejét. Őt csak a pillanat gyönyöre tartotta lekötve.

Annyit kitanult a szerelmeséből, hogy az, a hárem-nevelésen túl is, részesült magasabb szellemi kiképzetésben. Volt fogalma az újabb kor találmányairól, s azokat nem tartotta boszorkányságnak. Még fényképező készülékei is voltak, amikkel ő maga és két társnője bántak. Hol azok készítettek fényképet az idilli csoportozatokról, hol ő maga. Edrisz bég volt a főalak a képeken, a hercegnővel és a lányokkal. Egész albumot készítettek belőle.

Ha ez az album valaha a kezébe talál kerülni annak, aki az oroszlánokra bízta kincsei megőrzését!

De hát arról senki sem beszélt.

Némelykor a három hölgy végigvezette Edrisz béget a palota termein, amelyek keleti pompában egymással versenyeztek. Becses kövekkel kirakott falak, aranyozott oszlopfelek, zománcos arabeszkok, alkoráni mondatok arab írásjegyekkel; de semmi utánzása a természetnek: azt tiltja az Alkorán; még csak egy falevél sem. Annál kevésbé egy arckép. Az igazhívó mozlem nem engedi lefesteni a képét. Ha egy ilyen kép lett volna a palotában, Edrisz béget ez rögtön megtanította volna ennek a paradicsomnak a titkára.

Csupán egy vasajtóval bezárt szobában, mely felülről kapta egy kerek ablakon át a világosságot, voltak felhalmozva azok a kincsek, amelyeket a mozlem „bálványok”-nak nevez: aranyból, ezüstből, faragott kövekből, elefántcsontból készült alakjai tevéknek, páváknak; meg egy Mózes-alak a két sugár-

szarvval a homlokán, aztán egy Madonna-szobor; kínai, japáni pagódlík, régi Baál- és Saturnus-baliták Mohamed előtti időkből.

Ha Edrisz bégnek lett volna figyelme a szerelme tárgyán kívül még egyéb látványra is, tán kapott volna egy néma intést e misztikus bálványalakok némelyikétől, ami megdöbentette volna: talán szemébe ötlött már némelyik *valahol?* Aztán elgondolkozott volna rajta, hogy „*hol?*”. De most már nem látott semmit, csak Palmyra arcát, s ha attól el akart csapongni, pillanatnyi tévelyedésre elidőzött a szőke és barna kíséző nők bájain: kőből, ércből faragott istenség le nem kötötte a figyelmét.

A roppant nagy palota négyszárnyú épület volt, több mint száz szobával. Egy részét roppant raktárak foglalták el, évszázokra felhalmozott élelmiszerekkel. Az alsó osztályaiban eleven állatok voltak: ökrök, juhok, a vágóhíd számára. A négyszögépület közötti belső udvar kertté volt átalakítva, francia művészettel: ott díszlettek a gyümölcs és virágkertészet minden remekei; az utak, kavics helyett, csupa kauri kagylókkal és tarka cypracákkal terítve, melyek a szerezseny államokban pénz számba vétetnek; közepén egy halastó, tele pisztránggal, potykával, süllővel; hozzá vastag oszlopban fellövellő artézi kút adja a friss vizet. A langyos estéket e tóparton labdázás, launteniszjáték töltötte be. A felhevült leányok beleugráltak a tóba öltözetestül, s aztán megint kiszálltak a labdázást folytatni. — Ez volt a tökéletesített paradicsom: „egy” *Ádám* és „három” *Éva*.

14. FEJEZET

A ZÖLD LEÁNY TANÁCSA

Hét napig volt már Edrisz bég a rejtélyes palotában.

Minden nap új meg új élvezet várt reá.

Minden nap újra kezdte az esküvőt, a lakodalmat a szerelmesével.

A hetedik nap délestéjén, mikor a dáridók, játékok és enyelgések után Edrisz béget szokás szerint elnyomta az álom, a három hölgy magára hagyta a tündéri grottában, hogy pihenje ki magát.

Edrisz bég arra ébredt fel, mintha egy hideg gyík, vagy béka mászna végig az arcán.

Az pedig nem volt se gyík, se béka, hanem egy leánynak a keze.

Egy leányt látott maga előtt, aminőt még soha emlegetni sem hallott. Szép, karcsú termetű, szabályos arcú volt; de olyan zöld volt a színe, mint a félérett citromé.

— Mit akarsz? — kérdezé tőle.

— Jót akarok veled. — Engem sohasem láttál. Énnekem ott van a lakásom, mind éjjel, mind nappal, abban a toronyban, amelyen te bejöttél. Én nem jöhetek a többi leányok közé: mert tőlem mindenki fél: azért, hogy ilyen színem van. De én őrzöm a házat. Még két bátyám van. Azoknak is ilyen színük van, mint nekem. — Ők sem keveredhetnek az emberek közé. Mindenki irtózik tőlük. Nappal az erdőben rejtőznek, éjszaka ébren virrasztanak. Elátkozott faj vagyunk, aminek el kell múlni; mint annak a fának, aminek veres a levele.

Edrisz bég félrefordítá a leánytól az arcát.

— Szép vagy, de nem szeretlek nézni.

— Tudom. Mindenki azt mondja. Senki sem nézhet rám jó szívvel. De azért hallgasd meg, amit mondok, mert jót akarok veled.

— Hallgatok rád, csak nem nézhetek rád.

— Nekünk, a bátyáimmal, van egy titkos jelbeszédünk, amit etióp őseinktől tanultunk. Minden írásjegy egy állatnak a hangja. A jaguár nyávogása az „alph”, a kecskemekegés a „beth”, a repülő kutya visítása a „geml”, a puma hörgése a „hoi”, a bölény bögése a „mái”, a hokkó kiáltása a „nahasz”, a vadgalamb turbékolása a „res”, a kajmán sírása a „jamán”, a vad páva hurrogása a „kaf”, a szelíd páva kiáltása a „tjavi”, a kakukk hangja a „zappa” és így végig mind a húsz betűjegy, amit az írástudók használnak. Így szoktunk mi egymással éjjelenként üzeneteket váltani. Én a bátyáimmal, akik a pálmaerdőben laknak, ők meg énelem.

— Azok lehettek, akik engemet meg akartak lőni, mikor a sövényen áttörtem.

— Meglehet. Az éjjel tudatták velem, hogy az a hatalmas úr, akié ez a palota, holnap haza fog érkezni. A kőművesek ide vannak már rendelve, hogy a befalazott kaput kibontsák. Még ma éjjel kiszökhetel innen azon a keskeny acélhídon keresztül, amelyen idejöttél.

— És ha nem szököm el?

— Akkor Allah álljon előtted. El vagy veszve. Ezek a szép tündérművek, akikkel most éjt-napot együtt töltesz túlvilági gyönyörökben, kegyetlen szívűek. Irgalmat nem ismernek. Amely órákban meghallják, hogy a kerítésfalon döng a kőművesek csákánya; ebből megtudják, hogy a hatalmas úr megérkezett. Még egyszer megölelnek, megcsókolnak: aztán egy néhány csepp *benzsin* öntenek a poharadba, amitől mélyen elalszol, s akkor lebecsátanak az oroszlánok udvarába. Semmi nyom nem marad utánad.

Edrisz bég azt mondá a zöldszínű leánynak:

— Csakazértis itt maradok!

A rabnő visszavonult.

Déltájon a tóparton bolyongó Edrisz bég elé szembe jött a néma szerencsenő.

Leborult Edrisz előtt. A lábait csókolta. Néma jelekkel rimázkodott neki, hogy fusson e helyről.

Edrisz bég félrerúgta a rabnőt maga elől, s tovább bolyongott.

Alkonyat után, amint a palota fényes termein végigsétált, egy ajtó szőnyege mögül a vén Kadun-kiet-Khuda suhant eléje, útját állva.

— Szép, deli ifjú! Sajnálom ifjú véredet. Menekülj el innen. Nézd ezt a nyílveesszőt. Ezt most lőtték be ide az ablakon keresztül. Rajta van egy cédula. Olvasd el. Meg fogod érteni belőle, hogy e palota ura (nagy, hatalmas úr) közel van: megérkezik. A kaput kibontják. Ma éjjel még van időd az elmenekülésre. Holnap délelőtt a hatalmas úr egész kíséretével megjön, s ha téged itt talál, veszve vagy. Fuss.

— Nem futok — mondá Edrisz bég. — Hadd jöjjön! Szembe állok vele. Szemébe fogom mondani, hogy én vagyok az igazi férje az én szerelmesemnek. Engem kötött össze vele a mekkai Nagy Seríf. Én voltam a társa a Kábánál, az Arafát hegyén. Engem szeret ő és én őtet. Enyim ő és senki másé. Ha meg akar érte vívni e hatalmas úr, állok szolgálatjára, gyalog és lóháton. Ez szóm és mondásom.

— Legalább a nevét olvasd el annak, akihez így akarsz szólni — rimázkodott a duena.

— Majd meglátom őt holnap, ha szemtől szemben leszünk! — mondá büszkén Edrisz bég, s a nyílra akasztott levélkét leszakítva, bedugta a turbánjának a tekerescé közé.

S aztán ment a maga paradicsomát fölkeresni.

Meglepte az öltözet, amelyben a három hölgyet találta.

A hercegnő talpig feketébe volt öltözve, a két társnője pedig fehérbe. Mind a kettő a gyász színe. A fekete az asszonyoké, a fehér a leányoké.

Edrisz bégnek annál nagyobb volt a gyönyörűsége. Semmi ruhában sem olyan bájos az asszony, mint a feketében meg a fehérben.

— Aki gyászol, annak kell a vigasztalás, s legjobb vigasztalás a csók!

S ha valakinek azt mondják, hogy „holnap meg kell halnod”: no hát annak százszorosa oka van rá, hogy a gyönyör poharát fenékiig ürítse ki még ma!

A szerelem őrzöngése egyik szívről a másikra ragad.

Éjfélre járt már az idő. A lakomának és gyönyörnek mégsem szakadt vége.

Kezdték a sörbeten, folytatták a pezsgőn, a mokka járta közben; hátra volt még a nagy porcellán medencében lánggal lobogó puncs.

A hercegnő töltögette a medencébe a bűvös-bájos italnak az alkatrészeit: mindenféle alakú palackokból.

Egyik szűknyakú fekete fiolában volt a „bendzsi”.

Nagy arany merőkanállal töltött belőle Edrisznek. A pokoli bűvital még a pohárban is lángolt kékeszöld lobogvánnyal.

— Ejh! — mondá Edrisz bég — amíg a pohárban a láng elalszik; még nem kérdeztük meg egymástul a neveinket. Ma mondjuk meg egymásnak — én is, ti is.

— Tudod-e a szemek alfabetjét? — kérdezé tőle a szőke leány.

— Kitalálom.

Hát a szemek alfabetje olyan, hogy a leány annyiszor pillant a szempilláival, ahányadik a jelzett betű a sorban. A lof — az egy, Beth a kettő, Gomál a három.

Edrisz bég figyelt és számolt.

Kijött a szempillantásokból a szőke leánynak a neve.

„Lail -labeth!”

Ejh! — gondolá magában Edrisz bég — ezt a nevet én sokszor hallottam. — De hát két egyforma név hány van a világon.

— Hát te, gyönyörű, ki vagy?

A barna azt mondá:

— Hát a kézzorítások alfabetjét ismered-e?

— Azt is könnyen megtanulom.

A barna leány kezébe vette Edrisz bég kezét, s a sebesen egymás után következő szorításokkal adta ki a neve betűit, amíg kijött. „Ferinkháné”.

Edrisz bég elkomolyodott. Ez a név olyan kedves volt neki valaha! Ah, de hisz az messze van innen! Távol Alexandriában.

Az ezüst füstölő börböncéből bűbajos illatú kelet-indiai fűszerek kékes füstje párolgott elő, mely az érzékek kéjteljes kábulatát még jobban felfokozta.

Künn hangzott a kapunyílásbontó csákányütések dobaja tompán. Edrisz bég nem ügyelt azokra a szíve dobogásától.

Az oroszlánok bősziúten ordítottak künn az udvaron. Ma még nem kaptak enni. — Még éhesebb az oroszlánnál a vak szenvedély. — Edrisz bég nem látott, nem hallott most a szerelmén kívül semmit. Nem gondolt a múltra, nem a jövőre; nem törődött a kínhalállal, nem Allahhal és a prófétával: csak a véghetetlen szerelmével.

— Igyál hát az én szerelmemre! — unszoló őt a szerelmese.

— Én most csak úgy iszom, mint a galambok. Egyik galamb a másik szájából.

— Hát én itassalak meg? — kérdezé a hölgy.

— De akkor sem mondhatok rád áldomást, amíg a nevedet nem tudom.

— Hát meg akarod a nevemet tudni? Ismered-e a csókok alfabetjét?

— Igenis.

— Találd ki hát!

Tizenhárom csók: — „Mim.” — M.

Egy hosszú csók: — „Alof.” — A.

Öt szapora csók: — „He.” — H.

Megint egy forró csók: „Alof.” — A.

Kettő egymásután, aztán meg pihenés: — „Beth.” — B.

Tíz csók egymás után és szünet: — „Jud.” — I.

Tizenkettő és megint tizenkettő: — Kétszer „Lomad.” —

LL.

Végül egy fojtogató harapcsók: „Alof.” — A.

Hatvanhét csók — s kijön ez a név: „Mahabilla”.

Edrisz bég felugrott a kerevetről s eldobta a párolgó poharat a kezéből, álmódok hangján hebegte.

— A te neved Mahabilla? Társnéid Laillabeth? Ferinkháné? Kik vagytok ti? Kinek a palotája ez itt?

Ekkor eszébe jutott az a cédula, melyet a vén Kadun-kiet-Khuda adott át neki: a nyílveszővel küldött levél. Az ott volt a turbánja tekercsébe dugva. Hirtelen elővette és kibontá.

Ez volt beleírva etióp írásjegyekkel:

„Holnap megérkezik urunk, *Tefik bej*, kormányzó.”

— „Tefik bej!” — hörgé rémülten a rettenetes valóra ébredő szerelmes. — Ez itt Tefik bej háza? — Te vagy Mahabilla, Tefik bej neje; ti Laillabeth, Ferinkháné; Tefik bej leányai vagytok? Legyetek átkozottak mind a hárman! — Én vagyok Edrisz bég el-Homrah!

S már akkor a handzsár villogott a kezében.

MIT TALÁL TEFIK BEJ EL-GÁZI? — OTTHON

Tefik bej nagy diadallal tért vissza abesszíniai hadjárataból. Megtörte az ellenséget: várát elfoglalta, kincseit elhozta.

Egész karavánt tett ki a rabszolgák és teherszállító állatok száma, akik a prédát utána szállíták.

Diadalai egy új tartományt csatoltak uralkodója országához.

Annyi volt a dicsősége, hogy már csömörlött tőle.

A fővárosából eléje vonuló küldöttségeket, akik sípbal, dobbal, utcai táncosnőkkel jöttek az üdvözlésére, seriffeket, mol-lákat, imámokat otthagya az alvezérének, hadd szedje az a babérokat. Maga félretért a diadalútból, ahol a pálmaerdőhöz értek, s egyedül, egy csatlós kíséretében ügetett a palotája felé.

A kapunyílás már akkor ki volt bontva.

Meglepte, hogy ott is várja egy küldöttség. A város fő-kádija van ott, egy csoport fegyveres csausszal.

— No csak röviden beszélj, kádi — kiálta kevély lenézéssel a bej, leugorva a lováról, s odavetve a mén kantárát a lovasznak. — Nem érek rá hosszú beszédet hallgatni!

— Rövid szó lesz, Tefik bej — mondá a főkádi. — Fele-séged meghalt.

— Kicsoda? Mahabilla?

— És a két leányod is halott.

— Laillabeth! Ferinkháné!

Tefik bej lélekszakadva rohant be a palotába, fel a márvány-lépcsőkön, ezt a három nevet kiabálva. Emberhang nem felelt a kiáltására. Csak a három kajdác fecsegett egymás közt az

előtornácban. „Hol vagy piros arcú ifjú?” — „Én láttam, — én szerettem a piros arcút.”

A rabnők mind eltűntek. Egy párt közülök futás közben széttéptek az oroszlánok; azok most jóllakottan hűseltek bozótjukban.

— Kedveseim? Hol vagytok? — lihegett a bej, a kerti terembe rohanva.

Egy sor véres lábnymom mutatta neki, hogy hol keresse őket.

A véryomok a tündérgrottához vezettek.

Tefik bej letépte az eleven rózsafüggőnyt, s a grotta közepén ott látta az ezüasztalra téve a három szép fejet. Középen a Mahabilláé, a csodaszép fő, a piros szívvvel a homlokán; az arc sárga már, de a szív most is piros; kétfelül mellette a Ferinkháné és a Laillabeth. A réziblisz tűszemei világítottak rájuk.

— Ki tette ezt? Ki volt az átkozott? — ordítá embertelen dühében a szívensújtott hős vezér.

— Egy ismeretlen ifjú gonosztevő. Már elvette büntetését. Nézz oda!

S azzal kitérve a teremnek festett üvegű ablaktábláit, melyek a belső kertre nyíltak, odamutatott egy szép magas félrehajló borassus pálmára.

Azon függött felakasztva Edrisz bég — most már nem — el-Homrah.

Ettől a pillanattul kezdve lett Tefik bej el-Gázi, (a győztes) neve „Tefik bej el-Deli” (az örült).

Ekként olvasható az 1886-iki napok krónikáiban.

SÁRGA RÓZSA
PUSZTAI REGÉNY

(1893)

Sajtó alá rendezte
SÁNDOR ISTVÁN

I.

Még akkoriban nem szelte keresztül a Hortobágyot a vasút; még nem is volt az Alföldön semmiféle vasút. A Hortobágy vize sem volt lecsapolva: a kétkerekű malom vígan kelepelt a kis folyamon, a nádasban jó dolga volt a vidrának

A legelső hajnalhasadásnál egy lovas legény poroszkál a sík *zámi* pusztán, mely „túl” esik a Hortobágy vizén (Debrecent véve a világ közepének). Honnan jön? hová tart? azt nem lehet kitalálni; a pusztán nincs ösvény: kocsinyomot, patkónyomot menten benő a fű. A végtelen láthatárig nincs más, csak fű; egy élőfa, egy kútágas, egy gunyhó nem zavarja meg a fenéges zöld sivatag országát. A ló megy az ösztöne után. A lovasa alszik, bóbiskol a nyeregben, hajladozik hol erre, hol arra, de azért a lába ki nem esik a kengyelből.

Gulyásbojtárnak kell neki lenni, mert az ingujja elől össze van kötve: a lobogós ingujj a szarvas állatok között akadémikus volna. Kék a mellénye, fekete a gombos rajthuzlija, fekete a szűre is, selyem virágokkal kivarrva, csatos szíjon lóg le a fél válláról. Balkezeiben a lazán eresztett kantárt fogja, jobb keze csuklójára akasztva a karikás ostor, nyeregkapájába dugva a hosszú ólmos fütykös.

Széles, feltűrt karimájú süvege mellé tűzve egy sárga rózsza.

Mikor egyszer-egyszer felkapja a ló a fejét, a sallangos csórtát megrázva, a bóbiskoló legény is felneszel egy pillanatra. Első mozdulata az, hogy a kalapjához kap: megtapintja a rózsát, nem vezett-e el? aztán leveszi a fejéről a kalapot, megszagolgatja a sárga rózsát nagy gyönyörűséggel (pedig annak

nincs is rózsailata), aztán megint féloldalra nyomja a süvegét a fejébe s hátraveti a nyakát. Azt hiszi, hogy akkor meg fogja látni a kalapján azt a rózsát.

Aztán dúdolni kezdi a kedvenc nótáját (tán az ébren tartja)

„Ez a csárda olyan közel ne lennel
Olyan jó bort csak ne mérnének bennel
Arany icce, réz a messző:
Azér' járok olyan késő
Angyalom, kicsikém, tehozzád.”

Aztán megint csak előrehúzza a feje s bóbiskol tovább.

Egy zökkenőnél ijedten veszi észre, hogy a kalapja mellől elveszett a sárga rózsza.

Nosza visszafordítja a lovát s megtér a rózsáját keresni a tenger fűben, pedig az is teli van mindenféle sárga virággal, most nyílik a pimpó, sárma, meg a vízililiomok. De azért az elveszett rózsáját azok közt is megtalálja; s megint feltűzi a süvege mellé, aztán dúdolja tovább a nótáját:

„Kis kertemben egy almafa virágzik,
A sok almavirág miatt nem látszik
Hol nyílik a dupla szegfű?
Hol terem a hű szerető?
Én is azt — én is azt keresem.”

Újra elalszik s újból elveszti a rózsáját. Megint visszafordítja a lovát, megkeresni az elveszettet. Ezúttal egy szépen virágzó nagy bogáncs piros virágbugái közt találja azt meg. Hogy összerugdossa csizmasarokkal azt a bogáncsot! Még az mer az ő rózsájával csókolózni!

Arra ismét felkap a nyergébe.

Ha babonás volna: nem tűzné fel harmadszor is a süvege mellé azt a sárga rózsát. Ha értené a madarak nyelvét, kitalálná, mit csicsereg az a száz meg száz pacsirta, mely a kora hajnalt üdvözölve mind odafenn jár a magasban, ahol szem nem látja; azok mind azt mondják neki: „ne tűzd fel, ne tűzd fel a sárga

rózsádat”. — De hát a hortobágyi legény „vastagnyakú”: nem ismer se babonát, se félelmet.

Pedig sok időt eltarisznyázott — a rózsakereséssel, talán még többet — a rózsza megszolgálásával; hajnali itatáskor ott kellene neki lenni a zámi pusztá karámjánál. Majd káromkodik a számadó gazda.

Hát hadd káromkodjék! Akinek egy olyan sárga rózsza van a süvege mellett, az még a számadótól sem fél.

Egyszer aztán a lovának a nyerítése ébreszti fel. A hóka szemközt jövő lovast vett észre. A holdas pej régi ismerőse: azt köszönti messziről.

A pej paripa lovasa csikósbojtár. Meg lehet azt tudni a lobogós ingujjáról, a tulipános, fehér szűréről, a félvállán átvetett pányváról; de leginkább arról, hogy a nyergének nincs terhelőszíja, ami a ló hasát átszorítsa: csak úgy van lazán a hátára vetve.

Nemcsak a két paripa, hanem a két lovas is ráismer egymásra jó messziről, s sebesebbre fogva az ügetést, odarúgtatnak egymáshoz.

Mind a kettő valóságos ősmagyar arctípusz, noha egymástól merőben különböző. Ilyenek lehettek az első magyarok, amikor Ázsiából idekerültek.

A gulyásbojtár széles vállú, csontos termet, vastag nyakkal, köpcös derékkal: arcvonásai duzzadók, két orcája pirosposztság, álla, szája, szemöldöke csupa hetykeség, kis bajusza hegyesre kipödörve; gesztenyeszín haja kerekre levágva; a szemei dióbarnák, de első látásra azt hinni, hogy zöldek.

A csikósbojtár alakja pedig karcsú derékban, de vállban és csípőben kifejtett, hatalmas domború mellkassal; arcszíne olyan, mint az aranyozott bronzé, monyorú metszéssel; tökéletes szépségű száj, orr és szemöldök, ragyogó kis fekete szem; fekete bajusza magától kunkorodik fölfelé; szénfekete haja is természetes langos csigákban borul a két vállára.

A két paripa összeröhögve köszönti egymást. A csikósbojtár üdvözli a pajtását elébb.

— Isten jó nap, cimbora! De korán ébredtél! Tán nem is aludtál?

— Fogadj Isten, pajtás. Hát volt aki elaltatott, volt aki föl-
ébresztett.

— Honnan jössz most ízibe?

— Csak innen a mátai pusztáról; a lódoktornál voltam.

— A lódoktornál voltál? Akkor csapd agyon a hóka lovadat.

— Mért csapnám agyon a hóka lovamat?

— Azért, hogy meg hagyta magát kerülni a lódoktor
gebéjétől: van egy félórája, hogy láttam a doktort a kétkerekű
laptikáján a mátai karám felé baktatni.

— Hát ne firtasd te ezt, pajtás. A te holdas pejködát is sok-
szor megveri a számadó juhász szőke számára.

— Ejha! De szép sárga rózsza van a süveged mellett, cim-
bora!

— Hát van annak, aki meg szolgálja.

— No csak aztán meg ne bánja, aki meg szolgálta.

Ezzel fenyegető mozdulattal emelte magásra az öklét a csi-
kósbojtár, hogy a lobogós ingujja a válláig omlott, napbarní-
tott atlétai karját meztelen mutatva.

Azzal mind a ketten sarkantyúba kapták a paripáikat s vág-
tattak tova a maguk útján.

II.

A gulyásbojtár ügetett a karám felé; a zámi halmok meg a
kis akácerdő kezdtek kilátszani az ég aljából; közöttük a
hármás kútgém. De jó futás esik még odáig. A gulyáslegény
levette a süvege mellől azt az árulkodó sárga rózsát; bele-
takargatta a piros keszkenőjébe s keszkenőstül együtt lecsús-
zatá a bekötött szűreujjába.

A csikósbojtár pedig irányt váltott, s ahol a nagy tengersík pusztán a földre lapuló kékes köd mutatta a Hortobágy folyását, arrafelé sarkantyúzta a paripáját; ő meg sietett annak a sárga rózsának a termőfáját felkeresni.

Mert csak „egy” sárga rózsza van az egész Hortobágyon, az is a csárdabérlő kertjében. Valami idegen hozta oda, azt mondják Belgaországból; csodálatos rózsza, egész nyáron nyílik, pünkösdkor elkezd, s még adventben is teli van fakadó bimbóval. Olyan sárga a virága, mint a termésarany, az illata meg inkább a muskotályboréhoz hasonlít, mint a rózsáéhoz; hej de soknak a fejébe ment már ez az illat, aki azt a rózsát megszagolta!

Aztán annak a leánynak is csak „sárga rózsza” volt a neve, aki abból a rózsából szakítani szokott; — nem is magának.

Ezt sem tudni, hol vette az öreg csapláros; felesége nem volt. Úgy felejtette ott valaki. Megtartották, felnövelték; szép karcsú virágszál lett belőle. Nem volt annak az arca piros, mint a többi leányoké; hanem valami átlátszó hamvas sárga; azért mégsem volt az beteg szín, alatta ragyogott az élet, s amikor mosolygott, mintha tűz sugárzott volna ki belőle. Aztán az a nevetésre álló szája a fölfelé húzódó szegletekkel, úgy illett a két nagy kökény szeméhez, akiről nem tudta az ember, hogy kék-e vagy fekete? mert ha belenézett, azt is elfeledte, hogy a világon van. A haja is fekete volt, egy varkocsba sárga pántlikával összefonva: langos volt az magától is, nem kellett birsalma nedvével kenni, hogy göndörré legyen, ahogy más leányok teszik.

Hej de sok nótát tudott! De szépen el tudta dalolni, amikor akarta. Ha jókedve volt is danolt, ha búsult is danolt; van arra mindenikre nóta. Parasztleány nem élhet dal nélkül; nóta mellett könnyebben megy a munka, jobban telik az idő, megrövidül az út.

Kora hajnalban már, mikor még csak pirkad, hallani a nótafikálását, ahogy a kertben gyomlál.

A vén korcsmáros nem törődik már a csaplársággal, az egész vendéglátás a leányra van bízva, az ád bort, az főz, az számol. Az öreg a méheit lesi, a kaptárok most rajzanak.

Pedig az udvaron lódobogás hangzik, a kutya ugatnak és még azon a csahintó hangon, amivel ismerőst szoktak üdvözölni.

— Klári! Eredj előre! Nem hallod? Kutya ugat, vendég jött. Lásd el rendén.

A leány leereszti a gyomlálásnál feltúrt tarka viganóját, felhúzza a pillangós cipőit; megmossa a kezét a gyomlálás után az öntözőkannából, aztán megtörli a felső kötényében, azt leveti, van alatta tiszta *kétszél* kötény, annak a korcában lóg a söntés kulcsa; a tarka kendőt leveszi fejről, a megnyázott tenyerével a halántékához simítja a haját, de előbb leszakít egy rózsát arról a mindignyitórul s a füle mellé tűzi.

— No megint téped azt a rózsát? hátha csak egy pandúr?

Mit tesz az, hogy „csak”? Tán hogy a pandúrnak nem lehet a csákójához tűzni a rózsát? vagy hogy az nem érdemes rá? Pandúrja válogatja!

De bizony nem pandúr volt az, akit ott talált a leány az ivósoba hosszú asztalának a legvégén ülve, hanem a legnyakább csikósbojtár: a Decsi Sándor.

A csikós az asztalon heverő üres palack fenekével dobol keményen, s mogorva méltósággal kiált a leálynak: „hozz bort!”

A leány elsikoltja magát, mikor a legényt meglátja, s összezecsapja a két kezét.

— Decsi Sándor! Hát megjöttél? Sándor! Lelkem! Édes!

— Azt mondtam, hogy hozz bort! — mordult rá a legény, s az öklére támasztja a félredűtött fejét.

— Hát ez a „szép jó reggel” annyi idő után?

Arra a legény észreveszi magát: tudja ő, hogy mi a becsület? Leveszi a kalapját, s az asztalra teszi.

— Jó reggelt, kisasszony!

— „Me-e!” — mond erre a leány, piros nyelve hegyét kidugva a szájából, s azzal durcás vállvonítással megy a sön-tésbe, két csípőjét jobbra-balra riszálva; visszajön a borral, s a legény elé teszi, aztán elérzékenyült hangon szól hozzá:

— Mért mondtad nekem azt, hogy „kisasszony”?

— Azért, mert az vagy.

— Máskor is az voltam, de te mégsem mondtad.

— Az másik—máskor volt.

— No hát itt a borod. Kell-e még valami?

— Köszönöm. Majd aztán.

A leány bosszúsán csettentett a nyelvével, s aztán leült mel-léje a hosszú pad végére.

A legény felvette a tele palackot, s a szájához vitte, s addig le sem vette, amíg fel nem hajtotta. Akkor aztán a téglapadló-hoz vágta a palackot, hogy ezer darabra tört.

— Miért törted össze ezt a palackot? — kérdé szelíden a leány.

— Azért, hogy ne igyék belőle utánam más.

Azzal nagy kevélyen odadobta az asztalra a három *kutya-nyelvet*. (Ez volt a népszerű neve a papiros tizkrajcárosnak.) Kettő a veres borért, egy a palackért.

A leány engedelmesen fogta a cirokseprűt, s összetakarította az üvegcserepeket. Aztán, tudva a regulát, visszament a bor-mérő rács mögé, s hozta a másik palackot: odatette a legény elé.

Megint odaült melléje: a szemébe szeretett volna nézni.

A legény csak azért is lehúzta a szemére a kalapját.

Akkor aztán a leány azt tette, hogy levette a bojtár fejéről a kalapot; s azt kezdte vele, hogy a hajába tűzött sárga rózsát a kalap selyemszalagja mellé illessze.

A legény észrevette azt, s kikapta a leány kezéből a kalapját.

— Csak tartsd meg a rózsádat annak, aki érdemesebb reá.

— Sándor! Meg akarsz ríkatni?

— Az is hamisság lesz. Még az imádkozásod is az. — Hát nem most hajnalban vitte el a rózsádat a süvege mellett a Lacza Ferkó?

A leány arca nemhogy piros lett volna e szóra, de még haloványabb lett.

— Sándor! Bizony Isten mondom, nem . . .

Nem hagyta neki tovább mondani: hirtelen befogta a száját.

— Ki ne fújd az Isten nevét hamisságra! Hát ez az aranyfüggő, hogy került a füledbe?

A leány elnevette magát.

— Óh te buksi! Hisz ez tulajdon az az ezüstfüggő, amit te hoztál nekem; csakhogy én megfuttattam arannyal az öt-vösnél Újvárosban.

Ekkor a legény megfogta a leánynak mind a két kezét, s szelíden, lágy szóval beszélt hozzá.

— Klári édes! Nem mondom már hogy „kisasszony”. Kérlek igen szépen: ne hazudj énnekem. Semmit sem utálok úgy, mint a hazugságot. Azt mondják „hazug kutya”! Pedig a kutya nem hazudik. Másképpen ugat, ha tolvaj jár a tanyán, másképpen, ha a gazdája jött meg, vonyít, ha veszedelmet érez: de soha meg nem téveszti a maga ugatását. A kutyában van becsület. Csak az ember tud hazudni. Az az igazi ugatás. Engem soha nem vitt rá a lelkem. Nem fordul rá a nyelvem a hazugságra. Nem is bajusz alá való az! Csúnya dolog az, mikor egy bajuszos szájából hazug szó jön ki: mint egy tacsó kölyökéből, aki fél a veréstől. Látod, mikor a múlt ősszel itt voltak az asszentálók, minket is mind beállítottak a pusztáról. A nemes város ithon akart minket bojtárokat tartani a gulya, ménes mellett; mert azoknak nehéz sora van. Előre megkenték a deputációnak a markát. A felcserek kinek-kinek megsúgták közülünk, hogy micsoda testi fogyatkozást valljon magára, amiért „untáglik”-nak eresszék. A Lacza Ferkó, az ráállt a fortélyra. Azt hazudta magára, hogy süket, mint a fekete föld, a trombitaszót se hallja meg. Nekem majd a szemem égett ki

miatta. Hazaeresztették, pedig olyan jól hall, hogy éjjel a sötétben a marha bögéséről meg tudja mondani: bitang marha keveredett-e a gulya közé, vagy tehát hívja az eltévedt borját. Tudott hazudni a cudar! Mikor aztán énreám került a sor, engem is össze-vissza vizitált a felcser s azt sütötte ki felőlem, hogy a szívem rendetlenül dobog. — „Hát ha rendetlenül dobog, azt mondtam rá, annak nem a szívem az oka, hanem az a sárga rózsa ott a hortobágyi csárdában!” Az urak mind ösztököltek, hogy hagyjam rá, amit a doktor mond: „szív-tágulásom van.” — „De bíz az én szívem nem tág! Nem fér el abban több egyetlen egy icipici kis leánynál! Nincs nekem semmi hibám a világon.” — Be is soroztak katonának. — De azért megbecsültek ám: még a hajamat sem vágták le; elküldtek Mezőhegyesre a méneshoz katonacsikósnak. — Míg aztán fél esztendő múlva a nemes város letette értem az ezer forint váltságot, hogy visszaszerezzen a cifra méneshoz, ahol nagy szükség van rám. Hát azt az ezer forintot én majd leszolgálom a két kezemmel: de nem szolgáltam le a hazug szájjammal, ahogy az a másik.

A leány ki akarta húzni-vonni a két kezét a legényéből, s tréfával akarta elütni a dolgot.

— Ejnye Sándor, lelkem, de szépen megtanultál prédikálni ott a császár kenyereén. Ennyi ékes szóval legátusnak is eljárhatnál Balmaz-Újvárosba vasárnaponkint.

— No csak ne mórrikálj! Ne tedd magad! Tudom én, hogy mi van a begyedben. Gyöngye nép a leány, azt gondolod, nincsen más fegyvere, mint az, hogy hazudni tud. Anélkül megfognák. Nyúlnak a gyors lába, madárnak a szárnya, az ami a leánynak a hamis szája. — De hát látod, én olyan ember vagyok, aki a nálamnál gyöngébbet soha meg nem bántom. Felőlem nyúl ott maradhat a bokorban, madár a fészkében: én fel nem riasztom. Leányt sem bántok meg, aki igazat mond, egy rossz szóval, egy rossz nézéssel sem. De ha te énnekem hazugságot mondasz, azért úgy megítéllek, mintha ezt a te

szép, tiszta halovány orcádat kikennéd pirosra bécsi ronggyal. — Nézd el ezt a rózsát a kezedben, még most alig fakadt ki, de ha ráfújom a forró lehelletem, egyik levele a másik után kifeslik. Légy te nekem ilyen sárga rózsám, nyisd ki a lelkedet, nyisd ki a szívedet előttem, akármit vallasz meg, nem haragszom érte, megbocsátok érte, akárhogy összetöröd velem a szívemet.

— S aztán mit adsz érte?

— Amim megmarad belőle.

A leány tudta a szokást; hajnalban bor mellé szalonnát eszik a legény, paprikával, fehér cipóval. Eléje tette. Nem is vették meg. A bojtár előhúzta a csizmaszára mellől a csillagos nyelvű hegyes kését, szelt magának a cipóból, szalonnából s hozzálátott.

A nyitott ajtón bejött a komondor s nagy farkcsóválva odament a bojtárhoz, a fejét odatörülte a két térdéhez s aztán leült eléje, a szeme közé nézve, egyet morgott s nyájasan ástott nagyot.

— Még a Bodri is rád ismer.

— A kutya csak megtartja a hűséget; de a leány elfelejti.

— Hej Sándor, Sándor! De rosszul tetted, hogy nem tudad kimondani azt a kis hazugságot, amit kellett volna: akkor nem vittek volna el Mezőhegyesre katonacsikósnak! Nem jó a leányt egymagára hagyni; nem jó az orgonafának a kerítésen kihajolni, amikor virágzik, megkívánják, szakítanak róla.

Erre a szóra csak kifordult a falat a legény szájából; odadobta a kutyának; az bekapta.

— Ezt igazán mondtad.

— Hát tudod a nótát: „ha a záporosó a lányt megáztatja, a legény subája bizony betakarja.”

— Tovább is tudod: „utánament lassan a lány a legénynek; mert tulipános subája volt szegénynek”. — Coki kutya! Te is mindenkinek csóválod a farkad, akit szalonnázni látsz.

A paripa odakünn az udvaron nyeríteni kezdett; a leány kiment s idővártatva visszajött.

— Hol jártál?

— Bekötöttem a lovadat az istállóba.

— Ki mondta, hogy kösd be?

— Hát mindig azt szoktam.

— De most más a szokás. Megyek íziben odább.

— Hát nem falatozol? Nem ízlik a szalonna, fehér cipó? Jobbhoz szoktál a császár kosztján? No megállj! Majd más hozok.

Azzal kinyitotta a faliszekrény ajtaját s kivett onnan egy tányér rántott csirkét. Tudta, hogy ez a kedves csemegéje a bojtárnak, rántott csirke hidegen.

— Hát ez kinek a maradéka? — kérde a legény gyanúsan.

— Mit kérded, ha eszed van? Csárdába vendégek járnak. Annak rántok csirkét, aki megfizeti.

— Hát úri vendégek voltak itt az éjjel?

— Ugyan voltak: két úr Bécsből, kettő Debrecenből. Éjfél után két óráig fenn mulattak, akkor útra keltek. Ha nem hiszed, itt van a vendégkönyv: megláthatod benne a neveiket.

— Elhiszem hát.

A bojtár hozzálátott a kedvenc ételéhez.

A nagy cirmos kandúr addig ott mosdózott a kemence padkáján, most egyet gondolt, fölkel, nagyot nyújtózott, görbe hátat csinált, azután leugrott, odament a bojtárhoz, megmérte a két talpa körmével a csizma szárán, milyen magas lesz a hó a télen; aztán felszökött az ölébe, odatorleszkedett a kezéhez, nagyokat taszítva rajta a fejével; egyenkint megnyalogatta mind az öt ujjahegyét; aztán lefeküdt az ölébe, s elkezdett dorombolni.

— Látod? Ez a macska is hogy hízelkedik neked.

— Nem is kérdem én a macskától, hogy kinek az ölében dorombolt tegnap? — Hát mit fizetek a „pakene hendliért?”

— Te semmit. Megfizetett érte más. Hát hova sietsz olyan lóhalálában?

— A mátai pusztára viszek levelet a doktornak.

— Azt ugyan nem találod otthon, mert az hajnalban három órakor ment itt keresztül, a vendég urakat kereste, aztán hogy megtudta, hogy azok már elmentek, maga is utánuk baktatott a laptikájával a zámi pusztára. A bécsi urak gulyát vásárolni jöttek a debreceni uraktól. Az egyikük egy morva grófnak a tiszttartója, aki a mi alföldi fajta marháinkat akarja otthon tenyészteni, a másik német úr valami piktor. Engem is lerajzolt a kis könyvébe, aztán meg a gulyásbojtárt is.

— Hát a gulyásbojtár is itt volt?

— Hát persze, hogy itt volt, azért küldték, hogy vezesse a hortobágyi pusztán keresztül az urakat a zámi karámig.

— Az ám a furcsa, hogy a gulyásbojtár egy órával később ment el innen, mint azok az urak, akiket a zámi karámhoz kellett neki vezetni.

— Ejh no! Bizony úgy tudsz vallatni, akár egy szolgabíró! Hát búcsúzni jött hozzám. Úgy elmegy vidékünkéről, hogy sohasem látjuk többet.

Hogy igazat mondott, bizonyosága volt rá az a ragyogó könnycsepp, ami a szemébe szökött, akárhogy titkolta.

A bojtár nem is haragudott azért a könnyért, hiszen igaz volt. Inkább félrefordította a fejét, hogy ne lássa, mikor a leány megtörli a szemét. Szájába dugta a kurtaszárú pipáját. Az a szájba szorított pipa tilalom a csókra.

— Hát aztán hová megy a gulyás olyan messze?

— Elviszik Morvaországba, számadó gulyásnak a mellé a gulya mellé, amit ma kiválogatnak a zámi pusztán. Ott lesz neki hatszáz forint fizetése, kőháza, deputátuma. Egész úr lesz ottan. Meg is becsülik ott, mert a magyar gulyával csak a magyar gulyás tud banni.

— S te nem mégy el a Ferkóval számadó gulyásnének?

— Tudod te azt, gonosz, hogy nem megyek. Mennék, ha

láncre nem volnék kötve ehhez a pusztához, meg tehozzád. Tudod te azt jól, hogy csak téged szeretlek igazán. A te rabod vagyok.

— Ez sem úgy van, ahogy mondd. Tudod te azt jól előre, hogy akit egyszer a te két szemed megigézett, visszatér az hozzád az óperenciáról is. Beadtál neki valamit, amitől rád kénytelen gondolni. Elvarrtad az ingujjába egy szál hajadat, annálfogva visszahúzódsz, amikor már ott jár, ahol a csillag sem éri utol. Velem is úgy tettél! Mikor belelőttél a szemembe, attól lettem a bolondod.

— Hát én nem voltam elég bolondod? Kérdeztem én, hogy mi lesz belőlem? Hívtalak én ólmot önteni karácsony estéjén? Nem viseltem-e a selyemkendődet, pedig azt sem mondtad, hogy jegykendő lesz-e? Leskelődtem-e én utánad, mikor más lánnyal táncoltál az újvárosi búcsún? mikor ugrattad a kacki menyecskéket?

— Csak azt a sárga rózsát ne szúrta volna a kalapja mellé!

— Hát hisz itt a párja, ha ideadná a kalapod, mindjárt rajta lenne.

— Nem! Énnekem az a rózsza kell, amit a gulyásnak adtál. S nem nyugszom meg addig, amíg az a kezembe nem kerül.

A leány összekulcsolta a kezeit, úgy rimánkodott a legénynek.

— Sándor! Szentem! Ne mondj ilyet. Én nem akarom, hogy ti egymással összeakadjatok. Énmiattam! Egy sárga rózsza miatt!

— Az pedig el nem marad, ha még egyszer összekerülünk. Vagy én őtet, vagy ő engem; de egyikünk összetöri a másikat.

— Ezért mondjon valaki igazat? Hát nem azt ígérted-e, hogy nem haragszol meg rám.

— Terád nem. A leány nem tehet arról hogy elfelejt, de aki férfi, annak legyen emlékezete!

— Úgy áldjon az Isten, ahogy sohasem felejtettelek el.

— Ahogy a nóta mondja: „akárki ült az ölembe, mégis te voltál eszembe”. No hát ne mondd, hogy nehéz ember vagyok. Nem jöttem hozzád veszekedni. Csak azért jöttem ide, hogy megmondjam, hogy még élek; nem haltam meg. Tudom, hogy örülnél rajta, ha úgy volna.

— Sándor! Azt akarod, hogy masinát vegyek a boltban?

— Masinát ugy-e? Egyébbel sem tudtok ti leányok megfelelni, mint ha beleestek a gödörbe, vesztek három pakli masinát a zsidónál, forró kávéba dobjátok, aztán megisszátok. Pedig jobb volna, ha nem járnátok arra, amerre gödör van.

— Ne juttasd eszembe! Mikor legelőször találkoztam veled, azt játszottuk, hogy „kútba estem”. — „Ki húzzon ki?”

— „A Decsi Sándor.” — Akkor úgyehogy kihúztál?

— Ha tudtam volna, hogy nem magamnak húzlak ki! Ejh! Régen volt az! Akkor még a „dorozsmai malom” nótáját se dalolták.

— Új nótát hoztál? — kapott rajta a leány. S azzal odakuporodott a legény mellé a padra. — Danold el nekem, hadd tanulom meg tőled.

Az már fele útja a kibékülésnek, ha a legényt rá lehet bírni, hogy danolja el az új nótáját.

Decsi Sándor a falnak vetette a hátát s az egyik kezét a kalapjára, a másikat az asztalra téve, rákezdé azt a mélabús dallamú nótát, mely úgy hozzáillik a vers tartalmához:

„Nem fúj a szél, megállott a dorozsmai szélmalom.
Hová tűntél, hová lettél, kedves édes galambom?
Hűtlen lettél, — mással éled világod, —
Ez az oka . . . ez az oka, hogy a malom megállott!”

Ez is olyan pusztában termett nóta, mint a katangkóró, amit kitép a szél, s aztán végigtáncoltatja határról határra.

A leány utána próbálta danolni a nótát. Egyszerre a fülébe ment az: ahol nem tudta, a legény kisegíté, szájába adta a hangot; máskor is így tették; azután együtt dalolták, míg

belétaláltak, s ha készen voltak vele, megcsókolták egymást: az volt a vége.

Most azonban Decsi Sándor csak megint a szájába dugta a makrapipáját, mielőtt Klári az utolsó taktust elénekelte.

— Hát már azt a csúnya pipát megint a szádba kellett dugnod? — mondá duzzogva a leány.

— Magam is olyan csúnya vagyok.

— Az már igaz. Cudar, förtelmes vagy. Ilyen legény, mint te, csak guzsalyszárnak való: az is az ajtó mögé támasztani való.

S egyet taszított rajta a könyökével.

— Hát akkor mit söntörködöl körülöttem?

— Én söntörködöm körülötted? Kellesz is énnem! Tucatszámra árulnának, akkor se vennék belőled. Bolond voltam, vak voltam, amikor szerettelek. Olyan legényt, mint te, kapok minden ujjamra kettőt.

Olyan elevenen adta a perlekedőt a leány, hogy még a Bodri kutyát is megtévesztette vele. A komondor azt hitte, hogy asszonya igazán haragszik arra a csúnya emberre s felugrott és keményen megugatta.

Erre a leány aztán elnevette magát.

De a legényre se magátul nem jött a nevetés, se a leányról nem ragadt el rá. Csak ült ott nagy komolyan, az agyarára vágott pipát szortyogtatva. Pedig nem is égett. Meg sem volt tömve.

Akkor aztán a leány elkezdte körülcirógatni.

— Úgy! úgy! Gyönyörűségem! Tudod te, hogy milyen szép vagy. Világért el nem rontanád a szépségedet azzal, hogy elnevetnéd magadat. Ez a te két bogárszemed, hogy összehúzódna; ez a te piros szád, hogy kétfelé törne; ha nevetni találnál: elveszne a szépséged bele.

— Nem is azért fizet engem Debrecen városa, hogy szép legyek.

— De én azért fizettelek. Nem jól fizettelek? Kevés volt a béred?

— De olyan sok volt, hogy másnak is jutott belőle.

— Már megint ott kezded? Azon az egy szál sárga rózsán. Hát már irigykedel a jó pajtásodra? A kenyeres társadra. Mit tehet róla szegény? Ha egy városi gavallérnak megfájdul a szíve a rózsákra, ott áll előtte az egész virágos kert, válogathat benne: fehér rózsza, piros rózsza, sárga rózsza, testszín rózsza, százféle fajta. Nem tudod a nótát: „De a parasztleány baján — nem segít csak a parasztlány.”

— Még pártját fogod?

— Hát ki a hibás? A leány-e, aki azt danolja: „Tunná rúla, tönné rúla! Hogyha tűnná, tönné rúla.” Avagy a legény, aki ezt megérti?

— Még magadra veszed a hibát.

— Azt mondtad, hogy megbocsátasz.

— Tartom a szóm.

— Hát szeretni fogsz?

— Majd.

— A „majd” nagy szó.

— Most is szeretlek.

— Így szeretsz, ahogy mutatod?

Erre a legény felállt az asztal mellől s a makrapipáját a kalapja magas karimája mögé tette. Aztán átölelte a leánynak a vállát, úgy beszélt a szeme közé nézve.

— Tudod galambom, kétféle a hideglelés: forróláz, meg hidegláz. A forró erősebb, a hideg tartósabb. Kétféle a szerelem is. A forró erősebb, a hideg tartósabb. Az egyik elmúlik, a másik visszajár. — De hát nem cifrázom a szót; magyarán beszélék. Én voltam a hibás. Ha én rá nem leheltem volna a sárga rózsára, nem nyílt volna ki, más sem szagolgatta volna az illatát; darázs, lepke meg nem szállta volna. Most másképpen kezdelek el szeretni: eljárók én hozzád hűségesen, mint a harmadnapos hideglelés s „olyan igaz leszek hozzád,

mint tulajdon édesanyád". S amint egyszer számadó csikós leszek, megyünk együtt a paphoz. S aztán élünk nagy hűségben. De ha addig itt találok valakit körülöttem legyeskedni, annak Isten engem úgy segítjen, ha az édesapám legkedvesebb fia lesz is, betöröm a fejét! Itt a kezem.

Decsi Sándor odanyújtá a kezét a leány elé. A leány azzal felelt rá, hogy kiakasztá a füléből az arany függőket s odatette a legény tenyerébe.

— De csak viseld, azt mondtad, az én vettem ezüst függők ezek, megfuttatva arannyal. Hinnem kell a szavadban.

A leány ismét feltette a függőit s azokkal együtt a szívébe az tért vissza, ami eddig is ott lakott.

Nem volt kedve szerint való ez a harmadnapos hideglelés képében ellátogató szerelem. A forrólázhoz volt szokva.

Egyet gondolt. Levette a szűrűt a legény nyakából s beakasztá a söntésbe, mint mikor zálogba ott fogják a fizetni nem tudókat a szűrét.

— Ne siess hát. Ráérsz. A doktor délnél hamarább nem kerül haza a mátai tanyára; mert elébb az eladott marhákat kell neki vizitálni s passzust írni róluk. Csak a vén gazdasszonyát találnd meg otthon. Itt is jó helyen vagy, nem ázol meg. Se a zápor nem ér, se a szeretőd könnyhullatása. Látod, milyen jókedvet csináltál azzal, amit most mondtál? Egész nap az lesz a fejemben.

— Hát hogy lássad, milyen messziről gondoltam én arra, amit most mondtam neked, imhol én is hoztam neked egy ajándékot. Ott van a szűrőm ujjában; eredj keresd ki belőle.

Volt abban a szűrőujjban sok mindenféle: acél, kova, bükkfatalpó, dohányzacskó, pénzes erszény; a sok között rátalált a leány az újra. Selyempapirosba volt takarva. Mikor kibontotta, akkor látta, hogy az egy hajfeltűző fésű, sárga teknősbékahéjből.

A leány arca ragyogott az örömtől, mikor ezt meglátta.

— Nekem hoztad ezt?

— Hát kinek másnak?

Mikor a parasztleány a befont haját feltűzi a fésűre, az már azt jelenti, hogy van vőlegénye, akkor az már nem „édes-mindnyájunké”, azt már nem illeti meg az a nóta, hogy „azt sem tudom, ki babája vagyok?”

A tükör elé állt, feltűzte a haját kontyba a fésűre.

Így aztán még szebb volt.

— Hát most sem csókolsz meg?

Maga kínálta a csókját: a két karját is széttárta.

A legény kezével visszatartá.

— Majd ha melegem lesz. Mostan fázom.

A leány összehúzta a szemöldeit. A visszautasítás megszegyeníté. Valami forrott a szívében.

Erőltette a nyájasságot, szelídséget. Pedig inkább-inkább harag és szerelem forrott a szívében. Harag a szerelem miatt.

— Hát amíg a halat kisütöm, eldaloljam a kedvenc nótát?

— Nem bánom.

A leány a tűzhelyhez ment; a haltartó hordóból kivett a Hortobágyban fogott kárászok közül egyet, a konyhakéssel száz vágást tett a két oldalán, behintette sóval, paprikával s aztán cserepcsikra szúrva odatűzte a parázs mellé, s amellet kezdett szép csengő hangon dalolni:

„Kocsmárosné Nekünk halat süssék kend!

Azután meg citronyos bort adjék kend!

Szolgálóját estrázsára állítsa kend!

Ha zsandár jön, nekünk hírül adja kend!”

Valami megragadó rokonszenves nóta ez a pusztáról, melynek dallamától az ember maga előtt látja a végtelen síkságot délibábos látkörével. Kihallatszik belőle a méléző tilinkó, a búslakodó tárogató.

„Ha zsandár jön . . . nekünk hírül adja kend!”

Benne van a betyárélet költészete.

Mikor megpirult a hal, odahozta a leány a legénynek.

Nem szokták azt tányérról enni. A cserepcsik nyelét a kezébe fogja az ember, s bicsakkal szedi le róla a halat. Úgy ízlik az.

Hát bizony azzal mutatja ki legjobban a leány az igaz szerelmét, hogy *halat* süt a kedvesének.

S aztán gyönyörködik benne, hogy az milyen jóízűen falja, nyeli az ő keze süttét.

S azután fülébe dúdolja a nóta másik versét:

„Egyszer csak gyün a szolgáló ijedve;
Kilenc zsandár közeledik fegyverbe!
— De a betyár felkap a pej lovára,
Bevágat a délibábos pusztára!”

Máskor ezt a nótát együtt énekelte a leánnyal a legény, s annál a sornál, hogy „bevágat a délibábos pusztára!” felhajtotta a süvegét a gerendáig s az öklével ütött az asztalra. Most meg rá sem hederített.

— No hát — már a kedves nótádat is megveted? Már az sem tetszik?

— Hogy tetszenék? Nem vagyok én betyár! Semmi dolgom a tolvajokkal. Derék emberek a zsandárok. Kötelességüket teszik. A komisz betyár meg szolgálóval strázsáltatja magát, s amint meglátja egy zsandár sisakjának a hegyét, utcu! Ott-hagyja a sült halat, citromyos bort, korcsmárosnét, s még hogy kurjongat nagy dicsőségében, hogy ő elszaladt a délibábos pusztára. Gyáva pimasz!

— Jaj de megváltoztál, amióta a császár kenyereből ettél.

— Nem én változtam meg, hanem az időjárás. A bunda sem változik meg azzal, hogy kifordítják. „Mégis bunda a bunda.”

— No már hallod-e, nagyobb megbántást nem követhet el valaki a szeretőjével, mint ha ócska közmondásokkal fizeti ki: „mégis bunda a bunda.”

— Ha nem tudok jobbat. Talán azok a debreceni urak, meg a morvaországiak, akik az éjjel itt mulattak, jobb tréfákkal mulattattak?

— Mulattattak hát! Nem is úgy ültem ám itten, mint egy fanciesali feszület. Kivált az a piktor ugyan eszemadta legényke volt. Csak egy pirinyóval volna magasabb. De éppen csak az államig ér.

— Összemértétek magatokat?

— Össze la! Még csárdást táncolni is megtanítottam. Úgy ugrált, mint a kéthónapos kecske a szérűn.

— S az a gulyás! Elnézte azt, hogy veled táncol a német piktor? nem tekerte ki a nyakát?

— Dehogyan tekerte ki. Bruderschaftot ivott velem.

— Bánom is én. Adj még bort! De jobbat, mint ez a karcos. Muszáj még egy ócska közmondást megeresztenem: „átkóztott a hal a harmadik vízben”.

— Ez már dupla gorombaság! Hát az én borom — víz?

— Nekem pecsétetes üveget adj!

Ez volt a Decsi Sándornak a veszte, hogy pecsétetes palackot kért. Olyanféle, városból hozott palackot, ami zöld spanyolviaszkkal van lepecsételve, az oldalán aranybetűs, tulipiros, hupikékes papiros. Olyan uraságoknak valót. Telik a császár lénungjából!

A Klárinak úgy dobogott a szíve, mikor a pincébe lement, egy palackot felhozni abból az úri vendégek számára való borból.

Eszébe jutott, hogy egyszer járt itten egy kártyavető cigányasszony, akinek ő ócska limlomokat ajándékozott jövődömondásért. Háladatosságból az egy bizodalmas tanácsot hagyott rá.

„Ha egyszer a szeretődnek a szíve hideg lesz irántad, s azt akarod, hogy lángra kapjon, ne tégy vele egyebet, mint azt, hogy adj citrónyos bort neki, s abba a borba áztasd bele azt a gyökeret, akit úgy hívnak, hogy „nadrágujjas emberke”: ettől

úgy felforr a szerelme, hogy még a falat is keresztülássa érted.”

A leánynak eszébe jutott, hogy meg lehetne azt most próbálni.

A „nadrágujjas emberke” ott van a ládafiókban eldugva.

Egészen olyan az a gyökér, mint egy kis ember, van buksi feje, dereka, két lábszára, mind fekete.

A hajdani világban sok mesét tartottak erről a gyökérről.

Azt tarták, hogy mikor a földből kihúzzák, a gyökér olyan sírást kezd, hogy az ember meghal bele, azért kutyával húzták ki, annak a farkához kötve. Hogy Circe ezzel bódította el Ulysses útítársait örült szerelemre.

Híják azt a „nadrágujjas emberkét” a patikáriusok, akik hasznát tudják venni, „*atropa mandragorának*”. (Magyarul „bódító nadragulya”.)

Mit tudta a leány, hogy az mérég?

III.

Korán hajnal előtt útra keltek a hortobágyi csárdában megszállt uraságok.

A hortobágyi csárda, azért, hogy csárdának hívják, nem valami bagolyrúgta nádfedelű ház, amilyennek a piktor képzelte: hanem egy tisztességes téglapítvány, zsindeföldel, kényelmes vendégszobákkal, úri konyhával és pincével ellátva; beillenék akármely város közepébe. A virágos kertje alatt folydogál csendesesen a Hortobágy vize, partjai nádassal, fűzfákkal szegélyezve. Az országút nem mossa a csárdától egy monumentális kőhídon víz keresztül, mely kilenc boltozatos ívoszlopon nyugszik. A debreceniek azt állítják, hogy azért olyan szilárd az a híd, mert az építéséhez való meszet tejjel ojtották meg; az irigyeik ellenben azt mondják, hogy a debreceni homokszőlők borával lett az a mész megojtva, az húzta úgy össze.

A korai útrakelésnek egy ideális és egy praktikus oka volt. Az elsőnek a festőművész örült előre: meglátni a napfölkeltét a pusztán, amiről annak, aki azt élő szemével nem látta, még csak sejtelve sincs. A praktikus ok pedig az volt, hogy a megvásárlandó teheneket csak korán reggel lehet a gulyából kiszakítani. Tudniillik, hogy a mátai karámnál ezerötszáz tehen van egy rakáson. Tavasz idején a legtöbbnek kisborja van. Ha korán reggel, mikor még a borjúk nem szoptak, a bojtárok a gulya közé mennek s a kiválasztott tehénnek a fiát megfogják, kiviszik a nagy tömeg közül, annak az anyja önkényt utána megy. Az idegent, az erőszakoskodót ugyan összedöfölnék ezek a vad állatok, akik a pásztoraikon kívül soha embert nem látnak. Azokkal ellenben már összeszoktak.

Tehát az idegen urak két könnyű csészán indultak neki a hortobágyi puszta legismeretlenebb részének, melyben még a pusztán lakók is csak kalauzzal járnak. A két debreceni kocsis azonban ismerte a tájékot vezető nélkül is. A gulyáslegényt, akit értük küldtek a karámból, hagyták még mulatni. Azt ígérte, hogy a karámig utól fogja őket érni.

A piktör híres tájképfestő volt Bécsből, aki sokat járt Magyarországon tanulmányozás végett, beszélte a nép nyelvét; a másik bécsi úr pedig a morvaországi nagybirtokos, Engels-hort grófnak a lovászmestere volt. Okosabb dolog lett volna ugyan a lovászmester helyett valami ökonómust küldeni, aki a szarvasmarhákhoz ért, mert a lótudósnak az egész esze lovakba van verve; hanem ennek az a nagy előnye volt a többi uradalmi tisztviselők fölött, hogy tudott magyarul. Dragonyos hadnagy korában sokáig feküdt Magyarországon; itt a magyar menyecskek megtanították rá. Azonban kíséretül két uradalmi hajcsár volt mellé adva; derék, markos legények, mindkettő forgópisztolyokkal ellátva.

A debreceni urak közül pedig az egyik volt a városi biztos, a másik pedig az az érdemes polgár, akinek a tehéncsordájá-

ból kellett kiválasztani a huszonnégy tenyészállatot, a megfelelő hímnemű példánnyal együtt.

Az indulás órájában még fenn volt az égen a fogytán levő hold s a csillagok fényesebbjei, míg a keleti égen már a hajnal *percent*.

A tősgyökeres polgár magyarázta a festőnek, hogy az a csillag ott a magasban a „bujdosók lámpása”, ehhez szoktak a „szegény legények” felpillantani, s ha felsóhajtottak: „Isten segíts”, nem fogták el őket a marhalopásnál.

A festő el volt ragadtatva ettől az eszmétől: „Shakespeare-i gondolat!”

Még jobban meghatotta aztán a végtelen pusztá képe, mikor fél óra múlva a vágató szekerekkel eljutottak oda, ahol az ember nem lát egyebet, mint eget és fűtengert. Egy repülő madár, egy békászó gólya sem zavarja a felséges egyhangúságot.

— Milyen hangulat! Milyen színegység! Mily felséges harmónia az ellentétekben! — rajongott a művészet fölkentje.

— Még mostan megjárja — mondá rá a gazda —, amíg a bölgölyök és szúnyogok elő nem támadnak.

— Ez az üde pázsitszőnyeg, azokkal a sötét oázokkal!

— „Tocsogó”-nak híják azokat erre mifelénk.

E közben megzendült a légben az a mesés szép pacsirta-zenés.

— Nagyszerű! Fölséges! Ezek a pacsirták!

— Még mostan soványak, de majd ha a búza érik!

Lassankint megvirrad; az ég bíborszíne aranyárgába megy át: a látóhatár felett ott ragyog már a nap kengyelfutója, a hajnali csillag; a harmatos fűben szívárványos dicsfény fut együtt az emberek árnyékaival. A négyes fogatok gyorsan röpítik végig az úttalan zöld mezőn a két könnyű kocsit. A látóhatáron kezd valami sötétleni, egy ültetett erdő; az első akácpagony a fátalán pusztán s egyes kék púpok domborodnak elő.

— Azok ott a zámi tatárhalmok — magyarázza a debre-

ceni polgár az útitársának. — Valaha falu volt ott; a tatárok elpusztíták. — A templom romjai még most is kilátszanak a fűből. Sok embercsontot kaparnak ki a kutyák a dombokbul, mikor ürgét ásna.

— Hát ez ottan miféle Golgota?

— Az nem a Golgota; hanem a csordakút hármas kútgémje. Közel vagyunk már a karámhoz.

Az akácerdőnél pihenőt tartanak. Összebeszélés szerint itt várják be az állatorvost, aki a mátai pusztáról döcög fel egy-
lovas talyigájával.

Ezalatt a festő vázlatokat fest az albumába, s egyik eksztázisból a másikba esik. „Minő témák! Minő motívumok!”

Útitársa eleget noszogatja, hogy ne azt a veszekedett sok bogáncsot fesse le; inkább azt a szép egyenes ákácát!

Végre jön feljűk rézsűtos irányból a doktor lektikája.

A doktor meg sem áll, csak onnan a kocsis ülésből kiáltja az uraknak a jó reggelt és aztán „siessűnk! siessűnk, míg meg nem virrad!”

Egy jó hajtás után eljutnak a „nagy gulyához”.

Ez a hortobágyi puszta nevezetessége.

Ezerötszáz tehén egy rakáson, megfelelő számű bikáikkal.

Még ilyenkor fekszik az egész tábor: alszik-e? nem tudni, mert még behunyt szemmel, földre tett fejjel pihenű szarvasmarhát nem látott senki. Azokra nem vonatkozik Hamlet mondása: „tán még álmodni is.”

— Ez aztán a nagyszerű kép! — kiált fel a piktor elragadtatással. — Egy erdő felemelt szarvakkból. Közepén egymaga áll a vén bika, kormos fejével, pűpot vetű nyakával. A tanyázó alom koromfekete, körül a végtelen zöld pászit, a háttérben szűrkés kűd; abból kivilágít egy távoli pásztortűz. Ezt meg kell örökíteni.

A festű leszall a szekérrűl.

— Csak tessék a többiek után menni; látom már a karámot, odatalálok.

S azzal leteszi a tábori székét, festékes ládáját, s a térdére fektetett vázlatos könyvébe elkezd lekapni a színvázlatot. A szekér a gazdával továbbgördül.

Egyszer csak észreveszi ám a gulyát őrző két komondor az idegen alakot a puszta közepén, s jön nagy ugatással rohanva felé.

A festő nem szokott megijedni: a komondorok is hozzátartoznak a hangulathoz: fehér bundájuk, fekete orruk.

S a nyugodtan guggoló embert a kutya nem bántja; mikor egészen közel érnek hozzá, megállnak: hát ez mi a csoda? leülnek eléje a farkukra, s kíváncsian nyújtogatják a fejüket a skicces-album felé: mit csinál ez itten?

A piktor aztán azt a tréfát követi el velük, hogy az egyiknek a pofáját befesti zöldre, a másikat pirosra. A kutyáknak tetszik az enyelgés, amíg hízelkedésszámba megy. Hanem aztán amint egymásra tekintenek, s meglátják a zölddel, pirossal ragyogó pofáikat, azt hiszik, hogy az valami idegen kutya; nekiesnek egymásnak s összemarakodnak.

Szerencsére itt jön a „talyigás”. Így hívják az ifjabb gulyásnövendéket, akinek az az egyik hivatala, hogy talyigával jár a gulya után, s összegyűjti az „árva tőzeget”, amit a marhák a mezőn hagynak. Ez szolgál tüzelőül a pusztán. Az árva tőzeg füstjének illata kedves ember és barom orrának.

A talyigás odarohan a járművével a marakodó kutyák közé, amitől azok szétriadnak; aztán megkergeti őket a talyigával: „csiba te!” Bottól nem fél a komondor; de a talyigátul nagyon fél.

A talyigás helyes kis suhanc, kék inge, gatyája piros fonállal kivarrrva; értelmesen tudja előadni az izenetet, amit az urak küldtek a festő úrnak: siessen a karámhoz, ott van sok érdekes lefesteni való.

A hangulatos csordakép vázlata azonban még nincs befejezve.

— El tudnál te engem tolni a taligádon a karámig, ezért a szép ezüst huszasért?

— Óh uram. Toltam én már ezen a taligán nehezebb borjút is, mint az úr. Csak tessék beleülni.

S ezzel az ügyes találmánnyal eléri a festő mind a két célt. A karámhoz is eljut s útközben bevégzi, a taligán ülve, a hangulatos vázlatot.

Aközben az urak leszálltak már a kocsikból, s megismerkedteték a vásárolni jött bécsi urat a számadó gulyással.

A számadó gulyás kiváló példánya a pusztán lakó magyarnak. Derék szál férfi: ószeb csavarodó hajjal, kacsaringósrá kifent bajusszal. Értelmes arca rézbarna a viszontagságos időtől, szemöldökei előrehúzódtak a sok napbanézéstől.

A „karám” alatt értik a pusztán azt az egész készséget, ami embernek és baromnak szél és vihar ellen védelmül szolgál. Csak a szél az ellenség: záport, hideget, meleget föl sem vesz a pásztorember; kifordítja a subáját, begyűri a süvegét, úgy néz vele szembe. Hanem a szél ellen kell védelem, mert az nagy úr a pusztán. Ha a forgószeél künn kapja a legelőn a ménest, s azt nem tudják a szélfogóba terelni, elkergeti a Tiszáig, míg erdőt nem talál. A szélfogó kemény deszkából van palánkolva, három szárnyal, azoknak a zugában húzódnak meg az állatok.

A gulyás lakása fecskerakásmódra vert falú kis gunyhó. De az sem arra való, hogy abban háljanak, el sem férnének benne. Abban csak a gúnyájuk van; meg a „magyar pénztár”, amely nem más, mint egy kis borjúnak a bőre, mind a négy lábával, a feje helyén van a lakat. Ebben tartják a dohányt, paprikát, meg az *igazságot*. A bundáik sorba felaggatva a fogásra. Nyáron a szűr, télen a bunda takarójuk. Ugy alusznak az Isten ege alatt. Csak maga a számadó alszik a gunyhó kiugró eresze alatt, deszkapad a nyoszolyája: feje fölött a polc a domború hátú kenyerekkel, meg a fabödönnel, melyben az egész hétre

való eleség áll, amit a városból hoz ki a feleség vasárnap délután. Az asszony benn lakik a városban.

A gunyhó előtt áll a „vasaló”, egy kerek gunyhóforma nádbul összerótt alkotmány, melynek a feneke téglával van kirakva, teteje nincs. Ez a konyha. Itt főzik meg a gulyáshúst a szolgafára akasztott bográcsban, meg a „tésztás kását”. A taligás dolga a főzés. A hosszúnyelű cinkanalak oda vannak tűzködve rendben a nádfalba.

— Hát a bojtárt hol hagyták az urak? — kérdi a számadó.

— Egy kis számadása van neki még a korcsmáros leányával — felel rá a gazda-polgár: Sajgató uram.

— No akkor nem is kerül haza itatásig a betyár!

— Betyár? — szól közbe a festő, akinek örvendetesen hangzott ez a szó. — Hát az a mi bojtárunk „betyár”?

— No csak úgy hízelkedésképpen mondtam ki azt a szót — magyarázza a számadó.

— Én pedig úgy szeretnék egy igazi betyárt az albumomba kapni.

— No azt itt nem kap az úr. Tolvajt nem szívelünk; ha ide bódorodik, elrudaljuk.

— Hát a hortobágyi pusztán nincsenek betyárok?

— Mi tűrés-tagadás! Bíz a juhászok közt akad tolvaj elég; a kondásból is válik zsvány; az is megesik, hogy a csikós, ha megbolondul, esztét veszti, elzüllik futóbetyárnak; de arra csak ember nem emlékszik, hogy a gulyás elvadult volna lopóvá.

— Hogy lehet az?

— Hát úgy, hogy a gulyás folytonosan okos, jámbor baromokkal bánik. Nem is ül az össze még borozni sem a juhással, meg a kondással.

A lovászmester is beleszólt:

— Eszerint a gulyás a pusztának az arisztokráciája?

— Értem ám azt a szót. A bíz úgy van. Ahogy a nemes urak között vannak bárók, grófok: úgy vannak a pásztorok között is csikósok, gulyások.

— Hát még a pusztán sincs egyenlőség?

— Amíg emberek lesznek a világon: sohasem is lesz az. Aki gavallérnak született, szűrben is az marad. Nem lopja az el a más ökrét, lovát; még ha bitangban találja is; utána jár a gazdájának, hazaviszi. Hanem azután, hogy a *vásárnál* nem *meszeli-e* meg, aki engedi magát, arról megint nem állok jót.

— Hát ez is egy arisztokratikus vonás. Lóvásáron rászedni egymást úri virtus.

— A marhavásáron még inkább. Azért tegye fel a téns úr azt az orrbosztantót amikor köztünk jár; mert mikor egyszer elhajtotta innen a marhát: én nem felelek többet értük.

— Köszönöm a figyelmeztetést.

A doktor szava megszakítja az értekezést.

— Uraim! jöjjenek elő a vasalóbul! Most látjuk a napot feljönni.

A festő rohant a szerszámaival, s hozzákuperodott a vázóláshoz; de aztán egészen kétségbeesett.

— Abszurdum ez! Micsoda hangulat! Ez a violaszín köd a látóhatáron; a föld sötétkék; a köd felett az ég narancssárga; egy hosszúkás felhővonal a barnás köd felett rózsaszínben ragyog. — Milyen bíborfényű glória jelenti a nap jövetelét! Izzó tűzhegy emelkedik ki az élesen elvált látóhatárból. Olyan, mint egy égő piramis! Semmi fénye nincsen: olyan, mint a tüzes vas. Bele lehet nézni nyitott szemmel. Most nézzék, uraim! A nap ötszegletűvé lesz. Amint feljebb jön, megint olyanná nyúlik, mint egy fekvő tojás. Most elkezdi alul szűkülni, felül domborulni: olyan, mint egy sampinyon. No, no! Most meg olyan lesz, mint egy római urna! Ez abszurdum! Ezt nem lehet lefesteni. Aha! Most eléje akad az a vékony felhő. Olyan, mint egy bekötött szemű Ámor. No most meg olyan, mint egy bajuszos fürmender. — Nem! Ha én ezt az ötszögletű bajuszos napot lefestem, becsuknak a bolondok házába.

A festő földhöz csapta az ecsetjeit.

— Ezeknek a magyaroknak mindenből valami extra kell. Most itt produkálnak előttünk egy napfeljövetelt, ami valósággal megvan, és mégis lehetetlen! Ez nem igaz.

A doktor kezdte magyarázgatni, hogy ez ugyanazon optikai csuda, amit a délibábnál látunk: a különbözőn átfűlt légrétegek sugártörése.

— Azért mégis lehetetlen! Nem hiszem, mivel láttam!

Aztán nem is engedi magát a nap tovább bámultatni. Az eddigi képe csak a légkör sugártörte káprázat volt, mikor az igazi orcája szétárasztja sugarait, abba halandó szeme bele nem néz többet büntetetlen. S akkor az eddig rózsaszínben pompázó égbolt egyszerre arannyá változik, s a látóhatár összemosódik az ég aljával.

S erre az első napkivillanásra egyszerre fölkerekedik az egész alvó tábor: a másfél ezernyi barom szarvaiból emelt erdő megmozdul. A vezérbika megrázza nyakán az öblös kolompot, s annak a hangjára fölzendül a pusztai kardal: ezerötszáz szarvasmarha kezd el bömbölni.

— Nagyszerű! Isteni! — kiabál a művész elragadtatással. — Ez aztán a wagneri kardal! Oboák, waldhornok, bombardonok versenye! Micsoda uvertura! Milyen felvonulás! Ez egy finálé a Götterdämmerungból!

— Az ám — magyarázza neki Sajgató uram. — Most mennek a csordakúthoz. Minden tehén hívogatja a maga borját: azért bőgne.

Három bojtár szalad gyorsan a nagy csordakúthoz, melynek kámvája maga is ácsremek, s a három kankalint mozgásba hozva, méri a vizet a nagy itató vályúba. Nehéz egy munka ez, s napjában háromszor fordul elő.

— Nem lehetne ezt a munkát inkább lőerejű géppel végeztetni? — kérdi a bécsi úr a számadótul.

— Van ilyen gépünk, ténsuram; de a gulyás inkább a saját tenyerét törí, mint hogy a lovát kínozza a göppöly hajtásával.

Egy negyedik bojtár az itatás közben azzal foglalkozik, hogy az itató vályúnál kikeresi azokat a teheneket, amelyek Sajgató uram tulajdonát képezik, s azoknak a borjait elhozva, oda-vezeti a karámhoz. A tehén aztán magától megy utána, s engedi magát a korlátos kerítés közé vezetettetni.

— Ezek az én marháim — mondja Sajgató uram a bécsi urnak.

— De hát honnan ismeri fel az a bojtár, hogy ezernyi szarvasmarha közül melyik a Sajgató uramé? — kérdi a lovászmester. — Honnan tudja, hogy melyik az egyik, melyik a másik?

A számadó gulyás szánakozva néz le félvállról a kérdezőre.

— Hát látott már a ténsúr két egyforma szarvasmarhát a világon?

— Az én szemem előtt ez mind egyforma.

— De a gulyás szeme előtt nem az.

A lovászmester úr egyébiránt nagyon meg volt elégedve a kiválasztott barmokkal.

A taligás fiú jött jelenteni, hogy látni már a messzelátó fáról a közeledő bojtárt. Ugyan vágatva jön.

— Rontja a lovat a kupcihér! — zsörtölődött a számadó.

— Nojszen csak kerülj elé, majd leszedelem rólad a keresztvizet.

— Csak nem veri meg gazduram? — kérlelé a lovászmester.

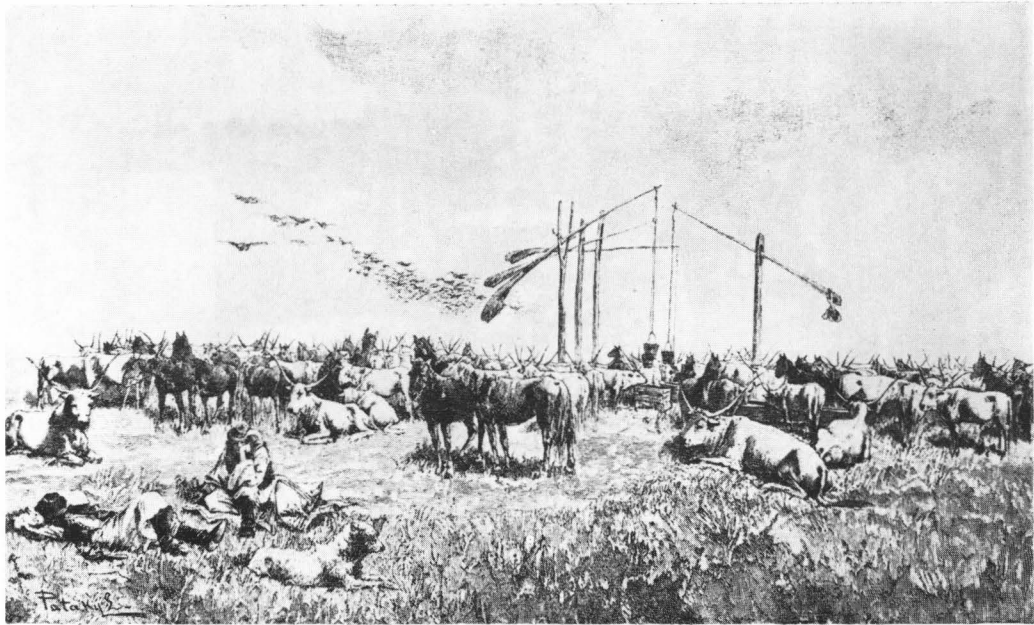
— Azt már nem. Aki a gulyásbojtárt megüti, az aztán ölje is meg, mert az abba nem hagyja. Aztán ez a legkedvesebb bojtárom. Én neveltem. Keresztfiam a huncut.

— Mégis megvállik tőle. Eleresztí a gulyával Morvaországba.

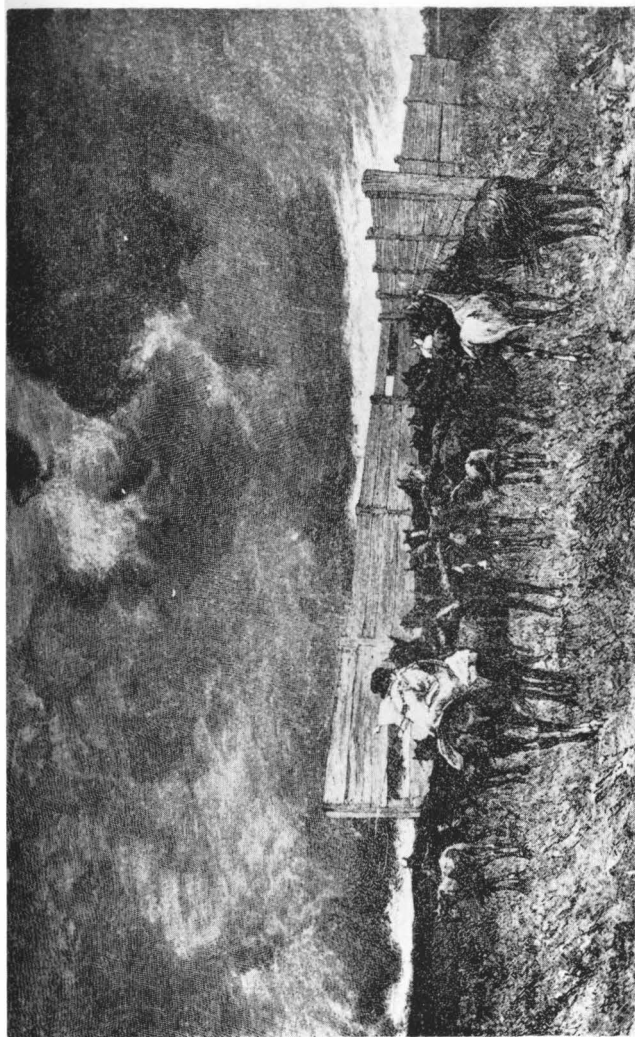
— Éppen azért, mert nagyon hajlok hozzá. Nem szeretem a gyerekeknek a sorját, hogy úgy utána vetette magát annak a sárgakéjú leánynak ott a hortobágyi csárdában. Ennek nem lesz jó vége. Ennek a leánynak már van egy régibb szeretője:

Jókai a Hortobágyon 1889. május 21-én (Ez az utazás volt a *Sárga rózsa* ihletője)

Delelőn (A Jókai által szerkesztett *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen* c. mű VII. kötetéből)

Szélfogó (Az Osztrák — Magyar Monarchia írásban és képen c. mű VII. kötetéből)

Csikósok a Hortobágyon (Színes melléklet *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* c. mű VII. kötetéből)

egy csikósbojtár. Az most a katonaságnál van. De ha hazakerül szabadságra, ez a két bolond legény úgy összeakaszkozik majd a miatt a leány miatt, mint két bika, mikor rájön a bolondja. Csak hadd menjen ő jó messze el innen, ott majd hamar beleszeret egy szép Ancsába, s aztán elfelejti a sárga rózsáját.

Ezalatt az állatorvos darabonkint megvizsgálta a kiszemelt barmokat, s egyenkint megírta számukra a marhapasszust. A taligás aztán ráfestette cinóberrel a tomporukra a vásárló úr monogramját. (A gulyás mind írástudó.)

Hangzott már a paripa dobogása. Érkezett a legény. A reggeli szél kifújta a fejéből a mámort, s a futtatás kirázta az álmoságot. Egész frissen szökött le a lováról még távol a karámtól, s úgy vezette a paripáját kantáron tovább.

A számadó gulyás kiállt a karám elé.

— No te — „város füle — *falu farka!*” — hát meghozott az ördög valahára?

A bojtár egy szót sem szólt, csak leszedte a nyeret, kantárt a lováról. A ló szügye csupa tajték volt a vágatástól, azt ledörzsölte egy bundadarabbal, végig letörülgette a lovat, s aztán nyakába akasztá a kötőféket.

— Hát hol devernýáztál eddig? aki rézangyala van a Poncius Pilátusodnak! Egy órával későbben kell jönnöd, mint az urak jöttek, akiket ide kellett volna vezetned? Csavargó!

A legény egy szót sem szólt. Tett, vett a lovával. Nyeret, lószerszámot felaggatott a fogasra.

A számadó még jobban kiabált: egész nekiveresült az arca.

— Hát felelsz a szavamra? Vagy kifúrjam a füledet?

Erre aztán megszólalt a legény.

— Hát 'szen tudja keed, hogy „kuka” vagyok. (Süket-néma.)

— Akasszanak fel a nevednapján! Nem azért találtam én ezt ki a számodra, hogy engem tréfálj meg vele. Nem látod, hogy már feljött a nap?

— Hát annak is én vagyok az oka, hogy a nap feljött?

Az urak nevetni kezdtek. Erre még nagyobb lett a számadó haragja.

— Hallod-e, te pernahajder! Velem ne hancúzz ám, mert ha beléd kapok, úgy elmángorollok, mint a hetes vásznat.

— Én is ott leszek akkor.

— Azért sem leszel ott, gazember! — Maga is elnevette magát a számadó. No hát beszéljen vele *németül*, aki tud.

A lovászmester azt hitte, hogy ő tud németül beszélni a bojtárral.

— Ej de hatalmas egy lovaslegény maga! — mondta a legénynek. — Azon csodálkozom, hogy el nem vitték huszárnak. Ugyan mi hibája lehet, hogy nem asszentálták?

A bojtár csúnya ferde képet fintorított a kérdezőre. Az ilyen firtatást szeretik visszafelé a parasztlegények.

— Hát azért nem vettek be katonának: — mert az orromon két lyuk van.

— No hát tessék vele németül beszélni! — dörmögé a számadó. — Takarodj, betyár, az itatóhoz. Nem oda! Mit mondtam? Nem tudod a dolgod? Most is kótyagos vagy? Nem látod, hogy a tehének már be vannak rekesztve? Hát a bikát ki hozza el?

Hát bizony a bikát nem hozza ki a csordából minden pipogya legény, oda ember kell a gátra. A Lacza Ferkó ennek a tudománynak a mestere. Olyan szépen kicsalogatja a gulya közepéből a kiszemelt bikát, mely a Sajgató uram csordájához tartozik, szép szóval, cirogatással, mint a kezes bárányt, s aztán odavezeti az urak elé. Gyönyörű szép állat, nagy buksi fejjel, csákó szarvaival, fekete karikáktól környezett nagy szemével. Meg engedi vakartatni a bozontos homlokát, s megnyalja ráspolyélú nyelvével a bojtár tenyerét.

— Pedig még csak *harmadfű* az állat — bizonyítja a számadó.

(A pásztorember a „fű” után számítja a barom életkorát.)

A festő nem engedi elmúlni az alkalmat, hogy vázlatot ne csináljon a szarvas állatról és a bojtárról; így álljon, így tartsa a kezét a szarván, — kommandérozza neki. A bojtár pedig sehogy sincs ahhoz szokva, hogy modellnek álljon. Az az ő méltóságát csorbítja.

Ilyenkor, ha a modell türelmetlen, gyakorlott festőnek az a szokása, hogy tréfás beszédekkel mulattatja. — Az urak ezalatt elmentek a gulyát nézni.

— Mondja csak barátom, bojtár úr! Igaz-e az, amit hallottam, hogy a gulyások rá tudják szedni a vásárlót a marha-eladásnál?

— Igaz bíz az. Most is rászedte már az urakat a számadó gazda. Azt mondta, csak harmadfű ez a bika: pedig nézze piktör úr, egy metszőfoga sincs már fölyül.

S azzal szétnyitotta a bikának a száját, hogy bebizonyítsa az árulkodása igaz voltát.

A festő rögtön abbahagyta a rajzolást.

A művészi szenvedélynél is erősebb az igazságérzet.

Rögtön összecsapta rajzalbumát, azt mondta, készen van, s aztán ment az útítársát fölkeresni, aki a rekesztékben nézegette a többi urakkal a kiválogatott teheneket. Közölte vele a felfedezett nagy titkot.

Ezzel a lovászmesterben is felkölté az elszörnyedést. Felnyitá három-négy tehénnek a száját.

— Hallja az úr! Számadó uram! Ön maga figyelmeztetett rá, hogy a gulyások szeretik a vásárban a vevőt megmeszelní. Én nem hagyom magam megmeszelní. Ezek a kiválasztott marhák mind olyan vének, hogy egynek sincs már a felső állkapcájában metszőfoga.

A számadó egyet sodort a bajuszán, s nagy mosolyogva felelt:

— Értem ám én a tréfát, ténsuram. Benne van ez az adoma a tavalyi Kakas Márton kalendáriumában: hogyan tréfálták

meg a francia háborúban a generálist, aki nem tudta, hogy a szarvasmarhának nincs felyül metszőfoga.

— Nincs-e? — kérdezé nagyot bámulva a lovászmester, s miután a doktor is azt mondá, hogy bizony nincs: akkor még neki állt feljebb.

— Hát tudom is én, hogy milyen a baromnak a machoirja? Nem vagyok én ökörfogorvos. Nekem csak lovakkal volt dolgom teljes életemben.

Hanem a felsülésért kellett valakin a bosszúját tölteni. A festőre förmedt, hogy minek ugratta őt bele ebbe a tréfába? Ezt kikéri magának.

A festő pedig elég gavallér ember volt, nem árulni el, hogy őt magát is rászedte a bojtár.

Véget vetett a zsémbelésnek a taligás fiú tiszteletteljes jelentése, hogy készen van a reggeli.

A taligás a karám szakácsa. Ő ezalatt elkészítette rendén a puszták reggelijét, aminek a neve „kásás tészta”. S kihozta azt bográcsostul együtt a vasalóbul, s aztán letette egy háromlábú bakra. Azt pedig körülállták az urak, s mindenikük kapott egy hosszú nyelű cinkanalat: azzal szedegethettek ki belőle. Azt mondták, nagyon jó. Mikor az uraknak elég volt, akkor következtek a bojtárok a számadóval, s tovább fogyasztották a bogrács tartalmát. Ami a fenekén maradt, az a taligásé.

Sajgató uram pedig ezalatt a vasalóban elkészíté a „magyar kávé”. Ismerik azt már, akik valaha itt jártak. A magyar kávé felforralt vörös bor, sárgacukorral, fahéjjal, szegfűborsal helyrehozva. Hatalmasan ízlik az egy ilyen kora hajnali csatangolás után a pusztában.

Azután a taligás kiöblíté a bográcsot, ismét teletölté vízzel, s fölakasztá a tűz fölé.

Mire az urak visszakerülnek a nagy sétából, akkorra elkészül a gulyáshús.

Az lesz még csak a jó.

A Lacza Ferkó vezeti a társaságot s mutogatja az uraknak a puszta nevezetességeit: a szélfogót, a körülkerített marhatemetőt.

— Mert hát azelőtt, hogy boldog világ volt, ha egy marha elhullott, bíz azt ott hagytuk: seregestül jöttek rá a keselyűk, s gyöngyen eltakarították; de amióta „rönd” van az országban, az a parancsolat, hogy az esett marhát föl kell jelenteni a doktornak a mátai tanyán, az aztán kijön, megvizitálja; felírja, miben halt meg, s megparancsolja, hogy mindenestül el kell temetni. Hát bizony mink sajnáljuk, hogy annyi szép darab hús kárba vesszen: egy-egy combot lekanyarítunk belőle; azt földaraboljuk apróra, egy kicsit megabáljuk; aztán kiterítjük gyékényre, a karám tetejére, hogy a napon kiszikkadjon. Aztán zsákba rakjuk. S mikor aztán gulyáshúst akarunk főzni: ahány ember, annyi marokkal dobunk a szikkadt húsból a bográcsba.

A festő nagyot nézett a bojtár szeme közé s aztán a számadóhoz fordult.

— Hallja, gazduram, szokott ez a kegyelmed bojtárja néha igazat is mondani?

— Ritkaságképpen. De most az egyszer az igazat mondta.

— Akkor köszönöm én szépen a kentek gulyáshúsát.

— Sohse tessék attól húzódozni. Nincsen abban semmi hiba. Így volt az, amióta az Úr Isten a Hortobágyot ilyen simára kiterítette. Nézze azokat a legényeket! Csupa erő, egészség valamennyi. Pedig az mind döghúson nőtt fel. Beszélhetnek a tudós urak odafenn. Nem árt az a magyarnak.

A lovászmester azonban, meghallva a felfedezést, még a morva hajcsároknak is megtiltá, hogy a gulyáshúsból egyenek.

— Pedig meglehet, hogy ez a csalafinta csak azért fundálta ki ezt a mesét, hogy minket elrökönyítsen a lakomátul, s végül kinevessen. — Majd meglássuk, eszik-e belőle a doktor? Neki efelől bizonyosat kell tudni — bíztatá a festő útítársát.

Ez alatt föltámadt az ég alján a *délibáb*.

A tündéralom megelevenülése.

A látóhatáron egy tenger támad, melynek magasra hányt hullámai sebesen futnak keletről nyugat felé, a kiemelkedő halmok szigetekké válnak benne, a törpe akácfaak rengeteg erdőkké. Egy sor legelésző ökör úgy tűnik fel a távolban mintha palotákból épült utca volna. Gályák látszanak közlelni a tenger hátán: mire a partjához érnek, legelésző lovak lesznek belőlük. A keleti határon, napfölkelte után leghatalmasabb a *délibáb* fantáziája. Egész nagy helységek (Nádudvar, Nagy-Iván) jelennek meg a légből fölemelve, s olyan közel hozva, hogy az utcán járó szekereket ki lehet venni távcsővel: a házak, a tornyok megfordított képe ott tükröződik a hullámzó mesetengerben, a városok borult idővel a látóhatár alatt vannak.

— Ezt csinálja utánunk a német! — szólt kérkedve Sajtató uram a bámuló társasághoz.

A festő haját tépi kétségbeestében.

— Ilyet kell látni nekem! Amit nem tehetek vászonra! Mi csoda ez? — kérdezi sorba mindenkitől.

A számadó azt mondja neki: „ez a *délibáb*”.

— De hát mi az a *délibáb*?

— A *délibáb* a hortobágyi puszta déli bábja.

A Lacza Ferkó jobban tud magyarázni, mint a számadó.

— A *délibáb* az Isten csudája, ami azért van, hogy a szegény pásztorember meg ne unja magát a pusztán naphosszant.

Utoljára a doktorhoz fordul a festő, hogy magyarázza meg neki a *délibábot*.

— Hát én még kevesebbet tudok a *délibábról*. Olvastam Flammarion könyvét az atmoszféráról: leírja abban a fata morgánát: amit látni az afrikai homoksivatagban a Jeges tenger partjain, az Orinoco mellett és Szicíliában, olvastam Humboldt, Bompland leírását a fata morgánáról; de a hortobágyi *délibábról* a nagy tudósoknak tudomásuk sincsen. Pedig azt

minden forró nyári napon itt látni reggeltől estig. Magyarországnak még a nagyszerű természeti tüneményeit is ignórálja a tudós világ.

A doktornak jólesett, hogy kitölthette szívének keserűségét az idegenek előtt. Neki azonban nem volt ideje természeti tüneményeket bámulni: vissza kellett sietnie a mátai telepre, ahol az állatkórház és patika van; búcsút vett az ismerős és idegen uraktól, s ezzel fölkapott a kordéjába s elbaktatott a pusztába.

A nagy gulya jó messze járt már a pusztában; a bojtárok terelték tova. Itt a közelben ugyan bujább a fű, de éppen azért kell a marhákat tavasszal elébb a távoli szikes lapályon legeltetni, hogy mikor nyáron ott már aszúvá szárad a fenyér, az a tevényes legelő maradjon a számukra hátra. A nagy gulya meg az eladásra kiszakított csorda között igen érzékeny volt a búcsúvétel.

„Míntha csak a druidák és a walkürok kardala volna!”

A lovászmester eközben a dolog finansziális oldalának a rendezésével és a marsruta megállapításával foglalkozott, Sajgató uramnak kifizette újdonaúj százasokban a csorda vételárát, aki azokat minden titkolózás nélkül a mándlija zsebébe tömte. Az idegen úr nem tartá fölöslegesnek figyelmeztetni a gazdát, hogy ilyen puszta helyen vigyázzon a pénzére. Amire a polgártárs debreceni flegmával azt felelé:

— Uram! Engemet már egynehányszor megloptak, megcsaltak életemben; de soha engem tolvaj meg nem lopott, gazember meg nem csalt: — mindig becsületes emberek voltak, akik meg tudtak csalni, lopni.

A vevő a számadó gulyásnak is adott borraivalót.

— Hát még egy szót mondok, tensuram — szólt ekkor a gulyás. — Ha már egyszer a teheneket meg tetszett vásárolni, vegye meg a borjúkat is. Ezt én tanácslom jó barátsággal.

— Kell is nekem ez a sok bégető állat! Ezeknek a számára szekeret fogadjak?

— Elmennek ezek a maguk lábán.

— De késleltetik a hajtást. Minden lépten-nyomon megállítják a teheneket, mikor szopni akarnak. Aztán, ami fődolog, úgy tudom, hogy a herceg nem azért vásárolta azt a csordát, hogy a tiszta magyar fajjal tegyen kísérletet, hanem hogy a spanyol fajtával keresztezze.

— Az már más.

Eszerint nem volt hátra egyéb, mint hogy a megvásárolt csordát útnak indítsák. A vásárló úr megírta a megbízó levelet, a biztos pedig a paksust a kísérő gulyásbojtárnak; az elvette az igazságokat a veterinárius marha-útleveleivel együtt az oldaltáskájába; a vezérbikának felkötötte a nyakára kolompot, a két szarva közé pedig odabogozta a szűrét, s azzal felnyergelte a paripáját, s jó egészséget kívánva az itt maradóknak, a nyeregbe szökött.

A számadó átadta neki az útravaló tarisznyát, abban szalonna, cipó, fokhagyma, egész hétre való; Miskolcig eltart. Azután elmondta neki az egész útrendet. Polgár felé kell venni az utat, mert Csege felé nagy a tavaszi vizek miatt a sár. Útközben meg lehet hálni a kis erdőnél; a tiszai réven átkelnek a komppal: ha nagy a vízállás, inkább ott kell rostokolni a révháznál, s a csordának szénát adatni, mint valamit szerencsélteni.

Aztán lelkére kötötte a keresztfiának, hogy magát az idegen földön megbecsülje; Debrecen városára orcapirulást ne hozzon; az uraságának engedelmeskedjék; a vitézségét tartsa dugaszban; a magyar nyelvet el ne felejtse, a hitét el ne hagyja; sátoros ünnepen megáldozzon; amit keres, azt el ne prédálja! ha megházasodik, a feleségét megőrizze, a gyerekeinek magyar nevet adjon, s ha ideje cseppen, írjon egy levelet a keresztapjának: fizeti a posta-portót érte.

Ekként keresztatyai áldását ráadva, útnak ereszté a jámbor legényt.

A két morva hajcsár ezalatt vállalkozott arra a feladatra,

hogy a rekesztékből kibocsátott tehéncsordát a meghatározott irányban előre terelje.

Az a rideg marha természetesen, amint a rekesztékből kiszabadult, ahány, annyifelé szaladt, s ha a hajcsár botjával terelni akarta, szembeállt vele és ökleléshez készült; azután meg mind vissza akart menni a rekesztékben hátramaradt fiaihoz.

— Eredj már, segíts azokon a jámbor keresztyéneken! — mondá a számadó a bojtárnak.

— Durrantson kend közé azzal a karikással! — bíztató a festő.

— Mennyköt is durrantanánk! — dörmögé a bojtár. — Hisz akkor mind világgá szalad a csorda. Nem „lú” ez!

— Megmondtam, hogy össze kell a teheneket kötözni párosával a szarvaiknál fogva —, kiabált a lovászmester.

— Jól van, jól, csak rám kell hagyni.

Azzal egyet füttyentett a bojtár, s arra egy kis kuvasz előugrott a karám mellől, s nagy ugatva nekirohant a szézzüllött csordának, megkerítette a rendetlenkedő barmokat sebtüben, a resteknek az inába kapkodott: egynehány perc alatt úgy összeterelte az egész csordát, hogy az szép hadirendben indult meg a kolompos bika után. Akkor aztán a bojtár is utánarúgtatott a szarvas állatoknak, a neveiket kiáltozva: „Ruzsa te! Csákó te! Kесе te!” Mind a huszonnégynek tudta ám a nevét, s azok hallgattak rá. A bikának a neve volt: „Büszke te!”

Ilyen kommandóra aztán szép csendesen tovahaladt a nagy síkon az eladott falka. Az urak sokáig utána néztek, amíg csak a falka el nem érte annak a hullámzó tündértengernek a szélét. Ott egyszerre óriásokká nőttek fel a marhák, mintha nem tehenek, hanem mammutok volnának, fekete lett a színük, a lábszáraik szörnyű hosszúra felnyúltak, majd egy megfordított tehénalak ragadt mindegyikhez, s ez a tükörkép együtt haladt velük. Lassankint aztán az alsó tehenek el kezdtek veszni a sűrke semmiben, utoljára egészen elenyésztek, csak

a fejeikkel lefelé fordított tehenek ballagtak tovább, lábaikkal az ég felé kalimpálva. Bojtár, hajcsár, kuvaszkutya mind úgy kísérte őket, fejfelé fordulva.

A festő hanyatt feküdt a fűben, két karját, lábát szétvetve.

— No, ha én ezt Bécsben elbeszélem a művészklubban, engem kidobnak az ajtón.

— Ez rossz jel — mondá Sajgató uram fejcsóválva. — Csak-hogy már zsebemben a pénz.

— De még nincs otthon a marha — dörmögé a számadó.

— Csodálom, hogy még ezt a teátrumot nem árendálta ki valami élelmes vállalkozó — véleményezé a lovászmester.

— Nem adjuk ám oda! — biztosítá büszke szilárdsággal Sajgató uram. — Elvinnék ezt Bécsbe, tudom, ha lehetne; de nem adja Debrecen városa.

IV.

Az állatorvos kordéja gyorsan döcögött végig a pusztán. Se gyeplő, se ostor nem kellett a jó lovacsának: tudta az már a leckéjét könyv nélkül. A doktor útközben elővehette a jegyzőkönyvét és firkálhatott, számolhatott benne.

Egyszer aztán, amint ismét maga elé tekint, egy csikóst lát közeledni, lóháton vágatva.

De az olyan őrületes nyargalás volt, mintha ló és lovas meg volna bolondulva. Egyszer sebesen nekiiramodott a paripa, azután megtorpant, ágaskodott, s hirtelen félreacsapott, más irányt váltva. A lovas hátravetett fejfelé, visszagörcsülő derékkal ült rajta, s két kézre fogta a kantárszárát. A ló rázta, kapkodta a fejét, s ijedten horkolt és nyerített.

A doktor rögtön kezébe kapta a gyeplőt és az ostort, s azon igyekezett, hogy a lovasnak útjába kerüljön.

Közelebb érve, felismerte a csikóst: „ez a Decsi Sándor!”

Úgy látszott, mintha az is ráismerne, s a kantárt eleresztve, engedé a lovát a kocsi felé futni.

Az okos paripa fújtatva, prüszkölve jött a doktor kocsija felé, s odaérve, magátul megállt. Megrázkódott, röhögött: csakhogy meg nem szólalt.

A legény hátragörcbült derékkel, égremeredő arccal ült a nyeregben: két keze nem fogta már a kápácányt, csak a lábai szorították a ló derekát.

— Sándor te! Decsi Sándor! — kiálta rá a doktor.

Úgy látszott, hogy nem hallja a kiáltást, vagy hallja, de nem tud szólni.

A doktor kiugrott a leptikájából; odament a lovashoz, átnyalábolta a derekát s leemelte a nyeregből.

— Mi lelt téged? Sándor!

A legény nem felelt. Szája össze volt szorítva, nyaka hátrafeszítve; melle sebesen zihált; a dereka félvben hátrahajolva. A két szeme rémségesen fölnyitva, valami örületes tűzfényben ragyogott, ami annál ijesztőbb volt, mivel a szemfeketái egészen ki voltak tágulva.

Az orvos lefekteté a legényt a gyepre, s elkezdte vizsgálni.

Az ütér verése hol sebes, hol félbeszakad, a pupillák ki vannak tágulva; a száját állkapca-görccs tartja zárva; a derék hátrafeszül. Ezt a legényt megmérgezték. Mégpedig növényi méreggel.

A hortobágyi csárda és a mátai telep közötti puszta rónán találta a doktor a csikóst. Valószínű, hogy ez a telepre akart eljutni, s útközben érte el a méreg hatása. Amíg eszméletét bírta, addig sietett a tanyára eljutni, de amint a görcsök előfogták, a dühre fokozódó kín megzavarta az agyát, nem volt ura mozdulatainak, s karjainak rángatózásával a lovat is megbolondította. Annak is szakadt a tajték a szájából.

A doktor fel akarta tenni a csikóst a kordéjába. Hanem a legény nagyon nehéz volt, nem bírta a saraglyán átemelni.

Itthagyni a pusztán pedig nem lehetett; mert amíg visszatér érte a segítséggel, azalatt a sasok megmarcangolják.

Az a paripa olyan okosan nézett rá, csakhogy nem beszélt! Odahajolt a fejével a gazdája fölé, s rövid szaggatott röhögést hallatott.

— Nohát segíts te is! — mondá neki a doktor.

Hogyne értette volna meg? Egy pusztai mén! Hisz annak már háromnegyedrészt lelke van! Amint látta, hogy a doktor gazdája emelgetésével küszködik, megfogta ennek a mellényét a fogaival, és ő is emelt rajta. Így aztán közös erővel belökték a saroglyába.

A doktor a paripát kötőfékénél fogva odakötötte a saroglyához, s aztán vágatott a telep felé.

Ott van kórház is, patika is. Hanem csak lovak és tulkok számára. A doktor maga is csak baromorvos.

Hanem ilyen esetről mindenkinek szabad segíteni, ha tud.

De éppen az a kérdés, hogy tud-e?

Legelső volna azt kieszelni, hogy miféle méreg dolgozik itt? Strychnin-e, vagy belladonna?

Fekete kávé nem fog ártani.

Amint a telepre megérkezett a doktor, előkiáltotta a famulusát, meg a gazdasszonyát.

A kávé készen volt: csak emberi segítség kellett hozzá, hogy azt a beteggel bevetessék. Az állkapcagörccs úgy összeszorítá a fogait, hogy vésővel kellett annyit tágítani rajtuk, amennyi elég a kávé betöltésére.

— A fejére jeges borogatást, a gyomrára hólyaghúzó mustárt — rendelkezék a doktor; s miután más nem volt, aki a rendeléseit végrehajtsa, mint saját maga: tehát azt is elvégezte. A famulusnak aközben utasításokat adott, s egyszersmind leveleket írt az asztalnál.

— Ide hallgass! Jól a füledbe vedd, amit mondok. A lap-
tikával sietve lekokogsz a hortobágyi csárdához: ezt a levelet átadod a bérlőnek. Ha a vendéglős maga otthon nem volna,

akkor előszóval megmondod a kocsisának, hogy én parancsolom, hogy azonnal fogjon be az az úri csézába, s siessen minél előbb haladéktalanul a városba ezzel a pecsétetes levéllel. Keresse fel a főorvost, s várja meg és hozza ki ide a telepre. Én veterinárius doktor vagyok: nekem lelkes állatot kúrálnom hivatali esküöm tiltja. A baj sürgetőssé segítséget kíván. A doktor orvosságot is fog magával hozni. A korcsmáros kisasszonynának pedig mondd meg, hogy ami pörkölt kávé csak van a háznál, azt mind adja oda neked; — addig is, amíg a városi orvos megérkezik, kávé kell itatni a pácienssel. Azon légy, hogy gyorsan előkerülj.

A famulus megértette a rábízott feladatot, és sietett azt nyélbe sütni. A fáradt szürke még ki sem fújhatta magát, újra vissza kellett baktatnia a csárdához.

A kisasszony éppen kinn volt a folyosón, a muskátlikat öntözte, mikor a famulus a csárda elé megérkezett a kordéval.

— Mit hoztál Pesta, olyan lóhalálában?

— Hát csak egy levelet a nemzetes úrnak.

— Azzal most nehezen beszélsz, mert egy raj méhet kerget a kaptárral.

— Pedig a doktor úrtól van benne parancsolat, hogy azonnal küldjön be a városba hintót a főorvosért.

— Beteg van a háznál? Kit lel a hideg közületek?

— Nem miközülünk való az, mert azt a doktor úr szedte fel a pusztán. A csikósbojtár, a Decsi Sándor.

A leány nagyot sikoltott, s kiejtette a kezéből az öntözőt.

— A Sándor? Rosszul van?

— De olyan rosszul van, hogy a falra akar mászni, s az ágyat is rágja kínjában. Megétette valaki.

A leány az ajtófélféhez támaszkodott mind a két tenyerével, hogy le ne roskadjon.

— A mi doktorunk nem tudja igazán, hogy mi lőtte a csikóslegényt; azért hivatja a városi doktort, hogy vizitálja meg.

A leány valamit hebegett; de nem lehetett hallani, hogy mit.

— Eresszen hát be a kisasszony; ne támassza be az ajtót, hadd keressem fel a nemzetes urat.

— Nem tudja, mi lelte? — hebegé a leány.

— Magának meg azt izeni a doktor úr, hogy ami pörkölt kávé van a háznál, mind gyűjtse meg s adja ide; azzal kúrálja addig is Decsi Sándort, amíg a doktor a medicinával megjön, mert nem tudni miféle mérget kapott szegény?

A famulus aztán sietett a csaplárt felkeresni.

— Nem tudni, miféle mérget kapott? — suttogá magában a leány. — De én tudom! — Ha az lett a veszedelme? — Én megmondhatnám a doktornak. Akkor mindjárt tudná, hogy mit adjon be neki? (Az teszi meg, hogy „mindjárt”.)

Azzal futott be a szobába: felnyitá a ládáját, felkereste a láda fenekéről azt a boszorkányos gyökeret, aminek olyan emberformája van. Azt a zsebébe dugta.

Átkozott legyen, aki azt a rossz tanácsot adta! Átkozott legyen, aki azt megfogadta!

Azután nekiállt a kávépörkölésnek; mire a famulus visszakerült a kertből (annak elébb segíteni kellett a méhraj-elfogásnál), akkorra meg is tölté az őrölt kávéval a pléhdobozt.

— No hát adja ide azt a kávé, kisasszony!

— Én is megyek veled.

A famulus eszes legény volt, átlátott a szitán.

— Ne jöjjön oda kisasszony, nem jó lesz magának most a Decsi Sándort meglátni, ilyen állapotban. Bíz a lelke is megfagy az embernek, amikor a kínlódását látja. A doktor úr magát oda sem fogja ereszteni hozzá.

— Én csak a doktor úrral akarok beszélni.

— Hát a vendégeket ki látja addig a csárdában?

— Ott a szolgáló meg a csaposlegény! Lássák el azok!

— De legalább kéredzkedjék el a nemzetes úrtól!

— Nem kéredzkedem! — Nem eresztene el. — Ejh, eredj az útból!

Azzal félretaszítá a famulust, s kirohant az udvarra; egy szökéssel felugrott a kordé ülésébe, kezébe kapta a gyeplőt, ostort; rávagdalt a szürkére; az aztán vitte a kordét, ahogy bírta.

A lenn hagyott famulus lelkendezve kiabált utána.

— Kisasszony! Klári kisasszony! Megálljon! Ne bomoljon!

S futott a kordé után lélekszakadva; de csak a hídnál bírta azt elérni, ahol a fáradt ló a kaptatónál lépést kezdett járni; ott azután ő is felkapott az ülésbe.

A szegény szürkének a háta sohasem hallott annyi ostorütést, mint ezúttal a mátai telepig. Amint a homokhoz értek, ott már csak lépést tudott baktatni.

A leány türelmetlen volt, leugrott a kordéról, s a bádogszelencét a kezébe kapva, futvást rohant a lóherésen keresztül a doktor tanyájáig.

Lihegve, elfulladva érkezett meg.

A doktor észrevette az ablakon át a leány jöttét, s eléje ment. A pitvarban elállta az útját.

— No, no! Klárika! Hát maga hogy jön ide?

— Hogy van a Sándor? — lihegé a leány.

— A Sándor rosszul van.

Hallhatta a zárt ajtón keresztül is a leány a beteg kínos nyavalygását.

— Mi történt vele?

— Azt magam sem tudom. Ráfogni nem akarom.

— De én tudom, hogy mi baja. Beadtak neki valamit. Egy rossz leány. Tudom is, hogy ki volt? Azért, hogy magába szerettesse, valami szert kavart a borába: attól lett nyavalyás. Tudom is, hogy ki volt, azt is, hogy mi volt?

— Kisasszony! Ne árulkodjék! Ez nehéz vád. Ezt be kell bizonyítani.

— Itt a bizonyíték. Azzal a leány elővette a zsebéből a méreggyökeret, s odatette az orvos elé.

— Hüh! huh! — szörnyűködék a doktor! — Ez „atropa mandragora”. Hisz ez halálos mérég!

A leány arcára tapasztá a két kezét.

— Hát tudtam én, hogy ez mérég!

— Klárika! Ne rémítsen meg, mert kiugrom az ablakon! Csak nem maga mérgezte meg a Sándort?

A leány némán bólinta a fejével.

— Hát mi a ménküért tette?

— Olyan kegyetlen volt hozzám; aztán egy cigányasszony elhitette velem, hogy ha ezt a borába áztatom, engedelmes lesz hozzám.

— Itt van ni! *Canis tota mater* leányai. Cigányasszonyokkal kell nektek trafikálni, úgy-e? Iskolába nem jártok, ahol a rektor a mérges növényeket megismerteti, hanem a cigányasszonytul tanultok. Már most szép engedelmessé tetted a legényedet!

Mérgében tegezni kezdte a leányt.

— Meghal? — kérdezé az rimázkodó tekintettel.

— Az kellene neked még, hogy meghaljon! Nem olyan fusermódra van annak a testéhez fércelve a lelke.

— Hát megél? A leány a vigasztaló szóra odatérdelt a doktor lábához, s megragadva annak a kezét, össze-vissza csókolá.

— Ne csókolgasd az én kezemet; csupa mustárkovász, fel-dagad tőle a szád.

Hát akkor aztán a lábait csókolta. S hogy a doktor azt sem engedte, akkor meg a lába nyomát csókolta: azokat a sáros lábnyomokat a téglapadlón csókolta azokkal a szép piros ajkaival.

— No hát álljon fel és beszéljen okosan. Elhozta a kávé? Meg van pörkölve? Meg is őrölve már? Ez jól van. Addig is, amíg a doktor eljön, ezt kell itatni a beteggel. Jó volt, hogy megmondta nekem, miféle méreggel lett megetetve a legény.

Mert most már tudom, hogy mi annak az ellenszere. Hanem most már aztán azt mondom ám magának, édes lelkem, hogy vegye nyakába a világot izibe, s úgy eltűnjön erről a vidékről, hogy nyomára se találjanak, mert amit maga elkövetett, az kriminalitás: azt a főorvos fel fogja jelenteni; bíró elé, törvényszék elé kerül a dolog. Hát csak fusson, amerre a világnak nincsen szája.

— Nem futok én! — szólt a leány, letörülve a kötényével a könnyeit. — Hát itt a nyakam, vágják el; többet nem tehetnek. Ha vétettem, büntessenek érte, ahogy igazság. De én innen el nem megyek. Ez a nyögés, amit az ajtón keresztül hallok, jobban megköt engem, mintha kezem-lábam békóba volna verve. Engedje meg, doktor úr, az Istenre kérem, hadd legyek mellette, hadd ápoljam, hadd borogassam a fejét, hadd igazgassam a feje alját, hadd törülgessem az izzadó arcát.

— Ugyan mit gondol? Hisz akkor engem egyenesen a bolondok házába csuknak, ha én magára a méregkeverőre bízom az ápolását a megmérgezettnek.

A leány arca kimondhatatlan fájdalomra nyúlt meg e kegyetlen mondásnál.

— Hát doktor úr is azt hiszi, hogy rossz vagyok?

Azzal félretekintett, meglátta az ablakhídján azt a bűntanú méreggyökeret, hirtelen kezébe kapta, s mielőtt a doktor megakadályozhatta volna, a szájába dugta az emberfő forma végével.

— Nono, Klárka! Ne bolonduljon azzal a nadragulyával! Meg ne rágja! Vegye ki a szájából. Adja ide. Inkább megengedem, hogy odamenjen a beteghez. De az nem magának való; előre megmondom. Az ilyen kínlódást gyöngye szívű ember el nem tudja nézni.

— Tudom jól. A famulus az úton elmondott mindent. Alig ismerni rá, úgy elváltozott az arca. A szép piros színe helyén szederjes foltok ütöttek ki rajta; szép fehér homlokán halálszeplők vannak, az orcája fénylik hideg verítéktől; két

szeme karikára felnyitva olyan meredt, mintha üvegből volna, ajkait *összekummva* tartja, s ha felnyitja, tajtékzanak, és amellett nyög, erőltet, csikorgatja a fogait, s karjait feszíti, derekát hátratörri, hogy azt látni, hallani gyötrelem. De hát legyen ez az én büntetésem. Hadd legyenek az ő nyögései, nyavalygásai éles kések, amik a szívemen keresztül járnak. Ha nem látom a szememmel, ha nem hallom a fülemmel: jobban látom, jobban hallom, mint ha igazán ott volnék.

— No, — jól van. Próbálja meg! Ha elég erős a szíve hozzá. Magára bízom a kávémasinát: főzze benne a feketét egyremásra. De ha sírva fakad, kilököm az ajtón.

Azzal kinyitá előtte az ajtót s bebocsátá.

A leány, amint megpillantá az ágyon fekvő kedvesét, kézöld lett a világ a szemei előtt. Mivé lett a deli legény, amióta tőle elvált: egy mesemondás idő alatt! Kín volt látni. Kín volt a látást kiállni.

A doktor behívta a famulust is.

A leány a kávéfőzés mellett elfojtotta a zokogását, s ha egyszer kitört a hangja s a doktor szemrehányólag tekintett rá: ráfogta, hogy csuklott.

A két férfi mustárvászt tapasztott a beteg lábikráira.

— No, most jőjjön azzal a kávéval. A szájába kell tölteni.

Nagy teketóriával járt az! A két férfinak teljes erejével kellett szétfeszíteni a legény dermeteg karjait, hogy ne hánykolódják.

— No Klárka, most nyissa fel neki a száját. Jajh, nem megy az úgy! Ezt a vésüt kell a fogai közé dugni, s azzal szétfeszíteni. Ne féljen, nem nyeli az le: úgy szorítja a vasat, mint a harapófogó.

Megtette azt is.

— No most szép csendesen töltse át a masina csövével a kávé a fogai közt. No látja? Maga ügyes leány. Bereкомендálom a mizeriekhez betegápolónénak.

A leány arca mosolygott; a szíve meg akart szakadni.

— Csak ezekkel a szemekkel ne nézne így rám.

— Az fáj legjobban, úgy-e? az a két meredt szem? Magam is azt tartom.

Valami kevés enyhülés állt be a betegnél: tán az ellenszer hatásától. A kínos nyögése alábbhagyott, a tagjaiba állt görcs műlni kezdett. De a homloka égett, olyan volt, mint a tűz.

A doktor utasítást adott a leánynak, hogy mint kell a hideg-vizes kendőt kifacsarni s a szenvedő fejére tenni; meddig rajta hagyni s újjal felváltani. Megfogadta: úgy tett.

— No látom, hogy erős szíve van.

Meg is jött annak a jutalma.

Az az öröm, hogy egyszer csak a szenvedő lehúnyta a két szeme pilláit, megszűnt olyan rémségesen nézni nagy fekete karika szemével.

Később az is megjött, hogy a száját felnyitotta: nem kellett már erővel szétfeszíteni összeszorított fogsorait.

Talán a gyorsan alkalmazott ellenszer segített? Talán nem is volt olyan erős adag a méreg, melyet bevett? Mire a főorvos kijött a városból, már sokat enyhült a baj. Az állatorvos meg a főorvos diákul beszélt egymással; a leány nem érthette, hogy mit, de az ösztöne rávezette, hogy őróla is beszélnek.

A főorvos aztán még rendelt egyet-mást, s egyúttal megírta a „visum repertum”-ot, s aztán haladéktalanul kocsira ült s visszatért a városba.

Jövet egy zsandárt hozott magával a bakon: a zsandár itt maradt.

Nyomban a főorvos eltávozta után gördült be az udvarra egy másik kocsi. Azon a hortobágyi csárdás jött. Követelte a doktoron a leányát.

— Csak lassan lármázzunk, nemzetes úr. A kisasszony vizsgálati fogságban van. Látja ott a zsandárt?

— Mindig mondtam én, hogy bolondok a leányok; ha egyszer az eszük elmegy. — Nekem „se ingem, se gallérom”.

Azzal szép flegmával visszakocsikázott.

V.

Egész éjjel mellette volt a leány. Senkinek sem engedte át a helyét a beteg ágya mellett.

Pedig a múlt éjjelt is átvirrasztá.

Nem így!

Ez a penitencia érte . . .

El-elbólintott a széken ülve a nagy álmosságtól, de egy nyögése a betegnek rögtön fölébreszté: valahányszor annak a fejére hideg borogatást tett, a saját szemeit is megmosta, hogy ébren maradjanak.

Az első kakaskukorításnál aztán megszállta a bajfordító álom a beteg idegeit. Kiegyenesedett s szép egyenletesen horkolni kezdett.

Először azt hitte a leány, hogy az [halálhörgés és megijedt tőle, hanem aztán nagyon megörült neki. Ez becsületes jófajta horkolás. Csak az egészséges ember tud horkolni. S ezzel a horkolással egyúttal gondoskodik róla, hogy a másik ébren maradjon.

Amíg a kakas másodikat kukorított, jó verset aludt.

A beteg arra fölneszelt és nagyot ásított.

Hála az égnek! Már ásítani is tud.

Ekkor már megszűntek a görcsök. Tudják azt mindazok, akik az idegeik zsarnoksága alatt szenvednek, micsoda nagy lutrinyeremény egy olyan egészséges ásítás a görcsök után!

A leány ismét akart neki kávé adni: a legény félrekapta a fejét, s azt motyogta, hogy „vizet”.

A leány átkopogtatott a doktorhoz, aki a szomszéd szobában aludt, megkérdezve, hogy szabad-e a betegnek vizet adni? Azt kér.

Erre a doktor fölkel s kijött slafrokban, papucsban, maga akarta megnézni a beteget.

Meg volt elégedve az állapotjával.

— Jól megy a dolog. Ha már szomjazik, az jó jel. Adhat neki vizet, amennyit csak kíván.

Megivott a beteg egy karafinával.

S akkor aztán elaludt csendesen.

— Ezt bizony elnyomta a buzgóság — mondá a doktor. — No most már maga is elmehet Klárika alunni: ott az ágya a gazdasszony szobájában. Majd én nyitva hagyom az ajtót s vigyázok a betegre.

A leány olyan szépen kérte.

— Hadd maradjak itten. Lehajtom a fejem az asztalra: úgy alszom egy szikrát.

Hát ráhagyták.

Egyszer aztán arra riadt fel a leány, hogy már világos van, a verebek csiripelnek az ablak előtt.

A beteg legény most már nemcsak aludt, hanem álmodott is.

Nyitva volt a szája, valamit motyogott. Valamin nevetett.

Fel-felnyitotta a szempilláit; de az nagy erejébe kerülhetett: meg-meg leragadtak. Az ajkai szárazon, epedten nyíladoztak.

— Adjak vizet? — suttogá a leány.

— Ahán — lihegé a beteg, behunyt szemmel.

Odavitte hozzá a vizespalackot.

De annak nem volt annyi erő a karjában, a tenyerében, hogy azt a vizesüveget a szájáig tudja emelni. Ennek a vasgyúrónak! Úgy kellett megitatni; fejét föl kellett emelni.

Azalatt is aludt félig.

Mikor aztán a feje megint visszaesett a vánkosra, elkezdett danolni, — talán csak folytatta a nótát, fennhangon, amit álmában elkezdett; a dévaj nótát:

„Hogy ne volna jó világ?

Cigány leány, magyar leány, mind virág!”

VI.

Pár nap alatt talpra állt a legény.

Az ilyen pusztán nőtt „vascövek” nem sokat gornyadozik, ha túl van a bajon. Irtózik az ágytól. Harmadnap már jelen-

tette a doktornak, hogy ő be akar rukkolni a méneshez, ahol szolgálatban áll.

— Várj csak, fiam Sándor, még egy cseppet. Egy kis diskurálása van veled valakinek.

Az a valaki a vizsgálóbíró.

Harmadnapra a bejelentett eset után kijött a hivatalnok a jegyzőjével meg egy zsandárral a mátai telepre, megejteni a törvényes vizsgálatot.

A vádlottat, a leányzót már kivallatták: szépen elmondott mindent úgy, ahogy történt; semmit el nem tagadott; ménségére nem mondott egyebet, mint hogy a Sándor olyan nagyon szerette, s azt akarta, hogy az is úgy szeresse őtet.

Ezt mind protokollumba vették már, alá is volt írva. Hátra volt a gyilkos méregkeverőnek a szembesítése az áldozatával, ami azonnal fogamatba vétetett, amint az a jártányi erejét visszakarta.

A csikós ez egész idő alatt elő sem hozta a doktor előtt a leány nevét. Úgy tett, mintha nem is tudna róla, hogy az itt van, hogy az őt ápolta. Amint a legény eszméletét visszanyerte, a leány nem mutatta magát előtte többé.

A szembesítést megelőzőleg, a bíró felolvastatá a leány előtt a vallomását, amit az újból megerősített, egy szót sem igazított rajta.

Ekkor aztán elővezették a Decsi Sándort.

A csikósbojtár, amint belépett a szobába, elkezdett *szerepet* játszani: kicsinált szerepet.

Mintha csak a színpadi csikósoktól tanulta volna a hetvenkedést, úgy betyárkodott. Csak úgy félvállról hányta oda a becirkernek, arra a kérdésre, hogy mi a neve:

— Decsi Sándor az én becsületes nevem! Nem vétettem én senkinek. Nem loptam én semmit, hogy engem zsandárokkal kísérjenek ide! Nem is tartozom én a cibil elé: mert én még a császár katonája vagyok! Ha van valakinek keresete rajtam, állítsanak a regement-auditor elé: annak megfelelek.

A bíró hidegvérrel csitítá a legényt.

— Csak csendesen, ifjú ember. Nem terheli önt semmi vád. Csupán felvilágosításokat kívánunk nyerni egy önt érdeklő ügyben, s azt célozza a jelen vizsgálat. Mondja meg ön, mikor volt ön legutóbb a hortobágyi csárda ivószobájában?

— Megmondhatom egész akkurátossággal; mi titkolni való rajta! Hanem előbb az a zsandár menjen el innen a hátam mögül; mert ha hozzám talál érni, csiklandós vagyok, úgy nyakon találom teremteni, hogy . . .

— No, no, no! Csak lassan, ifjú vér. A zsandár nem önt őrzi. Hát mondja csak, mikor volt látogatóban a Klári kisasszonynál, amikor az önnek borral szolgált?

— Hát megmondhatom, ha jól föltekerek az eszemet. Hát legutoljára voltam a hortobágyi csárdában tavaly, Dömötör napján, amikor a juhászokat fogadják; akkor elvittek katonának; azóta tájékára sem voltam.

— Sándor! — kiálta közbe a leány.

— Hát Sándor vagyok. Annak kereszteltek.

A bíró kérdezé:

— Hát ezelőtt három nappal nem volt ön a hortobágyi csárdában, amikor a csapláros leány önnek a bort adta, melybe mandragóra volt keverve, amitől ön olyan nagy beteg lett?

— Én nem voltam a hortobágyi csárdában, s nem láttam a Klári leányasszonyt — van félesztendeje, nemhogy a borából ittam volna.

— Sándor! — Te hazudsz? — Énrtem? — kiálta fel a leány.

A bíró bosszús lett.

— Ne akarja ön félrevezetni a bíróságot az eltagadással. A leány már mindent bevallott: hogy ő itatta meg önnel a mandragóra-gyökérrel megmérgezett bort.

— Hát akkor a leányzó hazudott.

— De már mi oka volna a leálynak egy oly bűnmerényle-

tet költeni magára, ami a legsúlyosabb büntetést vonja maga után?

— Hát hogy mi oka volna? Az, hogy olyan a leány, hogy mikor rájön a „jó órája”, olyankor se lát, se hall, hanem félrebeszél. Az a vitája a Klári leányasszonynak ellenem, hogy a szemeink nem találkoznak össze. Azért vádolja be itt most magát, hogy engem rákényszerítsen velem, hogy az őiránta való szánakozásból valljam ki, hogy kinél voltam hát, a más szép leányánál, a lelkemet vesztegetni, a szívemet gyógyítgatni, aki aztán azt a bódítót megvitatta velem? De hát azt, ha akarom, megmondom; ha nem akarom, nem mondom meg. Az a bosszúja, hogy „nem” voltam őnála, hogy feléje sem mentem, mikor hazakerültem a katonaságból *felldbbal*. (Értsd: „Verlaub”.)

Ettől a szótul egész sárkánnyá lett a leány.

— Sándor! Te sohasem hazudtál életedben! Mi lett veled? Amikor egy hazug szóval, amit a szájadba rágtak, megmenthetted volna magad a katonáskodástul, nem tudtad kimondani! Most eltagadod, hogy nálam voltál negyednapja? Hát ezt a fésűt ki hozta nekem, amire a hajam fel van tűzve?

A csikós gúnyos nevetéssel veté oda:

— A kisasszony tudja jobban, „mi” volt az oka, „ki” volt az oka, hogy a haját fésűre feltűzte?

— Sándor! Ez nem igazság! Azt nem bánom, ha a bűnömért a pellengérré kötnek, ha kikorbácsolnak. Itt van a fejem, vágják le, nem bánom. Csak azt ne mondd, hogy soha nem kellett nekem, hogy nem jöttél hozzám, mert az rosszabb a halálnál.

A bíró méregbe jött.

— Ezer mennykő! Végezzék el önök a szerelmes vitájukat egymás között; de énnem meg kell tudnom, hogy ahol egy flagrans mérgezési eset fordult elő, ki volt a mérgező?

— No felelj rá! — kiálta a leány, lángoló arccal. — Erre felelj meg!

— Hát ha olyan nagyon firtatják, Isten neki: fakörösz! Azt is megmondhatom. Az ohati pusztában találkoztam egy sátorozócigány familiával. Gyönyörű szép, bogárszemű leány állt a sátor előtt. Megszólitott, behítt. Malacot sütöttek. Ott mulattam velük. Ittam a borukból. Mindjárt éreztem, hogy valami keserű íze van. Hanem a cigányleány csókja édes volt, elfelejtette velem.

— Hazudsz! Hazudsz! Hazudsz! — kiáltotta a leány. — Most gondoltad ki ezt a mesét!

A bojtárlegény pedig dévajul nevetett. Jobb kezével a tarkójához kapott, a másikkal füttyeket hányva a levegőbe, elkezdé dúdolni „azt” azt a nótát:

„Hogy ne volna jó világ?
Cigány leány, magyar leány, mind virág!”

Nem „most” gondolta ki ezt a mesét; hanem még azon a kínos éjszakán, amikor a „sárga rózsa” igazgatta a a feje alját, borongatta a homlokát. Azzal a fájó fejével gondolta ki ezt a mesét a hűtlen szeretőjének a megmentésére.

A bíró bosszúsan ütött az öklével az asztalra.

— Ne csináljatok nekem itten komédiát!

Erre aztán komoly pozitúrába veté magát a bojtár.

— Én, tekintetes uram, nem csinálok komédiát. Arra, amit mondtam, hogy az igaz, megesküszöm az egy élő Istenre.

S felemelte a három ujját a magasra.

— Nem! Nem! Nem esküszöl! — kiabált a leány. — A lelked üdvösségét el nem rontod!

— Vigyen benneteket az ördög! Bolondok vagytok mind a ketten — mondá ki az ítéletet a bíró. — Jegyző úr, írja be a bojtár vallomását a cigányleányról: aki a bűn elkövetésével vádoltatik. Keresse a rendőrség: hova lett? Ez az ő dolguk. Önök pedig, elmehetnek. Ha szüksége forog fenn, majd behívatnak.

Ezzel a leányt szabadon bocsáták; egy kis atyai dorgálás kompetált neki, azt megkapta.

A legénynek még hátra kellett maradni, hogy a vallomásról felvett jegyzőkönyvet meghallgassa és aláírja.

A leány megvárta a legényt a folyosón, amíg kijön. A paripája oda volt már kötve az akácfához.

A bojtár előbb átment a doktorhoz, megköszönni a hűséges ápolást.

A doktor is jelen volt a vallatásnál, mint hivatalos tanú; mindent hallott.

— No Sándor! — mondá a legénynek, mikor átestek a hálálkodáson: — én már sok híres színészt láttam a teátrumban; de ilyen jól nem játszott a betyárt egy se, mint te.

— Hát nem jól tettem? — kérdezé a legény komolyan.

— Becsületes fiú vagy, Sándor. Jól tetted. Adj egy jó szót a leánynak, ha találkozol vele. Nem tudta a jámbor, hogy rosszat cselekszik.

— Én nem haragszom rá. Az Isten áldja meg a doktor urat a sok jóságáért.

Mikor kilépett a folyosóra, a leány útját állta: megfogta a kezét.

— Sándor! Mit tettél magaddal? Kárhozatra adtad a lelke-det! Hamisan esküdtél, hazug mesét mondtál, azért hogy engem megszabadíts. Eltagadtad azt, hogy valaha szerettél: azért, hogy a testem meg ne korbácsolják, karcsú nyakam a bitófa alatt le ne vágják. Ugyan mért tetted ezt?

— Hát az az én dolgom. Annyit mondok neked, hogy a mai naptól fogva kettőnk közül az egyiket lenézem, utálom. Ne fakadj sírva. Nem te vagy az az egyik. Nem tudok többet a szemedbe nézni; mert magamat látom meg benne. Annyit sem érek már, mint ez a fületlen pityke, ami a lajbimról leszakadt. Az Isten áldjon meg.

Azzal fölveté magát a paripájára: eloldotta az akácfátul s elrobogott a pusztába.

A leány nézett, nézett, csak nézett utána, míg a könnyeitől a két szeme el nem homályosult, akkor aztán fölkereste azt a földre dobott fületlen gombot, s eldugta a keblébe.

VII.

Csakugyan megesett az az eset, amire a számadó számított, hogy amire a tehéncordával eljutottak a polgári révhez, nem lehetett a vízen átkelni. A Tisza, a Sajó, a Hernád mind egyszerre megáradt. Akkora volt a víz, hogy a hídláb padlóját mosta. A kompot kihúzták a szárazra, s odakötözték a part melletti fűzfákhoz. A hömpölygő iszapos ár gyökerestől kimosott fákat hozott magával. Vadkacsa, bűvár, káratona lubickolt seregestől az özönvízben: ilyenkor nem félnek a vadászatul.

Pedig nagy baj volt, hogy megszakadt a közlekedés: — nem csak a hercegi tehénekre nézve, mint sokkal inkább azokra a vásárosokra nézve, akik Debrecenből, Újvárosból az ónodi vásárra igyekeztek s akiknek a szekerei mind ott álltak a szabad ég alatt a latyakban: a gazdáik a révház egyetlen kocsmaszobájában keseregtek.

Lacza Ferkó elindult szénát vásárolni a csorda számára; megvett egy egész kalangyát.

— Itt süthetjük a makkot három álló napig!

Az volt a szerencse, hogy a vásárosok között volt egy pecsenyesütő is, aki hozta magával a rengeteg vaskondéért, meg a frissen vágott sertéshúst. Az ott mindjárt vásárt üthetett a portékájával; lacikonyhát rögtönözve egy kukoricaszárbul összerakott sátor alatt. Tüzelőfát nem kellett pénzen venni: azt hozott a Tisza. Bora volt a révkorcsmárosnak; karcos, de ha nincs jobb, akkor jó. Különben minden magyar ember hord magával kulacsot, elemózsiás tarisznyát, mikor útra adja a fejét.

Így aztán csak eltelik az idő, az ismerkedéssel.

A debreceni csizmadia meg a balmaz-újvárosi cserzővarga már régi ismerősök; a gubást mindenki „komám”-nak hívja; a mézesbábos extra asztalnál ül (azt hiszi, hogy ő különb a többinél, azért, mert veresgalléros krispinben jár), hanem azért ő is beleszól a diskurzusba. Később egy lókupec is odavetődik; de annak csak állva szabad belebeszélni: azért mert görbe orra van. Mikor a gulyásbojtár bejön, annak is szorítanak helyet az asztalnál; a gulyás tekintélyét még a városi ember is respektálja. A két morva hajcsár kinn maradt a csordánál, azt strázsálja.

Még most csak csendesen eltrécselhetnek, mert nincs itt a Pundorné ifjasszony: ha egyszer az megérkezik, akkor aztán nem jut itt többet senki szóhoz. Annak a szekere azonban megrekedt valahol a vendégmarasztó útban, mivelhogy egy kondicióban jönnek a sógorával, az asztalossal. Ez tulipántos ládákat visz az ónodi vásárra, Pundorné ifjasszony pedig szappannal látja el a világot, meg faggyúgyertyával. Mikor a bojtár belépett, már úgy tele volt pipálva a szoba, hogy alig látott a nagy füstben.

— Hát mondja csak komám — folytatja a csizmadia, a tímárhoz intézve szavait —, kegyelmetek közelebb esnek a hortobágyi csárdához ottan, Újvárosban, mint mink: hogyan történt annak a csikósbojtárnak a megétetése a csárdás leánya által?

Ez a szó minthacsak a szíven lőtt volna keresztül a gulyásbojtárnak.

— Hát a bíz úgy történt, hogy a szép Klárka varjúkörmel találta megpaprikázni a tokányt, amit a Decsi Sándornak főzött.

A mézesbábos közbeszólt:

— Én pedig úgy tudom, hogy a méhserbe tett gebulát, amivel a halakat szokták elbódítani.

— No már az úr jobban tudja! Mert aranylánc van az órá-

ján! Hisz onnan vitték el, Újvárosbul, a regementfelcsert, a kimúlt csikóst felboncolni: meg is találta a belsejében a varjúkőrmoeket. Eltették spirituszba. Az fog a törvényszéknél tanúskodni.

— Az úr már meg is ölte a csikóst. Hiszen nem halt az meg a méregtől, csak megbolondult: felküldték Budára, ott kifúrják a fejét, mert mind odament a méregnek az ereje.

— Ahun van ni! Elküldték Budára! El bizony „földvára” — „deszkát árulni.” Hisz a feleségem beszélt maga a csináltvirág készítőnével, aki a Decsi Sándor szemfödélére csinálta a bokrétaikat. Az már csak szent!

— No, itt a Csikmákné asszonyom, a pecsenyesütőné! az egy nappal későbben jött el Debrecenből, mint mink. Azt híjják be, az bizonyosan tudja.

De a Csikmákné asszonyom csak az ablakon át adhatta be a véleményét; mert a sustergő katlant nem hagyhatta el. Szerinte már el is temették a megmérgezett csikóst: a debreceni kántus énekelt fölötte; a szénior el is búcsúztatta.

— Hát a leánnyal mi történt? — kérdezték egyszerre hárman is.

— A leány pedig elszökött világgá. Elment a szeretőjével, egy gulyásbojtárral, akinek a tanácsára a csikóst megmérgezték, s most rablóbandát alakítanak együtt.

Ezt mind hallgatta csendesen a Lacza Ferkó.

— Mesebeszéd! Lirum-lárum! — tromfolta le a mézesbábos. — Nem jól tetszik azt tudni Csikmákné asszonyomnak! Rögtön elfogták a leányt, vasra verték, így hozták be zsandárok közt. A legényem ott volt, mikor bekísérték a városházba

A gulyásbojtár csak hallgatott, meg se moccant.

Egyszerre jött nagy robajjal a sereghajtó, a fentemlített Pundorné ifjasszony. Elöl maga, nyomában meg a kocsis, meg a sógor, a nagy útiládát cipelve.

Igazán udvarias az a magyar nyelv, hogy az ilyen alakot is, mint a szappanosné, *ifjasszonynak* címezi.

— No, megmondja mindjárt a Pundorné ifjasszony, hogy mi történt a korcsmárosleánnyal, aki a csikósbojtárt megétette?

— Elmondom, édes lelkem, csak hadd fűjjam ki magamat egy kicsit. (Azzal leült a nagy ládára: szék, lóca tönkrement volna a termete alatt.)

— No hát elfogták-e a szép Klárit, vagy világgá ment?

— Jajh, lelkem galambom! Törvényt is láttak már fölötte. Halálra ítélték, holnap teszik ki a siralomházba; holnapután kivégzik. Ma érkezik meg a szegedi hóhér; ott fogadtak neki szállást a Fehér Lóban, mert a Bikában nem akartak neki kvártélyt adni, olyan igaz, mint hogy itt ülök. Magátul a ház-knyektul tudom, aki tőlem veszi a gyertyát.

— Vajon milyen halálnemével fogják kivégezni?

— Hát bizony megérdemelné, s ha a régi igazság megvolna, úgy is lenne, hogy borsószalmára tennék, megégetnék; de hát mostanában csak fejét fogják venni. Mivelhogy nemesleány, az apja nemesember. A nemesembert nyakazni szokták.

— Ugyan hagyja el, ifjasszony! — ellenkezék a mézeskalácsos. — Adnak is már mai nap valamit a nemességre! Igaz! 48 előtt, ha az ezüstmegőrt mentémet fölvettem, engem is nemesembernek néztek, sohasem kértek tőlem vámot a pesti hídon; de most már vehetem föl az ezüstmegőrt mentémet . . .

— Ugyan ne szerencsétlenkedjék az úr az ezüstmegőrt mentéjével! — voná meg tőle a szót a gubás. — Hadd beszélje el az ifjasszony, mit hallott: mi volt az oka annak, hogy az a szép leány ilyen gyilkosságra vetemedett.

— Jajh! Az még csak a cifra dolog! Abból még egy másik gyilkosság is sült ki. Nemrég itt járt egy gazdag marhakupec, Morvaországbul, teheneket vásárolni. Sok pénz volt nála. A szép Klárka meg a kincse, a gulyásbojtár, összebeszéltek, a marhakupecet megölték, beledobták a Hortobágyba. A csikósbojtár, aki szintén szerelmes volt a leányba, rajtakapta őket. Ezért aztán elébb megosztották vele a rablott pénzt, azután pedig megmérgezték, hogy láb alul eltegyék.

— Hát aztán a gulyásbojtárt nem fogták el? — kérde fölgerjedve a csizmadia.

— Fognák ám, ha tudnák! De az már azóta az óperencián is túl jár. Valamennyi zsandár mind azt hajszolja a pusztán. Kurrentálták is már. Ki van ragasztva a személyleírása. Magam is olvastam. Száz tallér van kitűzve a fejére, ha valaki élve elfogja. Én pedig jól ismerem!

Ha most a Lacza Ferkó helyében a Decsi Sándor ült volna itten: hát nagy derendócia lett volna ebből. Csak úgy kínálkozik itten a nagyhatású színpadi jelenet. Odavágni az ólmos bottal az asztalra, kirúgni a széket maga alól, aztán nagyot rikkantani: „Én vagyok az a bojtár, akit kurrentálnak! No hát kinek kell az a száz tallér a fejemért?”

Arra aztán majd ugrott volna az egész híres társaság; ki le a pincébe, ki fel a kéménybe.

Hanem hát a gulyásnak nem az a természete. Ő már hazulról hozzá van szokva az okos, óvatos politikához. A szarvasmarhánál megtanulta, hogy ennek nem kell a szarvánál kereskedni.

Azt kérdezé, odakönyökölve az asztalra, az ifjasszonytul, hogy:

— Hát aztán ráismert az ifjasszony csakugyan e személyleírás után a gulyásbojtárra?

— Mán hogy ráismertem-e? Hát hogy ne ismerném? Hisz éntőlem szokta mindig vásárolni a szappant.

Erre a szóra a lókupec is érvényesíteni akarta a maga tudományát.

— Ugyan már, édes ifjasszony, minek volna a gulyásbojtárnak a szappan? Hisz a gulyások mind kék inget—gatyát viselnek, aminek nem kell a szapulás, mert előbb zsírban kifőzik a vásznát.

— No! kotty belé! szilvalé! Majd megecetőnek! Hát a szappant csak szennyeshhez használják, úgy-e? Hát a gulyás nem szo-

kott borotválkozni? Talán a gulyás is olyan hosszú szakállt visel, mint a zsidó kupeczek?

Az egész társaság nevetett a letromfolt közbeszóló rovására.

— Hát kellett ez nekem? — dörmögé a lócsiszár.

A gulyásbojtár ismét nyugodt hangon kérdezé a szappanyosnétul:

— Nem tudja a nevét, édes ifjasszony, annak a gulyásbojtárnak?

— Dehogyan nem tudom! Csakhogy éppen nem látom kimondani. Hiszen olyan jól ismerem, mint az édes magzatot. A nyelvem hegyén van a neve . . .

— Nem „Lacza Ferkónak” hívják?

— Az! az! Lacza Ferkó! Verje meg a szösz! Most vette ki a számból. Talán maga is ismeri?

És a bojtár még most sem állt elő vele, hogy úgy ismeri, mint az édesapja egyetlenegy fiát, hanem nagy nyugodtan kiverte a pipáját a tenyerébe; újra megtöltötte, azután felkelt, a furkósbotját odatámasztotta a szalmaszékhez, annak a jeléül, hogy az a szék el van foglalva, valaki más rá ne üljön, s azzal az asztal közepén égő egyetlen gyertyánál rágyújtott, és kiment az ivószobából.

A bennmaradtak megtették rá az észrevételeiket.

— No ennek az embernek nagy kő nyomja a hátát.

— Nekem a szeme járása sem tetszik.

— Ez alighanem tud valamit a csikósbojtár meggyilkolásáról.

A lókupecet megint odavitte a bűne, hogy beleártsa magát az értekezésbe.

— Tisztelt uraim és asszonyságaim, én csak azon alázatos észrevételelemnek akarok kifejezést adni, hogy én tegnap délután voltam az ohati pusztán, lovakat vásárolni, és én ott láttam a meggyilkolt, megmérgezett Décsi Sándort: olyan ép, egészséges, mint a piros alma; ő fogta ki nekem a ménesből a csikókat pányvával. Olyan igaz, ahogy élek.

— Aujnye! Ilyen-olyan adta! Még itt mindnyájunkat meg akar hazudtolni? — förmedt fel rá az egész társaság. — Azzal csípd meg, fogd meg! Nyakon fogták, kilökték az ivószobából.

A kiakolbólitott pasasér, begyűrt kalapját kiegyengetve, ógott-mógott, levonva az esetből a konzekvenciákat.

— Hát kellett ez nekem? Mire való a zsidónak az igazmondás?

A gulyásbojtár pedig kiment a tehéncsordához, s valahogy megértette a morva hajcsárokkal, hogy felváltva bemehetnek az ivószobába egy pohár bort inni. Ott a széke, a mellé támasztott bottal; ő addig a teheneket őrzi.

S az őrzés közben felvett egy darab árvatőzeget a mezőről, s a szűre ujjába ereszté. — Vajon mit akarhat vele?

VIII.

Az a szerencse, hogy senki sem tudja — Hortobágyon kívül, — hogy mi az az „árvatőzeg”, amit a mezőről szednek? — Annyi bizonyos, hogy nem gyöngyvirág. — Ez a pusztai pásztoroknak az egyedüli tüzelőszere. Afféle zoológikus turfa.

Emlékezünk arra az adomára, mely szerint egy magyar földesúr, akinek a szabadságharc után tanácsos volt a külföldre kivonulni, ideiglenes menedékhelyéül a szabad Helvéciát választotta. De csak nem tudta megszokni azokat a nagy, magas hegyeket. Estenden hát, mikor a szobájába bezárkózott, elővett egy darab árvatőzeget, amit a téhenlegelőn szedett fel, s azt a kandalló párkányára téve, meggyújtotta. Akkor aztán, a két szemét behunyva, ennek a füstölőszernek az aromás illatától odaképzélte magát a nagy alföldi síkságra, a kolompoló nyájak, gulyák közé, s hozzáálmondta a többit, ami után a lelke vágyott . . .

Hát ha már egy ilyen *selyememberre* is ekkora kábító hatása lehet az árvatőzeg füstjének: hogyan volna elhithető az a történet, amit most fogok elmondani mindjárt.

A polgári révnél még két napot kellett rostokolni a pasasé-roknak, úgy harmadik éjjél tájon örvendezteté meg a révészgazda a türelemből és élelemből kifogyott várakozókat, hogy a Tisza nagyot esett. Holnap hajnalban már járható lesz a víz, a kompot is helyretaszították már.

Nem is késtek azok, akik szekérral voltak, rögtön beszalajtatni a kocsijaikat a hídlásba; jó szorosan egymás mellé; a lovakat azután vitték be.

Később került sor a szarvasbarmokra. Azok is elfértek szűken. Hátha színházban volnának? ott még jobban kellene szoronganiok!

Legutoljára eresztették be a bikát, mert attól félt a közönség. Azon túl aztán már csak a gulyásbojtár volt a lovával. A két morva hajcsár a szekerek és a tehének között foglalt helyet.

De még nem lehetett elindulni; mert az átvádoló kötél a víztől nagyon megfeszült, úgyhogy alig lehetett elérni; meg kellett várni, míg egy kicsit megereszkedik a napsütéstül: csak úgy füstölgött.

Hogy addig is hiába ne teljen az idő, a gulyás indítványa elfogadtatott, hogy a révészgazda készítsen paprikás halat. Egyéb ennivaló már nem volt. Bogrács volt hozzá; hal is volt elég. Azt lapáttal fogdosták a révészek a kopotyukból, ahol az áradat hátrahagyta: kövér potykák, harcsák, meg kecsegék is. Azokat nagy hirtelen megtisztogatták, feldarabolták s a bográcsba hányták. A bogrács alatt tüzet raktak

Meglett volna az is; de most az a kérdés, hogy „kinél van paprika?”

Hát hiszen paprika minden rendes magaviseletű magyar embernél szokott lenni a tarisznyában: csakhogy három nap kontumácia alatt nincs az a paprika, aki el ne fogyjon. Anélkül pedig nincs halászlé!

— No nálam van! — szólalt meg a gulyásbojtár, s elővett egy fadobozt a szűre ujjából. Látszik, hogy előrevigyázó férfiú: megtartotta végső szükségre a maga paprikáját, s ezzel megszabadítójává lett az egész utazó frekvenciának.

A bogrács azonban a kompnak a túlsó végében volt elhelyezve. A gulyáslegénynek ennél fogva a komp kámváján kellett végiglépdelni, hogy odajusson, mert a szarvasmarhák közbeestek. Aztán meg a paprikás dobozát nem is szívesen adja ki az ember a kezéből.

Amíg aztán a révészgazda a halat a bográcsban megfűszerezte ezzel a veresborssal, (amiről még *Oken* azt írta, hogy *méreg*, de vannak olyan vad népek, akik meg merik enni) azalatt a bojtár az árvatözeget odalopta a tűz közé a bogrács alatt.

— Ejnye, de kozmás illata van annak a paprikás halnak! — jegyzé meg a csizmadia, egy kis idő múlva.

— Nem is illat az már; hanem szagolmány! — igazítá helyre a gubás koma.

De még jobban felüté az orrát a szarvas állatoknak a kövér illatú tőzgefüst. Előbb a bika kezdett el nyugtalankodni. Feltartá az orrát, megrázta a nyakán a kolompot s nagyot bögött, aztán meg lesunyta a fejét, a farkát karikára felemelte, s elkezdett veszedelmesen dörmögni. Erre a teheneket is mind egyszerre megcsípte a bogár: összevissza ficáinkoltak, bögtek, egymás hátára ágaskodtak, s valamennyien a komp szélére tolazkodtak.

— Jézus Mária, szent Anna! Légy a hajó oltalma! — sikoltzott a kövér szappanyosné.

— Frissen üljön az ifjasszony a komp túlsó szélére, nyomja helyre a hajót! — tréfálkozik a csizmadia.

De tréfán kívül! Valamennyi férfinak bele kellett kapaszkodni az átjáró kötélbe, hogy a komp egyensúlyát fenntartsák; miközben a jármű túlsó széle erősen közeledett a víz színéhez.

Egyszer aztán nagyot mordult a bika, s egy hatalmas szökéssel kiugrott a kompból a vízbe. S arra egy pár pillanat alatt mind átugrált a komp szélén a huszonnégy rideg marha.

A komp ekkor a Tisza közepén járhatott.

A szarvasbarmok úsztak vissza az elhagyott part felé.

A két morva hajcsár kiabált a révészekre.

— Curukk kéren, curukk kéren!

Azt akarták, hogy menjenek vissza rögtön a komppal a megszökött marhák után.

— De ördögöt curukk! — kiabáltak a vásárosok. — Nekünk át kell mennünk. Így is elkésünk már az ónódi vásárból.

— Nem kell óbégatni, legények — mondá nagy flegmával a gulyásbojtár. — Majd észretéritek én a lelkes állatokat.

S azzal felkapott a lovára, a komp szélére vezette a bejáróhoz, s azzal sarkantyúba kapva, keresztülugratott vele a korláton, bele a Tiszába.

— Majd utoléri a gulyás! Nem kell azt félteni! — biztatá a csizmadia a kétségbeesett hajcsárokat.

Ellenkező véleményben volt a túlsó parton maradt lókupec, akinek már nem jutott hely a lovaival, maga sem kívánta azokat szerencsétetni ennyi szarvas állat között.

— De sohasem látják kentek azt a csordát többet! Űthetik annak a nyomát bottal! — kiabált a kompon utazók után.

— Már megint beszél az a Pilátus katonája — förmedt fel a varga. — Hol van az a disznóláb? Hadd lüvöm meg vele.

A marhacsorda rézsút vonalban közeledett a hortobágyi part felé, s a sekélyeshez érve, szépen kigázolt a szárazra. A bojtár hátul maradt. Vízben gyorsabban halad az ökörféle, mint a ló.

Amint a bojtár is kikapott a partra, lekeríté a nyakából a karikás ostorát, s nagyokat kondított vele.

— Ahán! Téríti már! — mondogatták a vásárosok, vigasztalásul a hajcsároknak.

Az ostordurrogatás pedig a szarvasmarhának csak arra jó, hogy még sebesebben szaladjon előre.

A kompon maradt utasoknak ez a marhavirtus bőséges alkalmat szolgáltatott az eszmecserére. A révések hittel bizonyították, hogy ez nem első eset. Gyakran megszállja az „erkölcs” a Hortobágyról elhozott párákat, hogy mikor a komp megindul alattuk, egyszerre csak megrökönyödnek, kiugrálnak a vízbe, kiúsznak a partra, s visszafutnak a pusztára.

— Az emberben is megvan az a hazaszeretet — bizonyítja a mézeskalácsos, aki már sok könyvet olvasott; azokból ismerte ezt a nyavalyát.

— A bizony! — magyarázá a szappanyosné; — hazafutottak a tehenek, mert otthon hagyták a kisborjúikat. Az volt a hibás, aki elválasztotta az édes szülőket a fiaiktól.

— No én mást érzek — mondá a csizmadia, akinek hivatása az, hogy skeptikus legyen. — Sokszor hallottam én azt, hogy a ravasz betyárok, mikor szét akarják zavarni a gulyát, azt cselekszik, hogy a pipájukba kalapzsírt tesznek. Mikor annak a füstjét megéri a szarvas állat, egyszerre mind megvadul, s szerteszét futamodik: akkor aztán a futóbetyár könnyen kiszakít belőle egy falkát. Éreztem én az elébb ilyenforma büzt.

— Mégsem futott el, komám, tőle. (Ezen aztán nevettek.)

— No megállj, gubás! Szálljunk csak ki a partra!

De éppen nem találta a két morva hajcsár ezt a marhaextempozizációt se nevetni valónak, sem pedig állatismeiei értekezésre alkalmasnak. Azok olyan lamentálást vittek véghez, mint a kárvallott cigány.

Az öreg révész tudott tótul, s megvigasztalá őket.

— Nem kell ugatnyi, atyafiak. Nye styekát! Nem lopta el az a gulyásbojtár a tehenciteket. Rendes ember az. Hiszen ott van a süvege mellett a nagy réz, a két D. V. betűvel, ami nem azt teszi ám, hogy „Dugdel, Veddel”, hanem azt, hogy „Debrecen Városa”. Nem szabad annak a tehenekkel elszökni. Mire visszakerülünk, mind ott lesznek azok egy rakáson az állásban.

Megkeríti azokat a bojtár. Hisz a kutyája is vele ment, az is kiúszott. Majd azután, ha újra beszállítjuk a csordát, a teheneket hármassával össze kell kötözni; a bikát meg a szarvánál fogva a vaskarikához kell kötni, így aztán szépen átjönnek. Csak a révpénzt kell még egyszer megfizetni.

... Jó másfél órába került, amíg a komp a túlsó partra átkelt, amíg kirakodott, meg berakodott, s aztán ismét visszatért az innenső partra.

A hajcsárok futottak a dombon álló révházhoz, s keresték a tehéncsordát.

De biz azt nem látták sehol.

A lókupec azt mondá, hogy a bőszült vadállatok nyargalvást futottak arra a rekettyés felé! utánuk a gulyásbojtár meg a kuvasz kutyája, de csakhamar eltűntek a fűzfák között. Nem tartották azok magukat az országúthoz, hanem szaladtak szélmentében, valamennyinek a szarva a föld felé fordítva, a farka meg fenn a levegőben, mint mikor a marhák *bogárzanak*.

Egy elkésett fazekas, tepsikkel megrakott szekérével jött onnan, Újváros felől, az elregélte, hogy ő már ott valahol a Hortobágyon találkozott egy csorda szarvasmarháival, akik bömbölve loholtak a zámi dombok irányában; utánuk egy lovas legény kutyával. Útba esett a Hortobágy vize, abba beleugráltak, akkor aztán a nagy nádastul nem lehetett többet látni, se csordát, se lovast.

A révészgazda odafordult a két szájtató hajcsárhoz.

— Most kee má ugatnyi atyafiak!

IX.

Az ohati puszta a „cifra ménes” legelője.

A karámtul, a puszta közepéről, egész a kerek égaljáig nem látni mást, mint legelő lovat. Van ott mindenféle színű, amilyent csak a magyar nyelv gazdagsága képes kifejezni: pej,

szürke, fekete, hóka, kesely, almás, babos, szeplős, rézderes, vasderes, sárga, fakó, még fehér is (ami ritkaság fiatal csikóban). Bizonyosan ezért a tarka vegyületért híják „cifra” ménesnek. A „nemes” ménes megint más! Ott csak egyfajta, egyszínű ló van.

Debrecen városa valamennyi lótartó gazdájának a kancái mind ide vannak kicsapva. Nem is látnak azok istállót télen, nyáron; csak a szaporulatról számol be évenként egyszer a számadócsikós.

Itt növekednek fel azok a jó homokjáró lovak, amikért messze földről eljönnek vásárra, mert nem minden ló válik be a homokos úton, a hegyi ló kiáll, ha az alföldi utat megkósolja.

Egyes csoportokban szétszórva látni őket a vezérmén körül, szorgalmasan legelészve. A ló mindig eszik. Azt mondják a diákos emberek, hogy még Jupiter átkozta meg a lovat, mikor Minerva megteremtette, azzal az áttokkal, hogy mindig egyék, soha jól ne lakják.

Négy-öt csikósbojtár őrzi lóháton az ezernyi szilaj paripát, karikás ostorral térítve meg az elkalandozókat.

A tanyán minden azonmódon van, ahogy a gulyánál, a karám, a vasaló, a szélfogó és a csordakút: csakhogy itt nincsen se taligás, se árva tőzeg, se őriző komondor, a szilaj mén nem tűri a kutyaajt maga körül, akár kuvasz, akár farkas: agyonrúgja.

Mikor a dél közeledik, a szerteszét legelésző csoportok kezdenek a nagy kút felé húzódni.

Két szekér közeledik a karám felé a hortobágyi nagy híd felől.

A számadó csikós, tömzsi, vállas, csontos öreg ember, szeme elé tartva a tenyerét ernyőnek, messziről ráismer a jövevényekre — a lovaikról.

— Az a Kádár Mihály uram, az egyik, a másik meg a Pelikán kupec. — Tudtam előre, hogy ma megtisztelnék, amint a kalendáriumba benéztem.

— Hát az is meg van írva a kalendáriumban? — kérdi kötekedve a Sándor bojtár.

— Meg hát, szógám. Benne van a Csáthy uram kalendáriumban minden; nem hiába épített őkegyelme ABC-bül csárdát. Vasárnap lesz ónodi baromvásár; oda a Pelikánnak lovakat kell vinni.

Helyes volt az asztronómia. Csakugyan a lovak végett jöttek. Kádár Mihály uram az eladó, Pelikán Samu pedig a vevő.

Kádár Mihály uramat bizonyosan mindnyájan ismerjük. Szép kerek képű, kisodrott bajuszú, mosolygós ábrázatú férfiú, középen kidomborodó termettel; egyébként pedig zsinóros dolmányban, sarkantyús csizmában, kerek, pörge kalap a fején, vékony, hosszú pálcika a kezében, felyül kifaragott madárfej-jel. Övé az egyik csapat ló ottan a tocsogó mellett, elől a sárga csődörrel.

A Pelikán Samu pedig egy csontos termetű férfiú, erősen görbe orral, hosszú bajusszal, szakállal, a háta és a két lábszára kissé hajlott a folytonos ló-kipróbálástól. Magas karimájú túri süveget visel darutollal, kockás mellényt, kurta janklit és ánginét bugyogót, hosszú szárú csizmákba húzva, a szivartárcája az oldalzsebébe dugva, kezében hosszú nyélre tekert lovagkorbács.

Az urak, leszállva a szekereikből, odasétáltak a karámhoz, ahol a számadó várt reájuk, azzal paroláztak; mire a számadó kiadá a rendeletet a bojtároknak, s azzal megindultak a ménés felé.

Két bojtár lóháton hatalmas ostorkongatásokkal előre terelte azt a csoport lovat mely közé a Kádár Mihály uram tulajdona is el volt keveredve. Lehetett valami kétszáz szilaj csikó: olyan, akihez még ember nem nyúlt soha.

Amíg a két bojtár karéjban kergette hosszú sorba elnyújtva a ménést a szakértő bizottság elé, a lókupec rámutatott a gye-
pen álló bojtárnak egy vágatató sárgára, mely tetszését megnyerte.

— Ezt szeretném.

Arra a Decsi Sándor, szűrét, dolmányát levetve, jobb kezébe fogta az összegöngyöltített pányvát, annak a végét a balkezére csavarva, eléje ment a vágatva közeledő ménesnek. Villámgyorsan veté ki a hosszú kötelet a kipécézett kanca felé, s a hurok karikája, matematikai pontossággal talált annak a nyakába, s egyszerre ráfojtódott. A többi paripák nyerítve rohantak odább, az elfogott ott maradt. Hánykódott, rugdalt, ágaskodott, de hasztalan. Az az egy ember úgy tartá fogva a pányvával, mintha ércből volna öntve. Lobogós ingujja végigcsúszott a karjain, olyan volt, mint azok az ógörög, vagy római szobrok: a lószelídítők. Egyik kezével a másik után odahúzta a meghurkolt paripát, minden ellenszegülés dacára: egészen oda magához. Annak már ki voltak dülledve a szemei, az orrlyukai tágultak, hörgött, ha lélekzett. Akkor azután a bojtár átölelte a ló nyakát, valamit sugdosott a fülébe, leoldotta a nyakáról a hurkot, s arra a szilaj állat olyan szelíd lett, mint a bárány: készséggel engedte a kötőféket a szájába és a fejére illeszteni; mindjárt odakötötték a lókupec szekérének saroglyájához, aki nem késett egy darab sós kenyérral kínálni meg az áldozatát.

S ez az erőmutatvány még háromszor ismétlődött; a Sándor bojtár egyszer sem téveszté el a dolgát. Csupán a negyediknél esett meg, hogy a hurok nagyon tágra volt eresztve, s az elfogott kancának egész a szűgyéig csúszott le; annálfogva az, nem lévén fojtogatva, nem adta meg magát olyan olcsón; sőt inkább elkezdett rúgkapálni, ficáncolni, s nagy darabon maga után hurcolta a pányvánál fogva a csikóst; de ez utoljára mégiscsak erőt vett rajta, s odavezeté a megfélemezett vadállatot az urakhoz.

— Hát bizony szebb multság ez, mint a karambolpárti a Bikában! — mondá Pelikán Samu Kádár Mihály uramhoz fordulva.

— Nincs ám ennek egyéb dolga — mondá rá a derék cívis.

A lókupec elővette a szivartárcáját, s megkínálta egy szivarral a bojtárt.

Decsi Sándor vett belőle, s elserkentve a masinát, rágyújtott és fújta a füstöt.

A négy remondát elosztották a vásárló kocsija mellé. Kettő a saroglyához, harmadik a nyerges mellé, negyedik a rudas oldalához.

— Bizony, barátom, maga hatalmas egy legény — monda Pelikán uram, maga is szivarra gyújtva a Sándor bojtár tüzénél.

— Hát még ha beteg nem lett volna . . . dörmögé a vén számadó csikós.

— Nem voltam én beteg! — hengegett a bojtár, a fejét dacosan felhánnya.

— Hát mi a fránya voltál? Mikor három napig ott feküdt az ember a mátai ispitályban?

— Nem feküdt az ember az ispitályban. Hisz az a *lovaknak való!*

— Hát mit csinált az ember?

— Hát be volt rúgva az ember, — ahogy dukált.

Az öreg számadó végigsodorintotta a bajuszát, s meglegedett bosszankodással dörmögé:

— Ilyen ez a betyárnép! — Dehogy árulná el, hogy valami baja esett, a világért!

Ekkor aztán a fizetésre került a sor.

A négy fiatal lónak az árába nyolcszáz forintban alkudtak meg.

Pelikán uram előhúzott a belső zsebéből egy négyrét összehajtott darab flisléder bőrt (ez volt a tárca), s az abban levő nagy csomó papiros közül kikeresett egyet. Nem volt ott bankó egy csepp sem; mert az csupa merő váltó volt: üres és kitöltött.

— Én pénzt sohasem hordok magammal, csak váltókat — rebege a kupec. — Ezeket hiába rabolnák el tőlem: a tolvaj csak magát tenné vele szerencsétlenné. Én ezzel fizetek.

— Én meg elfogadom — hagyá helyben Kádár Mihály uram. — Pelikán uram aláírása készpénz.

Írószerszám is volt Pelikán úrral. Bugyogó zsebben a srófra járó kalamáris, csizmaszárban a kalamus.

— Mindjárt lesz itt íróasztal is — mondá Pelikán.

— Hozza ide, tisztelt bojtár úr, a paripáját, ha meg nem sérteném vele!

A Decsi Sándor lovának a nyergén alkalmasan ki lehetett tölteni a váltó-úrlapot. A bojtár figyelemmel nézte ezt a munkát.

De nemcsak a bojtár nézte, hanem a lovak is. Ugyanazok a szilaj csikók, akiket négyszer megzavartak, akik közül négyet kötéllel kifogtak, mint a kíváncsi gyermekek sereglettek össze, legkisebb félelem nélkül a társaság körül. (Igaz, hogy Kádár uram debreceni pereccel traktálta őket.) Egy almáspej csikó éppen a kupec vállára tette a fejét, úgy bámult rajta keresztül. Persze egyikük sem látott még váltó-úrlapot kitölteni.

Valószínű, hogy mindnyájuk hallgatag beleegyezésével tette meg Decsi Sándor a maga észrevételét.

— Miért tetszett az úrnak arra a papirosra írni, hogy nyolc-száztizenkét forint és 18 krajcár, holott csak 800-ban alkudta ki a lovakat?

— Hát az azért van, tisztelt bojtár úr, hogy én az áru átvételénél rögtön készpénzzel tartozom fizetni. Mármost nagyon tisztelt Kádár Mihály nagyuram ennek a váltónak a hátrára odairja a nevét, s ezáltal ennek a váltónak „forgatójává” lesz; akkor mindjárt holnap reggel beviszi ezt a takarékpénztárba: ott kifizetik neki a nyolcszáz forintját, de lehúzzák belőle a 12 frt 18 krt, mint kamatot, s azért én csak három hónap múlva adom meg a pénzt, addig használom.

— S ha Pelikán úr nem fizet a takarékpénztárnál?

— Hát akkor a pénzt Kádár Mihály nagyuramon veszik meg. Azért van nekem hitelem.

— Mármost értem. Hát erre jó a váltó.

— Hát maga sohasem látott még váltót, tisztelt bojtár úr?
Decsi Sándor nagyot nevetett erre. Úgy villogott a szép fehér fogsora nevetés közben.

— Csikósbojtár! Aztán váltó!

— Lásza: a tisztelt pajtása, a Lacza Ferenc, különb gavallér: pedig az csak gulyásbojtár. Az már tudja, hogy mire jó a váltó. Nálam van éppen egy ilyen hosszú papirosa, ha meg akarja látni.

S kikereste a paksamétábul, odatartotta a Sándor szeme elé; majd a kezébe is adta.

Tíz forintról szólt a levél.

A bojtár bámulva kérdezé.

— Hát aztán hogy került Pelikán úr ismeretségbe a gulyásbojtárral? 'sz úgy tudom, hogy nem kereskedik tehennel.

— Nem az enyém a szerencse, hanem a feleségemé. Tetszik tudni, az asszonyomnak van egy kis ötvösüzlete, amit a maga számlájára folytat: én nem ártom bele magamat. Egy pár hónappal ezelőtt hozzá jön a tisztelt Lacza Ferkó úr, s odához egy pár ezüst fülönfüggőt, hogy azt futtassa meg arannyal, de jó erősen.

Míntha a darázs csípte volna meg a Sándort erre a szóra.

— Ezüst függőt?

— Az ám: szép filigránmunka ezüst függőt. Tíz forintba lett kialakudva az aranyozás. Meg is kapta, el is vitte. Bizonyosan nem a maga használatára vette. Pénze nem volt; hát azt a váltót hagyta ott érte: Dömötör-napkor majd beváltja.

— Ezt a váltót?

A Decsi Sándornak a szemei kimeredtek, az orrcimpái tágultak; olyan vigyori arcot csinált, hogy az ember azt hitte volna, hogy nevet, de a két kezében reszketett a váltó. Vissza sem ereszté; olyan erősen fogta.

— Ha olyan nagyon tetszik magának az a váltó, hát odadom borraavaló fejében — mondá Pelikán uram nagylelkű raptusában.

— De uram! Ez sok borralónak. Tíz forint.

— Hát magának persze hogy sok pénz a tíz forint. Én sem vagyok olyan tökkelütött fejű, hogy tíz forintjával dobáljam a borralókat minden lóvásárlásnál; hanem, hogy az igazat megmondjam, szeretnék ettől a váltótól valami jó titulus alatt elugrani: mint ahogy az egyszeri csizmadia elugrotta a szőlőjét.

— Valami hamisság volna talán ebben a levélben?

— Nincs bíz abban semmiféle hamisság. Inkább nagyon is nagy az igazság. Hát majd én megmagyarázom: tessék ide-nézni. Itt, ahol ez a sor áll: T. c. Lacza Ferenc úrnak. Utána következik: „lakása” — azután: „fizetendő” — Hát ide mind a két helyre azt kellett volna írni, hogy „Debrecen”-ben. — Hát a feleségem, az ostoba asszony, ahelyett azt írta oda: „Hortobágyon”. — Hát ez valósággal igaz. — A Lacza Ferenc úr a Hortobágyon lakik. S bár legalább a hortobágyi csárdát írta volna oda: azt tudom, hogy hol van; de hogy induljak én el ezzel a váltóval keresni a Hortobágyon a zámi pusztá utcát, a numero nemtudomhány gulyás karámot, s kockáztassam, hogy a komondorok a bugyogómat megszabdalják? — Jaj de sok veszekedésem volt nekem emiatt az asszonnyal. Legalább most azt mondhatom neki, hogy száz percent nyereséggel adtam túl a váltón, s nem lesz több ungorkodásunk emiatt. Hát csak fogadja el, tisztelt bojtár úr. Maga meg tudja venni a gulyásbojtár úron a tíz flórest; mert maga nem fél se őtőle, se a kutyájától.

— Köszönöm, uram! Nagyon köszönöm.

A bojtár összehajtotta a váltót, s eltette a dolmánya zsebébe.

— A legény ugyan nagy elismeréssel adózik a tíz forint borralóért — sűgá Kádár Mihály uram a számadó csikósnak.

— A nagylelkűség megtermi gyümölcsét.

(Kádár Mihály uram hírlapokat olvasott férfiú volt: járatta a Vasárnapi Újságot és a Politikai Újdonságokat; annálfogva választékos stílusban beszélt.)

— Nem igen oda *vergál* bíz annak az öröme — dörmögé

vissza a számadó csikós. — Hisz a Sándor is tudja jól, hogy a Lacza Ferkó elment már nagy kondícióba Morvaországba, még a múlt pénteken: azt sohase látja többet, se ama gyöngye tíz forintokat. Hanem hogy a függőkre nézve van tisztában. Mer hát leányféle van itt a *saraglyában*.

Kádár uram a szája elé tette a pálcikája madárfejét.

— Hüh! Ez már nagyot változtat a tények logikáján.

— Mert hát, tetszik tudni, ez a fiú nekem keresztfiam. Szeretem a kölyköt nagyon. Senki úgy nem tud bántani a ménessel, mint ez a legény. El is követtem mindent, hogy a katonaságbul kiszabadítsam. Az a másik, a Ferkó, az meg az én komámnak, a gulyásszámadónak a keresztfia. Az is igen derék legény volna. Mind a ketten jó pajtások is volnának. Ha az ördög, vagy nem tudom miféle szellet azt a sárgakéjú hajadont közéjük nem dobta volna. Most amiatt ezek egymást meg akarják enni. Jó szerencse, hogy a komám azt a trafikát kifundálta, hogy a Ferkót elküldje Morvaországba egy herceghez számadó gulyásnak. Így aztán helyreáll a békesség megint a Hortobágyon.

— No ez valóban a leghelyesebb Columbus tojása az Ariadne fonalából való kibontakozásra.

A Decsi Sándor vette észre a sűgás-bűgásból, hogy őróla foly a beszéd. A magyarnak nem természete a hallgatódzás. Kitért előle. Elhajtotta a ménest az itatóhoz, ahol már a többi falkák is összegyűltek. Ott aztán volt dolga elég. Őt bojtár volt, három kútgém, ezerötven ló. Minden bojtárnak kétszázötven kellett a kútgémet lehajtani, a vedret megmeríteni, a kútostort felhajtani, a vályút megtölteni. Ez az ő mindennapi multságuk — napjában háromszor ismételve. Nem panaszkodhatnak, hogy nincs elég kommóciójuk.

De a Decsi Sándoron nem lehetett semmit észrevenni. Olyan jó kedve volt, hogy madarat lehetett volna fogatni vele. Egész nap fütyült, danolt. Zengett a sík pusztá a kedvenc nótájatul.

„Azért, hogy én szegény vagyok,
Fekete hat lovon járok;
Fekete hat lovam karcsú:
Magam vagyok nyalka fattyú!”

A második meg a harmadik bojtár utánaénekelte a nótát; betelt vele az egész ohati pusztá. Még másnap is olyan jó kedve volt, reggeltől napestig; azt szokták mondani: *olyan nagy kedve van, mint aki vesztit érzi.*

Naplemente után aztán éjjeli szállásaikra terelték a méneseiket, mind valamennyit a karám közelébe, ahol reggelig együtt maradnak.

A szolgálgyerek ezalatt meghozta a hátán a közeli nádasból a *csereklyét* (ami összegázolt nádat jelent). Ebből rakják meg estenden a csikósok a pásztortüzet; ezzel melegítik fel a vacsorát a vasalóban. S a csikós estebédje egészen másforma, mint a gulyásé. Szó sincs ott *eltévedt* malacról, toklyóról, amiről a teátrista csikósok beszélnek: hisz a sertéskondák, juhnyájak túl a Hortobágy vizein legelnek, a csikósnak napi járót kellene megtenni, ha malacot, bárányt akarna *suvasztani*. Aztán döghúsból elrakott tokány se terem itt, amit a gulyás úgy emleget. A csikós számára a számadó felesége főz benn a városban egész hétre valót. S az úri eledel; akárki melléülhet: „Fehér ecetes, — Kaszás lé. — Kálvinista mennyország. — Töltött káposzta. — Espékes”. Mind az öt bojtár együtt vacsorál a számadóval, s a szolgálgegyéről sem feledkeznek meg.

A ménés sem úgy tesz, ahogy a gulya napleáldozás után, ahol a szarvas barom, amint megittatták, egy csomóban mind letelepedik s hozzáfog a kérődzéshez; a ló nem ilyen filozófus; az még beleharap az éjszakába is, s amíg csak a hold világít, folyvást ropogtatja a füvet.

A Decsi Sándornak ma cifra jó kedve van.

Azt kérdi a számadótól a vacsorához világító őrűz mellett:

— Ugyan édes körösztapám uram, hogyan van az, hogy a ló egész nap tud enni, még éjszaka is mindig készen van rá?

Már énnekem, ha csupa marcafánkkal volna is tele a mező, mégse lenne kedvem egész nap *töltekezni*.

Az öreg számadó még egy nyaláb nádat vetett a hamvadó tűzre.

— Hát elmondom szógám, de ki ne nevessetek érte. Mer ez régi mese. Még abbul az időbül való, amikor a diákok háromszegletű kalapban jártak. Egy ilyen tintás tenyerűtől hallottam: az ő lelke szenvedjen érte, ha nem igazat mondott. — Hát úgy volt az, hogy volt egyszer egy híres szent, akit Mártonnak hittak; most is megvan még, csak hogy nem jár a Hortobágyra. Hogy magyar szent volt, abból bizonyos, hogy mindig lovon járt. — Volt azután itt a Hortobágyon egy király, akit Mén-Marótnak hittak. Azért volt pedig ez a neve, hogy el tudta csalni Szent Márton alól azt a „mént”, akin az a világon szerteszét járt. Itt tartotta szent Mártont magánál vendégül, s a lovát bekötötte az akolba. — Egyszer aztán szent Márton odább akart utazni korán reggel, s azt mondta a királynak: „No már most add ide a lovamat, hadd megyek odább”. A király azt mondta neki: „Nem lehet, mert a ló most eszik.” Szent Márton várt délig, akkor esmét követelte a lovát. — „Most nem lehet — szólt a király —, mert a ló éppen eszik.” — Szent Márton csak várt alkonyatig, s akkor megint megsürgette a lova miatt a királyt: „Bizony mondom, nem adhatom, mert a lovad most is eszik!” — Ekkor aztán megharagudott Szent Márton, földhöz csapta a kis könyvét, elkáromította a királyt is, meg a lovát is. „No hát ragadjon hozzá a nevedhez a *mén*, hogy soha el ne válhass tőle! mindig együtt nevezzenek vele; az a ló pedig legyen arra elátkozva, hogy mindig egyék egész naphosszant és soha se legyen jóllakva.” — Ezóta van az, hogy a ló egész nap legel, mégsem lát soha eleget. — Énnekem így mondták; aki nem hiszi, menjen el a „hiszem-piszem” ormára, ott talál egy vak lovat, attul kérdezze meg: az majd jobban elmondja, mert maga is ott volt.

A bojtárok megköszönték a szép mesét. S aztán ki-ki sietett a maga lovát fölkeresni, s a csendes csillagos éjszakában elbaktatni a maga ménéséhez.

X.

Gyönyörű szép tavaszi este volt; az esthajnal alig akart megválni az égtől, amíg aztán magára húzta éjszakai takarónak a szép patyolat ködöket, amik körülakargatták a földhatárt.

Az újhold sarlója ott köszörülte már magát a zámi halomhoz, fölötte ragyogott a szeretők csillaga: az a korán fekvő, korán kelő csillag.

A csikósbojtár a maga ménésétől egy jó futásnyira kikereste magának az éjjeli fekhelyét, ott leszedte a lováról a nyeret takaróstul, kivette a kantárt a fejéből, s azt a letűzött botjára akasztotta; a pokrócot felyül tette a nyeregpre: az a vánkos, szűre a takaró.

Elébb azonban a vacsorátul megmaradt kenyerét falatokra aprózva, a tenyeréből odaadá a lovának.

— No már most te is mehetsz legelni, *Vidám* lovacskám. Bezzeg te nem eszel egész nap, mint a többi lovak. Te mindig nyereg alatt vagy. S még azt akarnák az urak, hogy mikor egész nap nyargaltattalak, akkor fogjalak a masinába, s hajtsalak kutat húzni! No, arra várjanak. Azt hiszik: a ló is olyan kutya, mint az ember?

Aztán megtörölgette szépen a ló szemeit a lobogós ingujjával.

— No hát keress jó füvet magadnak, aztán messze ne menj; mikor a hold lemegy, aztán meg az a fényes csillag, akkor visszajöjj ide. Látod, én nem kötlek pányvára, mint a gulyás, nem teszlek békóba, mint a paraszt. Elég, ha azt mondom, „icca, *Vidám* lovam!” — egybe itt vagy.

Megértette, hogyne értette volna? Amint a nyergétől, zablájától megszabadult, nagyot ugrott a ló, felhányta a hátulsó

lábait, aztán földhöz vágta magát, kettőt—hármat hentergőzött a hátán, az ég felé kalimpálva a négy lábával, aztán gyorsan csülökre kapott megint; nagyot rázkodott, egyet nyerített, s nagy röhögve nekiindult a timpós pázsitnak, hosszú farkával védelmezve magát a dongó éjjeli bogarak ellen.

A csikós pedig végiheveredett a fekhelyén, a pázsitos földön.

Fölséges egy ágy! Párnája az egész kerek pusztá, szuperlátja a csillagos égbolt.

Kész éjszaka van már. De azért a föld, mint a csintalan rossz gyermek, nem akar még aludni. Nem alhatnék. Mindenféle nesz van. S ez mind olyan titokteljes. Harangszó nem hallik ide a városból, se kutyaugatás a gulyáskarámból, olyan messze van ide minden. A közel nádasban a bölömbika bűg, mint valami elvadult lélek; a mocsárok fülemüléje, a nádiveréb rikongat, cserreget; mellé ezernyi béka csinálja a kórust; közbe kelepel a Hortobágy malmának egyhangú *pitléje*. Fenn a magas égben panaszhang, búcsúvétel hangja kiáltoz alá: vándor ludak, darvak szállnak rendes sorban; alig látni őket a csillagos égen. Egy-egy sűrű gomoly szúnyog keveredik fel, s végighúz a légben: az is olyan hang, mint a kísértetzengés. Közbe-közbehangzik egy-egy lónyerítés.

Máskor olyan jó alvó voltál, szegény csikósbojtár, amint a fejedet letetted a nyeregbe, mindjárt elaludtál: most meg csak úgy nézed a sötétkék eget, s szólítgatod a csillagokat, ahogy megtanított a neveikre a vén körösztapád. Ott az ég közepén a „göncöl térítője”, aki sohse mozdul a helyéből; amott az a páros a „bojtár kettőse”, az a színe-váltogató az „árvaleány pillantása”. Ez a fényes ott az ég alján a „kaszás csillag”, de még fényesebb a „bujdosók lámpása”. Az a három ott a „három király csillaga” — egy csoportban a „hetevény csillaga”, s az, aki most mindjárt leszáll a sűrű ködbe, a „mennyország ablaka”.

Mi haszna neki a csillagokat nézni, ha nem tud velük beszélni? Valami nagy teher úgy nyomja a szívét, valami nagy

sebben úgy vérzik a lelke! Tán ha kiönthetné azt a nagy keserűséget, ha elpanaszolhatná, megkönnyebülne utána. De amilyen nagy a pusztja, olyan üres!

A fényes csillag is leszállt, a hold is alámerült; a paripa abbahagyta a legelést, s visszajött a gazdájához. Szép csendesen léptetve jött, mintha félne, hogy fölkelti, s a nyakát előre nyújtva, úgy vizsgálta lesunyt fejjel, hogy alszik-e?

— Idejöhetsz, kedves lovam. Nem alszom még.

Erre a mén vidáman röhögni kezdett, s aztán maga is leheveredett a gyepre, oda a gazdája mellé; de csak úgy a csülkeire.

A bojtár feltápáskodott, könyökére támasztva az arcát.

Volt már hát, akivel beszéljen. Egy lelkes állat.

— Látod? Látod? — kedves lovam „Vidám”. Ilyen a leány! Kívül arany, belül ezüst. Mikor igazat mond, annak is fele hazugság; mikor hazudik, annak is fele igaz . . . Sohasem tanulja azt ki senki . . . Te tudod, hogy milyen nagyon szerettem? . . . Hányszor megvéreztem az oldaladat a sarkantyúval, csak hogy hamarább odavígy hozzá! . . . Hányszor hagytalak kikötve a kapuja előtt, hóban, sárban, csikorgó időben, forró napsütésben, te kedves, jó lovam! Terád nem gondoltam, csak őtet szerettem.

A mén csak úgy befelé nevetett magában, hogyne tudná ő mindezt? A biz úgy volt.

— Azt is tudod, hogy ő mennyire szeretett engem! . . . Rózsákat tűzködött a füled mellé, pántlikába fonta a sörényedet, cukros kaláccsal etetett a tenyeréből . . . Hányszor visszahúzott az ölelésével, mikor már a nyeregben ültem? meg-meg átölelte a nyakadat, hogy még ott marasszon.

A paripa csendes hhhmmel dörmögött e szóra . . . Bizony azt tette.

— Amíg ez az átkozott betyár oda nem fért hozzá, s el nem lopta a szívének felét! Lopta volna el hát egészen! Tartotta volna meg magának! Vitte volna el világgá! Ne hagyta volna itt félig idvességnek, félig kárhozatnak.

A mén bizonyosan vigasztalni akarta, mikor a fejét odatette a gazdája térdére.

A csikós elbúsultan dörmögé:

— Verje meg az Isten, veretlen ne hagyja, ki a más rózsáját magának szakasztja! Mert ha én megverem, tudom, hogy még az anyja is megsiratja.

A paripa a farkával csapkodta a földet; őrá is átszállt a gazdája haragos indulatja.

— De hát hogy verem meg? Hiszen elbujdosott már az ópe-renciára. Nem vagy te tátos, hogy hetedhét országon utána-repülhess velem: csak itt maradsz velem az én nagy bánatom-ban.

Hát bíz ezen az állapoton a mén sem tudott változtatni. Megnyugvását a nehéz sorsban azzal fejezte ki, hogy végig-feküdt a földön, s a nyakát is elnyújtá a nagy fejével.

A bojtár nem akarta megengedni, hogy a paripája még álomnak adja a fejét; még volt vele beszélni valója.

Egy cuppogatas a szájjal, olyanforma, mintha csók volna, felserkenti a mént.

— Ne aludjál még ... Én sem alszom ... Majd lesz idő, amikor nagyot pihenünk ... Addig is együtt maradunk ... Sohasem hagy el többet a gazdád ... Meg nem válnék tőled, ha akkora aranyat kínálnának érted, amekkora magad vagy ... Te egyetlen hűséges állatom ... Tán nem tudom, hogyan segítettél a földről fölemelgetni a doktornak, a mándlimnál fogva, mikor ott hevertem a pusztán dögrováson, hogy már a sasok vijjongtak körülöttem? — Megfogtad a ruhám a fogaddal, úgy emelgettél. Így ni! ... Úgy-e tudod? ... Te kedves jószágom! ... Ne félj, nem megyünk át többet a hortobágyi hídon: — nem térünk be többet a hortobágyi csárdába! ... Megesküszöm itt most a csillagos égre, hogy soha, de sohádon-soha be nem lépek azon a küszöbön, ahol az a leány lakik! ... Ne ragyogjanak rám ezek a csillagok többet, ha a szavamat megszegem ...

Ennél az egy szónál a mén is felállt a két első lábára; úgy ült, mint a kutyák szoktak, a hátulján.

— Azért ne félj, nem vénülünk itt meg . . . — folytatá a csikós. — Nem gázoljuk mindig ezt a mezőt . . . Mikor kicsi gyerek voltam, akkor láttam én lobogni szép, háromszínű zászlókat — utánuk robogni nyalka huszárokat . . . Irigyletem őket . . . Azután láttam sebben elhullani nyalka huszárokat, sárba legázolni szép színű zászlókat . . . Nem lesz ez mindig így! . . . Majd eljön a napja, kivesszük az eszterhaj alól azt a régi zászlót, utána eredünk jó, ifjú legények: megtörjük a csontját a gonosz kozáknak . . . Odajössz majd velem, úgy-e, édes lovam: trombitaszó után.

Míntha már hallaná azt a trombitaszót, felugrott a mén, s az első lábával vágta a pázsitot, sörényét felborzolta, fejét fölemelte, s úgy nyertett bele a csendes éjszakába. Valamennyi ménlő a pusztán, mint a tábori őrszemek, visszanyertett a szavára.

— Ott végezzük el majd ezt a dolgot! . . . Ott meggyógyul a keserűségünk: nem könnyhullatással! . . . Nem a hűtelen leánynak mérges poharától, mérgesebb csókjától, hanem becsületes ellenség kardjától romlik el a testem. S aztán, mikor ott fogok majd fekünni a véres csatamezőn, te ott maradsz nálam, s vigyázol fölöttem, amíg értem jönnek, hogy eltemeszenek.

S mintha ki akarná próbálni a lova hűségét, úgy tett a legény, mintha már meg volna halva: elveté magát hanyatt a földre, két kezét elnyújtva mereventen.

A paripa csak nézte egy ideig; aztán hogy látta, hogy a gazdája nem mozdul, odalépett hozzá, hátrasunyva a két fülét, s elkezdte az orrával taszigálni a vállát; s hogy az arra sem mozdult meg, iramban körülfutkosta. Hogy még a dobogásra sem ébredt föl, odaállt melléje, s a nyakába csatolt szűrét megfogva a fogával, annál fogva kezdte azt emelgetni, míg

utoljára a csikós elhagyta a tréfát, felnyitá a szemeit, s átnyalábolta a mén nyakát mind a két karjával.

— Te vagy az én egyetlen hű társam.

S a mén valósággal nevetett: felhúzta az ínyét a fogáru, úgy fejezte ki a maga örömet, s aztán elkezdett táncolni, ficáncolni, mint valami kis csikó, afölötti örömeiben, hogy csak tréfa volt ez a meghalás. Utoljára aztán leveté magát a földre s végignyúlt. Már most hát ő is megtréfálja a gazdáját: ő tesz úgy, mintha meg volna halva.

Beszélhetett aztán neki a bojtár, cuppogathatott a szájával: a ló meg sem moccan.

A bojtár aztán odatette a fejét a ló nyakára: olyan volt az neki, mint egy vánkos. A mén felemelte a fejét: látta, hogy a gazdája alszik, meg sem moccan volna hajnalhasadásig.

Még tán akkor sem mozdult volna meg a paripa, ha valamit neszt nem fogott volna.

De elébb egy hangos horkantással ébreszté fel a gazdáját.

A bojtár felugrott fektéből. Azután a ló is felállt.

Hajnalodott már: keleten sárgult az ég alja.

A távol ködös fényében egy közeledő lónak az árnyképe volt látható. Nem ült rajta senki. Ezt érezte meg a csikós lova.

Ez valami bintag ló. Valahonnan a gulyáskarámokból szabadulhatott el. Tavaszkor rájuk jön az indulat, hogy megunják a magányos életet ott az ökrök országában, s ha elszabadulhatnak a pányváru, futnak a szimat után a legközelebbi ménesig. Ott aztán összerugdalkoznak a kancáikat féltő ménekkel, ami ezeknek a kárával végződik: mert ezek nincsenek *megvasalva*.

Azért a bitang mént el kell fogni a csikósbojtárnak.

Hirtelen felkantározta a lovát, hátára dobta a nyeret, s a pányvát a keze ügyébe készítve, eléje vágatott a gazdátlan lónak.

De nem kellett annak az elfogdosásához semmi pányva. Amint közelebb ért, egyenesen oda tartott a csikós felé, s ör-

vendő nyerítést hallatott, amit a csikós paripája is viszonzott. Ezek ösmerősök.

— Miféle csudabuda ez? — dörmögé a bojtár. — Hisz ez szakasztott olyan paripa, mint a Ferkó hóka csődöre! Hol jár az már Morvaország felé!

Még jobban elbámult, mikor a két ló egymással összetalálkozva, röhögéssel üdvözlé egymást, s enyelgésül egymásnak a szügyéhez kapkodott.

— Ez valósággal a Ferkó hóka lova! Ott van a billog a tomporán: L. F. — S nagyobb igazságért mellette a patkórúgás hegedése, ami csikó korában érte.

A paripa magával hozta a pányvakötelet, a cövekkel együtt, amit a földből kirántott.

— Hogy jösz te a Hortobágyra, hóka?

A bitang ló könnyedén el hagyta magát fogni a fején maradt kötélnél fogva.

— Hogy jöttél vissza, te hóka? Hol van a gazdád? — szólt hozzá a csikós.

De ez a mén bizony nem állt vele szóba, ez nem értette az ő szavát. Mit is tudna az olyan ló, aki ökrök társaságában tölti el az életét?

A csikós elvezette az elfogott paripát a korlátrekesztékhez, s oda bezárta a sorompóval.

Azután jelentést tett az esetről a számadónak.

Mire a nap felhágott az égre, erre a titokra is megderült a világosság.

A zámi puszta felől szaladt nagy loholva a taligás fiú. Süveg sem volt a fején, úgy sietett.

Messziről megismerte a Decsi Sándort; egyenesen őfeléje tartott.

— Csés jó reggelt kívánok, Sándor bácsi! Nem jött ide a hóka?

— De bíz idejött. Hát hogy szalajtottátok el?

— Rájött a bolondja. Egész nap nyerített. Mikor vakarni akartam, majd kiverte a szemem a farkával; éjjel azután elszabadult a pányvával együtt, azóta mindig szaladok utána.

— Hát a gazdája há lett?

— A még alszik: nagyon beléfáradt a hajcihőbe.

— Miféle hajcihőbe?

— Hát ami harmadnapja történt. Nem hallotta még Sándor bácsi? A polgári révnél megbomlottak a tehenek, akiket a morva uraság összevett; egyszerre csak *lelket láttak, szelet fogtak*, mind kiugráltak a kompbul, bikástul, s egyenest hazaszaladtak a zámi tanyára; a bojtár nem bírta őket megfordítani; maga is visszajött velük.

— Hát a Lacza Ferkó most itthon van?

— De kicsi híja, hogy agyon nem csapta a számadó gulyás. No még olyan cifrán nem hallottam káromkodni a számadót, mint mikor a tehénfalka csak berohant estefelé a pusztára, utána a Ferkó bácsi. Csak úgy szakadt a tajték a lovárul. A bikának meg az orrán jött ki a vér. Ej, de volt kelete az akasztófacifrázónak meg a kutyafogantattának. A botot is felemelte a bojtárra háromszor a gazda; csak úgy suhogott a levegőben: de azért csak nem ütött rá.

— Hát aztán a Ferkó mit mondott?

— Nem mondott az egyebet, mint hogy ő nem tehet róla, ha a barmok megbomlottak. — „Bizonyosan valami babonát csináltál velük, akasztófa!” — azt mondta a gazda. — „Már minek csináltam volna?” — „Hát annak, hogy elébb te magad bolondultál meg; neked is beadott valami netrebulyát az a sárga rózsza, mint a Decsi Sándornak!” — Ekkor aztán a Sándor bácsirul kezdtek el beszélgetni; de már azt nem hallottam, hogy mit, mert engem pofon vertek, elkergettek, hogy mit hallgatózom? Nem nekem való a még.

— Hát énrólam is beszéltek? Meg a sárga rózsáról?

— Én nem tudom, mi a szösz az a sárga rózsza? Annyit tudok, hogy mikor múlt pénteken úgy volt, hogy a teheneket

elhajjták, a Ferkó bácsi bement a karámba a tarisznyáját kihozni, hát akkor a szűre ujjából kihúzott egy tarka keszkenőt, abba volt beletakarva egy sárga rózsza, azt sokáig szagolgatta, még a szájához is nyomta, azt hittem, meg akarja enni: azután kihúzta a kalapja bélését, az alá bedugta a sárga rózsát, úgy tette fel a fejére. Ebben lehetett a babona.

A csikós akkorát ütött a botja bunkós végével az útjában álló ökörfarkkóróra, hogy az szertesztét repült.

— Hát má mit vétett keednek az a *királydárda*?

Nem annak volt ez az ütés szánva . . .

— Hát már most mi lesz megint? — kérdezé a legénykétől a csikós.

— Már mint tegnap előkerültek a morva hajcsárok is gyalogsorban. Aztán meghányták-vetették a dolgot a számadóval. Most már majd Tisza-Füred felé fogják hajtani a teheneket; de borjastul valamennyit. A hídról csak nem ugrálnak le. Azt mondják, a borjaikért szaladtak haza. De a Lacza csak úgy nevet magában.

— S megint a Lacza Ferkó fog velük menni?

— Alkalmasint, mert azóta mindig ösztökéli a számadó. De a bojtár nem akar még cihelődni. Azt hajtja, hogy egy-egyhenány nap kell a marháknak, hogy kifűjják magukat a nagy szaladástul: maga is egész nap alszik, mint egy darab fa. Nem tréfa ám a polgári révtül a zámi karámgig nyargalni egy hujjában. Hát még két napot engedett neki a számadó.

— Kettőt? Éppen kettőt? Sok is lesz az!

— Én nem tudom.

— De én tudom. Vagy még több is lesz abból a pihenő nap!

— Jaj sietek, hogy mire feltápászkodik, otthon legyen a hóka lova. Mert mikor a számadó a bojtárt szidja, a bojtár meg rajtam tölti ki a bosszúját. No, de legyenek csak egyszer bojtár, majd nekem is lesz taligásom, akit hátba verjek. Isten megáldja, Sándor bácsi.

— Megáldott már.

A legényke felkapott a hóka hátára, csak úgy a szőrére; kezébe kapta a kötőféket, s a két mezítelen sarkával elkezdte a ló oldalát döngönyözni. — De a hókának nem akaródzott az innen elmenés sehogy: egyre forgott maga körül; mind vissza akart menni a méneshez; utoljára aztán a csikós megszánta, elővette a karikás ostort, jót húzott vele a ló inára, s még utána durrantott kettőt-hármat; arra aztán a csődör sügyébe vágta a fejét, s vágatott ki a sík pusztára, amerre egyenes; a fiúnak elég dolog volt a két markával a sörényében jól megkapaszkodni.

A csikósbojtár helyben volt már a maga dolgával.

— Aztán vidd meg a Lacza Ferkónak, hogy köszönteti a Decsi Sándor! — kiálta a vágató suhanc után; de az már hallotta is, nem is a rábízott izenetet.

XI.

Másnap a csikósbojtár bement a karámba, s azt mondá a számadó gazdának:

— Valami dolgom van, apám uram, kérek szépen egy fél-napi szabadságot ma délutánra. Estére visszakerülök.

— Megadom a szabadságot szógám, de csak azzal a megkötéssel, hogy nem mégy a hortobágyi csárdába. — Tudod már?

— Becsületesem hagyom itt, hogy *be nem teszem a lábamat* a hortobágyi csárdába.

— Akkor meg is tartod.

(Azt elhallgatta a bojtár, hogy „ha csak úgy nem visznek oda *lepedőben*”).

Fülledt meleg délután volt, mikor nekiindult; az égnek olyan színe volt, mint az írók savónak; párával volt teli az egész lég. A délibábnak különös játszó kedve volt ma. A kis

madárcák mind elültek a fűben; egy sem énekelt odafenn. Ellenben a bögöly, dongó meg a sok muszlica annál vesztebb kedvében volt. Emiatt nagyon lassan bandukolt a paripa, mert egyre kapálóznia kellett a hátulsó lábával meg a fejével, hogy a maró szörnyeket elverje magáról. — Azért nem tévesztette el az utat. Pedig a kantár is lazán lógott a csikós kezében. Az ember maga is érzi, hogy valami zivatar közelít.

Egyszercsak elérték a Hortobágy hídját, azt a monumentális remekét az igaz szittyá építészetnek.

— Ohó! — zezett fel a csikós. — Erre nem megyünk rá, édes lovam. Tudod, megfogadtam a csillagos égre, hogy a hortobágyi hídon át nem megyek többet.

De azt nem fogadta meg, hogy a Hortobágy *vizén* át nem fog kelni.

Lekerült hát a malom alá, s ahol a víz sekélyesen elterült, ott gázolt át rajta. Egy kicsit úsztatott is, de az nem vet számot: odáig megszárad rajta a forró naptul a rojtos gatyá.

A hortobágyi csárda felé ügetett.

Itt már sebesebben igyekezett a paripa, vígan nyiharászva.

A csárda udvaráról is hasonló víg nyerítés fogadta; ott volt már kikötve egy akácfához a pajtás: — a hóka.

Tulajdonképpen *udvarról* nem lehet szó a hortobágyi csárdánál, mert annak a nagy székifüves térnek, ami a vendéglőt, meg az istállót, félszert előzi, nincs semmi kerítése; hanem azért mégis udvar az, mert asztal van rá kitéve, s emellett két hosszú lóca: ott iddognak a vendégek a fák alatt.

A csikós leugrott a lováról, s megkötötte azt a kötőféknél fogva a másik akácfához, — nem ahhoz amelyikhez már a hóka volt kötve.

Egy pár hosszú fülű paripa is elmélkedett ott a kertpalánk árnyékában, a kihajló lícium után nyújtogatva a nyakát, amit nem bírt elérni. A lovagjaik ott ültek az akácfa alatt az asztalnál; ebben a rekkenő melegben is nyakukban a kifordított bunda. Ilyenkor az árnyéket tart. Iddogáltak olcsó karcost

zöld klázliból, s danoltak hozzá valami végeszakadatlan pász-tornótát, egyhangú, unalmas danára. Juhász volt mind a kettő: annak a lova a csacsi.

A Decsi Sándor leült a lóca túlsó végére, a furkósbotját végignyújtva az asztalon, s nézte, hogy duzzadnak a látóha-táron azok a fényes fellegek; a föld széle pedig egész sötétkék lesz. Egy helyen sárga oszlop emelkedik fel, az a *szél-anya*.

A két juhász egyre fújta:

„Mikor a juhász bort iszik:
Szölke számár szomorkodik.
Ne szomorkodj, szölke számár,
Majd elmegyünk a nyáj után.”

A csikós megsokallta már a sok gajdolást, odamordult:

— Jó lesz már, Pesta, abbahagyni ezt a jeruzsálem-betlehem nótát, aztán felülni arra szölke számárra, s ellötyögni a nyáj után, mert megázik a bunda.

— Ejnye, de kifordított kedvében van ma a Decsi Sándor.

— De majd még a bőrdet is ki találom fordítani, ha sokat ákáciuskodol velem! — szólt oda a csikós, ingujját könyökig feltúrve. („Jó” annak most minden ember, aki előtte lábat-lankodik.)

A két juhász összeségott. Tudják ők már a pusztai regulát, hogy amely asztalhoz a csikós leül, oda a juhásznak csak enge-delemkérés mellett szabad lekuporodni, s ha azt mondják: — „elmehetsz”, hát takarodni kell.

Az egyik kopogtatott az asztalon a palack fenekével.

— Fizessünk hát! Jön az *idő*!

A kopogtatásra kijött a csárdából a korcsmárosleány.

Úgy tett, mintha meg sem látná egyszerre a csikósbojtárt, csak a két juhással végzett: összeszámította a boraikat; visz-szaadott nekik rézpénzben a kutyanyelveikből, s letörölte utá-nuk az asztalt, ahol elöntötték a bort.

Azok felkaptak a szamaraikra, s csak azután, hogy egész biztonságba helyezték magukat, folytatták a nótát truccosan, nagy kutyafuttában:

„Hat jó kutyám farkas nyomán,
Két bojtárom két oldalán.
Magam megyek a derekán:
Szölke számár a hátulján.”

Csak azután, hogy ezek elkotródtak, szólítá meg a leány a bojtárt.

— No, hát azt sem mondod, hogy „befellegzett!”, kin-csem, galambom?

— Decsi Sándor az én nevem — dörmögé mogorván a bojtár.

— Jól van, méltóságos úr. Pardon, grácia, ha megbántottam! Hát nem tetszik besétálni az ivószobába?

— Köszönöm. Jó nekem idekinn is.

— Odabenn volna ám rangjához illő társaság.

— Tudom. Látom a lováról. Majd kijön az ide, énhozzám.

— Hát mit tetszik parancsolni? Hozzak bort? Vereset? Fehéret?

— Nem iszom bort. Adjon nekem *palackos sert*.

A palackba fojtott sert nem lehet megmérgezni, mert az kifut, ha egyszer a dugóját kihúzzák.

A leány elérte a szemrehányást, s csak elfojtotta magába a keserűségét. Nemsokára visszatért egy palack sörrel, odatette a legény elé.

A bojtár hetykén förmedt rá:

— Hát szabólegény vagyok én? Hogy nekem egyesével adják a palackot?

— Jól van, jól, no! Csak ne haragudjék a méltóságos úr. Egybe itt leszek vele.

Hozta aztán egész nyalábbal a palackokat: odarakta a legény elé sorban mind a hatot.

- Most már jól van!
- Kihúzzam a dugóját?
- Köszönöm, magam is értek hozzá.

Azzal fogta az első palackot, odaütötte a nyakát az asztal széléhez, az üveg feje letört, akkor aztán kitölté belőle a habzó sert a nagy pohárba.

Így aztán drágább a ser, mert az eltört palacknak az árát is meg kell fizetni; de hát — „az úr pokolban is úr!”

A leány negédesen ment tovább, durcás kacérsággal riszálva a csípőit. Az a két *arany* függő csak úgy csilingelt a fülében. A haja megint le volt eresztve: nem volt a fésűre tűzve; az is csak úgy lebegett a pántlikás végeivel utána. „Ha te úgy, én is úgy!”

A csikós ivott csendesen egymagában. A leány végigdúdolta a folyosón! „Ha te tudnád, amit én: ki babája vagyok én? Te is sírnál, nemcsak én . . .” A negyedik sort elvágta a becsapott ajtó.

Mikor a leány újból kijött, már akkor három letört nyakú üres palack volt az asztalon. Azokat, az üvegcserepekkel együtt a kötényébe szedte.

A három palack sör után a legénynek is más kedve volt. Amint a leány ott sertepertélt körülötte, csak átölelte egyszer a derekát.

A leány nem is begyeskedett érte.

— No? Hát lehet már pertu beszélni veled? — kérde a legénytől.

- Mindig is lehetett. No hát mit akartál mondani?
- Kérdeztél valamit?
- Mért van a szemed kisírva?
- Azért, mert nagy örömöm van. Kérőm akadt.
- Kicsoda?
- A vérvölgyi vén korcsmáros. Özvegy ember. Sok pénze van.
- Hozzámégy?

— Hogyne mennék, mikor visznek? Eressz el!
— „Hazudsz: hazafutsz! anyád mellé kuporodsz: annak is nagyot hazudsz.”

S azzal levette a kezét a leány derekáról.

— Iszol még több sert?

— Hogyne innám.

— De majd ellustulsz a sok sertől.

— Arra van most nekem szükségem. Hogy csillapítsam a tüzeimet. Annak a másíknak odabenn csak adj erős bort; hadd melegedjen fel. Legyünk egyformák.

Annak a *másíknak* odabenn bizonyosan nem mondta meg a leány, hogy itt van az *egyik*.

A csíkós segített a dolgon. Elkezdett danolni: azt a gúnynótát, amivel a gulyást szokták bosszantani.

Szép, erős hangja volt: ismerte azt az egész Hortobágy.

„Én vagyok a petri gulyás!
Én őrzöm a petri gulyát.
A bojtárom
Vizen, sáron,
Magam a paplanos ágyon.”

Jól gondolta! Alig volt vége a nótának, már jött ökelme kifelé az ivószobából, mintha hívták volna. A gulyás hozta az egyik kezében a vörösboros palackot meg a poharat a palackra borítva, a másikban a furkósbotját; a palackot letette a csíkóssal szemben az asztal túlsó oldalára, a botját végigfekette annak a botja mellé, s aztán leült az asztalhoz, szemben a másik legénnyel.

Se nem paroláztak, se nem üdvözölték egymást: csak úgy fejfel bölintottak, mint akik értik a *többit*.

— Hát már visszatértél az utadból, pajtás? . . . — kérde a csíkósbojtár.

— De majd megint folytatom, ha kedvem szottyan.

— Elmégy Morvaországba?

— Ha mást nem gondolok, elmegyek.

Erre ittak egyet.

Kis idő múlva megint kérdezé a csikós.

— Hát ezúttal asszonyt is vizöl magaddal?

— Nem tudnám, hol venném az asszonyt?

— Mondok: az édesanyádat.

— Dejsz az ott nem hagyja a debreceni kofaállását egész

Morvaországért.

Erre megint ittak egyet.

— Hát aztán elbúcsúztál már az édesanyádtól?

— Elbúcsúztam.

— Beszámoltál mindennel a számadó gazdának.

— Beszámoltam.

— Nincs már senkinél semmi tartozásod?

— De furcsákat kérdezzesz tőlem! Nem tartozom én a papnak sem! Mi bajod velem?

A csikós megcsóválta a fejét, s aztán még egy sörös palacknak törte el a nyakát. A pajtásnak is akart tölteni belőle. Az letakarta a tenyerével a poharát.

— Hát nem iszol az én sörömbül?

— Tartom a regulát: „Serre bor — mindenkor: borra ser — sohasem.”

A csikós kiüríté maga az egész palackot, s akkor elkezdett bölcsekedni (ami megszállja az embert a sörital után).

— Látod pajtás, nincs utálatosabb hiba a világon a hazudásnál. Egyszer hazudtam életemben, azt sem a magam mentésére tettem. Most is megfekszi a lelkemet. — Illik a hazudás a juhászokhoz, de nem a lovon járó legényekhez. Annak a juhásznak már az ősapja is hazugsággal élt. A Jákob pátriárka megcsalta a saját apósát a tarka báránnyokkal; annak is hazudott; kicsalta a saját apjának a szemét az Ézsau kesztyűivel; annak is hazudott; nem csoda hát, ha valamennyi pereputtya, aki csak birkát őriz, mind hazugsággal él. Juhásznak illik az, de nem gulyásnak.

A gulyásbojtár elnevette magát nagy hahotával.

— Ejnye pajtás! De jó prédikátor lett volna belőled! Úgy tudsz prédikálni, mint a pünkösdi legátus Balmazújvároson.

— Hm, pajtás! Az még nem volna neked baj, hogy jó prédikátor lett volna belőlem, hanem nagyobb baj az neked, hogy jó *fiskális* is lett volna belőlem. Azt mondod, hogy nem tartozol senki fiának egy görbe krajcárral sem.

— Sem a fiának, sem az apjának!

— *Nincs hazugság nélkül?*

— *El lehet nála nélkül.*

— Hát ez itt micsoda? Nézd csak: ez a hosszú levél? Nem ismeresz rá?

Azzal kihúzta a zsebéből azt a bizonyos váltót, s odatartá a cimborá orra elé.

A gulyás arca egyszerre elvörösödött a haragtól és szégyentől.

— Hogy került ez a kezvedbe? — dörmögé haragosan, s felugrott helyéről.

— Igen egyenes úton. Csak te maradj ülve, pajtás. Ne ugrálj még. — Hiszen nem vallatok én, csak prédikálok. — Hát az a becsületes ember, akinél ezt a váltót hagytad fizetség fejében, nemrégiben lovakat vásárolt a ménesünkből, váltóval fizetett; én azt kérdeztem, hogy mi az? ő megmagyarázta: így hozta elő, hogy te már tudod, mi az a váltó? megmutatta az írásodat, s panaszkodott, hogy valami mulasztás van benne: nincs kiírva, hogy mely helyen kell fizetni, csak az, hogy Hortobágyon, az pedig nagy puszta. Hát már most csak azért teszem elejbéd ezt az írást, hogy hozd helyre a mulasztást: ne mondja a kupec, hogy megcsalta a Hortobágyon egy *lovás legény!* Írd ide a sorba: „fizetendő a Hortobágyon, a *csárda udvarán.*”

Olyan szelíden beszélt a cimborá, hogy egészen elámította vele a pajtását. Az elhitte neki, hogy itt igazán nincs egyébről szó, mint a csikósok, gulyások jó hiteléről.

— Jól van. Megteszem a kedvedért, ha kívánod.

Kopogtattak az asztalon, a Klárka kijött. Ott leskelődött közel az ajtóban. Nagy volt a meglepetése, mikor a két legényt halálos verekedés helyett egész nyugalmasan értekezni látta. „Hozzon nekünk tollat, kalamárist, Klárka lelkem.”

Kihozta nekik a városi biztos hivatalszobájából az írószerzőszámokat.

Aztán nézte, hogy mit mívelnek vele?

A csikós mutatta a gulyásnak a papirososon, az ujjával odabökve, s diktálta, hogy mit írjon.

„Fizetendő Hortobágyon.” — Eddig megvan. „A csárda udvarán.” Ez kell még hozzá.

— Miért az udvarán?

— Hát csak azért, mert másképp nem lehet.

A zivatar rohanva közelgett ezalatt. A forgószél megelőzte a fergeteget, fakó porfelhővel takarva el eget, földet. A halászmadarak vijjongva repkedtek a Hortobágy fölött; fecske, verébsereg sietett eres alá. Hangzott a nagy zúgás a pusztában.

— Nem jönnek be a csárdába? — sürgeté a leány a bojtárokat.

— Nem mehetünk. Idekinn van dolgunk — mondá a csikós.

Mikor aztán a gulyásbojtár készen volt a maga írásával, akkor a csikós kivette a kezéből a tollat, s megfordítva a váltót, annak a hátulsó lapjára a saját nevét pingálta oda szép gömbölyű betűkkel.

— Hát az mire való, hogy a magad nevét írod oda? — kérde a gulyásbojtár kíváncsian.

— Hát az arra való, hogy majd mikor ennek az írásnak a fizetsége eljön, akkor azt a tíz forintot én fogom megadni, nem te.

— S miért fizetnéd azt meg te, én helyettem?

— Azért, mert az én tartozásom! — mondá a csikós, felállva a helyéről s felcsapva a kalapját. A két szemé szikrát hányt.

Erre a szóra a gulyásbojtár csak elsápadt. Most már tudta, hogy mi vár rá?

A leány nem értett az egész irkafirkából semmit. Sem ebből a szóváltásból.

Megrázta a fejét. De bolondok! Csak úgy csilingelt a fülében az a két aranyfuttatott függő. „Arrul” van szó, „sárga rózsza!” Rólad van szó!

A csikósbojtár szépen összehajtogatta a váltót, s egész szelíden mondá a leánynak, odanyújtva feléje az írást:

— Kérem szépen, édes Klárka, legyen olyan jó, tegye el ezt a váltót a fiókjába. Aztán majd, ha visszatér a Pelikán úr, a lókupec, az ónodi vásárról, s betér ide ebédelni, adja át neki eztet. Mondja meg neki, hogy mi küldjük ketten. Régi kenyeres pajtasok: a Lacza Ferkó meg a Decsi Sanyi. Köszöntetjük szépen. Az egyikünk majd beváltja. Hogy melyikünk az, majd elvállik.

A leány vállat vont. Fura népek ezek! Még hajba se kapnak. Egy írásra írják a nevüket.

Összeszedte az írószereket, s visszavitte a városi biztos szobájába, ami ott van az oszlopos ámbitusnak a végén.

A két legény csak egyedül maradt.

XII.

A csikósbojtár szép nyugodtan kitöltötte magának az utolsó pohár sört. A gulyásbojtár is fenéig kitöltötte a vörös borát a pohárba.

Összekoccintottak.

„Egészségedre!” Kiitták egyhujjába.

Azután elkezdé a csikósbojtár, két könyökére tehénkedve:

— Bizony, csak szép nagy puszta ez a Hortobágy, cimbora!

— Igazán, nagy puszta.

— Nem hiszem, hogy nagyobb lett volna az a puszta, amelyiken Mózes járkáltatta a zsidó népet negyven esztendeig.

— Te tudod jobban. Te bújod a bibliai történeteket.

— Hanem azért, akármilyen nagy az a hortobágyi puszta, mégsem elég nagy arra, hogy *mi ketten elférjünk benne!*

— Magam is amondó vagyok.

— No hát *tárgítsunk rajta egyet!*

Azzal felkapták az asztról a furkósbotjaikat. — Jó két fiatal *csáti tölgy*, ólommal beöntve a bunkós vége.

Mind a kettő ment a maga lovához.

Lovaslegény nem verekszik gyalog

Mire visszajött a leány a házból, már akkor nyeregben ült mind a két legény.

Akkor aztán neki nem szóltak semmit, szó nélkül hátat fordítottak egymásnak, s egyik *csára*, másik *hajsza* nekiindult ellenkező irányban, mintha a közelgő vihar elől menekülnének.

Hanem, amint valami kétszáz lépésnyire eltávoztak egymástól, akkor mind a kettő egyszerre hátranézett, s aztán megfordította a lovát.

Akkor aztán, a furkós botot a *boldog* végével lefelé fordítva, mind a két legény egyszerre sarkantyúba kapta a lovát, s vágatva rohant egymás felé. — Ez a pusztai párbaj.

Nem olyan könnyű az, mint amilyennek látszik! Lóháton verekedni, karddal is nagy mesterség: ámde a kard, akárhol talál, olyan sebet oszt, amit méltó megköszönni; de a bunkósbottal verekedőnek ugyan jól kell kiszámítani az ütést, mikor a vágató paripán szemberohan az ellenfelével: — ott nem hárítanak, ott nem kapkodja félre az ember a fejét a csapás elől. Egyet ide, egyet oda! Amelyik *jobb*, az a *több*.

A két bojtárlegény, amint bothosszára összetalálkoztak, egyszerre csapott le az ólmosbottal egymásnak a fejére, s azzal tovább futott velük a rohanó paripa.

A Decsi Sándor megingott a nyergében a kapott ütéstől: a feje meglódlult utána; hanem aztán csak felvágta a fejét,

megigazítá a begyűrt süvegét; bizonyosan csak a bot nyele, nem a bunkója sújtá a tarkóját.

Hanem az ő csapása annál jobban volt odaszánva. Az ólmosbot bunkója oldalt találta az ellenfél koponyáját, s az oldalt fordulva kiesett a nyergéből, s hasmánt terült el a földön.

Ekkor aztán a győztes ellenfél visszafordítá a lovát, s a leütött ellenfelét tarkótul sarkáig végigpáholta, ami csak ráfért. Így szokták azt!

Ha már *elégtétel*, hát legyen *elég tével*!

Hej, ha a gavallér urak is ezt a szokást vennék fel, tudom Istenem, hogy majd megritkulnának a párbajok!

Mikor aztán elvégezte vele a dolgát, akkot a botja végével fölszedte a földről a vetélytársa kalapját, kitépte belőle a bélést: megtalálta benne a fonnyadt sárga rózsát, felhajította a levegőbe, s úgy elüté a botjával, hogy százfélé repültek a levelei: mint a lepkék, úgy repültek a szélben.

A leány onnan nézte ezt a döntő párbajt a csárdaajtóból.

A sistringő istennyila ott csapott le a közel malom előtt. Itt volt a zivatar! Recsegett, ropogott az ég sarka.

— *Megmondtam, ugy-e?* — kiáltá a csikós lóhátról a leánynak, a megpaskolt ellenfélre mutatva. — Most már beviheted és ápolhatod! Neked maradt!

— Látod? — monda a leány. — Ha ő ütött volna le tégedet, én rád borultam volna, s a testemmel védtelek volna meg, hogy meg ne verhessen. Akkor aztán megtudtad volna, hogy téged szerettelek *igazán*.

A csikós sarkantyúba kapta a lovát, s nekivágtatott a szembe közelgő zivatarnak. Zápor, jégesővel vegyest, vágott alá nagy szakadással, mennykő hullott nagy lobogással. A leány utána nézett a lovasnak, amíg a zivatar el nem takarta az alakját; egyszer-egyszer, mikor megvillámlott, a tűzzé vált záporban meglátszott az árnyék alakja, meg-meg csak elveszett: míg egészen eltűnt.

Talán sohasem is látta őt többet.

VÉGSŐ BÚCSÚ LENGYEL DÉNESTŐL

(1910—1987)

1962 nyarán kezdtek megjelenni a JKK első kötetei, aztán oly gyors ütemben készültek el a további kéziratok, hogy egyedül nem győzve a sok munkát, Lengyel Dénes társszerkesztővé kinevezését kértem az MTA Textológiai Bizottságától. Akkor, 1964-ben inkább csak sejtettem még, hogy milyen kiváló szervezőt és irányítót kapott benne a sorozat.

Lengyel Dénes egész családját, rokonságát áthatotta a magyar irodalom, művelődés szeretete. Nagyapja volt Benedek Elek, nagybátyja Benedek Marcell, Lengyel Miklós gimnáziumi igazgató az édesapja, aki sokat tett a hazai és latin klasszikusok kutatása s népszerűsítése terén. A legendás Kisbaconból, „Elek apó fészkeből” elinduló pálya első jelentős állomása a Benedek-unoka számára 1933-ban a doktorálás. A téma: *Ovidius és a francia reneszánsz-irodalom*. A római irodalom aranykorától meg a francia nyelvtől, kultúrától sohasem szakad el Lengyel Dénes, egyúttal azonban kibontakoznak kutatásainak, mélyülő érdeklődésének más irányai: irodalomtörténeti értekezést készít Jókairól az Irodalomtörténet című szakfolyóiratnak, Haller Jánost, Heltai Gáspárt a régi magyar próza más kitűnőségeivel együtt olcsó kiadásokkal igyekszik a mai emberhez közel hozni.

A felszabadulás után több budapesti gimnáziumban tanított, utóbb a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet tanszék-vezetőjeként nehéz viszonyok között is sokat tett a vulgarizálás, szürke igénytelenség visszaszorítására a magyartanításban. A Jókai-filológia számára sokat jelentett az, hogy 1961—1970 között főigazgató-helyettesként vezette a Petőfi Irodalmi Múzeumot. Direktori szobája nem esett messze Jókai hajdani

könyveinek ott őrzött gyűjteményétől: ez a környezet is ihlette *Jókai Mór* című, igen népszerű kismonográfiájának megírására (1968). E dolgozószobájában mindig kedves vendégnek tekintette a JKK általa szerkesztett ciklusainak munkatársait. Így aztán a hatvanas években sorra megindult, s jól haladt a *Cikkek és beszédek*, *Drámák*, továbbá a *Följegyzések* edíciója.

Szerkesztőtársam nem feledkezett meg a JKK egyéb ciklusairól — a *Regényekről*, *Kisregényekről* — sem, ám különösen sok energiát ölt bele a három említett műtípus eddig sajtó alá rendezett tizenegy kötetébe. Figyelmeztetett hibákra, fehér foltokra (ez utóbbiakat gyakran maga is segített eltüntetni), a makacs tévedéseket végleges érvénnyel igazította helyre, a botladozó stiliszták helyett nemegyszer maga fogalmazott akár hosszabb részeket is. Mindig éber néprajzi érdeklődésének köszönhető az a termékeny gondolat, hogy minél nagyobb terjedelemben ki kell adni a Jókai összegyűjtötte anekdotákat, mivel azok is nagy írónk nevető bölcsességének, nyelvi találkonyságának tanúbizonyságai.

Az utolsó évtizedben — nagyrészt nem a mi hibánkból — lelassult a Jókai-sorozat, s az ő munkaerejét is lekötötte előbb az egyéni vállalkozások sora, később a sorvasztó betegség. Jókai most sem vesztette el a vonzóerejét számára, de most a folklór meg a magas irodalom egyes közös alapsajátságai — személycsere, személytévesztés, az én megkettőződése — szempontjából elemezte. Látogatásaim alkalmával ott álltak a könyvespolcán friss különlenyomatai, az ifjúságnak szánt négykötetes, eddig soha nem látott bőségu magyar mondagyűjteménye, de beszélgetésünk mégis mindig visszatért édesgyermekünkhöz, a Jókai Kritikai Kiadáshoz.

Kedves barátom és szerkesztőtársam, leverő érzés, hogy nélkülöd kell továbbvinni vállalkozásunkat, mégis erőt fog adni a te lelkiismeretességednek, optimizmusodnak, klasszikusaink iránti nagy odaadásodnak emléke!

NAGY MIKLÓS

JEGYZETEK

AKI A SZÍVÉT A HOMLOKÁN HORDJA

RÖVIDÍTÉSEK

a. m.	annyi mint
BpiH	Budapesti Hirlap
BpiSZle	Budapesti Szemle
Burton	Burton, Richard Francis: <i>Personal narrative of a pilgrimage to El Medinah and Meccah</i> , London, 1855.
Ddl	<i>Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour, depuis le commencement du monde jusqu'à ce jour</i> , 2. kiad. 1—5 Tom. Troyes, 1811.
Decsy: Osm.	Decsy Sámuel: <i>Osmanografia</i> . 2. kiad. Bécs, 1789. 1—3. k.
EPHK	Egyetemes Philológiai Közlöny
Hkm	Jókai Mór hátrahagyott művei. 1—10. k. Bp., 1912.
i. h.	idézett hely
ill.	illetve
i. m.	idézett mű
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
JKK	Jókai Mór összes művei. Kritikai kiadás. (Jelen kiadásunk.)
K	Jókai kézirata
k.	kötet
KCSL	Képes Családi Lapok
kiad.	kiadás
l.	lap
ld	lásd
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
N	Nemzet
NK	Jókai Mór összes művei. Nemzeti kiadás 1—100. k. Bp., 1894—1898.
OMM	Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország. II. k. Bp. 1892.
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár

sh.   sajtóhiba
sz.   szám
TdM   Tour du Monde
vö.   vesd össze
Wüstenfeld   Wüstenfeld, Ferdinand: *Geschichte der Stadt Mekka*.
                      Leipzig, 1861.
[szögletes zárójelben] a sajtó alá rendező kiegészítései, ill. kihagyásai
< >   áthúzott szó a kéziratban

KÉZIRAT, KIADÁSOK, FORDÍTÁSOK

Az *Aki a szívtét a homlokán hordja* teljes kézírata ismert, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzik. (Jelzete: Quart. Hung. 3025.) 1951-ben vásárolta meg a könyvtár magántulajdonból, növénydéknaplóbeli száma: 1951/23. A kézirat — bizonyára a későbbi tulajdonos megbízásából — kötött állapotban maradt fenn; autográf kézirat, a Jókai-fogalmazványokból jól ismert lila tintával írva. A kézirat lapjait még Jókai látta el számozással, ez azonban több helyen „ugrik”, így eltér az OSZK leltári lapszámaitól. A könyvtár 1—113. számot ütött a lapokra, ez Jókainál hét lappal többet mutat: az író szerint a 120. lapon fejeződik be a regény. A kéziratnak, amely egyébként 21 × 17 cm-es formátumú lapokon olvasható, egyetlen eltérése a korábbi Jókai-kéziratok megszokott formájától, hogy egyetlen lapjának (a Jókai szerint 94. számot viselőnek) versóján is folyamatosan írta regényének szövegét az író; egyébként csak a lapok rectóján olvasható a kézirat. (Az eltérésre maga az író is felhívta a nyomdai szedő figyelmét azzal, hogy a 94. lap alján a szokásos ∙. jel mellé még odaírta: *Fordíts!*)

A kézirat szövegét természetesen a kritikai kiadás szövegének végleges kialakításakor messzemenően figyelembe vettük, az eltérésekre a *Szövegváltozatokban* hivatkozunk.

A regény kiadástörténetére vonatkozóan a kézirat egyetlen utalást tartalmaz: a 22. lap versóján Jókai kezétől eredő, piros ceruzával írt megjegyzés olvasható: „NB. Kérem az előfizetési hirdetményben mellőzteni azt az állítást, hogy »magyar tárgyú«. Jókai Mór.” Erre a keletkezéstörténet keretében még visszatérünk.

Az *Aki a szívtét a homlokán hordja* a Budapesti Hírlap hasábjain jelent meg első ízben, 1889. január 1. és február 20. között, folytatásokban, a következő részletekben:

1. jan. 1. A regény első fejezete, valamint a második fejezet a „Hát akkor mi baja?” mondattal bezárólag.

2. jan. 2. A „Nem akar asszonyt szeretni” mondattól az „Én már találtam ki egyet” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
3. jan. 3. A „Ha te elveszed a khedive leányát” kezdetű mondattól a fejezet végéig.
4. jan. 5. A regény harmadik fejezete a „Köszönöm, jámbor basa . . .” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
5. jan. 5. I. Mellékletben: „A basa hanyatt esett ijedtében” mondat-tól az „Azzal kirohant az ajtón . . .” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
6. jan. 6. Mellékletben: „A kormányzó basa szépen zsebre dugta a kapott cimeket . . .” mondattól a „S azzal tovább szüröcsölte a kávéját . . .” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
7. jan. 7. A „Megint megszólalt a hercegnő . . .” mondattól a fejezet végéig.
8. jan. 8. Melléklet: Az „*El-Kába Yehram*” c. fejezet elejétől az „A Kába belsejébe vezető ajtónak . . .” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
9. jan. 9. Melléklet: A fejezet további része a „Maga az imádat tárgya . . .” mondattól „A templomőrök felnyiták a Kába ajtaját” mondattal bezárólag.
10. jan. 10. Melléklet: A fejezet szövegének folytatása a „Hogy a hercegnő felléphessen a küszöbre . . .” kezdetű mondattól a fejezet végéig.
11. jan. 11. Az 5. fejezet elejétől a „Harun al Rasid válogathatott az igazhívő szultánok között . . .” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
12. jan. 12. Melléklet: „A hercegnő helyreigazító szót ejtett közbe” mondattól a „Nem nagyon bánom, ha nem beszélsz többé versben . . .” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
13. jan. 13. Melléklet: Az „Edrisz bég ledobta a földre a lantot . . .” kezdetű mondattól a fejezet végéig.
14. jan. 14. „A lámpások ünnepén elmulaszthatatlan kötelessége volt . . .” kezdetű mondattól „A bőkezű hercegnőt, kinek az embere akként csinált utat . . .” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
15. jan. 15. Melléklet: „A hercegasszonynak az üdve megkívánta . . .” kezdetű mondattól „A tettéből. Mikor a menyegzője elkövetkezett . . .” mondatokkal kezdődő bekezdés végéig.
16. jan. 16. Melléklet: Az „Ez volt a szép Gamila hercegnő története” mondattól a mese végéig, majd az új történet elejétől az „Ugyan mit vétettek ezek az Abu Lahábék, hogy úgy megátkoztuk őket” mondattal bezárólag.

17. jan. 17. Melléklet: Az „Edrisz bég elmondá neki a legendát” mondattól a történet s ezzel a fejezet végéig.
18. jan. 18. A teljes hatodik fejezet.
19. jan. 19. Melléklet: A hetedik fejezet elejétől az „Ez az igazhivő mozlemek vágyainak a netovábbja: az üdvösség hazája” mondattal végezve.
20. jan. 20. Melléklet: „A sziklasivatag közepett egyszerre egy város látszott támadni” mondattól az „Az a sok dárda tréfa volt Edrisznek . . .” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
21. jan. 23. „A vezér magas, szikár alak volt . . .” mondattól a hetedik fejezet végéig, valamint a nyolcadik fejezet „Az ördögnek is van emlék emelve . . .” kezdetű mondattal nyitó bekezdés végéig.
22. jan. 23. Melléklet: „A mozlem hit szerint Isten csak egy van: az Allah” mondattól az „Ez volt az ideiglenesen kötött házasságuknak az utolsó napja . . .” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
23. jan. 24. Melléklet: „A terített asztalt fehozták a rabléányok . . .” kezdetű mondattól az „Elbámult e tulvilági szépség láttára . . .” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
24. jan. 25. A „De ebben a percben felszökött a hölgy . . .” kezdetű mondattól a fejezet végéig és a kilencedik fejezet a „No ezt nem jól mondod!” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
25. jan. 26. Az „Ezt én mind tudom, jámbor nagy Seriff . . .” kezdetű mondattól az „Eszerint az Eldorádó nem lehet olyan ország . . .” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
26. jan. 27. „A nagy Seriff a hasát fogta nevetében . . .” mondattól a fejezet végéig.
27. jan. 29. Az „*Ismét az Alof-beth-gomál-Mollah*” c. fejezet elejétől a „Nem. Mikor aludt, álmában feltakartam az arcáról az arany fátyolt” mondattal bezárólag.
28. jan. 30. Az „Örült dolgot cselekedté!” mondattól a „Nem tudom, mit cselekedtem” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
29. jan. 31. A „Pedig jobb szeretném, ha a kezéd tenné meg . . .” mondattól a fejezet végéig.
30. febr. 10. „*A paradicsomban*” c. fejezet elejétől „Az alfabetnek csak harminchat betüje van . . .” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
31. febr. 11. Az „Edrisz bég megértette a néma beszédből, hogy várják” mondattól a „Hanem amint Edrisz bég egyet dobantott a lábával . . .” kezdetű mondattal bezárólag.
32. febr. 12. Melléklet: „A leányhad vette észre, hogy ez a parancsoláshoz szokott uraság . . .” kezdetű mondattól az „Itt eltűnt Edrisz bég mellől a fekete rabnő” mondattal bezárólag.

33. febr. 13. Az „Edrisz bég egyedül maradt a grottában” mondattól a „Sokáig élj még okos ember” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
34. febr. 14. „Az „Őrült mondas volt” mondattól az „Ez is vetekedik pompában a kerti teremmel . . .” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
35. febr. 15. „A hercegnő most menyasszonynak van öltözve . . .” kezdetű mondattól a „Némelykor a három hölgy végig vezette Edrisz béget a palota termein . . .” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
36. febr. 16. A „Csupán egy vasajtóval bezárt szobában . . .” kezdetű mondattól a fejezet végéig, valamint „A zöld leány tandcsa” c. fejezet az „Akkor Allah álljon előtted” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
37. febr. 19. Az „Edrisz bég azt mondá a zöldszinü leánynak” mondattól az „Edrisz bég elkomolyodott” mondattal kezdődő bekezdés végéig.
38. febr. 20. „Az ezüst füstölő börböncéből búbájós illatu keletindiai fűszerek kékes füstje párologott elő . . .” kezdetű mondattól a fejezet végéig, továbbá a „Mit talál Tefik bey-el Ghazi — otthon” c. fejezet végéig.

A regény Jókai Mór születésének 150. évfordulójakor, 1975-ben újra folyóiratkiadásban került a közönség elé: a *Rakéta regényújság* két folytatásban adta közre a regényt „Nőgyűlölő ifjú a szerelem útvesztőjében” szlogenel.

1. Rakéta, 2. évf. 1975. 14. sz. (ápr. 8.), a regény I—VIII. fejezete (3—19. lap).

2. 15. sz. (ápr. 15.), a IX. fejezettől végig (3—18. lap).

Az újabb folyóiratkiadást Würtz Ádám rajzai illusztrálták. A felszabadulás után ekkor jelent meg — jelen kiadásunkig — egyetlen alkalommal a regény.

Kötetkiadások

I. *Aki a szívét a homlokán hordja*. Rege, regény és való. Bp., 1889. Révai 182 [2] l. (Jókai Mór újabb regényei.)

II. a) *Aki a szívét a homlokán hordja*. Rege, regény és való. 1886. Bp., 1890. Singer és Wolfner 167 [9] l. (Egyetemes regénytár V. évf. XVI. k.)

b) 1898. — Címlapkiadás.

c) 1903. — Címlapkiadás.

- III. a) *Egész az északi pólusig! Aki a szívet a homlokán hordja.* Bp., 1896. Révai [4] 280 l. (Jókai Mór összes művei. Nemzeti kiadás 59.)
 b) Ugyanez díszes címlapú „Amateur-díszkiadás”-ként és nagy 8° alakban „Nemzeti díszkiadás”-ként.
 c) 1906. — Címlapkiadás.
 d) 1908. — Címlapkiadás.
 e) 1912. — Címlapkiadás.
- IV. *Aki a szívet a homlokán hordja.* Bp., 1909. Révai 170—280. l. [A korábban a NK-ban az *Egész az északi pólusig!* c. regénnyel együtt nyomtatott és kiadott mű különkötése, azonban a tartalomjegyzékben még a másik regény is szerepel.]
- V. *Aki a szívet a homlokán hordja.* É.n. H.n. [Bp., 1911—1917. között.] Révai 134 l. (Olcsó Jókai 235—236. sz.)
- VI. *Szomorú napok. — Aki a szívet a homlokán hordja.* Bp., 1928. Franklin — Révai [4] 259 l. (Jókai Mór művei. Centenárium kiadás 58.)

Idegen nyelvű kiadások

A *-gal jelölt kiadás egy példányát sem találtuk meg magyarországi könyvtárainkban; ezekről Demeter Tibor: *Bibliographia Hungarica Supplementum. Magyar Szépirodalom Idegen Nyelven 1800—1959.* című összeállításából, ill. Ferenczi Zoltán: *Jókai idegen nyelvekre fordított műveinek jegyzéke* (Bp. 1926. Bibliofil könyvtár 1.) c. gyűjteményéből (megj. a Magyar Bibliofil Szemle 1925. évfolyamában is) értesültünk.

Német:

- I. a) *Das todte Herz.* Übersetzt von L[udwig] Rotter. Wien, 1889. Breitenstein Verlag. 8° 152 S.
 b) Wien, 1890. — Címlapkiadás. (Rudolph Gensch ny.)
 c) Wien, 1890. — Címlapkiadás. (Johann N. Vernay ny.)
- II. *Das Herz auf der Stirn.* Roman von Maurus Jókai. Autorisierte deutsche Bearbeitung von Ludwig Wechsler. Berlin, [1890] Verlag von Otto Janke, 144 S.
- III. * *Das todte Herz.* Übersetzt von L[udwig] Rotter. Berlin, 1902. Kaufmanns Moderne Zehnpfennig-Bibliothek. Nr. 8. 8° 128 S.

Cseh:

- I. * *Muž š mrtvym srdcem.* Přelažil iz nemackog. Praha, 1890. Národní Tiskárny a Neklad „Hlas Národa” n° 120 str.
- II. * *Kdo srdce nosi na čela.* Přelazil Gustav Narcissus Mayerhoffer. Praha, 1928. Borový 8° „Povidky o rúžich” str. 249.

A REGÉNY KELETKEZÉSE, FORRÁSAI

1886. nov. 20-án meghalt Laborfalvi Róza, Jókai felesége, s az író ekkor úgy érezte, hogy többé „már nem tud írni”, képzelete a gyász-
eset után már csak egy „utazásra” ösztönözheti „egy sírdomb körül”.
A tények nem igazolták borulását. A felesége halálát követő eszten-
dőben (1887) megjelent *Utazás egy sírdomb körül* című — olaszországi
útjáról írt — beszámolója, melyről a korabeli kritikus helyesen állapí-
totta meg, hogy „sem nem regény, sem nem novellák gyűjteménye,
hanem egy hatalmas lírai vers — prózában, epikus közzjátékokkal”
(BpiH 1888. dec. 23. „Könyvesház”), voltaképpen csak kiterő volt
eddig pályáján. A gyász őszinte érzésén csakhamar úrrá lett mesélő-
kedve, s az elkövetkező évek gazdag termése cáfolni látszott azok
véleményét, akik írói vénájának kiapadásáról beszéltek. A folytatá-
sokban közölt, majd csakhamar önálló kötetekben is megjelenő regé-
nyek, történetek, regék, mesék, anekdoták száma újra emelkedőben
volt, de már a kortársi kritika is észrevette — hol aggodalommal,
hol kárörömmel —, hogy Jókai legutóbbi években írt műveinek
„fogyatkozásai egyre nagyobb arányokat öltenek”. (Zoltvány Irén:
Jókai legújabb regényei. Katholikus Szemle 1895.) Az utókor vélemé-
nye pedig csaknem egyöntetűen megállapítja, hogy a *Sárga rózsa* —
szinte már meglepetésszámba menően — friss hangja kivételként
emelkedik ki az 1880-as évektől kezdődően megjelenő nagyszámú
Jókai-művek sorából.

Az *Aki a szívtét a homlokán hordja* ötletét — regényének utolsó
sorában írt vallomása szerint — „az 1886-iki napok krónikáiban”
találta az író; akkor még nem vállalkozott megírására, vagy pedig
egyéb elkötelezettsége halasztotta vele a megírást: nem tudjuk. Két-
ségtelen tény ui., hogy 1886 és 1889 között egyre-másra sorjáznak
különböző napilapokban és folyóiratokban közölt hosszabb-rövidebb
írásai, részben igazolva, részben cáfolva a N-ben 1892 januárjában
megjelent hírverő cikk állítását, hogy az írókat, Jókait is „a napi sajtó
falánksága jórészt apró novellák, rajzok, tárcák írására szorítja” (N,
1892. jan. 1.). Hiszen az *Utazás egy sírdomb körül* megjelenésével majd-

nem egyidőben lát napvilágot a *Három márványfej* (1888), a *Lenczi fráter* (1888), közli folytatásokban *A tengerszemű hölgyet* (N 1888. dec. 15. — 1889. márc. 13.), vele részben párhuzamosan az *Aki a szívét a homlokán hordja* című regényét, de csakhamar megjelenik *A lélekidomár* is (1889), s a lapok hírt adnak *Az aradi hős nők* című vígjátékának, valamint a *Rákóczy fia* című történeti regényének írásáról (KCSL 1889. ápr. 21., ill. Hét 1890. márc. 13.). S ha ehhez még számításba vesszük, hogy *A magyar nemzet történetének* „népiskolai tankönyv”-kiadása is 1887—1888-ban készült, hogy — kisebb-nagyobb megszakításokkal — dolgozott *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képből* összeállításán, hogy 1888-ban Kecskeméten, majd 1889-ben Debrecenben beszélt *A magyar népköltészetéről*, 1889-ben részt vett a véd-erőtörvény parlamenti vitájában, folyamatosan írta *A magyar nemzet történetét* (a BpiH 1890. febr. 19-én közöl hírt a mű harmadik kötetének „legközelebbi megjelenéséről”): valóban indokoltnak tűnik a KCSL szerkesztőjének értesülése, aki azért ment félve Jókaihoz lapja számára regényt kérni, mert „az 1890-ben megirandó műveit már 1880-ban előre biztosították maguk számára a lap- és könyvkiadók” (KCSL 1889. dec. 15. Murányi Ármin: *Látogatás Jókainál*). (Ennek ellenére mégis küld Jókai a lapnak egy regénynek nevezett elbeszélést, a *Kassai Dánielt*.)

Az *Aki a szívét a homlokán hordja* készültéről mintegy két héttel a folyamatos közlés megkezdése előtt értesítette a BpiH olvasóit. A lap 1888. dec. 18-i számának címloldalán ui. a vezércikk szokásos hasábjában feltűnő szedéssel az alábbi hír olvasható: „*Jókai Mór új regénye a Budapesti Hirlapban*. — A következő hónapban, vagyis 1889. január 1-ső napján Jókai Mórtól új regény közlését kezdjük meg, melyet koszorus írónk *kizárólag* a *Budapesti Hirlap* számára írt. Főtörekvésünk mindig az volt, hogy a jónak is csak a legjavát adjuk: e törekvésünk koronája *Jókai Mór regénye*, melynél kedvesebbel nem szolgálhatnánk a magyar olvasóközönségnek. *Jókai Mór új regényének* a címe: *Aki a szívét a homlokán hordja*, amint a költő maga mondja, *„egy modern ezeregyéji mese*”. A regény egyike Jókai ama genialis, ragyogó alkotásainak, melyek már oly régóta az ő bűvös körébe vonták az olvasó közönséget, s Jókait oly népszerűvé, bálványozottá tették, aminő soha még magyar író nem volt. A regény eleje Magyarországon, a vége Mekkában játszik. *Hőse egy nő*. Jókai Mór új regényének közlését 1889. január 1-sején kezdjük meg.”

A híradás feltétlenül propagandisztikus jellegű, megállapításait, a regényről — a szöveg ismerete nélkül — alkotott véleményét nem értékelhetjük kritikai mércével. Mégis foglalkoznunk kell vele, mert két fontos kérdés vetődhetik fel szövegével kapcsolatban.

Az egyik az *Aki a szívé a homlokán hordja* műfajának Jókai szájába adott megjelölése. Tudjuk, hogy a regénynek már hírlapi közlések alcíme volt a „rege, regény és való”, s hogy e megjelöléshez Jókai az NK összeállításakor is ragaszkodott. Amennyiben valóban ő mondta volna (vagy esetleg: írta a lap szerkesztőségének) az újságcikkben említett meghatározást, ez azt jelentené, hogy a hármas értelmezés később, a regény első lapjainak írásakor alakult ki az íróban, s amikor még csak a regény ötlete élt benne, valóban „ezeregyéji mese”-nek szánta a történetet. A másik kérdés: valóban Magyarországon kívánta-e történetét indítani Jókai? Ez a mese ismeretében aligha látszik valószínűnek. Hogy mégis valami alapja lehetett a hírlapi előzetes közlésének, azt az bizonyítja, hogy Jókai a K tanúsága szerint csak a regény hírlapi közlésének ötödik részekor látta szükségesnek a hirdetés kiigazítását. Felvetődik a kérdés: honnan merítette a BpiH a készülő regény „magyar tárgyú” voltának hírért? Említettük, hogy 1889 áprilisában a lapok már a *Rákóczy fia* írásáról tudósítanak. Lehetséges, hogy Jókai *erről* a regényéről, s nem az *Aki a szívé a homlokán hordja* címűről beszélt — feltételezett — nyilatkozatában? Tudjuk, hogy a *Rákóczy fia* témája régóta foglalkoztatta (Vö. a JKK 57. kötetét írt jegyzeteinket, i. h. 405—407.), s az sem volt egyedi eset, hogy egy időben több művének írása kötötte le. S igaz ugyan, hogy a két Rákóczi-fiú története sem Magyarországon indul, hanem Bécsben, de feltétlenül „magyar tárgyú”, s a regény írásakor Bécs a Monarchia, s így Magyarország egyik fővárosa is volt . . .

A BpiH mindenesetre a hirdetést Jókai kéziratossá figyelmeztetéséig *négyyszer* megismételte (dec. 19., 20. 21. és 25. számában); úgy látszik, a szerkesztőségbe ekkor még nem érkezett meg a regény kéziratának egyetlen fejezete sem, különben feltűnhetett volna a híradás téves volta. Így a regény írásának kezdetét 1888. december utolsó napjaira tehetjük. A lap címloldaláról ui. dec. 25-vel eltűnik a többször megismételt hírverés; és már dec. 22-én az újság Mellékletében, a befejezéshez közeledő regényrészlet után a következő, lényegében a korábbi hirdetéssel azonos szövegű jelentés olvasható: „Aki a szívé a homlokán hordja» — ez a címe az új regénynek, melyet JÓKAI MÓR a *Budapesti Hírlap* számára írt, s melynek közlését *újév napján* kezdjük meg. A koszorús költő e műve egy modern ezeregyéji mese, tárgya magyar, hőse egy nő. A regényt *kizárólag* a *Budapesti Hírlap* számára írta Jókai. Az első közlés az 1889. január 1-sei számban jelenik meg.”

Ezt a hirdetést azután a BpiH dec. 23-án, 24-én, 27-én, 28-án, 29-én és 31-én megismétli. Ezután, tehát a regény első közleményének megjelenésével tűnik el végleg a téves híradás. Időszerűtlenné vált? A

szerkesztők a regény kéziratából megismerték a helyszínt? Vagy ekkor már Jókai tiltakozása is eljutott a laphoz? — nem tudjuk.

1889. jan. 1-én kezdte meg a BpiH a regény közlését. Ugyanezen a napon a KCSL címdoldalán Jókai arcképének rajza alatt az író kézírásával az alábbi mottó olvasható: „*Képzeselebből [!] le lehet írni a mocsárvilágot; de nem a szerelmet. Ha szív ki nem találja, fej meg nem tanulja[.] Jókai Mór.*” Ez az eddig még nem közölt Jókai-aforizma felfogható úgy is, mint a párhuzamosan megindított regény mottója; mindenesetre erre utal a szerelemre vonatkozó megállapítás „szív — fej” ellentéte.

A regény folytatásait az író napról napra küldte az újságnak, jan. 20-ig minden szünet nélkül. Ekkor egy rövid időre megszakad a regény közlése: Jókait és az olvasókat a január 8. óta folyó parlamenti vita foglalkoztatja. A vita központjában az ún. „védő-törvény” szövege állt. Az 1867. évi XII. törvénycikk helyébe új törvényt kívánt az uralkodó állíttatni, amely egyrészt felemelte volna az önkéntesi katonai szolgálat idejét az eddigi egy esztendőről két évre, másrészt a tiszti vizsga egyik feltételéül szabta a német nyelv tudását. Az utcai tüntetésekkel kísért vitában Jókai is felszólalt, s beszéde annyira nagy visszhatást keltett olvasóiban, hogy pl. az aradi nők elhatározták, hogy többé nem olvasnak Jókai-művet! Részben erre válaszul határozta el az író *Az aradi nők* című színművének megírását. (Vö. a JKK Drámák III. kötetében *Az aradi nőkhöz* írt Radó György-jegyzettel.) Még a BpiH is vezércikkben kifogásolta Jókai országellenes és németbarát parlamenti beszédét. A jan. 22-i szám „*A mai ülés*” című „színes” anyagában sem minden gúny nélkül kérdi az újságíró: „Szeretném tudni, hogy Jókainak egy napja hány órából áll? Mert mostanság két regényt ír. Egyet nekünk, egyet egy másik napilapnak [ti. *A tengerszemű hölgyet* a N-nek. V. F.]; ezeken kívül szerkeszti *Az osztrák—magyar monarchiát [!] képben és írásban*. Mindennap ott van a képviselőházban, sétálni, enni, inni, aludni is csak kell neki. Hogy futja ez ki a 24 órából? Hogy készülhet el még emellett egy akkora beszéddel, mint a mai?”

Jókai két nappal később — miközben újra írja a regény folytatásait — válaszol az újságírónak, meg is toldva annak felsorolását: „— A mindennapi foglalkozásaim közül egyet kifejejtettél.

— Micsodát?

— Az én naponkinti két órai tarokkozásomat. *Abbul élek.*”

A regény közlésében jan. 31-ig nincs további fennakadás. Ekkor azonban váratlanul megszakadnak a közlemények. Az ok: Rudolf trónörökös január 30-i halála. Másnap a magyar napilapok gyászkeletben jelennek meg, a BpiH is részt vállal a királyi ház gyászából

febr. 2-i számában Szávay Gyula versét közli *Meghalt a királyi címen*. Jókai — éppen *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen* című nagy összefoglaló mű szerkesztése kapcsán is — szoros kapcsolatban volt Rudolf főherceggel, a halálhírt személyes gyászának is érezte. A lap február 4-i számának „*Napi hírek*” rovatában közlemény adja hírül az olvasóknak, hogy „Jókai Mór kezéből a nemzetet ért nagy csapás egy időre kicsavarta a tollat. Regényét, mely lapunkban folyik, csak akkor fogjuk folytatni, ha a királyi temetése után visszatér Bécstől. Azért pár napra türelmet kérünk olvasóinktól.” Hogy várhatóan hosszabb szünetre számított a szerkesztőség, azt az is mutatja, hogy még abban a számban egy „rendkívül érdekesítő” angol regény folytatólagos közlését kezdik meg. A regény William Wilkie Collins (1824—1889) *Káin öröke* című műve volt. Collins népszerű regényíró volt, a századfordulóig közel 20 regényét fordították magyarra, s ha a lap hírverése, amely szerint „mind a meseszöveg, mind az alakok éles, erős jellemzése tekintetében kiváló munka”, túlzó is, a Dickens barátságával büszkélkedhető, sőt vele közösen regényt és színművet is írt angol író műve méltán pótolta a gyengécske Jókai-regény folytatásait.

Jókait pedig valóban hosszabb időre — ha nem „csavarta is ki kezéből a tollat” a gyász, — lefoglalták a temetés előkészületei, illetve az uralkodóházzal kapcsolatos részvétnyilatkozatok. Az N-ben közreadja Rudolf főherceg „pótvégrendeletét”, Rudolfnak Szögyény küllügyi osztályfőnökhöz írt levelét. Február 7-én arról értesíti a BpiH a lap olvasóit, hogy az író a trónörökös özvegyénél járt Bécsben. Stefánia trónörökösne fogadta az OMM szerkesztőségét, s közölte, hogy „a király öfelsége engedelmeből ő maga lesz ezentul a védnöke a trónörökös irodalmi vállalatának”. Megtudhatták az olvasók, hogy az özvegy „a koszorus költőt a legnagyobb szíveséggel és szeretetreméltósággal fogadta”, és hogy „megígérte Jókainak, hogy mihelyest csak félig-meddig is visszatér nyugalma, maga köré gyűjti Bécsben és Budapesten a vállalat munkatársait, hogy meghallgassa előterjesztéseiket. Kijelentette a trónörökösne azt is, hogy kétszeres buzgósággal fog hozzá a magyar nyelv tanulásához. Már most is meglehetősen beszél magyarul... állandóan magyar társalkodónót tart maga mellett.” Ugyanebből a beszámolóból értesülhetett az olvasóközönség arról, hogy „... kitüntető kegyességgel bocsátotta el a fenséges asszony a nagy magyar költőt [ti. Jókait], aki az utolsó években oly közel állott boldogtalan férjéhez”. Jókai arra is vállalkozott e beszélgetés során, hogy az OMM történetéről külön füzetet szerkeszt, amely közreadná Rudolf német és magyar nyelvű levelezését.

Tíznapos szünet után, február 10-én kezdi újra a BpiH az *Aki a szívtől a homlokán hordja* folytatásainak közlését. Ezt a *Napi hírekben* külön is az olvasók figyelmébe ajánlja, s ígéri, hogy „zentul megszakítás nélkül fogjuk hozni”. S valóban — nem számítva kétnapi szünetelést — tíz napon belül befejezéséhez is ért a regény. Ebből talán arra is következtethetünk, hogy Jókai, mire az újrakezdéshez fogott volna az újságban, már nagyjából készen is volt kéziratával. Ne feledjük: a kisregény nem nagy terjedelmű, s Jókai írástempóját ismerve, nem tűnik lehetetlennek ez a feltételezés. Annál kevésbé, mert a kézirat új közlést tartalmazó részének végén Jókai — nyilván a szerkesztőségnek címezve — ezt a megjegyzést veti papírra: „*Ez vasárnapra, azon-
tul aztán rendszeren mindennap JM*”.

A regény a hírlapi közlés után bizonyára hamarosan megjelent könyvalakban is. Hogy mikor: nem tudjuk. Már alig-alig tűnnek fel a hírlapokban az értesítések egy-egy új Jókai-mű megjelenéséről. A jelentősebbekről még igen, elvétve, a kisregényekről szinte semmikor. Az *Aki a szívtől a homlokán hordja* címűt meg különösen nagy csönd övezi. S feltehetően nemcsak a sajtó hallgatja el a regény megjelenését, hanem a nagyközönség sem nagyon vásárolja a köteteket, mert a KCSL az esztendő végén szerkesztőségi cikkben számol be „*A hét tükré*” rovatban arról, hogy „... nem fogynak Jókai regényei oly mértékben, ahogy azt az író hírneve megérdemelné”. Az okot a „Mefisztó” jelzet mögé búvó Murányi Ármin abban látja, hogy „... ezek a regények ahogy egy-egy közlemény megiródik, elsősorban valamely hírlapban vagy folyóiratban jelennek meg. Ezekből a lapokból legalábbis százezer ember olvassa azon melegében. Persze hogy akkor már nemigen kel, mikor könyv alakjában jelen meg másodsorban. Tehát elsősorban a hírlap rontja meg a könyvet.” Igaz, korábban éppen a hírlapok jelentették számára, új megjelenésű művei számára a hírverést is. De már Mikszáth helyesen látta meg, „hovatovább már tudomást se vesznek a lapok a könyvekről. Legfeljebb pajtáskodásból, viszonzás reményében csempésznek be néhány sort a lapoknál alkalmazott fiatal írók egymás könyvéről. De Jókainak már nincsenek lapjai . . . tehát a Jókai-könyvekről sincs már többé ismeretetés a lapokban.” (*Jókai Mór élete és kora*. MKKRk 18—19. k. Bp. 1961. i. h. 2. k. 142.) Annyi bizonyos tehát csupán, hogy a regény önállóan 1889-ben jelent meg, csaknem egy időben *A lélekidomárral* és *A tengerszemű hölgyel*.

Ami a regény forrásait illeti, a kutató sok kérdőjellel találja magát szemben. Jókai maga a regény során két alkalommal hivatkozik forrásra. Az alapvető hivatkozás a regény zárómondata: „Ekként olvasható az 1886-iki napok krónikáiban.” Minthogy az író semmivel

sem utal arra, hogy milyen „krónikákban” olvasta a történetet, kénytelenek voltunk az 1886 körüli napi sajtót átolvasni, de 1885 és 1887 között a hazai napilapokban — bár bőségesen találtunk egyiptomi, törökországi, arabiai híreket, kis „színes” közleményeket, olyan hírt vagy beszámólót, feljegyzést, amely a regény történetének kizárólagos forrásául szolgálhatott volna, sehol nem találtunk. Természetesen nem kizárt, hogy Jókai mégis valamelyik hazai, esetleg vidéki lapban olvasta regénye tárgyát; nagyobb azonban annak a valószínűsége, hogy — éppen 1886. évi utazása során — valamelyik francia vagy német újságban bukkant a keleti történetre. A hazai újságokban kéthárom olyan híryanagot találtunk, amely — hangsúlyozzuk: csak nagyon halványan — ötletet szolgáltatott az írónak. A Fővárosi Lapok 1886. febr. 24-i számának „Külföld” rovatában a 102 esztendőes mekkai emír, *Abd-el-Motaleb-ibn-Ghaleb* halála kapcsán számol be az újságíró arról, hogy a próféta utódaiként szereplő Devicet nemzetségből származó aggastyán „... , mint magánember is boldogtalan volt. Két nagyreményű fia hirtelen haldlt halt, a harmadikkal meghasonlott”. A kiemelésekkel kívántunk utalni a téma halovány egyezéseire. A másik hír is a Fővárosi Lapokban jelent meg, 1886. jún. 17-én. Ekkor egy szultáni fogadás kapcsán értesülünk arról, hogy „... *Tevfik efendi*, a szultán fia ült a zongorához”. A művelt szultánfi neve az egyetlen egyezés a későbbi regénnyel. A szívét a homlokán hordó hölgy pompás palotájának, illetve parkjának leírásához adhatott — esetleg — valamelyes támpontot a N 1886. aug. 19-i híre, amely arról számolt be, hogy Abdul Hamid szultán „a Yildiz-kioszk homokbuckái környékét fenyves erdővé alakíttatja át. E parkban különböző állatfajokat fognak meghonosítani, s a szultán, aki szenvedélyes vadász, ott fogja tartani vadászatait.” Mindez rendkívül kevés és bizonytalan adat ahhoz, hogy Jókai történetének forrásaiként szerepelhessen; mégis számot kell ezekről is adnunk.

Az író maga a regény magját képező rémhistoria szövegét így rögzítette 24. számú — korábban VI-tal jelölt — finom, bőrkötésű, arany fedélnyomással díszített szép kis könyvecskéjében:

„*Tevfik bey az örült, fiát a hidra felakasztva taldlja. Apja távolléte alatt a mostohája és a két testvére orgidit rendeztek, a hazatért fiu leolte valamennyit a vendégekkel együtt. Ezért felakasztották.*” (62. versón. JKK *Följegyzések* II. k. 330.)

Mint látjuk, a történetet Jókai a maga képzeletével alaposan kiszínezte. Az eredeti (valóban megtörtént? nem tudjuk) eseményben szó sincs a bej „holszívűségéről”, valamint arról sem, hogy az orgiának maga a fiú is részese lévén, saját mostohájával és testvéreivel élt volna szerelmes viszonyban. Az eredeti történet — valljuk be — sokkal

valószínűbb, mint a Jókai-mese, s legalább annyira keleti színezetű, mint az írói fantáziával feldúsított szerelmi história.

A *Följegyzések* másik jelentősebb adata az a forrás-kijegyzés, amely a mekkai zarándoklat egy a regényben jelentős motívumát örököltette meg. Az idézett füzet 55. versóján ui. ezt olvashatjuk:

„Mekkába zarándokló nőknek elébb a Sáron kapujándl férjhez kell menni arra vállalkozóhoz, csak az ott létük alatt tart a házasság 27 [keresztülírva piros tintával:] a ki a szívet homlokán.” Elképzelhető, hogy a 27-es szám a forrás lapszámára utal, azonban a rendelkezésünkre álló anyagban nem tudtuk azonosítani.

Még három feljegyzés olvasható a 24. számú noteszben, ami a regényre vonatkozik. Az 53. lap versóján: „*Tewfik bey 29 F*”, a 63. lap rectóján pedig „□ *Tewfik bey a deli 20 ap NB aki a szívet homlokán*” egyaránt a kiválasztott hős nevének rögzítése, valamint — a fent idézett álházassági szokás mellé írt megjegyzéssel együtt — a készülő, a tervezett regény címére való utalás, amely annyiban mutat eltérést a végleges címtől, hogy az „a homlokán” szócsoporthoz ekkor még hiányzott a névelő. A notesz 63. lapjának versóján ezt jegyezte fel Jókai: „*A nőgyűlölő 2 Sep.*” Ez is nyilvánvalóan a regény motívuma, a „2 Sep” esetleg a regény utolsó mondatában idézett „krónika” dátuma lehetett, de a magyarországi napisajtóban ezek után újból nyomatékosan keresett szeptember 2-i hírek között sem leltünk nyomára. Minthogy a 24. sz. noteszben az író „főként első neje halála után leányával, Rózával tett olaszországi útjának benyomásait örökíti meg” (*Följegyzések* II. k. 713.), megerősödik az a gyanúnk, hogy a színes keleti történet témáját utazása során találhatta valamelyik külföldi újság „krónikájában”. Bár az a tény, hogy a München érintésével Észak-Olaszország városaiba, majd Rómába és Nápolyba vezető olasz útjára csak 1886. november 25-én indult el, óvatosságra int e téren.

Amennyire sötétben tapogatózunk csupán a regény témájának forrását illetően, annyira tisztázottnak tekinthetők a regény helyszínének, a mohamedán szokásoknak, ünnepeknek, vallási szertartásoknak forrásai. Erre vonatkozóan ugyan ismét található a regényben egy félreérthető utalás. A 35: 23 sorban ui. ez olvasható: „[a Kába] leírását . . . csak igazhitűek után bírjuk: azok között az afgánBursonét . . .” Burson nevű szerzőt azonban hiába kerestünk az orientalisták között és az afgán irodalomban. Találtunk azonban egy Richard Francis Burton nevű angol utazót, felfedezőt és orientalistát, akiről nemcsak a *Világirodalmi Lexikon* jegyzi meg, hogy „kilétét rejtve mohamedán zarándokként Mekkában és Medinában is járt”, lefordította angolra és saját költségén kiadta az *Ezeregyéjszakát* (i. m. 1. k. Bp. 1970.

1205—1206.), hanem már a Pallas Nagy Lexikona is tudja (IV. k. Bp. 1893. 12.), hogy „1853. *Abdallah sejk* álnéven Szuezból . . . Janboba utazott, onnan pedig gyalog Medinába, azután Mekkába ment, ahonnan 1854. Dsiddán át visszakerült Egyiptomba”. Utazását, amely *Personal narrative of a pilgrimage to El Medinah and Meccah* címen 1855-ben jelent meg Londonban, még kétszer kiadták, harmadik kiadása 1879-ben jelent meg. Burton 1821. márc. 19-én született Barham House-ban, és 1890. okt. 20-án halt meg Triesztben, fenti könyvén kívül az ismeretlen Szíriáról írt felfedező értékű útleírása is megtalálható a magyarországi könyvtárakban; bár az igazságnak tartozunk azzal, hogy Jókai könyvtárában, ill. hagyatéki jegyzékének könyv-felsorolásában nem lertünk rá. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy *nem volt*, nem lehetett meg Jókai könyvtárában. A Bajza utcai ún. „Petőfi Ház”, amely a PIM létrejöttéig őrizte az író könyvhagyatékát, a második világháború során súlyos károkat szenvedett. A korábban sokkal gazdagabb könyvállományról nem készült katalógus, így most már nem állapítható meg, hogy milyen könyvek alkották a gyűjteményt, s mely kötetek estek áldozatul a háborús pusztításnak. Természetesen azt a lehetőséget sem vethetjük el, hogy Jókai csak időlegesen volt birtokában a regényíráshoz szükségesnek vélt irodalomnak. Feszty Árpádné és Feszty Masa szóbeli közlésére támaszkodva írta Hankiss János 1928-ban, hogy „Jókai és főképp első felesége szenvedélyes kedvelője volt a francia memoáriradalomnak. *Hetenkint meghozták a legérdekesebbeket* (kiemelés V. F.), vagy azokat, amelyeket alkalmi vétel révén meg lehetett szerezni. Vasárnap valószínű újság- és könyváradat lepte el Jókaiék asztalát, és mint a Nílus, újra és újra megtermékenyítette a noteszek talaját. Amikor Jókai egy új regényhez fogott, sokszor egész kocsirakományt hozott, s előfordult, hogy helycsinálás kedvéért ilyenkor *a régebbi beszerzések egy részét olcsó áron el kellett adnia*. (Kiemelés V. F.) Kocsi jött, kocsi ment, csak egy maradt: a memoárkultusz.” (Hankiss János: *Jókai Mór és egy francia anekdotakincs*. It 1928. 3.) Így hát még arra is számíthatunk, hogy Jókai csak rövid ideig birtokolt (vagy kölcsönbe kapott) példányt forgatott: erre utalnának a nevek írásában mutatkozó (s a tárgyi jegyzetek sorában bemutatott) következetlenségek, továbbá az a tény, hogy a regényben szövegszerű egyezés nem mutatható ki Burton útleírásával, azonban az olvasmány élménye tükröződik a regény mekkai részleteiben. (Ezekre a részekre a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* között utalunk.) Véleményünk szerint ezt a feltevésünket igazolja a név hibás írása is: bizonyára emlékezetből idézte az író (nem vethető el természetesen a rossz olvasat, a sajtóhiba lehetősége sem).

Valóságos forrásként kell azonban számba vennünk az arab vallási szokások, a mohamedán szertartások leírásakor Decsy Sámuel *Osmanografia* (Bécs 1789-es második kiadású) című háromkötetes művét, annak is főleg első kötetét, jóllehet Jókai sehol sem hivatkozik rá regényében. Nemcsak azért, mert köztudott, hogy regényeinek és elbeszéléseinek mohamedán, ill. török vonatkozásaikor máskor is használta, hanem mert könyvtárában is megvolt, szívesen lapozta, olvasta, jegyzetelte. A „*Magyar Nábob*” megköltése című Végzavában maga is hivatkozik arra, hogy „Decsy ozmanográfiája . . . segített stilszerűen felöltöztetni az alakjaimat. Ugyanezen a hippogriffon süvöltöztek azután a török elbeszéléseim: a *Fehér rózsa*, *Janicsárok végnapjai*, *Véres könyv*.” (JKK Regények 6. k. 259.) Önvallozásán kívül csupán felsorolásszerűen említjük meg, hogy Decsy művének nyoma fedezhető fel *A kétszarvú ember*, az *És mégis mozog a föld*, *Az arany ember*, a *Fráter György* és az *Egetvló asszonyszív* című regényeinek, ill. *A szigetvári vértanúk* című drámájának egy-egy momentuma mögött. Hogy mennyire fontos forrásművének tekintette az író Decsy *Osmanografia*-ját, azt mutatja az a nyilatkozata is, amelynek során a nélkülözhetetlen könyvei sorában — egy 1890-ben feltett körkérdésre válaszulva — Jókai ezt a művet is megemlítette (Néptanítók Lapja 1925. ápr. 6. 6.).

A kisebb egyezésekre a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* megfelelő tételeinél hivatkozunk, a legszembetűnőbb egyezésre azonban itt hívjuk fel a figyelmet. Az *Aki a szívt a homlokán hordja* egyik legrésztesebben leírt epizódja, a történet egyik jelentős indító jelenete a mekkai zarándoklat leírása. Ennek forrása, bár — mint említettük — egyes adataiban felhasználta Burton beszámolóját is, a Decsy műve első kötetének 243—247. lapjain olvasható 90. §. szövege:

„VI. A' Mekkai bútsúra való menés. Az ez irant szabott törvény olly szoros, hogy minden igaz mahometánus, akár ifjú, akár öreg, akár gazdag, akár szegény légyen az, leg-alább egyszer éltében tartozik a' Mekkai bútsúra el-menni, Abrahámnak kápolnájában áldozni a' Hágár büdös kutjának vizéből innya, és a' Prófétának koporsóját Médinában meg-látogatni, és valaki e' szent kötelességet el-mulattya, alább valónak tartatik a' Kereszténynél és Zsidónál, és lehetetlen, hogy az a' paraditsomnak ditsösségében részesülhessen. Mínek-elötte pedig e' bútsujárásnak módját, az ottan végbe-menni szokott tzeremoniákat, a' bútsút-járóknak sokságát és más környül-állásokat elő-beszéllenek; szükség Mekka városát, a' Kábat, az az, Abrahámnak kápolnáját, a' bün-botsátó fekete követ, és a' Zenzemet, az az, Hágarnak kutát le-festeni. — *Mekka* (Mekke vagy Macca) hajdan Bachus Istenről *Beccha*-nak, avagy *Baccha*-nak neveztetett. E' pogány istennek tiszteleté-

re az Arabok egy magas tornyoté pitettek Mekkában, mellyben mind néki, mind Venus isten asszonynak áldozni szoktak. — Itten született a' hatodik száznak utolsó fertályában Mahomet Proféta-is, itten nevedett ő fel, elsőben-is itten jelent-meg néki Gábriel fő-angyal, itten kezdette ő a' Kóránt koholni, itten hirdette leg-elsőben-is tudományát, itten ditsekedett menynevei titkos látásával, és utólyára, itten kapott leg-első követöket és tanítványokat. Mekka városa ugyan magában sem nagyságáról, sem népességéről nem emlékezetes a' historiákban, vidéke-is hegyes, völgyes és sovány; de az épületeknek szépsége, Mahometnek születése, a' mahometána vallásnak eredete, Ábrahám-nak kápolnája, a' Karavánok, az az, az ide bútsúra járóknak soksága [!], és népes sokadalmi által egész Asiában és Afrikában emlékeztetéssé lett az. E' városban laktak a' Koreisitáknak elő-járói, és ebben lakott a' tartománynak helytartója-is, kiket minekutánna Mahomet meg-győzött, méltóságoktól meg-fosztott, és ősi jussát, t. i. a' helytartói és fő-papi tisztségét vissza nyerte, az Arabsokat hatalma alá hódította volna; örömet nyakát szakasztotta volna a' bálványozásnak, örömet el-törölte volna mind azt, valami az igaz isteni tiszteletet meg-undokitotta, és örömet földig rontotta volna a' Bacchusnak templomát-is; de tartván az Arabsoknak heves indulatjától, inkább kívánt azoknak némelly dolgokban engedni, mint őket ujításai által tudományának bé-vételétől el-idegeníteni 's sziveket megsebhetni. Annakokáért meg-hagyta ugyan ő a' Bachusnak tiszteletére szenteltetett templomot; de felöle azt költötte, hogy azt maga Ábrahám az Arabsoknak nagy atya építette, a' Venus isten asszonynak diszére emeltetett fekete követ pedig Gábriel főangyal hozta-le az égből, és azt a' templomot építő Patriarkának ajándékozta, ugyan e' szent ember rendelte legyen a' Mekкаи bútsú-járást-is. Ily mesterséges tsalardsággal vette-meg Mahomet a' sokáig véle ellenkező Arabsoknak szivét! — Ez az Ábrahám-nak kápolnája *Kába*-nak, az az, Isten házának nevezetik, mellynek hosszúsága 24, szélessége 23, magassága pedig 27. ölni, és minden Mekкаи épületek között leg-méltóságosabb. Ennek déli oldalában vagyon az említett fekete kö bé-rakva, északi részén fekszik Ismaëlnek fejr koporsó köve, nap-keletre a' Kábatol 12. lépésnre vagyon egy kápolnátska, melynek közepén vagyon az ugy nevezett *Zenzem* vagy *Sensem* kut-is, t. i. az a' forrás kut, mellyet önnön maga az Isten nyitott a' szomjúzó Ismaëlnek meg-elégítésére. E' kútból szoktak a' buzgó bútsú-járók innya, annak vízében mosódni, azt palatzkokra szedni, hazájokba haza-vinni, és annak bün botsáto tsejpei által fel-háborodott lelkeknek-isméretét le-tsendesíteni. Ennek-felette vagynak még Mekka városának kerítésén kívül más több szentséges helyek-is, mellyeket a' bútsújáró mahometánusok meg-

szoktak tisztelni és látogatni; ilyenek p. o. a' *Márva* és *Safa* hegyek, a' hová futott elsőben-is Hágár, hogy a' szomjúság miatt meg-epedett Ismaëlnek vizet keressen; az *Arafat* hegye, holott Ádam és Éva hosszú-szas el-valások után ismét öszve találkoztak; az Ábrahámnak temploma, mellynél a' bútság muszulkanok és Mekkei Imamok az Arafat hegyre való fel-menetelek előtt öszve-gyűlnek; a' *Mina* völgye, holott a' bútság-járó gyülekezet áldozni szokott; a' *Dsemret* és *Aakbe*, holott Ábrahámnak, Hágárnak és Ismaëlnek meg-jelenvén az ördög, az Isten eleibe viendő áldozattól el-akarta őket idegeníteni, melynek emlékezetére még-most-is a' szent bútságú muszulkanok az ég felé köveket hajigálnak, és atkozzák a' pokolbeli gonosz lelkeket; a' *Tsúr* völgye, holott Mahomet Mekkeből való ki-szaladása után, ellenségi előtt egynehány napokig bújkált, s. a. t. Továbbá egész Mekka vidéke *Haram*-nak, az az, olly szentséges helynek tartatik, mellyben sem vadászni, sem madarászni, sem a' madár-fészkeket le-hányini nem szabad, és ez az oka, hogy a' Mekkei galambok szent állatoknak tartatnak. Utollyára, e' vidéken sem az ellenségre támadni, sem semmi idegen vallású embernek halálos büntetés alatt oda menni, s' annyival inkább ottan múlatni nem-szabad."

Jókai fogadott lányának, Fesztyné Jókai Rózának emlékezéséből is tudjuk, hogy az író rendkívüli módon kedvelte a különböző útleírásokat. Nemcsak a *Le tour du Monde* köteteit forgatta, de — mint Jókai Róza írta — „... megszámlálhatatlan, kisebb, nagyobb, még nagyobb, híres, kevésbé híres útleírás, képekkel és képek nélkül” voltak meg könyvtárában. (Feszty Árpádné Jókai Róza: *Pár szó Jókai könyvtáráról*. Magyar Bibliofil Szemle 1924. 3—4. sz. 198.) S az is bizonyított, hogy könyvtárának állományán túl sokat olvasott, jegyzetelt ki az érdeklődését felkeltett művekből. Ezek közé tartozhatott egy 1870. évi dél-arábiai útleírás 1873-ban megjelent kötete is: az *Aki a szívet a homlokán hordja* harmadik fejezetének (*A drága hold és az olcsó hercegnő*) nyilvánvalóan ez volt a forrása, ha itt sem beszélhetünk szó szerinti átvételről. Véleményünk igazolásául közöljük Heinrich Freiherr von Maltzan: *Reise nach Südarabien und Geographische Forschungen im und über den südwestlichsten Theil Arabiens*. Braunschweig, 1873. 422 l. 1 térkép) IX. fejezetének (*Der Ramadán in Arabien*) egy rövid részletét németül és magyar fordításban.

„Dieser Monat, in welchem dem Moslem das beschwerliche Fasten bevorsteht, wird dennoch von ihm herbeigeseht; je heiliger man ist, desto sehnlicher, in dem fanatischen Heğáz [Hedzsasz] also mit verdoppelter Inbrunst. Da die astronomische Bestimmung nicht genügt, sondern der Neumond von glaubwürdigen Schohud (Zeugen) gesehen worden sein muss, und er im Jahre 1870 in Dschedda in die

Regenzeit fiel, so war man dort im Unklaren, wann die Fasten beginnen. Am Abend des 23. November stand Neumond im Kalender. Man vernahm aber nicht den Kanonenschuss des Sonnenuntergangs, welcher den Ramadân ankündigt. Alles bereitete sich vor, den nächsten Tag noch zum Schadtan-Monat zu rechnen.

Da plötzlich weckte in später Nachtstunde ein Kanonenschuss die Dscheddauer. Der Mond war in Mekka gesehen worden und ein Reiter hatte in 5 Stunden den Weg hierher, zu dem Pilger anderthalb Tage brauchen, zurückgelegt, um die Nachricht zu bringen. Da Mekka Autorität bildet, so war die Frage entschieden. Es hält freilich schwer, den Moslem zu einer so schnellen That zu bewegen. Aber der Anfang des Ramadân ist eine so wichtige Sache, Wohl und Wehe scheint so ganz von ihm abzulängen, dass selbst ein mohammedanischer Bote fähig wird, in 5 Stunden von Mekka zu kommen. Dieser Bote wird stets reich belohnt, und ist für den ganzen Monat der Gast des Gouverneurs.

Nun war aber ganz Dschedda in Verlegenheit gesetzt. Viele hatten ihre Einkäufe für morgen verschoben. Das Schlimmste war, dass es den Meisten am Frühstück fehlte, was im Ramadân vor der Morgendämmerung genossen wird. Daher entstand mitten in der Nacht ein geschäftiges Treiben und Hin- und Herlaufen. Jeder suchte von seinem Nachbar zu borgen, da die Läden geschlossen waren. Viel kam nicht dabei heraus, denn die Moslems sind schlechte Vorrathssammler, und so begannen die meisten den Tag wirklich nüchtern. Das war ein hartes Fasten, die vollen 12 Stunden ohne Morgenprovision." (i. m. 64—65.)

[Magyarul: „Az a hónap, amelyben a mohamedánra az igen kemény böjtölés vár, mégis nagyon várja; sőt minél szentebb, annál nagyobb vágyódással, a fanatikus Hedzsászban tehát kétszeres áhítattal. Itt a csillagászati meghatározás nem elegendő, hanem az újhóldat szavahihető sohudnak (tanúnak) kell látnia, és minthogy ez az 1870-es esztendőben Dzsiddában az esős időre esett, ott bizonytalanságban voltak, hogy mikor kezdődik a böjt. A naptár szerint november 23-án volt újhóld. Senki sem hallotta azonban a naplementét jelző ágyúlövést, amely egyben a Ramadân-böjtöt jelentette volna. Mindenki arra készült fel, hogy a következő nap még a Böjtelő-hónaphoz számít.

Akkor váratlanul a késő éjszakai órákban ágyúlövés ébresztette fel a dzsiddaiakat. A hóldat megpillantották Mekka felett, és egy lovas 5 óra alatt tette meg azt az utat, amihez a zarándoknak másfél napra volt szüksége, hogy meg hozza a hírt. És minthogy Mekkának tekintélye volt, így a kérdés el is dőlt. És persze nehéz dolog a mohamedánt

ilyen gyors cselekvésre rábírní. Azonban a Ramadán-böjt kezdete éppen ilyen fontos dolog, boldogsága és boldogtalansága oly teljességgel ettől függ, hogy még egy mohamedán hírnök is képes lesz 5 óra alatt Mekkából megérkezni. Ezt a hírnököt mindig gazdagon megjutalmazzák, és egész hónapra a kormányzó vendége lesz.

Most azonban egész Dzsidda izgalomba jött. Sokan másnapra halasztották bevásárlásukat. S az volt a legrosszabb, hogy a legtöbb embernek hiányzott a reggeli étkezés, amit a Ramadán alatt a hajnal hasadta előtt élveznek. Ezért az éjszaka közepén szorgos hajsza és ide-oda rohangálás támadt. Mindenki a szomszédjától próbált kölcsönkérni, mert az üzletek zárva voltak. Soknak nem is sikerült, mert a mohamedánok rossz készletgyűjtők, és így a legtöbben valóban üres gyomorral kezdték a napot. Kemény böjt volt, amely 12 órán át reggeli étkezés nélkül tartott.”]

Az egyezés az útleírás által rögzített egyszeri riadalom és Jókai története között szembeütő, ha az író — természetesen — írói eszköztárából sok élénkítő elemet csempészett is a tárgyyszerű elbeszélésbe. Hogy ezt a könyvet használta Jókai, azt egyéb apró egyezések is elárulják. Az *Aki a szívét a homlokán hordja* idézett fejezetében írja Jókai, hogy „... Dzsiddában minden ember igazhívő mozlemin, kivéve egynéhány gyauro pálinkaboltost, aki keresztény. Rendes nevén »Kelb ibn Kelb« (kutyafia kutya).” S Maltzan könyvének 70. oldalán ezt olvashatjuk: „Amikor a pasa még teljes önkényúr volt, számára minden európai egyaránt »kelb-ibn-kelb« (kutyafia kutya) volt.” És még mindig ugyanebben a fejezetben, Jókainál: „A basa azt mondta rá: »péki«. A török, ha valami tetszik neki, azt mondja rá: »péki«, ha nem tetszik, akkor is azt mondja, hogy »péki«. (Jól van.)” Maltzannál: „Az örmény azt mondta: »Peki« (jól van), amint a pasa szabódott, a pasa »Peki«-t mondott, amikor az örmény fordított egyet. A török mindig »Peki«-t mond, amikor a dolog nem tetszik neki”. (i. m. 70.)

Külön helyet foglal el a regény forrásai között Ferdinand Wüstenfeld göttingeni orientalista professzor művének (*Die Chroniken der Stadt Mekka*. Leipzig 1—4. Bd. 1857—1859.) negyedik kötete (*Geschichte der Stadt Mekka*. Nach den Arabischen Chroniken bearbeitet... F. Wüstenfeld, Leipzig 1861.) Ez a mű, amelynek első három kötete arab nyelvű, negyedik kötete viszont a három kötet részletes történeti anyagának német nyelvű összegezése, ma a magyar közgyűjteményekben nagy ritkaság. Nem tudjuk: Jókai hol bukkant rá (saját könyvtárban nem leltük nyomát). Wüstenfeld műve a maga idejében is nagyon megbízható leírásnak, gyűjteménynek számított, s bizonyára az ma is; erre utal ui. az a tény, hogy Bejrútban 1964-ben hasonló kiadásban újra a kutatók rendelkezésére bocsá-

tották. Budapesten az MTA Keleti gyűjteményében az eredeti kiadásnak mikrofilm-másolata van meg, az új bejrúti kiadás hozzáférhető; az Országos Széchényi Könyvtár nem rendelkezik a művel, az Egyetemi Könyvtárban viszont megvan az eredeti kiadás negyedik kötete (s csak ez!). Minthogy Wüstenfeld széles anyagismeret birtokában dolgozott, Mekka város történetének megírásakor sok színes, érdekes, az arab kútfőkből — gyakran azok megjelölése nélkül — merítette adatait, így jó „nyersanyag” volt Jókainak is.

Ebben az esetben sem beszélhetünk arról, hogy Wüstenfeld műve kizárólagos forrás lett volna, bár a Jókai hőseinek párbeszédében elhangzó kijelentés (76: 11 „... benne van Mekka város történetének leírásában...”) bizonyosan erre a munkára utal. A sok kisebb egyezésre a tárgyi magyarázatok sorában hívjuk fel a figyelmet, néhány perdöntőnek tűnő (mert egyéb forrásban nem, vagy nem ilyen formában talált) azonosságra azonban itt kell hivatkoznunk.

Jókai a Kába-szentély leírásakor azokról a különböző törzsekről származó, különböző helyekről összehordott bálványokról ír, amelyeket Mohamed fellépte előtt e szentélybe gyűjtöttek össze. Úgy, ahogyan Jókai ezt egy bekezdésbe összesűritette, természetesen nem találjuk meg Wüstenfeldnél, s a nevek írásában is mutatkozik különbözőség. Ez utóbbinak azonban nem tulajdoníthatunk túl nagy jelentőséget, ismerve az író nagyvonalúságát az ilyen kérdésben. A regény *A gonosz Abu Lahab legendája* című fejezetében mutatja be Jókai a Kába-szentély bálványait, s az itt említett, istenként tisztelt szobrok és ereklyék közül soknak egyedüli forrása Wüstenfeld műve. Igaz, Jókai „Esmer-ben Lahia”-ként említi azt a „királyt”, aki Wüstenfeldnél „Amr ben Luheij”-ként szerepel, de azt már egybehangzóan állapítják meg, hogy „... valamennyi arab törzs mind beállította a Kábába a maga külön isteneit”. (Wüstenfeldnél: „... die umgebende Araber, von denen jeder Stamm sein eignes Götzenbild hatte, brachte sie endlich dahin, auch ihren Steinen göttliche Verehrung zu erweisen” i. m. 17.) Ezután beszél Wüstenfeld a *Hubál* bálványról, amelyet a Kába kincses-tárának mélyére helyeztek a mezopotámiai arabok (Jókai a *kupoldba* állíttatta), majd olvashatunk arról, hogy Amr ben Luheij hozatta be a szentélybe a Thakif-törzs által tisztelt *el-Lát sziklát* és a három szent fa egyikét, a hatalmas *Dsat Anwát-ját* (i. m. 18—19.). Jókai „Thekif”-törzsről és „Szád-Aruát”-fáról ír, ami rossz olvasatnak is számítható. Ugyanitt említi az Ábrahám áldozatul bemutatott bárányának állítólagos maradványát, a vallásos tisztelet tárgyát jelentő „*arany kos szarvát*”, másutt az *aranyozott gazellát*. Wüstenfeld szintén szól az aranyozott gazelláról, de csillaggal megjelölt jegyzetében ezt írja: „Die Sage macht hier Widderhörner daraus, von dem Widder, den Abra-

ham statt Isaac zum Opfer brachte" (i. m. 88.). (Magyarul: A monda itt ebből kosszarvakat csinál, annak a kosznak szarvait, amelyet Ábrahám Izsák helyett áldozott fel.) Az egyezés — még ha kétféle bálványról esik is szó Jókainál — kétségtelen! Wüstenfeld ugyanezen a helyen tesz említést a Mária-képről, karján a gyermek Jézussal — s ez szintén szerepel a regény megfelelő oldalán. Hogy Jókai számos más bálvány nevét is felsorolja, s ezeket nem leltük meg Wüstenfeldnél, a német orientalista munkájának jelentős hatását nem cáfolja.

Ha a regény egyik betétjét, *A szép Gamila történetét* vizsgáljuk, elsőrendű forrásának a Ddl-t kell tekintenünk, de nem feledkezhetünk meg Wüstenfeld hatásáról sem. (A Jókai-szövegnel egyébként a forráshasználat arra is intő példa, hogy mennyire szabad komolyan vennünk az író kormeghatározását. Hiszen Jókai így indítja az elbeszélést: „... nincsen még két éve, hogy megesezt...”)

A regénybeli történet — rövidített — szövege a következő:

„A tündérszép Gamila hercegnő a nagyhatalmú Nacsir-Ed Daula-Abu-Mohammed el-Hazánnak, Aden szultánjának volt a lánya. El levén jegyezve Adhad el-Daula-Ibn Buveih szultánnal, ősi szokás szerint előbb meg kellett tennie a nagy zarándokutat a Hedzsasz földrére. Fényes kísérettel, gazdag ajándékokkal érkezett meg a szultánleány, négyszáz tevé, mind egyszínű fehér, szállította a drágaságokat utána, s amely napon a Kábát meglátogatta, tízezer dínárt szórattat ki a nép között. Nagy pompa mellett történt meg a látszatos egybekelése egy daliás ifjúval, akinek ma sem tudja még senki a nevét. [...]

... Mikor a menyegzője elkövetkezett, a szép arát fényes nászújs kísérette a szultáni vőlegényhez; ezer bohóc és énekes volt a lakodalmi menetben. Amint a Tigris hídjának a közepére megérkeztek, ősi szokás szerint a menyasszony kiszállt a palankinjából, hogy a hídról egy ékszert dobjon a vízbe, amelyet legbecsesebbnek tart. Gamila azt a kis rubintos gyűrűt húzta le az ujjáról, amelyet névtelen vőlegényétől kapott, s azt dobta a vízbe. És azután maga is utána ugrott, odaveszett. A sok nehéz arany kőöntő lehúzta a fenékre.” (50—51.)

S mit olvashatunk Wüstenfeld művében?

„Das Jahr 366 war für Mekka und die ganze Carawanenstrasse merkwürdig durch die Reise der Prinzessin Gamila, Tochter des Naçir ed-Daula Abu Muhammed el-Hasan Ibn Hamdán, sodass diese Wallfahrt wegen des dabei entwickelten Glanzes und der reichen Geschenke zum Sprichwort geworden ist. Ihr Zug bestand aus 400 Camelen, alle von gleicher Farbe und in gleicher Weise ausgeschmückt, damit Niemand merke, auf welchem die Prinzessin sässe. Alle, welche sich ihr unterwegs anschlossen, erhielten freie Beköstigung, und als sie zum ersten Male die Moschee in Mekka betrat, liess sie 10,000

Dinare unter das Volk ausstreuen; doppelt soviel verwandte sie noch während ihres Aufenthaltes in Mekka und die dort vorhandenen Brautpaare der 'Aliden wurden von ihr ausgesteuert und verheirathet. In Medina gab sie ebensoviel aus, und die Kosten der ganzen Reise werden auf 150,000 Dinare angegeben. Bei ihrer Rückkehr nach Bagdad verlangte sie der Sultan 'Adhad ed-Daula Ibn Buveih zur Frau, er hatte es indess nur auf ihr grosses Vermögen abgesehen; sie wusste dies gut genug und hatte wegen ihrer frommen Richtung eine Abneigung gegen jede Verbindung, musste aber einwilligen. Als nun der Hochzeitstag kam, wurde sie in einem festlichen Zuge aus ihrer Wohnung abgeholt, und indem dieser die Brücke des Tigris passirte, stürzte sie sich in den Fluss und ertrank." (i. m. 216—217.)

[Magyarul: A 366. év Mekka és az egész karavánút számára nevezetes volt Gamila hercegnő, Naçir ed-Daula Abu Muhammed el-Hasan Ibn Hamdan leányának utazása miatt, úgyhogy ez a zarándokút a mellette kifejtett ragyogás és a gazdag ajándékok révén közmondóssá vált. A hercegnő vonulása 400 tevéből állt, valamennyi egyszínű volt és egyformán díszítették fel azokat, ezért senki sem vehette észre, hogy melyiken ül a hercegnő. Mindenki, aki útközben hozzá csatlakozott, szabad szállást kapott, és amikor először lépett a mekkai mecsetbe, 10 000 dínárt osztatott szét a nép között; itt tartózkodása alatt megkettőzte az összeget, és az Alidák éppen itt levő jegyepárjait kiházásította és hozománnyal látta el. Medinában éppen így költsékeztelt, az egész utazása több mint 150 000 dínárba került. Bagdadba való hazatérése után 'Adhad ed-Daula Ibn Buveih szultán feleségül kívánta venni, de csak nagy gazdagságát látva; a hercegnő ezt éppen eléggé tudta és jámbor hajlama miatt ellenére volt minden ilyen kapcsolatoknak, azonban bele kellett egyeznie. Amikor hát eljött az esküvő napja és ünnepélyes menetben kihozták lakosztályából, s menet közben a Tigris hídjára értek, a hercegnő a folyóba vetette magát és vízbe fulladt.]

A kis részlet egyúttal több tanulsággal is jár. Egyrészt láthatjuk, hogy miként hajlította a történetet Jókai saját elképzelése, a regény mondanivalója felé. Wüstenfeldnél szó sincs „holt szívű” álvőlegényről, aki később szerelemre gyullad. Így hát zálogba kapott gyűrű, titkos vonzalom sem motíválja a színes, de szerény történetet: mindez Jókai leleménye volt, hogy párhuzamos mesét adhasson holtszívű hőse szájába. Másrészt arra is kicsiny, de szép példát mutat, hogyan gyűjtja fel az író fantáziáját a krónikás beszámoló. Wüstenfeld „400 egyszínű tevéről” tudósított, Jókai már 400 „egyszínű fehér” tevétt látta a menetben. A hír arról szólt, hogy Gamila hercegnő a Mekkában levő jegyepárokat kiházásította; Jókai Gamila névleges házassága

pompáját említi. S nem utolsósorban az esemény időpontjában mutatkozó döntő eltérés: Wüstenfeld — helyesen — a középkorba helyezi a történetet, Jókai azonban a 19. század második felére. Ez azért is figyelemre méltó, mert hisz az író történetének időpontját is a XIX. századi krónikákra hivatkozva jelölte meg. Ez csak aláhúzza korábban hangoztatott gyanúnkat, hogy Jókai ebben az esetben esetleg *fiktív* forrásra hivatkozott.

Jókai más műveihez is szívesen használta azt a szerelmi anekdota-gyűjteményt, amelyet könyvtárában őrzött, a JKK egyes kötetei során többször idézett *Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour, depuis le commencement du monde jusqu'a ce jour* című kiadványt. Ő az ötkötetes mű 2. kiadását kapta ajándékba egy tisztelőjétől (a Jókai-hagyatékban B. 4713/1—5. számon regisztrált mű második kötetének belső kötetábláján olvasható az egykori tulajdonos, Ferber József tulajdon-bejegyzése után Jókai kézírásával a kiegészítés: „ajándék-ból[!] Jókai Móré”). Ferber József személyéről a *Följegyzések* kritikai kiadásakor még semmi bizonyosat nem tudunk. Minthogy sem a lexikonokban, sem Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című összeállításában nem szerepelt neve, bele kellett nyugodnunk abba, amit a *Följegyzésekből* tudtunk meg róla: Jókai korai lapjának, a *Déliháznak* egyik előfizetője volt. Molnár József azonban rátalált a Magyar Heraldikai és Geneológiai Társaság kiadásában Budapesten 1895-ben megjelent kiadványban a megfejtésre (*Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800—1893*. Hornyánszky V. kiad. 257 l.) Ferber József a B. M. 13.566/68. sz. engedélye alapján nevét — Szinnyei Józsefre magyarosította! Így azután egyként érthető az, hogy miért nem szerepelt saját összeállításában neve, s hogy miként került könyve ajándékként Jókaihoz. Szinnyei ui. szintén komáromi születésű volt, s már fiatal éveitől kezdve jó barátság fűzte az íróhoz (i. h. 223.). — A Ddl lapjain gyakran feltűnik az egyes cikkeket, cikkrészleteket, bekezdéseket megjelölő piros ceruzás vonás, Jókai kezennyomatát őrizve. A költő különösen az első kötetet jelölte ki gyakran, és az *Aki a szívtét a homlokán hordja* anyagához is innen vett néhány epizódot.

Elsősorban *A szultánleányok regéi*, ill. talán *A szép Gamila története* alapanyagát merítette a Ddl-ből, el-Abbása és Dzsfár tragikus szerelmének históriáját, természetesen ismét csak nyersanyagként kezelve forrását.

A történet a Ddl első kötetében található, *Barmécide* címszó alatt (309—312.). Hogy Jókai az elbeszélést valóban használta, azt az is bizonyítja — természetesen a szövegegyezéseken kívül —, hogy a francia szöveg egyes részleteit jelölte csak meg a kötet lapszélén. Mi a

Jókai által megjelölt szövegösszefüggéseket mutatjuk be, követve az eredeti helyesírást:

„AARON, ou Haroun-al-Raschid, c'est-à-dire Haroun le Juste cinquième Calife de la race des Abbassides, avait une soeur nommée *Abbassa* . . . d'une princesse Mahométane: renfermée dans un sérail, elle se voit sans cesse environnée de surveillans odieux et dégoutans, d'autant plus sévères que leur vie dépend de leur fidélité. Livrée à tous les desirs qu'excite trop souvent: la nature qui réclame ses droits, et sur-tout une imagination échauffée par la réflexion, par la solitude et par les objets qui s'y peignent toujours en beau, elle n'ose pas même laisser échapper un soupir; elle trouve rarement parmi ses esclaves une confidente qui veuille prendre part à ses peines, à ses chagrins; sa seule, son unique espérance est que le Sultan, à qui elle appartient par les liens du sang, consente à la donner en mariage à quelqu'un de ses favoris.

Telle était la position d'*Abassa*, lorsque le hasard lui fit apercevoir *Giaffar*, Ministre et favori du Calife. Sa famille qui était issue des anciens Rois de la Perse, avait rendu les services les plus signalés aux Califes, et s'était attiré le respect et l'amour de tout l'Empire. *Giaffar* passait pour le plus vertueux des Musulmans et pour le meilleur écrivain de son siècle. L'histoire ne nous dit pas si sa figure méritait les regards de la princesse, elle nous apprend seulement qu'il fit sur elle une vive impression, et que bientôt il s'établit entr'eux une correspondance qui leur fit désirer à l'un et à l'autre de pouvoir se donner des preuves plus solides de l'union de leurs coeurs. L'essentiel était de faire approuver cette passion par le Calife. *Abbassa*, plus intéressée que personne à faire réussir ce projet, se chargea de cette commission délicate. Elle employa ces moyens qui sont toujours à la disposition d'une femme adroite et amoureuse; elle obtint le consentement de son frère; mais, par une de ces bisarreries qui conviennent si bien à un despote, en permettant à *Abassa* d'épouser *Giaffar*, il leur défendit de se livrer aux plaisirs que promet et que permet l'hymen; c'était à peu près leur défendre de se marier.

Cette défense ridicule et barbare n'arrêta pas la Princesse, et ne l'affecta même que médiocrement. Elle espéra pouvoir gagner son frère par ses prières et ses instances; elle se trompa, *Aaron* fut inflexible. Alors *Abbassa* devint une seconde *Ève*; elle parvint à faire manger à *Giaffar* du fruit défendu: il en naquit un fils, d'autres disent deux, qu'on envoya secrètement élever à la Mecque. Malheureusement le secret fut mal gardé; le Calif qui le sut, disgracia d'abord son favori, le condamna ensuite à mort, et enveloppa toute sa famille dans cette condamnation.

Dans ce moment critique, *Giaffar* comptant encore sur l'amitié du Calife, représenta à l'officier chargé d'exécuter l'ordre rigoureux, que peut-être le moment de la colère étant passé, *Aaron* serait fâché de sa cruauté; que, pour lui éviter un remords éternel, il pouvait l'assurer que *Giaffar* était mort. Si le repentir se faisait remarquer, on lui découvrirait la vérité; si au contraire il demandait à voir la tête du coupable, on pouvait venir la chercher. Le *Vesir* était aimé; l'officier voulut bien, au risque de sa vie, se prêter à ses désirs. Cette complaisance fut inutile; l'inexorable Sultan exigea qu'on lui apportât la tête de son Ministre. Ainsi périt ce grand homme, pour n'avoir pas su résister à une passion que tout autorisait. *Abbassa* mourut de chagrin dans une étroite prison, ou, suivant quelques historiens, elle fut jettée dans un puits par ordre de son frère. [. . .]

Il y a des historiens qui prétendent que ce fut *Aaron* qui proposa à son Ministre d'épouser sa soeur, afin de pouvoir les réunir auprès de lui, et trouver dans leur conversation, qui lui plaisait, cette douceur qu'on goûte avec de véritables amis; mais il y a mit la dure condition de ne jamais user des droits du mariage. „*Barmécide* n'avait pas encore vu l'épouse qu'on lui destinait; quand il la connut, son coeur réclama contre l'engagement qu'il avait pris, il le trouva cruel et injuste; l'amour et la nature lui parurent des droits plus sacrés que sa promesse; mais malheureusement il ne put cacher les suites d'un commerce d'autant plus délicieux qu'il était secret et défendu”. [. . .]

„On sait que *M. de la Harpe* a fait une tragédie sur l'anecdote qui fait le sujet de cet article.

On connaît aussi l'agréable Roman intitulé *Abbassai*.”

[Magyarul: Aaronnak vagy Harun-al-Rasidnak, azaz Harunnak, az igazságosnak, az Abbasszidák ötödik kalifájának volt egy Abbassa nevű lánytestvére. [. . .] aki egy mohamedán hercegnőtől származott: egy szerájba elzárva [él], szakadatlanul a gyűlöletes és undorító öröket látja maga körül, akik annál is inkább szigorúak, mert az életük a megbízhatóságuktól függ. Kiszolgáltatva minden vágynak, amit az ösztön túl gyakran kelt fel, amely követeli jogait, különösen a képzelet, amelyet a gondolkodás, a magányosság fűt és a tárgyak, amelyek a hercegnőnek mindig szépnek festik magukat, és ő nem merészel sóhajtani sem; ritkán talál bizalmast a rabnők között, aki részt vállalna bánatában, gyötrelmeiben; egyetlen reménye, hogy a szultán, akihez vérségi kötelék fűzi, beleegyezik abba, hogy feleségül menjen egyik kegyeltjéhez.

Ilyen volt Abbassa helyzete, amikor a véletlen úgy hozta, hogy észrevette *Giaffart*, a kalifa kegyeltjét és miniszterét. Ennek családja a régi perzsa királyoktól származott, igen jelentős szolgálatoka tett

a kalifának, és elnyerte magának az egész birodalom tiszteletét és szeretetét. Giaffar a muzulmánok között a legerényesebbnek és száradában a legjobb írónak számított. A történelem nem szól arról, hogy vajon az ő személyisége érdemelte-e ki a hercegnő figyelmét, csak azt adja tudtunkra, hogy élénk benyomást gyakorolt a hercegnőre, és csakhamar levelezés alakult ki közöttük, ami azt a vágyat ébresztette bennük, hogy határozott bizonyágát adják szívük egyetértésének. A legfontosabbnak az tűnt, hogy szenvedélyükhöz megnyerhessék a kalifa jóváhagyását. Abbassa, aki a terv sikerében érdekeltőbb volt bárkinél, magára vállalta ezt a kényes megbízást. Ehhez mindazt az eszközt latba vetette, amely minden ügyes és szerelmes nőnek mindig a rendelkezésére áll; el is nyerte bátyja beleegyezését, de az egy különcséggel, amely mindig kedvére van egy kényúrnak, megengedte ugyan Abbassának, hogy összeházasodjék Giaffarral, de megtiltotta, hogy házasságukban átadják magukat azoknak a kedvteléseknek, amelyeket a házasság ígér és megenged; ez körülbelül azt jelentette, hogy voltaképpen megtiltja nekik a házasságra lépést.

Ez a nevelés és gonosz tilalom nem állította meg és csak mérsékelten sújtotta le a hercegnőt. Reménykedett, hogy kérleléssel és unszolással meg tudja nyerni bátyját: de tévedett, mert Aaron hajthatatlan maradt. Akkor Abbassa második „Éva” lett: sikerült Giaffart megetetnie a tiltott gyümölcssel; fia született — egyesek szerint kettő is —, s e fiát titokban Mekkába küldte, hogy ott nevelkedjék fel. Sajnos, rosszul őrizték a titkot: a kalifa mindent megtudott, először kegyeit vonta meg kegyeltjétől, majd halálra ítélte, és ezt az ítéletet egész családjára is kiterjesztette.

Ebben a kritikus pillanatban Giaffar — még bízva a kalifa jóindulatában — a zord ítélet végrehajtásával megbízott tisztnak kifejtette: lehetségesnek tartja, hogy ha a harag pillanatai elmúlnak, Aaront bántani fogja saját kegyetlensége; s hogy megkímélik őt az örök lelkiismeretfurdalástól, állítsa azt a tisztt, hogy Giaffar meghalt. Ha azután észrevehető lesz a kalifa megbánása, felfedheti előtte a valóságot, ha nem, s a kalifa azt parancsolja, hogy mutassák meg neki a bűnös levágott fejét, a tisztt eljöhöz Giaffar fejéért. A Vezírt kedvelték, a tisztt — élete kockáztatásával — hajlott is a kérésére. Szívessége azonban hiábavaló volt, mert a kérlelhetetlen szultán követelte, hogy hozzák elé minisztere fejét. Így pusztult el ez a nagy ember, nem tudván ellenállni annak a szenvedélynek, amelyhez mindenképpen joga volt. Abbassa belehalt bánatába szűk börtönében; néhány történész szerint viszont — bátyja parancsára — egy kútba vetették. [. .]

Vannak történészek, aki azt állítják, hogy Aaron maga javasolta miniszterének, hogy vegye feleségül a húgát, s ezt azzal a céllal tette,

hogy a maga közelébe gyűjtse őket, és a neki tetsző társalgásukban megtalálja azt a kellemességet, amelyet az igazi barátok körében kedvel az ember; de azt a kemény feltételt szabta nekik, hogy sohasem élhetnek a házasság jogaival. „Barmécide akkor még nem látta a menyasszonyt, akit neki szántak; amikor megismerte, akkor tiltakozott szíve a vállalt kötelezettség ellen, melyet kegyetlennek és igazságtalannak talált; a szerelem és a természet szentebb jognak tünt előtte, mint az ígérete, de sajnos a testi kapcsolat következményeit nem tudta eltitkolni, mert ez a kapcsolat annál is inkább gyönyörűsége volt, mivel tiltott és titkos volt.” [. .]

„Tudjuk, hogy de la Harpe úr egy tragédiát írt ebből a történetből, mely e cikknek is tárgya.

Szintén ismeretes az »Abbassai« című kedves regény.”]

A történeti anekdota forrás volta nem kétséges, de rendkívül jellemző Jókai módszerére, ahogy forrását kezelte. A történet lényegi magvát változatlanul hagyta: el-Abbása és Dzsafár furcsa tilalmat áthágó szerelme s a bűnhődés megegyezik a *Ddl*-ben leírtakkal. Ahogy azonban az író Harun al Rasid tiltó parancsát regénye vezérmotívumául választva egyben párhuzamot von a látszatházasságban szerelemre gyúló fiatalember és a „holszívű” Edrisz bég „eleven szívévé” válása között, az remek írói fordulat, s Jókai „nagy mesemondó” korszakára emlékeztet. A francia anekdota olykor szárazan moralizáló, máskor pikánsan „csiklandó” történetét kerek keleti mesévé szélesíti, beleszőve a mekkai zarándoklat — saját történetében is főszerepet játszó — motívumait, mintegy magyarázva saját szereplői viselkedését és előre vetítve sorsukat: valóban írói lelemény. Az eredeti történet voltaképpen négyszereplős: a kalifán, hugán (leányán?), a szerelemre gyulladt Vezíren kívül csak a jószívű tisztet ismerjük meg, Jókai tarka keleti forgatagot varázsol a makáma-énekes Edrisz története köré zarándokokkal, koldusokkal, rabszolgakereskedőkkel, kérelmezőkkel, valódi ezeregyéjszakai világ elevenedik meg a regény e lapjain.

Az Ezeregyéjszaka meséit nem véletlenül említjük itt. Tudott, hogy Jókai mennyire vonzódott a regényes Kelet színes mesevilágához. Könyvtárában is megvolt egy német fordítása (*Tausend und eine Nacht. Arabische Erzählungen. Zum erstenmale aus dem Urtext vollständig und treu übersetzt von Dr. Gustav Weil. Stuttgart, Rieger Verl. 1889* — A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-hagyatékában, száma: C.899.) Az illusztrált kiadás — címevel ellentétben — nem „teljes és hű” fordítása az eredeti ősi szövegnek: a különböző arab források alapján helyreállított, valóban teljes „összöveg” két fordítása tarthat igényt a hitelességre, az 1835-ös búláqi, ill. az 1839—1842-es második

calcuttai kiadás. Ez utóbbiból csak századunk húszas éveiben készült el a hiteles német kiadás (E. Littmann fordításában). Már Jókai is használhatta volna — nincs kizárva, hogy használta is — az ún. breslauer kiadást, amely M. Habicht kiadásában indult 1825-ben, s folytatódott 1838-ig, a kiadó haláláig, hogy 1842—1843-ban M. H. L. Fleischer fejezze be. A breslauer kiadást azért szükséges megemlítenünk, mert a XIX. század első felében e kiadás szövegét használta Ezeregyéjszaka-fordításához Vörösmarty Mihály, akinek e fordításai jóval a költő halála után, 1866-ban jelentek meg két kötetben (Pest, Heckenast, 1866.) *Arab regék* címen. Szinte elképzelhetetlen, hogy Jókai ne ismerte volna azt a 12 — jórészt keretes — elbeszélést, amely e két kötetben olvasható. Mint ahogy bizonyára tudomása volt a jeles orientalista Kámory Sámuel két arab példabeszéd- és versgyűjteményéről is, amely 1874-ben jelent meg (*Arab gyémántok*, ill. *Arab gyöngyök* címen). Minderről azért kell említést tennünk, mert az *Aki a szívtét a homlokán hordja* című regényében az író bevallotta is „Kelet mesevilágát” kívánja bemutatni, s ábrázolásában, ha tételelesen nem is, de módszerében feltétlenül számolnunk kell olvasmányaival. Véleményünk szerint ui. e mesék figuráinak, beszédének, környezetrajzának legalább olyan ihlető szerepet kell tulajdonítanunk Jókai regényére, mint azoknak az útleírásoknak, úti beszámolóknak, etnográfiai és folklórisztikai tanulmányoknak, amelyek éppen e regény születése körüli időszakban jelentek meg magyar szerzők tollából is. Átvételeket, szövegegyezéseket nem tudunk kimutatni, de bizonyosra vehető, hogy ismerte Goldziher Ignác alapvető munkáját (*Az Iszlám. Tanulmányok a mohamedán vallás köréből*, Bp. 1881.), s még azt is megkockáztathatjuk, hogy Burton művére egy másik Goldziher-tanulmányban bukkant (*Mekikai utazások*. Bp. Szle 1889. 145. sz. 1—31.), hiszen ebben Goldziher „az utazók egyik fejedelme”-ként említi Burtont (i. h. 18. l.). Az N-ben 1886 és 1889 között többször jelentkezett afrikai útirajzaival ifj. Jankó János, s ezek a színes beszámolók Észak-Afrika mohamedánok lakta vidékeinek szokásait, társadalomrajzát tolmácsolhatták Jókainak. (Többek között: *A franciák Afrikában*, N 1886. dec. 24.; *A Kebbel*, uo. 1889. jul. 28.; *A dsis*, uo. 1889. aug. 20.) Ugyancsak érdekes olvasmányul szolgálhatott Jankó: *A szenszíták* című beszámolója (Pesti Napló, 1888. aug. 10.) vagy a jeles utazó és etnográfus *Afrika és a magyarok* című tanulmánya, amely a Bp. Szle-ben jelent meg (1888. 135. sz. 423—428.) A fenti írások mind az *Aki a szívtét a homlokán hordja* keletkezését közvetlenül megelőző időszakban jelentek meg, egyben jelezvén azt a felébredt érdeklődést, amely a magyar utazókban, tudósokban — és az olvasóközönségben is tetten érhető ekkor. Kérdés, hogy Jankó társadalmi rajzát, amely a Bp. Szle 1890.

évi 168. számában jelent meg (391—415.), tehát a regény megírása után, nem ismerte-e Jókai kéziratban (*A fellah*)?

S nem vethetjük el teljesen, bár szövegszerű egyezések itt sem mutathatók ki, a tudós utazó Vámbéry Ármin keleti utazásairól szóló művek — legalább figyelemfelkeltő — hatását sem. Hiszen 1865-től kezdve sorra jelentek meg Vámbéry színes útirajzai, tudományos értekezései (*Közép-ázsiai utazás*. Pest 1865.; *Keleti életképek*. Bp. 1875.; *A török faj ethnológiai és ethnographiai tekintetben*. Bp. 1885. vagy a német nyelvű nagy összefoglalás: *Der Islam im neunzehnten Jahrhundert*. Leipzig 1875.). S akkor még nem szóltunk a jeles turkológus, nyelvész Kunos Ignác Európa-szerte elismert műveiről (*Három karagöz játék*. Bp. 1886.; *Oszmán-török népköltési gyűjtemény*. Bp. 1887—89.; *Török népmesék*. Bp. 1889.).

IRODALOM

A regény fogadtatása és visszhangja

A regény hírlapi közléséről mégcsak elmondhatjuk, hogy kéthetes hírverés előzte meg megkezdését: a regény könyv alakban való megjelenését annál nagyobb csend követte. Ha nem fogadnók el az első kiadás impresszumbeli évszámát, még a megjelenés éve is kétségesse válnék, hiszen a Magyar Könyvszemle évi mellékleteként megjelenő *Magyarországi könyvészet* (Horváth Ignác összeállításában) Jókai regényét „A magyar irodalom 1890-ben” címszó alatt említi meg. Egyetlen hírlap, napilap, szemle vagy folyóirat nem tesz említést a regényről, akárcsak párszavas hirdetés formájában sem; az egyébként sem túl élénk kritikai élet pedig ügyet sem vet rá. Mikszáth regényes Jókai-életrajzának egy nem túl hízelgő megállapítását leszámítva csak a kategorikus felsorolásokban bukkanunk a regény címére, másutt pedig az összegező értékelések megjegyzéseit értelmezhetjük a regény leíratlan bírálatának. Nem „elhallgatják” a kritikusok és irodalomtörténészek az *Aki a szívét a homlokán hordja* című művet, hanem egyszerűen *hallgatnak róla*; természetesen e „tapintatos” hallgatás is értéktételest hordoz.

Így a sajtó alá rendező nehéz helyzetben van. Vagy megelégszik a fent leírt jelenség regisztrálásával, vagy pedig megjelenésük sorrendjében megemlíti azokat a megállapításokat, amelyek megfogalmazása mögött felsejlik e kései, sikerületlen Jókai-mű olvasmányélménye, illetve az a tény, hogy e kisregény teljesen elkerülte a kritikusok, irodalomtörténészek, esztétikusok és elméleti szakírók figyelmét. A majdan kialakítandó Jókai-kép teljességéhez — úgy hisszük — az utóbbi megoldás szolgáltat (jóllehet negatív) adatokat.

Péterfy Jenő még 1881-ben, tehát az *Aki a szívét a homlokán hordja* megírása előtt írta meg nagy és jelentős tanulmányát Jókai Mórról, így megállapításai semmiképpen sem vonatkozhatnak e regényre. Mégis idéznünk kell belőlük, mert a kiváló kritikus olyan éles megfigyelést tett a korábbi, már a hanyatlás bizonyos jegyeit mutató Jókai-írássokkal kapcsolatban, amely alkalmas e regényének megközelítésére is. A „nagy gyermekek számára” „meséket” író Jókai képe Péterfy

óta beivódott a közvéleménybe, s e regénye kapcsán is helyeselnünk kell a Jókai jellembrázolásáról írt sorokat: „Jókai egyáltalán kevesebbet gondolt alakjaival, mint meséi érdekfeszítő voltával. Keresi a kalandos helyzeteket. Mintha csupa abroncsot faragna, melyeken majd hőseinek cirkuszi ügyességgel kell ugraniuk.” (Péterfy Jenő: *Összegyűjtött munkái*. Bp. 1901. I. k. 59—105.) Ha Edrisz bégnek a sivatagi oázisban épült mesepalotába való bejutására gondolunk, óhatatlanul egy cirkuszi akrobata mutatványa jut az eszünkbe, s Péterfy megállapítása . . . Mint ahogy abban is igazat kell adnunk a kíméletlen bírálónak, hogy „. . . a rikító szíjn újabban annál jobban előmlik az író stílusán, leírásain. . . . Ma egészen a »nagyszerű« rajzára adta magát: ép azért virtuóz képein mindig a műhely bélyegét látom . . .” A modorosság valóban jellemzője a tárgyalt regénynek is, mint ahogy erre utal Péterfy Jókai nyelvi kifejezőeszközeinek változásával kapcsolatban: „Újabban . . . hosszú lapokat tarkáz a sok terminus technikus, a sok csodás idegen szó.” S ha regényünk arab—török kifejezéseit indokolja, magyarázza, menti a „couleur locale”-ra való természetes írói törekvés, érezzük, hogy olykor valóban túlzásokra ragadta Jókait nyelvi képzelete.

Néhány évvel a regény első megjelenése után adta közre tanulmányát Tolnai Lajos a Magyar Szemlében (*Jókai Mór. — Költészetének jellemzése*. 1894. jan. 7.). A tanulmány józan hangú, reális értékelést ad — mai divatos kifejezéssel — a „Jókai-szindrómá”-ról, azt vizsgálva, hogy a kilencvenes évek elején jogos-e még Jókai népszerűségéről beszélni. Mert évről évre megjelennek ugyan az újabb és újabb Jókai-művek, de az 1886. évi országos kiállítástól „. . . máig minden műve esés, hanyatlás, az elfáradt, kiaknázott, kieroszakolt, kikényszerített nagy elme rabmunkája”. Sajnálkozva teszi hozzá: „Nagy színeszek, nagy államférfiak alkalmas időben félrehúzódnak, hogy a maguk teljes ragyogásukban lépjenek a megvédő homályba; sajnálni lehet, hogy ezt Jókai tíz évvel ezelőtt meg nem cselekedte.” Kemény szavak, de ha van is igazság bennük, sőt lényegében igazak is, így nem summázható Jókai „alkonya”. Ami azonban igaz benne, az érvényes az *Aki a szívtét a homlokán hordja* című regényére is.

A nyolcvanas, kilencvenes évek termésére vonatkozik, s így regényünkre különösen érvényesnek tűnik viszont Beöthy Zsolt megállapítása, aki nagy irodalomtörténetének II. kötetében (*Jókai Mór és a regény*. Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom története*. Bp. 1896. II. k. 731—740.) így szól ezeknek az éveknél Jókai-regényeiről: „Képzelt tehetsége azonban — különösen ha elhagyja az ismertebb közelmúltat, jelent és hazáját — korlátlanágában olykor kevésbe veszi meseinek valószínűségét, alakjainak határozott körvonalait, indítékainak

biztonságát s a cselekvények fejlődésének természetes következetességét... Ez a csapongó képzelet keleti és fantasztikus elbeszéléseiben... ragadja legszélsőbb túlzásokra." Tárgyalt regénye kapcsán igazat kell adnunk Beöthy ítéletének.

Egy esztendővel Jókai halála után írta meg *Jókai Mór élete és kora* című sok értékes megfigyeléssel és az író-kortárs érzékeny ítéletével, olykor túlzásaival összeállított pályaképét Mikszáth Kálmán. A pályatárs öregkori műveivel kapcsolatban ő is az „írói körökben” szállongó „aggasztó hírek”-ről szól, arról, „hogy Jókai zsenije megcsappant”. E korszak összegezésekor ezt olvashatjuk Mikszáth művében: „Úgy rémlett az első két esztendőben [ti. felesége halála után, V. F.], hogy nem minden ok nélkül kiáltott fel neje holttesténél: »Megszüntem író lenni« — valami két évig nem találta meg azt a hangot, amelyen írni szokott. »Az *Utazás egy sírdomb körül*«, valamint a »*Keresd a szíved*« felette gyenge dolgok. »*Lencki fráter*«, mely 1888-ban jelent meg, a fiatalkori zsongéinél is rosszabb, míg »*Aki a szívt a homlokán hordja*« nem is emlékeztet Jókaira.” (MK KrK Bp. 1961. 1—2. k. i. h. z. k. 141. kiemelés V. F.). E lesújtó bírálat egyben magyarázata is lehet — a mű gyengeségei mellett — arra a csöndre, amely körülvette e Jókai-regényt, s amelyről már bevezetőnkben szoltunk.

Solymossy Sándornak a budapesti Felső Építő Ipariskolának 1904 júniusában tartott Jókai-emlékünnepeleynél tartott beszédében, amely a *Tanulók Lapja* az évi 13—15. számaiban nyomtatásban is megjelent (*Jókai írói egyénisége*), az a felfogás fogalmazódott meg, hogy az író képzeletének „ereje és szárnyalása” idegen ugyan a „modern, tapogatózó, új divatok”-tól, de megmagyarázható „a 40-es évek irodalmi mozgalmából”. „Abban gyökerezik, annak elévülhetetlen előnyeit ragyogtatja, s annak egyoldalúságától nem volt soha képes szabadulni...; ... később hanyatlása idején, e romantikus szertelenségek újra kiütnek belőle.” (i. h. 1904. júl. 10. 235.) Magáról a regényről itt sem történik említés.

Beöthy Zsolt: *Jókai Mór emlékezete* (A Kisfaludy Társaság Évlapjai. 1906.) című emlékbeszéde, ill. tanulmánya sem azért említendő, mintha abban egyetlen szót is olvashatnánk az *Aki a szívt a homlokán hordja* c. műről, hanem mert idéz egy 1896-os Jókai-leveléből. Jókai e levelét Beöthy Zsolthoz írta, s benne a következő szomorkás mondat áll: „Aggódva gondolok rá, hogy évek múlva azon feladat fog reád várni, hogy utóiratban törvényt tarts magát túlélt vén író felett, akinél a késő ősz kiparódiázta a kora tavaszt.” (i. h. 113.) A leveléből áradó rezignáció azt mutatja, hogy talán Jókai maga is tisztában volt öregkori műveinek valós és viszonylagos értékével. (Vö.: Végh Ferenc, ItK 1975. 378.)

Ahogy az eddigiekben is inkább a negatív jelenségekkel szólhattunk a Jókai-regény visszhangtalanságáról, úgy — feltűnő módon — annak az „irodalomjegyzéknek” kapcsán is e negatívumot kell hangsúlyoznunk, amely pedig a haladó magyar irodalomtörténészek egyhangú rosszallásával botránnyá lett a magyar középfokú nevelésügynek. Szemák István hírhedt listájáról van szó (*Ifjúsági könyvjegyzék a középiskolák könyvtárai számára*. Bp. 1912.), amely hazug és szemforgató módon parancsolta ki a magyar ifjúság olvasmányai közül mindazokat a regényeket és elbeszéléseket, amelyek vagy világnézeti, vagy ún. „valláserkölcs” okokból megbotránkoztatják a tanügyi főtanácsos úr ízlését. Annál is feltűnőbb, hogy az *Aki a szívtét a homlokán hordja* című regény nem szerepel e listán. Kell-e mondanunk, hogy az önkényes és ostoba lista egészében eltévesztett és megtévesztő; de ha Szemák István szempontjai szerint olvassuk Jókai e kései művét, bizony legalább olyan „érzékinek”, „erkölcstelennek”, „érzék-csiklándónak” találhatnánk, mint a kitiltott könyvek listáján egyébként szereplő *A Damokosok* vagy a *Rdkóczy fia* című regényeket (az egyik a Kalme-jelenet, a másik a Méte-orgia miatt került kiközösítésre). Csak azzal magyarázhatjuk Szemák István elnéző elbírálását, hogy — nem olvasta a regényt. S ez egy — Király György szavával élve — „megbizott szakértő” esetében (Vö.: Király György: *Egy megbízott szakértő*. It 1913. 249—51.) nem csupán mulasztás, hanem jelzés is egyben: az *Aki a szívtét a homlokán hordja* észrevétlen maradt a Jókai-művek sorában. (Megjegyezzük: Király sem említi!)

Hogy pedig a polgári szülők véleménye szerint ez a Jókai-könyv valóban nem „illet” a serdülő gyermekek kezébe, arra érdekes és a Jókai-művek között szinte egyedülálló bizonyítékunk van: ifj. Gaál Mózes ifjúsági regényében (*A nyár szigetén. Lalus emlékiratai*. Bp. é. n. 215 l.) egy negyedik elemista kisfiú nyaralásáról beszélve leírja, hogy kis hőse, Gazi ezt a Jókai regényt olvasta, „. . . mert azt otthon nem engedték, hogy olvassa”. (i. h. 91.) Alkalmi színelőadásra készültükben barátja ugyan Verne *Két évi vakdélióját* szerette volna színdarabbá átdolgozni, de Gazi „. . . azt mondta, hogy az semmi, hanem inkább azt kéne játszani, amit ő olvas, mert ott van egy vár, amit oroszánok őriznek és egy kötélen kell bemászni, és van benne egy tündérgrotta, ahol pezsgőt iszik az ember török ruhában, és görbe karddal kéne játszani, de három lány is kell hozzá, és kell pezsgő és kell gyümölcs és fekete kávé és sütemény és ananász és minden, de csak egy fiú kell hozzá.” (i. m. 92.) A fiúk végül is összevesznek ezen, mert Lalus „zavaros maszlag”-nak nevezi a Jókai-regényt, Gazi nem tud megbirkózni a szerepek megfelelő kiosztásával. S annak ellenére, hogy megegyeznek az előadásban, abból — más nyári program miatt — semmi sem lesz.

Ahogy az ifjúsági regény gyermekhősei, úgy látja az frót magát Herczeg Ferenc egy a Jókai halálának tízéves évfordulóján írt emlékezésében (*Jókai Mór emléke*. Jókai-emlékkönyv, Bp. 1914. 13.), bizonyára keleti témájú elbeszélései és regénye nyomán: „Született mesemondó volt, és nem is kellene véresre sarkantyúznunk a fantáziánkat, hogy ott lássuk ülni Jókait a bagdadi vagy damaszkuszi mecsetkút lépcsőjén, amint fáradhatatlanul mesél az utca népének.”

Már az is meglepő volt, hogy Szemák István figyelmen kívül hagyta az *Aki a szívtét a homlokán hordja* című regényt irodalomjegyzékének összeállításakor, az azonban egyenesen érthetetlen, hogy Gulyás József figyelmét hogyan kerülhette el a regény, amikor *Jókai kacér nőitől* írta tanulmányát (Sárospataki Ifjúsági Közlöny 1918. 5—8. sz.). Az ő tanulmánya nem polgári prűderiából vagy kálvinista puritanizmusból foglalkozik Jókai kacér nőalakjaival, hanem kizárólag az írói jellemzés szempontjából. Idézi is Jókait: „A kacér nők szükségesegek, mert azok nélkül regényt írni nem, csinálni pedig éppen nem lehet” —, éppen ezért nem magyarázhatjuk másként Gulyás magatartását e regény női főszereplőjével (akinek kacérsága minden kétségen felül áll), mint azaz, hogy ő sem ismerte a regényt. (A Jókai-idézet feltűnő egyezést mutat a KCSL-nak küldött mottóval!)

Császár Elemér *A magyar regény története*, Bp. 1922.) című összegezésében természetesen külön fejezet foglalkozik Jókai regényíró művészetének kérdéseivel. Az *Aki a szívtét a homlokán hordja* cím szerint nem szerepel a műben, de néhány megállapítás okkal alkalmazható e kései Jókai-regényre is. Általános érvényű ítélet, s így e regényre is találó, hogy „bármilyen körből meríti . . . tárgyát, s bármilyen viszonyok közé helyezi a cselekvényt, közös minden alkotásában az érdekes, sőt érdekesítően fejlesztett mese. Regényeinek súlypontja mindig a cselekvényen van, s az a szellemi fegyver, mellyel győzelemre viszi ügyét, mindig a képzelet.” (i. m. 194.) Ugyanígy érvényes e kisregényre a következő gondolat is: „Hogy az olvasó érdeklődése egy pillanatra se lankadjon, nincs elbeszélésben nyugópont, részletesebb jellemrajz, pszichológiai megokolás, ami megakasztaná az elbeszélés rohamos menetét, a történet vágat fordulatról fordulatra, a szálak egyre jobban bonyolódnak össze, úgyhogy a legtöbb olvasója nem teszi le a könyvet, míg végére nem jut.” (i. m. 195.) S bár általános megfigyelésen alapul, a jelen regényre tökéletesen igaz az, amit Császár Jókai leíró művészetéről ír: „Leíró művészte, melyet fantáziája táplált, olyan erős, hogy mikor soha nem látta mesés keleti tájakat vagy egészen költött vidékeket ír le, akkor is remekel, s képei nemcsak szépségükkel, hanem látszólagos igazságukkal is elragadnak.” (i. m. 197.) Ehhez azonban feltétlenül hozzá kell tennünk, hogy nem

csupán kép segítette az idegen tájak rajzában, hanem azok azeletez útleírások is, amelyeket oly szívesen olvasott, s amelyekből — számos regényében láttuk ennek bizonyítékát — néha oldalszámra idéz is . . .

1924-ben jelent meg Zsigmond Ferenc *Jókai-monográfiája* (Bp. MTA 415 l.), s mintha Császár fenti mondatára válaszolna egyik — tárgyunkba vágó — megállapítása: „Gyulai Pál 1869-ben szeméreteti Jókainak, hogy exotikus helyeken szeret barangolni regényeiben, noha ő maga nem volt túl soha Magyarország határán (akkor még nem volt). Ez a kifogás természetesen nem alaptalan, de az is bizonyos, hogy a költői leírások értéke és sikere nem azon fordul meg, vajjon van-e a leírt helynek vagy tárgynak a valóságban teljesen megfelelő, szemtől-szemben látható párja.” (Zsigmond Ferenc: *Jókai*, 56.) Jókai egzotikus tájak felé vonzódását a XIX. század romantikus irodalmának hatásaként értékeli, mondván, hogy ez az irodalom „ . . . kapva-kapott akármiféle exotikus helyen, hogy szembeállíthassa azt a maga otthonának megunt civilizációjával. A sokféle exotikum között mégis legtermészetesebb és legállandóbb iránya a romantikus képzeteknek: a Kelet.” (uo. 129.) Miután Jókait magát idézi tanúul ehhez a megállapításához (aki ui. a *Délvirágokban* vallja be állandó vonzódását Kelethez), külön is kitér arra a kérdésre: mivel magyarázható Jókai vonzódása az oszmán világhoz. S bár elsősorban a török Kelet témaköréről szól, megállapításai érvényesek az arab világ Jókai-rajzára is, (hiszen Mekka, Dzsedda akkor török megszállás alatt volt, a török birodalomhoz tartozott): „Íme egy egész nemzet . . . történelmünk legnagyobb eseményei századokon át közösek az övéivel s mégis oly sűrű fátyol takarja el előlünk az egész népfaj lelkét és jellemét, mint amilyen védői hölgyeik arcát a hitetlenek kíváncsi tekintetétől. Íme egy egész nemzet, melynek vallása, mitológiája, öltözete, intézményei, szokásai, sőt még írásrendszere is elűt az európai művelt államok mindinkább egyenletesedő képétől. Egy egész nemzet, mely éppen attól érintetlen, amivel szörnyen meghasonlott a regényes pesszimizmus: a keresztény civilizációtól; és éppen annak a világnézetnek hódol ez a nemzet, mely a romanticizmus legkedveltebb vesszőparipája: a fatalizmusnak, a titokzatos Végtet akaratlenyűgöző hatalmának. Tehát a tündéries mesemotívumok özöne kínálkozik a költői képzet számára, anélkül, hogy a világtörténelmi valóság adatairól le kellene ennek mondania.” (i. h. 130—1.)

Feltétlenül figyelemre méltó Zsigmondnak az a megállapítása, amelyet Jókai adomázó hajlamáról, illetve adomáinak valós történeti alapjáról mond. Mint írja „Jókai . . . kapva-kap a kuriózumokon, s egy-egy furcsa esetet, csak azért, mert valóban megtörtént, egész

regénycselekvény alapjává tesz; de hát ilyen az adomázó hajlam . . .” — fűzi hozzá megbocsátóan. Ez regényünk esetére tökéletesen illik, hiszen mégha Jókai valóban a „napi sajtóban” olvasta is valahol Eddris bég romantikus szerelmi tragédiáját, úgy ez a notesz-ben rögzített pársoros híryanagon feltehetően nem mehetett túl, s ezt duzzasztotta regénnyé a költő. Azt a lehetőséget sem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a híryanag még az ismert feljegyzésnél is semmitmondóbb, hétköznapibb volt. Jókai mégis szükségét látta, hogy homályos forrására hivatkozzék. Miért? Erre is válaszolt Zsigmond Ferenc: „Így két célt akar elérni egyszerre Jókai: a főalak egyrészt legendás hőssé válik (úgy hogy a legromantikusabb ízlés is megelégedhetik vele), viszont a történeti hűség is meg van mentve, hiszen a lapalji jegyzet urát adja, hogy honnan vette az író azokat a kuriózus adatokat.” (i. m. 247—248.)

Jókai születésének 100. évfordulóján jelent meg a *Jókai-Emlékkönyv*, amely gyűjteménye lett az íróval foglalkozó emlékező, méltató, elemző tanulmányoknak. Ezek sorában azonban egyetlenegy sem akad, amelyik megjegyzésre méltatta volna az *Aki a szívért a homlokán hordja* című regényt. A tanulmányok megfigyelései vonatkozathatók ugyan e regényre is, inkább azonban csak általános érvényű megállapításokat tartalmaznak, illetve más és más Jókai-frásra utalnak. *Jókai lélekrajza* című tanulmányában pl. Bognár Cecil arról is szót ejt, hogy az író mennyire idealizálta nőalakjait. Vitatja azt a megállapítást, hogy Jókai érzéki író lett volna: „Jókai nem volt érzéki, sőt még a szó nemesebb értelmében vett erotikus természetű sem. A nőt túlságosan idealizálva látta nem csak regényeiben, hanem az életben is. Szinte nem földi lényeknek látta őket, hanem vagy angyaloknak, vagy démonoknak. Regényeiben meglátszik, hogy inkább csak szemléelője volt az életnek, különösen pedig meglátszik ez akkor, mikor a nőt rajzolja.” (*Jókai-Emlékkönyv*. 125.) A „szívért homlokán hordó” hölgy rajza valóban visel magán valamit Jókai idealizáló ábrázolásmódjából, de nehéz lenne tagadni, hogy a hölgy keleti bujaságú figurája pusztán idealizálás eredménye lenne. Ha pedig a túlfűtött szerelmi jelenetekre, a kastélybeli mámoros együttlét rajzára gondolunk, megkérdőjeleznénk Bognár Cecil megállapítását, hacsak . . . Bognár sem olvasta ezt a Jókai regényt!

Ugyanebben az *Emlékkönyv*ben jelent meg Erdélyi Pál tanulmánya, amely az író pályájának képén ível át. Külön ő sem említi a regényt, csupán a regény keletkezésének időszakáról alkotott sommás véleményéből („A nyolcvanas évek vége felé mintha elérkezett volna költészete teherpróbájának ideje is.” i. h. 32.) következtethetünk arra, hogy nem véletlenül maradt említetlenül általa ez a Jókai-regény.

S még egy jellemző „negligálás” a *Jókai-Emlékkönyv* tanulmányai sorából. Sziklay Ferenc figyelemre méltó írásában (*Jókai, a nemzetpedagógus*) szót ejt — furcsa módon a „realizmussal” fogva párhuzamba — Jókai erotikumhoz és a „luxuries”-hez húzó érdeklődéséről, de példaként a *Rákóczy fia* és az *Egy hírhedett kalandor* „fekete miséit” említi, s az *Aki a szívé a homlokán hordja* című regényről hallgat.

Jókai műveinek konzervatív katolikus szemléletű bírálója, a jezsuita Jablonkay Gábor, aki pedig minden alkalmat megragad ahhoz, hogy az író vallástalanságát, erkölcstelenségét, sőt — ez nála a legsúlyosabb vádpont! — szabadkőműves nézeteit írásaiból vett jelenetek, részletek, gyakran csak mondatok ismertetésével bizonyítsa, amikor a Jókai egész életművét — szerinte — átható szabadkőműves eszmék megnyilatkozásának egyik kirívó példájaként a *Hyppona romjait* említi, ahol „azon elmélkedik az író, miért volna bűn a testvérek közötti házasság”, véletlenül sem hivatkozik az *Aki a szívé a homlokán hordja* párhuzamos gondolataira. (*Jókai tendenciája*. Magyar Kultúra 1924. 396.)

Berlinben 1925-ben jelent meg Gál János könyve: *Jókai élete és írói jelleme*. Ebben csupán a kisregény címe tűnik fel, minden értékelés, megjegyzés, jelző nélkül (i. m. 80.).

Pintér Jenő „tudományos rendszerezésű” *Magyar irodalomtörténete* hetedik kötetében szól Jókai életművéről. Azon túlmenően, hogy ő is visszahangozza elődei megállapítását, amelyek szerint „a szakadatlan munka az 1880-as években kifárasztotta a lázas gyorsasággal dolgozó regényíró. Lelkesebb hívei is úgy érezték, hogy kiírta magát s elgyöngült előadó ereje is” —, csak műveinek kiadásai között említi a regényt azzal a minden minősítést nélkülöző megjegyzéssel, hogy a regény „az iszlám mesevilágából” merítette témáját; ez, tudjuk, tévedés: Jókai határozottan megtörtént históriaként regisztrálta művét. (i. h. 7. k. 333.)

Az 1926-ban megjelent *Magyar Irodalmi Lexikon* (Ványi Ferenc szerkesztésében) külön címszó alatt ismerteti a regény tartalmát, részletesen, de minden minősítés nélkül. (i. m. 30.)

Feltűnő, hogy Hankiss János: *Jókai Mór és egy francia anekdotakincs* című alapvető forrástanulmányában (It 1928. 1—22.) nem említi az *Aki a szívé a homlokán hordja* című regény átvételeit a Ddl-ből. Igaz, megjegyzi: „... biztosan maradt utunkon egy csomó drágakő vagy ragyogó kavics, ami még magára vonhatja más kutatók figyelmét. S bár nem Jókai ún. »nagy regényeit« gazdagították, hatásuk mégis jelentékeny” (i. h. 22. l.).

A Franklin-Társulat „Magyar írók” sorozatában jelent meg évjelzés nélkül 1942-ben Sötér István *Jókai Mór* című monográfiája. A Jókai

regény csak címadásával érdemelte ki az irodalomtörténész figyelmét. Sőtér megfigyelte, hogy Jókai „nyitja meg azoknak a rejtvényeszerű címeknek sorát, melyek később oly kedveltek lesznek irodalmunkban (*Akik kétszer halnak meg, Aki a szívé a homlokán hordja, Enyém, tied, övé*) . . .” (i. m. 163.) S bizonyos — távlatos — vonatkozásokban e regényre is értelmezhető mindaz, amit a korai Jókai-novella, az *Egyiptusi rózsza* kapcsán tett Sőtér. A regényíró Jókaiában is a lírai hajlamot fedezve fel, s erre példaként éppen az *Egyiptusi rózsát* említve, megjegyzi, hogy „a líra . . . később is hosszú, pompázó kitérőkre készíti őt, s itt, a vérszegény, jelentéktelen történetben csak ürügyet keres, hogy képeinek káprázatát minél gazdagabban kibontsa. „. . . Ezek a képek később is felbukkannak Jókainál. A költészetté magasult fantázia legszerencsésebb pillanatainak művét láthatjuk ebben az írásban . . .” (i. h. 61.)

Sőtér 1954-ben írt nagy lélegzetű Jókai-tanulmányában (*Jókai útja. Romantika és realizmus*. Bp. 1956. 365—466.) már nem említi utalás-szerűen sem a regényt, csak arról szól, hogy a regény írásának időszakájában Jókainak a hanyatlás tagadhatatlan jelei vehetők észre, s „. . . kezd kiszorulni Jókai is arról a helyéről, melyet korábban Keménnyel szemben is, Gyulai ellenére is, oly fölényesen megtartott”. (i. h. 374.) Nyilvánvaló, hogy e hanyatló kor termekeként tartja számon a regényt, szinte említésre sem méltóan.

Ugyanabban az évben jelent meg Barta János: *Jókai és a művészi igazság* című tanulmánya (It 1954. 4. sz., majd *Költők és írók. Irodalmi tanulmányok*. Bp. 1966.), s ebben az író művészetének, művészi erejének sarkpontjaként elhithető erejét említi. Hőseinek jellemét azonban egyre kevésbé sikerül az öregedő írónak „elhitetnie” olvasóival. Módszeréről ezt írja Barta János: „[Jókai] valamelyik szereplőjét különösen nehéz feladat elé állítja. A kedves hős köré emberfeletti veszedelmeket csoportosít . . . Az aggályokat növeli azzal, hogy a veszedelmeket és akadályokat halmozza . . . Számos esetben, különösen a hanyatlás-korabeli műveiben, mintha csak akadályversenyt akarna rendezni. Olykor lesüllyed addig, hogy az olvasó elképesztését akarja előidézni.” Ezt a módszert már „ponyvához közelítő változat”-ként értékeli Barta. (i. m. 73.) Ha Edrisz bég hanyattatásait figyeljük, ahogy szerelme nyomát keresi, ahogy a meglelt „tündérlakba” bejut: Barta Jánossal kell egyetértenünk. S még abban is igazat adunk Bartának, hogy Jókai e kései írásaiban olykor „. . . olcsó hatásokra vadászik, s minél kevesebb az igazi mondanivalója, annál inkább törekszik a hatáskeltő eszközök fokozására. Különösen 1875 után vehető ez észre; maguk az eszközök külsőségesebbé válnak, és mesterkéltégük is szembetűnően fokozódik.” A kései Jókai-művek hatáskeltő elemeinek

jellegzetes változatait keresve Barta a következőkben foglalja össze megállapításait: „... a borzalom és a rút kultusza mellett megjelenik a leghízelgőbb, de legmérgezőbb eszköz is: az erotika (*Magnéta, Rákóczi fia*).” (i. m. 76.) Itt számunkra ismét az a feltűnő, hogy a kései Jókai-műveket oly mélyen ismerő Barta János nem látja szükségét annak, hogy az *Aki a szívtét a homlokán hordja* című műre hivatkozzék. Talán még egy Barta-megfigyelést kell idéznünk, s éppen a tárgyalat regény utolsó mondata kapcsán. Barta ezt írja: „Ismerjük Jókainak azokat a hivatkozásait, amelyekben egy-egy hihetetlen történet hitelességét bizonygatja; itt is mintha az írói lelkiismeret elfojtott tiltakozását éreznék mögötte” (i. h. 87.). A Jókai-hivatkozások valós értéke ugyancsak megkérdőjelezhető, azt azonban alig hihetjük, hogy e szokása mögött valamiféle „lelkiismeretfurdalás” állott volna. Inkább azt hisszük, hogy egyrészt a pozitivisták történetírás hatása ez; a XIX. század második felében nagy lendületet vett történeti kutatások, forráskiadványok, dokumentált feldolgozások nyomán érezte Jókai fontosnak a hitelesség látszatának keltését. Másrészt pedig a romantika regényíróinak kései, megváltozott formájú szokását érezzük ebben a — gyakran üres modorossággá váló — írói fogásban. Jókai korai olvasmányaiiban ui. szinte minden fejezet élén „mottó” állt: egy-egy híres vagy teljesen ismeretlen író, költő, bölcselő, történész műveiből kiragadott mondat vagy mondattöredék, amely az elkövetkező fejezet hangulati-tárgyi előkészítését szolgálta. Az öreg Jókai talán e romantikus írói fogáshoz nyúlt vissza, némileg „korszerűsítet” változatban. Dehogyan furdalta őt, dehogyan tiltakozott benne a lelkiismeret! E kalandos regényeiben Jókai általában „csupán szórakoztatni kíván” — jegyzi meg az akadémiai irodalomtörténet, s hozzáteszi — „olykor túlságosan is leszállítja igényeit, önmagával szemben.” (*A magyar irodalom története*. Főszerk.: Sőtér István. 4. k. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Szerk.: Sőtér István. Bp. 1965. i. h. 310.) Mondjuk-e, hogy e nagy, egyetemi tankönyvként is használt irodalomtörténeti összegezésben sem említik Jókai e kései regényét?

Nagy Miklós Jókai-monográfiájában (*Jókai. A regényíró útja 1868-ig*. Bp. 1968.) természetesen nem jut el a regény keletkezésének idejéig, így nem is tárgyalhatja a regényt. Van azonban egy a korai elbeszélésekhez kapcsolódó megállapítása, amely érinti az *Aki a szívtét a homlokán hordja* írói nyelvét is. *Az aegyptusi rózsa*, tehát helyszínében regényünkhez közeli — bár korban jóval fiatalabb — elbeszéléséből véve a példákat, megállapítja, hogy „... a szélsőséges romantika nem tud meglenni az esztétikai minőségek erős tarkasága s kivált a borzalmas részletek nélkül. Feltűnik a ritka idegen szavak bősége is: *aranypikelyű dordádok, aaron-virág, ámbra, mirha, akantusz, szezám*, s számfitsuk

ehhez még az egyiptológia akkor sokkalta ismeretlenebbnek számító kifejezéseit: *obeliszk*, *hieroglif*. Mindez hangulatot teremt, a messziség és a regényes 'hajdankor' légkörét árasztja . . ." (i. h. 25—26.) S ha a korai Jókai írásokban ez a stíluselem, ez a nyelvi gazdagodás csak a „messziség és a regényes hajdankor” hangulatát volt hivatott megteremteni, a kései Jókai-regény „szakszerű” leírásai, arab tájai, muzulmán szertartásai, az arab viselet és fegyverzet aprólékos rajzai talán a „beavatottság” igényéből fakadnak, a Jókai által szavakban többször elítélt „realista” (értsd: naturalista) stílus tagadhatatlan hatását mutatják.

A fiatal Jókai nyelve és stílusa című tanulmányában (Bp. 1969.) Dely Zsuzsa értelemszerűen nem foglalkozhatott e kései regénnyel. A korai Jókai-elbeszélés, *Az aegyptusi rózsza* kapcsán tett megfigyelése azonban e regényre is érvényes: „Gyakran az író nem egymás után következő mondatok szerkezetét, szavait ismétli, hanem a teljes mondat vagy mondatdator tér vissza többször egy-egy műve során. Ez néha egy novella elején és végén történik meg, szép keretet adván az elbeszélésnek.” (i. h. 56.) *Az Aki a szívtét a homlokán hordja* lapjain is feltűnik ez az írói fogás, keverten egy másik — Jókai más műveiben szintén fellelhető — stíluselemmel, a fokozás egymás mellé állításával az egyes fejezetekben („Amitől a férfi arca fehér lesz” — „Amitől a férfi arca még fehérebb lesz”), vagy az ellentétekkel (Tefik bey „a győztes” — Tefik bey „az örült”).

Jókai írói működésének utolsó korszakában írt regényeiről többször szól Mezei József *A magyar regény* című munkájának harmadik fejezetében (*Romantikus regény a forradalom után*), de az *Aki a szívtét a homlokán hordja* című regénynek még a címével sem találkozunk elvi összegezésében (Bp. 1973. *Elvek és utak*). (Mégis idéznünk kell ebből az alapos összefoglaló monográfiából, mert az „en masse”-értékelés egyik-másik megállapítása közelebb visz e Jókai-regény megértéséhez is. Amikor Mezei „a régi idők legendájáról” írva azt fejtegeti, hogy miért vonzotta a romantikusokat, s köztük Jókait is, a Kelet világa, csak az 1854-ben írt két regényét említi példaként, *A fehér rózsát* és a *Janicsárok végnapjait*, de ilyen megjegyzést fűz a témaválasztáshoz: „A színhely és a mese, a legenda Keletre vándorolt, ahol még történhetnek csodás legendák a civilizáció korában is. Ez még tarka színek kavargása, a képzelet itt még elkalandozhat a sikátorokban, palotákban, különös, ozmán templomokban, bekukánthathat a nők fátylai alá, s megkölhetheti az örök és új regéket szerelmekről, érzelmekről, küzdelmekről. Nem szükséges erőltetnünk a párhuzamokat Jókai és az európai romantika között — a török témára a magyar történelemből is rátalálhatott —, de kétségtelen, hogy a

romantika hírhedt és híres epikusának, Hugo *Orienteles*-ének is része lehetett ebben a Kelet-kultuszban.” (i. m. 291.) Később leszögezi, hogy „. . . a Kelet Jókainál az erkölcsileg menthetetlen *títók*, az ember belső szörnnyetege, a keresztény Sátán, a lesben álló kísértő”. (uo. 293.) Végezetül még egy idézet Mezei József tanulmányából, amely az író utolsó korszakának munkáiról szól: „A Jókai-irodalom nagyon sokat viaskodik az író utolsó korszakának munkáival. Többnyire csalódottságot éreznek, némi joggal. Századvégi megújulásai, korszerűsödései, kísérletei nem sikerülnek úgy, mint a korábbiak. Szeretne hű maradni kezdeti gondolataihoz, egészzé formálni, valamiképpen befejezni a megkezdett életművet. Tematikája valóban zavaros, kapkodó, egyenetlen, meséi olykor érdektelenül ismétlődnek. A keverékjelleg azonban csak látszat. A századvég tarkaságának tükre is. Egyformán fontos minden téma, minden történet, egyedi, véletlen emberi baleset vagy szerencse. Minden irodalmi, ami lényeges, ami emberi. A Történelem, a Társadalom, az Erkölcsök, a Természet vagy Ösztönök, az Érzelmek, a Munka — minden emberi kapcsolat, viszony, képesség — probléma. *Egyszer egy újságcikk köti le érdeklődését* [Kiemelés V. F.], aztán újra felveszi a régi fonalat: az Időben, a nemzeti történelemben változó ember tanulmányozását. Egyre inkább az Ember Természetrajzával foglalkozik, nem ilyen világosan, tisztán, naturalista fogalmiságban. Egyszerűen a dolgokra való reagálás természetes reflexe érdekli, érzelmek, vonzódások, magatartások.” (i. m. 325—326.) Ebben az értelmezésben más megvilágítást nyer az *Aki a szívét a homlokán hordja* is, bár — véleményünk szerint — e regényben másról, kevesebbről és többről van szó, mint „a dolgokra való reagálás természetes reflexe”. Kevesebbről, mert csupán *egy* reakció köti le az író figyelmét: a végzetes, tragédiába torkolló szerelem szenvedélyének „természetrajza”; s többről is, mert ennek a szenvedélynek nem csupán „természetes”, de egyrészt természetellenes (mert hisz testvérszerelmről szóló), másrészt pedig szinte természetfeletti (mert szenvedő hőst emberfeletti tettekre sarkalló) erejét ábrázolja.

Végezetül pedig egy az író születésének 150. évfordulója alkalmából elhangzott beszédből idézhetünk az író kései alkotó periódusára vonatkozó megfigyelést. Sötér István ezt mondta *Idédek és nosztalgidék költője: Jókai* című beszédében (megj.: ItK 1975. 3. sz. 267—271.): „Jókait egy képzeletszülte világ írójának szokták nevezni: valójában legjobb művei ugyan eszményített, de hiteles valóságra épülnek. Jókai életművén akkor uralkodnak el az ábrándok, amikor már nem tudja igazi hazáját, a 48 előttit, a maga jelenével összekötni. Valahol a millenniumot megelőző évtizedben szakad meg ez az összeköttetés, és ettől kezdve Jókai a mind modernébbé váló világban otthonosságát

elveszti.” (i. h. 267.) És sajnálkozva teszi hozzá később: „Sajnos, regényeinek az érdekessége bizonyult legkevésbé időtállóknak.” (uo. 268.)

S végére érve e „negatív felsorolásnak” megemlíthetjük még, hogy *Az élő Jókai* című tanulmánygyűjtemény (Petőfi Irodalmi Múzeum kiadása. Bp. 1981.) sem tesz említést e kései Jókai-regényről.

„Érdekes” regényének visszhangtalansága, sőt teljes feledésbe merülése, amelyről a fentiekben igyekeztünk beszámolni, mindennél ékebben bizonyítja Sőtér István legutóbbi megállapításának igazságát . . .

SZÖVEGVÁLTOZATOK

A kritikai szöveg kialakításához a regény hiánytalan kéziratát, a BpH-ban megjelent első folytatólagos közlést, az 1889. évi első kötetkiadást és a NK-ban 1896-ban megjelent kötet szövegét vetettük egybe. A szöveg helyreállításakor a JKK 1. kötetében a *Bevezetés Jókai összes műveinek kritikai kiadásához* című fejezetben megállapított, a sorozat minden kötetére érvényes helyesírási elvek, ill. a JKK 24. kötetének jegyzeteiben közölt módosítások alapján jártunk el, de a kisregény speciális nyelvi adottságai folytán figyelembe vettük az arab nevek (földrajzi és személynevek) átírásakor a Ligeti Lajos főszerkesztő irányításával, Terjék József szerkesztésében megjelent *Keleti nevek magyar helyesírása* című kiadvány (Bp., 1981.) arab nyelvi fejezetének elveit, ha ez utóbbiak alkalmazásánál — s erre külön kitérünk — nem lehettünk is mindvégig következetesek.

Minden törekvésünk arra irányult, hogy a regény szövegében semmi olyan „korszerűsítést” ne hajtsunk végre, amely a „Jókai-ízeket” megrontotta volna. Ezért hagytuk meg a szövegben a *-bul, -bül, -rul, -rül, -tul, -tül* ragformákat a ma használatos és helyes *-ból, -ből, -ról, -ről, -tól, -től* formákkal szemben: ezeknek korfestő jelleget tulajdonítottunk, anélkül, hogy a szöveg mai olvasását nehezítenék. Éppen ezért hagytuk meg az *alunni, cepelte* használatát is az *aludni, cipelte* helyett. Viszont a mai helyesírási szabályok szerint változtattuk meg az *arkad, bölcsesség, épen, irigy, hlvja, kereszttyén, köny, mindgyárt, pörgettyü, sülyed, szerdly, szunnyad, vajjon* szavak írását *arkád, bölcsesség, éppen, irigy, hlvja, keresztény, könny, mindjárt, pörgettyű, süllyed, szerdj, szunnyad, vajon* írásra.

A Jókainál rendszeresen rövid magánhangzóval írt szavakat is mai helyesírásunk szabályai szerintire változtattuk; így *fiu, gyüjt, hívő, hus, ir, kut, mult, numia, szin, sziv, szomjuság, uj, vivó* helyett *fiú, gyűjt, hívő, hús, ír, kút, múlt, múmia, szln, szlv, szomjúság, új, vlvó* formával találkozhat a mai olvasó.

Mindenütt egybeírtuk a Jókainál — nem is mindig következetesen használt — vonatkozó névmásokat, tehát az *a hol, a ki, a mely, a mi* forma helyett az *ahol, aki, amely, ami* stb. formát adjuk.

Ugyancsak a mai helyesírási szabályok értelmében jártunk el akkor, amikor egybeírtuk a Jókainál — többnyire — különírt *gyémánt forgós, még sem, új szülött, veres réz, világos zöld* szavakat: *gyémántiforgós, mégsem, újszülött, veresréz, világoszöld*. Különírtuk viszont a *beduin-törzsek, keletindiai, mindaketten* szavakat: *beduin törzsek, kelet-indiai, mind a ketten* formában.

A hosszú kettős mássalhangzók esetében sem hagytuk meg a Jókai korában még olykor, a sajtó alá rendezett kisregény esetében sem minden alkalommal egységes írásformát, így az *arannyal, bizonynyal, nagygyá, pisztolylyal, rizszel* alak helyett egységesen *arannyal, bizonynyal, naggyá, pisztollyal, rizszel* került a szövegbe.

Az idegen szavak írásában is a mai helyesírás szabályaihoz igazítottuk az író szövegét. Az *abyszzsiniai, aethiop, amphitheatrum, astronomia, athleta, chinai, cisterna, idylli, jaspis, kathedra, monsun, mysticus, narcoticus, phiola, punch, schizmaticus, shawl, sheriff, théma, yongleur* helyett így írtuk: *abessziniai, etióp, amfitedtrum, asztronómia, atléta, kínai, ciszterna, idilli, jáspis, katedra, monszun, narkotikus, fiola, puncs, skizmatikus, sál, serif, téma, zsonglőr*.

Nagyobb gondot okozott a regény szövegében természetszerűen sokszor és sokféleképpen írt *arab* szavak egységes átírása, ill. mai helyesírás szerinti kiigazítása. A nehézséget elvi és gyakorlati megfontolás egyaránt okozta. A *Keleti nevek magyar helyesírása* írásmódját vettük alapul, de mindenütt ezt nem kívántuk alkalmazni, így a *mollah* és a *minaréh* szavaknál, amelyeket Jókai többnyire *mollah* formában, illetve *mindréh* alakban írt. Minthogy mindkét formának hangulatteremtő hatása van, meghagytuk a szóvégi *h-t*, csupán a nagy kezdőbetű (*Mollah*) következetlen használatában, illetve a *minaréh á-jának a-ra* alakításában egységesítettünk. A többi arab-török szó írásában a következő elvet követtük: *bey, emir, gházi, ihram, Izlam, Kaaba (Kaab), khalifa, khedive, metuaf, muezzim, pyramis* helyett egységesen a következő formát választottuk: *bej, emír, gázi, ihram, Iszlám, Kába, kalifa, khedive, metuáf, müezzim, piramis*.

Az arab személynevek írásában valamelyest szabadabban kellett értelmeznünk a fent említett mű előírásait. A személynevekben és a földrajzi nevekben — olvashatjuk — „egyaránt gyakran előforduló határozott névelőt kötőjellel kapcsoljuk a szóhoz és kis kezdőbetűvel írjuk . . .” Ezt — Jókaitól eltérően — mindenütt következetesen megtettük. A továbbiakban azonban eltértünk a *Keleti nevek magyar helyesírása* ajánlásától. „A névelő . . . a modern (XIX—XX. századi) nevek-nél . . . el-” (i. m. III.) Nos, nehéz volt eldöntenünk, hogy a regényben szereplő nevek közül melyek számítanak „moderneknak”, azaz a regény írásának idejéből valóknak, s melyek „klasszikusnak”. Nyilván-

való, hogy a főszereplő Edrisz el-Homrah XIX. századi, hiszen — ha elfogadjuk Jókai forrásmegjelölését — egy 1886. évi „krónikából” vette nevét; ha pedig az általunk meg nem talált forrás nem létezik, annál inkább XIX. századi a név: Jókai szüleménye. Ebben az esetben viszont az összes szereplő nevét XIX. századnak kell tekintetnünk, így — a klasszikus „-al” névelő helyett helyes volt „-el”-t írunk, illetve meghagynunk Jókai ilyen írásmódját. A helynevek esetében azonban — talán — más a helyzet. Ezek nagy része valóban régebbi eredetű, mint a XIX. század, ezért — ahol a név akár a *Helyesírás tanácsadó szótár*, akár a *Keleti nevek magyar helyesírása* szöszedetében megtalálható, annak útmutatása szerint egységesítettük, tehát *Damaszkusz*, *Dzsidda*, *Egyiptom*, *Szíría*, *Tunisz* formákat használtunk a Jókainál olvasható *Damaskus* (*Damascus*), *Dzseddáh* (*Dseddah*), *Egyptom*, *Sziría*, *Tunis* helyett. A fent említett két kiadvány természetesen nem közöl teljes hely- és névtárat: azoknál a földrajzi neveknél, amelyek helyes magyar írását nem találtuk meg lapjain, a Jókai által használt formát hagytuk meg érintetlenül, tehát *Beled el-Harám*-ot, *Dzsebel el-Hadzsele*-t, *Szuk-el-Tnin*-t írtunk.

S még egy — mindössze kétszer előforduló — személynévnél tetünk engedményt Jókai javára: *Harun ar-Rasíd* nevét a szövegben — a magyar közbeszédben amúgyis eléggé megszokott — *Harun al-Rasid* formában írtuk.

A nyilvánvalóan Jókai által „adományozott” neveket, melyekről nem tudtuk eldönteni, hogy vajon arab, iráni vagy török eredetűek-e (s egyébként sem szerepeltek egyik nyelv szöszedetében sem az említett kötetben), meghagytuk a Jókai által írt formában: *Ferinkháne*, *Laillabeth* stb.

Lap: Sor

- 7 : cím I. fejezet (K: I Fejezet; BpiH: I. fejezet; NK: hiányzik — A fejezetek különböző jelölési módját, ill. betűtípusát a következőkben nem tüntetjük fel, de mindenütt megjegyezzük, ahol hiányzik vagy hibás számozással szerepel.
- 2 mollah (K: Moll<d>ah)
- 6 az ábécé (K: az ábece; 1889: az ábécze; BpiH: az ábécze)
- 18 de azért (K: de <e>azért)
testi-lelki (K: testi lelki)
- 24 Alof-beth-gomál (K: Alef-Beth-Gomál)
a mohamedánok (K: a mohamedánok<nak a>)
Conversations-léxikona (K: conversationslexicono; NK: konversations-lexikona)
- 8 : 8 Alof-beth-gomál (K: Alef-Beth-Gomál)

Lap: Sor:

- 8 : 9 a völgyet (K: a <Algyet> völgyet)
 10 ahol az örököld (NK: ahol örököld)
- 15 az „Ain-draham” (K: az <a>Ain-draham<i>”)
- 16 a fején éjszaka — egyedül. (K, BpiH: a fején — egyedül.) —
 Itt jegyezzük meg, hogy nem egyértelmű az „arab közmondás” esetében az idézőjelek kitétele különböző szövegeknél. A BpiH és az 1889 szerint az egész mondás idézőjelek közé került, az NK csak a forrás nevét teszi idézőjelek közé, míg a K megkezdí ugyan a közmondás előtt az idézőjelet, de a végéről elhagyja. Minthogy a kétszeres idézés („az „Ain-draham” . . .”) nehézkes lenne, s a szöveg anélkül is világos, az idézőjeleket elhagytuk a közmondás elejéről és végéről.
- 21 oszlopok (K: oszlop<ai>ok)
- 23 Alóf-beth-gomál (K: Alef-Beth-Gomál)
- 24 Szuk-el-tnin-i (K, 1889, BpiH: Szuk-el-tnini; NK: szuk-el-tnini)
- 28 százhuszonhat (1889: szazhuszonhat [sh.])
- 32 a kicsinyek és a nagyok (1889, BpiH, NK: a kicsinyek és nagyok)
 a gazdagok és a nyomorultak (1889, NK: a gazdagok és nyomorultak)
- 9 : 3 Ilyen „halott szív” (K: Ilyen „halottszív”)
 5 az arca, a keleti faj (K: az arca, a <többi> keleti faj)
- 10 : cím 2. fejezet (NK: hiányzik!)
- 2 az elsőt, „a győztes” (NK: Az elsőt, „győztes”)
- 6 ötvenéves korában is. Igazi (K: ötven éves korában is <amikor ez a két melléneve egymást nagy hirtelen felváltotta>. Igazi)
- 11 Szuk-el-tnin-i (K: Szuk-el-tnini; 1889, BpiH: Szuk-eltnini; NK: szuk-eltnini)
- 16 megitatta. — Áldva (K: megitatta. folyt — Áldva)
- 18 hollói által (K: holló<k>i által)
- 19 becsülsz ? (K: becsülsz.)
- 22 ismertél rám ? (K: ismertél rám.)
- 23 a homlokán lakik (K: a homloká<ra van írva a neve>n lakik)
- 24 jöttél hozzám ? (K: jöttél hozzám.)
- 11 : 2 a belső zsigereiben (K: a <testi> belső zsigereiben)
 3 tudósokhoz, akik (1889: tudósokhoz. a kik [sh.])
 4 halottból (K: halottból)
 élőt, élőből (K: élőt, élőből; 1889: élőt. élőből [sh.])
 6 a vágató (K: a<z> vágató)

Lap: Sor:

- 11 : 15 szegfűt (K, BpiH: szekfűt)
18 elfordul előle (K: <fut> elfordul előle)
21 kedvéért (NK: kedvéért)
23 alól, a hárememből (K, BpiH: alól: s hárememből)
26 saját hugait (K: saját <testvér> hugait)
27 szép leány (K: szép <két> leány)
29 anyáru is nővére (K: anyáru is <testvér> nővére; NK: anyáru is nővére)
30 kolostorbul (NK: kolostorból)
31 keresztény (NK: keresztén)
33 ne szeressen nőt (K: ne szeressen <asszonyt> nőt)
- 12 : 4 között. A fügefá (1889: között, A fügefá [sh.])
5 rákfordulótól (K: rák fordulótul; BpiH: rákfordulótul)
19 hercegasszonyt (NK: hercegnőt)
jegyz. kegyét, azt (K: kegyét, <annak> azt láb alul (NK: láb alól)
findzsájába (BpiH: findzsáiába)
28 A hercegleány (K: A herceglyán)
30 s azalatt majd (K: s az alatt <a...> majd)
- 13 : 3 leányát, akit (K: leányát, <akkor> a kít)
5 lesz a fiadnak (K: lesz a<z> fiadnak)
10 hercegisasszonyát (NK: hercegisasszonyát [sh.])
11 feleségemet (K: felesége<i>met)
12 A szultánleány (1889, BpiH: A Szultánleány)
asszonyt. (K: asszonyt. folyt)
19 a kedive haragját (K: a khedive<t> haragját)
22 minden színű (1889, NK: mindenszinű)
- 14 : 4 topázbul (NK: topázból)
9 országbul (NK: országból)
16 a visszautasított hercegleányáért (K: a visszautasított <menya>
hercegleányáért)
21 hogy a férfinak (K: hogy a<z embernek> férfinak)
24 halott. (NK: halott?)
26 az Alkorán (K: az alkorán)
32 elrendelt, én (1889: elrendelt. én [sh.])
34 a jövedő (BpiH: a jövedő [sh.])
- 15 : 7 a szertartások, a Zemzem (K: a szertartások <mind a> Zemzem; NK: a szertartások, a Zemzen)
10 semmi jó. (K: semmi jó. <folyt>)
16 az elhagyott völgyre (K: az <Aloph> elhagyott völgyre)
17 az Alof-beth-gomál mollah (K: az Aloph, Beth, gomál mollah)

Lap: Sor:

- 15 : 24 a száraz hőségtől, s állati (K: a száraz hőségtől s <emberi életre> állati)
- 27 pokolból (K: pokolbul)
- 28 vízvezeték maradványa (K: vízvezeték<nek a>maradványa)
- 29 mely a régi (K: mely <a hegyek közül> a régi)
aquaeduct összedült (K: aquaeduct <be> összedült)
- 31 áll fönn (K: áll fenn)
- 16 : 2 a barlangot fehér (K: a barlangot <örök> fehér)
4 a próféta sírlakását (K: a próféta <barlangját> sírlakását) derengi át. (K: derengi át. — *folyt*)
- 17 : cím 3. fejezet (K, NK: nincs fejezet-megjelölés)
cím (K: *A ki a szívét a* [majd: a fejezet címe következik])
5 Ám nyugodjanak meg a sztambuli, teheráni, tuniszi mozleminek az (K: <Megnyugodhatnak a mozleminek> Ám nyugodjanak meg a Sztambul<ban>i, Teherán<ban>i, Tunis<ban>i mozleminek az)
7 a szent Hedzsas (K: a Szent Hedzsász; BpiH: a szent Hedzsász)
8 auktoritás. — Abban (K: auktoritás<n>. — <a>Abban)
10 az újholdnak (K: az <fel> újholdnak)
magával, aki (1889: magával. a ki [sh.])
13 szükség volt már (K, BpiH: szükség volna már)
15 az „óádi” teszkeréjére (K: az „óádi” <megbiz> teszkeréjére)
- 18 : 3 hát onnan ugyan (K: hát onnan <épen> ugyan)
10 holdjáraton át, napfelkeltétől (K: holdjárat<ig>on át, napfelkeltétől)
12 naplemente után (K, BpiH: naplement után)
20 négy évadját (K: négy <szak> évadját)
27 be is sötétedett (K, BpiH: be is sötétedett)
- 19 : 8 okokbul (MK: okokból)
17 abból (K: abbul)
20 sohudnak (K: Sohudnak)
24 vonyította (NK: vonította)
33 Nagy Serif (K: nagy sheriff)
- 20 : 1 A sohudot (BpiH: A Sohudot)
12 a Nagy Serif (K: a nagy sheriff)
18 mond a zarándok (K: monda a zarándok; NK: monda a zarándok)
23 monda a basa (K: monda a basa)
31 Edrisz bég el-Homrah. (K: Edrisz bég el Homrah. (: *folyt*);

Lap: Sor:

- 1889, NK: Edrisz bég-el-Homrah; BpiH: Edrisz bég-el-Homrah.)
- 20 : 33 kifizetni sárgaréz (K: kifizetni <ré> sárgaréz)
34 Edrisz bég (ismerem (BpiH: Edrisz bég (Ismerem)
- 21 : 2 nargilé (K, BpiH, 1889: nargyle)
Mától (K: Mátul)
3 Ramadán (K: ramadán)
5 szétterjesztgetve az (K: szét <bontva> terjesztgetve <a> az)
7 szerecseny (NK: szerecsen)
11 bekebelezni (BpiH bekeblezni)
18 Az igazhívők mind (K: Az igazhívők <már> mind)
19 legédesebb (K, BpiH: legédesedebb)
22 meg kell vacsorálni (K: meg kell <ene> vacsorálni)
24 minden nap a piacról (BpiH: minden nap piacról)
32 tojásgyümölcsöt (K, BpiH: tojásgyümölcsöket)
33 cápaúszószárnyat [A K-ban ugyanígy, sőt a margón Jókai meg is jelölte a szót, s figyelmeztetőül odaírta: *egy szó! betűszedőnek*]
- 22 : 5 vett benne részt (K: vett abban részt)
9 egy pár alma (K: egy pár <abeléra> alma)
13 megint megfordított (BpiH: megint a megfordított)
13 fátyolból (K: fátyolbul)
15 az ihrám (1889: a ihrám [sh.])
17 a basa.- Ilyen (NK: a basa, ilyen)
19 tánca fölött (K: tánca <iban> fölött)
21 vagyok — monda (BpiH: vagyok. Monda; NK: vagyok. Mondá)
- 22, 23 keresztény (NK: kereszttyén)
27 átesett már minden (K, BpiH: átesett már, de minden)
29 mosolygásától (K: mosolygásátul)
- 23 : 1 mondá (K: monda)
4 művelt (K: mfvelt)
13 az ilyen szívhúzásra (K: az ilyen <fog> szívhúzásra)
17 tekerődött (K, BpiH: tekerőzött)
18 fátyol és ugyanabban (K: fátyol s ugyanabban)
20 ölébe, s a fejét (K: ölébe és a fejét)
31 mushir (K: <muszafir> mushir)
33 Nisán-Ifticház-rendet a gyomrodon (K: Nisán-Ifticház-rendet a <hasadon> gyomrodon)
- 24 : 4 előhozatta a paripáját, s visszaindult (BpiH: előhozatta a paripáját. S visszaindult)

Lap: Sor:

- 24 : 19 a vörös fez (K, BpiH, 1889: a vörös fesz)
29 szemlélheté (K: szem<lélte> lélheté)
gőzösről (K: gőzösrül)
31 Előbb (K: Elébb)
- 25 : 9 A kavasz jóval előre (K: A kavasz <sokkal> jóval előre)
A hercegasszonyt kísérő (K: A hercegasszonyt kísér<eté-
nek>ő)
- 18 a fetvát (BpiH, 1889: a fetwát)
24 miatt nincs a házam (K: miatt <nem vagyok el> nincs a házam)
33 Edrisz bég átkát. (K: Edrisz bég átkát. (folytatás következik))
34 üres szobákat (K: üres szob<asort>ákat)
- 26 : 3 földízíték (K: feldiszíték)
6 bőrből (K: bőrbül)
8 a szent helyeknek (1889: a szent kelyeknek; NK: a szent
kelyheknek)
- 11 meg lehetett abálni (K: meg lehetett <főzni> abálni)
13 túl volt a lakomán (K: túl volt a <vacsorán> lakomán)
16 Hasztalan fáradozás (K: Hasztalan <igyekezet> fáradozás)
le akarni írni (K: leakarni írni)
17 végtől-végig (K: végtől végig)
22 lélegzete (K, BpiH, 1889, NK: lélekezete)
folytonosan mozgásban (K: folytonos mozgásban)
23 üdvözlék egymást (K: üdvözlék egymás [íráshiba!])
- 27 : 2 a szultán kegyadományából (K: a szultán ke<retéből>gyado-
mányából)
4 száz albán (K: száz <szer> albán)
8 hogy hamarabb (K: hogy <elébb> hamarább)
14 nincs férjem (K: nincsen férjem)
22 Miért nem? (K: Mért nem?)
26 nincs-e kelyhében (K; BpiH. nincs-e a kelyhében)
28 a történetét (NK: a történetet)
32 egy afféle hajadon (K: egy <olyan> afféle hajadon)
34 attól (K: attul)
égből (K: égbül)
- 28 : 1 ismerjük (K: ismer<ik>jük)
9 az adeni szultánnak (NK: az adenni szultánnak)
20 Nagy Serif (K: nagy sherif)
23 a magas hölgy a szent (K: a magas hölgy <Mekkdában> a
szent)
24 csak kötelességei (K: csak <j> kötelességei)
28 a sátora előtt őrt áll (K: a sátora előtt <alszik> őrt áll)

Lap: Sor:

- 29 : 1 Nagy Serif (K: nagyszerif)
    bölcessége (NK: bölcsesége)
    2 vannak Mekkában (K: vannak <ott> Mekkában)
    6 a Nagy Serif rendén (K: a nagy sherif <ismét> rendén)
    7 a hercegnő újból (K: a hercegnő <ismét> újból)
12 Az mindegy, akár (K, BpiH: Az mindegy. Akár; 1889:
    Az mindegy, Akár [sh!])
14 a Nagy Serifnek (K: a nagyszerifnek)
17 fel kellett öltetni (K; BpiH: fel kellett öltetnie)
25 s a hatalmas (K: s <az> a hatalmas)
27 megtartása mellett (K: megtartás<ával> a mellett)
    [Itt, a kézirat 22. lapjának „verso”-ján, Jókaitól eredő, piros
    írónnal írt autográf sorok olvashatók — nyilvánvalóan a
    Budapesti Hírlap szerkesztőségének szánva: „NB. Kérem az
    előfizetési hirdetményben mellőzteni azt az állítást, hogy ma-
    gyar tárgyú». Jókai Mór.”]
- 30 : cím 4. fejezet (K: IV. Fejezet [Későbbi beírás, fekete tintával,
    autográf.] — BpiH, NK: hiányzik a fejezet-felirat.)
    cím El-Kába Yehram (K: El-Kába-Yehram)
    5 midőn a többi férfi körülöttük csak félemler s a többi nő
    (NK: midőn a többi nő)
    7 kíséretestől (K; BpiH: kíséretestül)
15 volt hozzá (K: volt <benne> hozzá)
20 shiitának (K: <shi> shiitának)
25 amott népénekesek (K: amott <én> népénekesek)
    táncosnők mulattatják (K: táncosnők <vastag> mulattatják)
    [Rendkívül nehezen olvasható részlet!]
- 31 : 1 patymagokat (NK: patsmagokat)
    2 zemzemija (K, BpiH, 1889, NK: zemzemya)
    3 vederből (K: vederből)
    4 magyarázza a hadzsadzsnak (K: magyarázza a <fejét va> a
    hadzdradzsnak; BpiH, 1889, NK: magyarázza a hadzdradz-
    nak)
    5 hosszú fogasra (K: hosszú f<agerend>ogasra)
    6 állatokból (K; állatokrul; BpiH, 1889: állatokról)
    7 pőfékelve a tevebőrön (K: pőfékelve a <szőnyegén> teve-
    bőrén)
    9 metuafin (BpiH: mesuafin)
12 keresztényeket (NK: keresztyéneket)
17 Mohamed-hitűek (K: Mahomethitűek; NK: mohamedhi-
    tűek)

Lap: Sor:

- 31 : 18 az asszonyok arcát, s el nem zárják (K; BpiH: az asszonyaik arczát, se el nem zárják)
26 a hét minaréhn (K: a <tetőn> hét minarén; a hét minarén)
28 E rengeteg (K: <A> <e> E rengeteg)
30 homokkőből (K: homokkőből)
32 negyven singnyi (NK: negyven signyi [sh.])
33 s tetétül talapjáig (K: s tetétül talapja <tul>ig; BpiH: s tetétül talapjaig; 1889, NK: s tetejétől talapjáig)
- 32 : 5 Kába belsejébe (K: Kába<nak a> belsejébe; BpiH: Káaba belsejébe)
ajtónak a küszöbe (K: ajtónak <oly> a küszöbe)
oly magas (BpiH: olyan magas)
6 alig éri el az ember (K, BpiH: alig éri fel ember)
7 mert a Kába (K: mert a <szent> Kába)
8 kincsek állnak. (K: kincsek állnak. (folytatás))
9 a torony ajtaja (K: a <templom> torony ajtaja)
12 évről évre (K: <évenkint> évről évre; 1889, NK: évről-évre)
13 Törökországból (K: törökországból [tollhiba])
17 számum (K: Szamum)
20 akkor minden (K: akkor <a zarándok> minden)
26 egyiptomi (BpiH, 1889, NK: egyiptomi)
- 33 : 1 azt mondja (1889: azt modja [sh.])
az egyik (BpiH: az égyik)
köve volt, melyen (K: köve volt, mely<ről>en)
3 Aki jobban (K: <a> Aki jobban)
4 találja e bálványban (K: találja <benne> e bálványban)
7 a földnek esőt (BpiH: a földnek erőt)
13 okossá, a nyavalyást (K: okossá, <a beteget egész> a nyavalyást)
22 behúzza; a többi (K: behúzza: <ott> a többi)
23 amíg társuk (NK: amíg a társuk)
szerelmeskedést (K: szerelmeskedését)
27 mindjárt (K: mingyárt)
34 Jobbról (K: Jobbrul)
- 34 : 1 a hanefita (K: a <Shafeita> Hanefita; 1889, NK: a Hanefita)
marokkal; ez alatt (K: marokkal; <balrul> ez alatt)
3 Izsáknak (K: Iz<maélnak>sáknak)
Izmaélnak (NK: Izmaélnak)
6 Izmaél (K: Izmael)
7 Drága ital! és kik (K: Drága ital! A kik)
8 zemzemiják (1889, NK: Zemzemiják)
9 apárul fiúra (NK: apárol fiúra)

Lap: Sor :

- 34 : 18 néhány (NK: néhány)
19 zemzemijával (K, NK: Zemzemijával)
20 kiáltá (BpiH: kiálta)
23 akik az udvaron (K: akik ez udvaron)
26 a szent kúthoz, ekként utat engedve (K: a szent kúthoz, s ekként utat engedett; BpiH: a szent kúthoz ekként utat engedett)
28 éppen oly (BpiH: éppen olyan)
35 : 3 dinárokból (K: dinárokból)
8 a Kába ajtaját. (K: a kéba ajtaját. *folyt.*)
13 az ümög: öv nélkül. (K, BpiH: az ümög. Öv nélkül.)
17 segédkezés. Féltényerét (NK: segédkezés: féltényerét)
19 márványlapon (K: <k> márványlapon)
22 Keresztény (K: <Európa> Keresztény; NK: Keresztyén)
24 A szentély (K: A <templ> szentély)
27 betűkkel hímezvék (K: betűkkel <vannak> hímezvék)
33 vahabiták (BpiH: Vaholiták)
34 a szent követ (K: a Szent Követ)
36 : 3 metuáf (BpiH: mesuáf)
4 szurát (1889, NK: Szurát)
9 a pénzszeréstől (K: a pénzszeréstől)
12 utat! — szólt (K: utat! szól)
15 a Kába (K: a K<aab>ába)
18 kizvát (K: Kizvát)
37 : 6 safeiták (1889, NK: Safeiták)
7 zemzemiják (1889, NK: Zemzemiják)
11 a testén (NK: a testen)
12 a szultánok és kalifák (K: a szultánok és a khalifák)
15 fellázdak (NK: fellázzadtak [sh.])
26 a hétszer (K: a hétszeri)
nyargalás mezítláb NK: nyargalás a mezítláb)
27 szobrátul (NK: szobrától)
30 Ábrahám (K: Abraham)
31 magátul (NK: magától)
Izmaél (NK: Izmael)
32 mohamedán (NK: mohammedán)
34 uraktól!) (K: uraktól!) (*folyt*)
38 : cím (K: *Aki a szívét stb.*) [Más közlésekben természetesen hiányzik!]
cím 5. fejezet (K, 1889: V. fejezet; BpiH: 5. fejezet; NK: [hiányzik])

Lap: Sor:

- 38 : 1 müezzinek (K: muezzimek)
 napnyugoti (NK: napnyugati)
 3 a galamboknak a papnéi (NK: a galamboknak papnéi)
 12 mohamedán (NK: mohammedán)
 bölcsessége (NK: bölcsesége)
 13 és a testi (K, BpiH: és testi)
 15 nem-kérődző (K: nemkérőző)
 16 szőlőnedvet (K: szőlőnedvét)
 19 mócsingos (K: <porcos> mócsingos)
 21 mérföldnyi (BpiH, 1889: mértföldnyi)
- 39 : 3 aki szintén (K, BpiH: aki szinte)
 12 valamit — monda (K, BpiH, 1889: valamit. Monda; NK: valamit, monda)
 22 alkalomból (K: alkalombul)
 hercegleányai (K: herceg <asszony> leányai)
 29 a másik illatszerekkel dörzsölte gyöngéden a lábcskát, amiket
 (K: a másik lábcskát dörzsölte gyöngéden illatszerekkel; amiket)
 30 kidugdosott (K: < dug > kidugdosott)
- 40 : 8 nem számlálták (BpiH: nemszámlálták [sh.])
 11 pohárbul (NK: pohárból)
 12 hirtelen rímet (K: hirtelen r<d>ímet)
 14 a nagy sah fényét (K: a nagy sah <[itt olvashatatlan törlés következik]> fényét)
 17 lyánya (NK: lánya)
 18 el-Abbása (K: El-Abbá<dh>sa)
 isten-mása (K, BpiH, 1889: isten-másza)
 az arcát fölfedte (K: az arcát <leplezte> felfedte)
 19 a gyémánt sötét lett (K: a gyémánt <eltűnt> sötét lett)
 20 fogsorát (K: <gy> fogsorát)
 23 keltesz (K. költész)
 28 hogy melyiket (NK: hegy melyiket [sh.])
 29 versengő (K: versen<y>gő)
 31 koronából (BpiH: koronájából)
 32 gyémántot. A hercegnő (K: gyémántot. (folyt) <Egyszer azonban vágya támadt a szultánnak a szent földet meglátogatni.> A hercegnő)
- 41 : 3 mesemondóktól (K: mesemondóktul)
 4 munkáiból (K: munkáibul)
 6 a nővérenek (K: a <test> nővérenek)
 7 vajjon (K: valyon; BpiH, 1889, NK: vajjon)

Lap: Sor:

- 41 : 13 kalifának (NK: Kalifának)
 18 egyetlen se' (K: egyetlen <se> se')
 19 kalifától (1889: Kalifától)
 a szent földre (K: a Szentföldre)
 22 lányom, lány (NK: lányom, lány)
 23 férjhez adlak (K, BpiH: férjhez adlak)
 24 látszóképpen (K: látszó képen: -<Készen áll>)
 29 csak álom (K: csak <ld> álom)
 32 abban a valóság (K: ebben a valóság)
- 42 : 3 Abbása (BpiH: Abása)
 4 tartva a lakodalom (K: tartva a <menyegző> lakodalom)
 9 abbul (NK: abból)
 11 a boldog, az irigyelt (K: a boldog <par>, az irigyelt)
 16 portul (NK: portól)
 20 királylány (NK: királylány)
 visszatértén, (K, BpiH: visszatérten)
 22 Vajon (K: Vajjon)
 23 a titoknak nyomára! — milyen (1889: a titoknak nyomára!
 — Milyen)
 24 az elveszett (K: az elvesztett)
 28 Folytassam-é? (K: <Folytassam-e a m> Folytassam-é?; BpiH:
 Folytassam-e?)
- 43 : 2 öltük föl (K: ölt<d>ül fel)
 9 közepiben (BpiH: közepében)
 10 egyik szélitől (K: egyik <nép> szélitől)
 11 a láthatárnak (K: a látó határnak; BpiH: a látóhatárnak)
 13 tapossa (K: taposta)
 15 teregette — ihramjait (K: teregette — az ihramjait; NK:
 teregette — ihramjait)
 20 ne ejts (K: ne <sz> ejts)
 21 ha az embert felzavarják (K: ha az embert <vissza> felzavar-
 ják)
 25 azt elengedem. (K: azt elengedem. (folyt))
 26 e lehűtő szavak (NK: e szavak)
 31 szövetből (K: szövetből)
 japán selyemből (K: japáni selyemből; NK: japánselyemből)
 32 perzsa sálból (K: perzsa shawlból; BpiH: persashawlból)
- 44 : 2 gyapotszövetből (K: gyapot szövetből; NK: gyapot-szövet-
 ből)
 5 Mért nem (NK: Miért nem)
 előbb (K: előbb)

Lap: Sor:

- 44 : 13 a palotájában. Egy (1889: a palotájában, Egy [sh.])
15 bevont (K: be vont)
- 17 arca (K: <A>arc<uk>a)
18 keresztyén kolostorokból (K: keresztyén kolostorokbul;
NK: keresztyén kolostorokból)
19 csábítón mosolyogtak (K: csábítón <nevettek> mosolyogtak)
20 szülőktől (K: szülőktül)
22 ugyanegy színű (K: ugyan egy <forma> színű)
23 kansusaikban (BpiH: kansusaikban)
24 a leány (K: a lány)
25 kapó-kövekkel (K, BpiH: kopókövekkel)
szólt (BpiH: szól)
26 a kegyenc zavarba jött (K: a kegyenc <odamen> zavarba
jött)
27 emírek, ami (K: emirek. <,- A khali> ami)
28 Mazrurnak (BpiH: Mazsurnak)
31 Mazrur (BpiH: Mazsur)
32 öklével a röhögő (K: öklével a <ne> röhögő)
- 45 : 9 Abbása (BpiH: Abbáza)
10 monda (NK: monda)
15 táborostól (K: táborostul)
20 Mazrurral (BpiH: Mazsurral)
szerecsény (NK: szerecsen)
23 Barmekida-nemzetség (NK: Barmekida-nemzetség)
27 a hitét megszegi (K: a hitét meg <töri> szegi)
28 első vezére legyen (K: első vezére <vala> legyen)
29 mindjárt (K: mingyárt)
- 46 : 3 férjhez (K: férhez)
10 monda (K: monda)
11 Gamilának (K, 1889; BpiH: Hamilának)
17 elnézte (K: el<bá>nézte)
18 ez az ember? (K: ez az ember? <folyt>)
- 47 : cím 6. fejezet (K, BpiH, NK: [hiányzik])
cím GAMILA (K, BpiH: Habila) [Megjegyezzük, hogy a K-
ban — a többi fejezetcímmel ellentétben Jókai nem emelte ki
aláhúzással a fejezetcímet; talán azt kívánta jelezni, hogy sem
ez, sem a következő „történet” nem önálló fejezet. Legalábbis
ezzel magyarázható, hogy a továbbiakban a K és a kötet-
kiadások (1889, NK) fejezetszámozása eltér egymástól.]
9 Ekként (K: Eként)
13 A hercegnő (K: <Mint> A hercegnő)

Lap: Sor:

- 47 : 13 selyem ikrát (K: selyem ikrát; BpiH: selyem-ikrát)
16 Soma-el-Nebbin (K: Soma-en-nebbin)
17 udvarába (K: udvarába<n>)
18 egyrészt (K, 1889: egy részt)
másrészt (K: más részt)
20 Ezrekre (K, BpiH: Ezerekre)
ájtatos (K: ájtatos)
24 fényőzön (K, BpiH: fénytenger)
- 48 : 2 a tömeg széle (K: a tömeg széle<s>)
3 mozdulhat, folyton (K: mozdulhat, <mlg> folyton)
4 tódulóktól (K: Tódulóktul)
11 ágyastól (K: ágyastul)
hogy a lelkét (K, BpiH: hogy lelkét)
12 négy arab dervis (K: <egy> négy arab dervis; NK: négy darab dervis)
14 nálem (BpiH: nálem [sh.])
18 akként (K, BpiH, 1889: aként)
22 selyem ikrát (K: selyem ikrát; NK: selyem-ikrát)
26 selyem ikrát (NK: selyem-ikrát)
28 akként (K: aként)
29 leple tetejébe, így (K: leple tetejébe: <neki> így)
30 a deréktakaró (1889: a derék takaró)
31 ájtatossága. (K: ájtatossága (foly)) [A kézirat ezen 41., Jókai számozása szerint a 44. lapjának versóján két írónnal írt autográf utasítás olvasható: „A hetfői számba való”, továbbá két olvashatatlan fákt szó.]
33 Medzsed el-Harám (BpiH: Medzsed el Harám)
- 49 : 2 nyomorék, ragályos beteg (K: nyomorék<ok>, ragályos beteg<ek>)
4 kifestett (K: kife<nt>stett)
6 legdíszesebb (K: legdíszesebb)
7 szemtelen kínálkozással (K: szemtelen <beszéd> kínálkozással)
11 cepeltek vállaikra (K: czepeleltek <egy> vállaikra)
13 hordták a Kába (K: hordták <kő> a Kaaba)
16 Zemzem kutat (BpiH: Zemzen kutat)
19 az el-Kaskas utcára (K: az El-Kaskasia utcára)
24 hogy a Medzsed (K: hogy a <Hadzs> Medzsed)
- 50 : 1 ha a Kába (K: ha a <szent> Kába)
2 Asszafi ben Esmer (K: Asszafi ben Amer; BpiH: Asszafi ben esmer)

Lap: Sor:

- 50 : 3 Najela ben Szahel (BpiH: Najela bent Szahel)
10 Hágár bolyongására (K: Hagár bolyongására; BpiH: Hágár bolyongására)
14 magáról (BpiH, 1889: magától)
15 hívatta az emberét (NK: hívatta emberét)
20 Abu-Mohammed (K: Abu-muhammed)
22 előbb (BpiH: elébb)
27 a látszatos egybekelése (K: a látszatos <összeesk> egybekelése)
28 ma sem tudja még senki (BpiH, NK: ma sem tudja senki)
31 Du el-Hodzsa (K: Dú-el-Hödzsza; BpiH: Di-el-Hodzsa; NK: Dú-el-Hodzsa)
32 Ait el-Kebirnek (BpiH: Ais-elKebirnek)
51 : 2 feltámadott (K: föltámadott)
15 kapott, s azt (1889: kapott. S azt)
16 a fenékre. (K: a fenékre. (folyt) [A kézirat 44., Jókai számozása szerint a 47. lapjának versóján kék íróos autográf feljegyzés figyelmezteti — talán a küldöncöt: „Budapesti Hírlap”.]
18 belehevült a regélésbe (K: belehevült a <mese> regélésbe)
21 Magából (K: Magából)
bogyójából (K: bogyójából)
22 a gyümölcs borát (1889: a gyümölcsborát; NK: a gyümölcsborát)
27 a pázsiton leterítik, mintha (K: a pázsitra leterítik, <s oly> mintha)
31 ugrott fel a helyéről (1889: ugrott fel helyéről)
33 talán? — Allahra (K: talán? — <Biz> Allahra)
52 : 5 elhalványulnak (K: elhalványulnak)
11 alumni (NK: aludni)
13 S minthogy az alvást (K: A minthogy az <álmot> alvást)
15 egy rándulást tesz: az (K: egy rándulást tesz<ne ka tagjai>: az)
22 hegykristályból (K: hegykristálybul)
23 korsócskából (K: korsócskábul)
25 attól (K: attul)
folyadéktól (K: folyadéktul)
26 Ettől (K: Ettül)
53 : cím 7. fejezet (1889: VII. fejezet) [A K-ban és a BpiH-beli közlésben hiányzik.]
cím (K.: <Amikor még pirosabb lesz a férfi arcz. >)
4 hadzsadzs (BpiH: hadzsadrs)
fut az utcán; s ki (K: fut az utcán: <az id> s ki)

Lap: Sor:

- 53 : 5 üdvezül (K: idvezül)
9 hétszerhét (BpiH: kétszerhét)
10 el Omrah (K; 1889: El-Omra; NK: El-Omrah)
12 az Omrah kápolnáig (K: az <szent> Omra; BpiH: az Omra-kápolnáig; 1889: az Omra kápolnáig)
13 gyalog és mezítláb (NK: gyalog s mezítláb)
16 hogy a nyeregben ülők (K: hogy a <lovagolók> nyeregben ülők)
az Omrah kápolnához (K: az omra kápolnához; BpiH: az Omra kápolnához; NK: az Omrah-kápolnához)
19 gyalogosok meg (K: gyalogosok <szintén> meg)
23 ebből (NK: ebből)
24 embergarmadából (NK: embergarmadából)
54 : 6 A kőhajítás után (K: A kőhajítás <köz> után)
[A kézirat 44., — Jókai számozása szerint az 50. — lapjának versóján piros íróval írt autográf jegyzés: <Bp. Hirl>]
19 Ábrahám (K: Abraham)
Izmaél (BpiH, NK: Izmael)
23 nem hihető; mert (K: nem hihető; <mintán> mert)
24 Ábrahámnak (K: Abrahamnak)
28 Esmer-ben (K: Amer-ben; BpiH, 1889: esmer-ben)
34 sah (BpiH: schah; NK: shah)
55 : 1 keresztény (NK: keresztén)
2 templomokból (K: templomokbul)
egy galambot, egy madonnát (NK: egy galambot s egy madonnát)
3 templomból (K: templombul)
4 kiáltá (K: kiált<a>án [piros íróval, később javítva])
10 A bálvány földét (NK: A bálványföldet)
17 ez, amelyben ma voltunk (K: ez, amelyben <tegn> ma voltunk)
el-Omrah (K: El-omra; BpiH, 1889: El-Omra; NK: El-Omrah)
18 ájtatoskodni (K: ajtatoskodni)
27 hogy a kútba folyjanak (K, BpiH: hogy a kútba ne folyjanak)
34 Abu Lahab (K: Abu Laháb)
56 : 3 munkásoktól (K: munkásoktul)
8 az el-Omrah (K, BpiH: az <e> Elomrah; 1889: NK: az El-Omrah)
11 ájtatosság ideje alatt (K: ájtatosság <közben> ideje alatt)
12 lováról (K: lovárul)

Lap: Sor:

- 56 : 25 ájtatoskodás (K: ajtatoskodás)
33 átkot, — monda (K: átkot. Monda)
34 felvilágosítva. (K: felvilágosítva. *folyt*) [A 47. — Jókai szerint 50. — lap versóján ismét olvasható a piros írónnal írt jelzés: <Bp. Hírlap>.]
- 57 : cím 8. fejezet (K: 6. fejezet [fekete tintával, későbbi beírásnak tűnik. Ez is arra utal, amit előbb már jeleztünk, hogy Jókai a két „történetet” egy fejezet részeinek tekintette. A fejezetek számozása a továbbiakban végig ezt a két számmal való eltolódást mutatja.] 1889: VI. fejezet.)
cím (K: <A bagdadi basa>)
1 Du el-Hodzsa (K: Dú-el-Hödzsza)
2 damaszkuszi és bagdadi (K: Damaskusi és Bagdadi)
3 már egy hónap (K: már <ré> egy hónap)
4 A tízezernyi (K: A tíz<ern> ezernyi)
18 vörös fezt (K, 1889: vörös feszt)
20 törökül, Edrisz (K: törökül, <az> Edrisz)
- 58 : 24 ájtatos (K: ajtatos)
26 kicsúfolod (K: ki<fi>csúfolod)
32 se énnekem (K, BpiH: sem én nekem)
se őneki (K: sem ő neki)
- 59 : 7 mint a te potrohodon (K: mint a <tieden> te potrohodon)
9 lándzsával (K: lándzsá<k>val)
15 Szelám (NK: Szálem)
17 Szelám (NK: Szálem)
21 hogy az emberének (K: hogy az <férj> emberének)
23 vajon? (K: valyon? *folyt*)
- 60 : cím 9. fejezet (K: 7. fejezet; 1889: VI. fejezet; BpiH: hiányzik. [A K fejezetszámozása későbbi, kék írónnal írt bejegyzés.]
1 A Du el-Hodzsa (K: Dú-el-Hödzsza)
3 taposmi (BpiH: taposui [sh.])
7 az „üdvözet kapuja” (K: az <„id> „üdvözet kapuja”)
11 náluk van Sztambulban (K: náluk van <a> Stambulban)
12 a Mohamed-hitet (K: mahomedhitet; BpiH: mohamedhitet)
21 prófétai (K: profetai)
23 a bagdadi (K: a <badd> bagdagi [tollhiba])
- 61 : 9 strucctollal (K: strucctoll<al vol>al)
14 elvett, — illendő (K: elvett, és — illendő)
18 protestánsai (NK: protestansai)
23 ájtatos (K: ajtatos)
24 abból a kegyes szándékbul (NK: abból a kegyes szándékból)

Lap: Sor:

- 62 : 1 El-Moabida (1889, BpiH: el Moabida)
3 „gerábákkal” és „kemliszekkel” (1889: BpiH: „gerábákkal”
és „Kemlisz”-ekkel; NK: „gerábák”-kal és „kemlisz”-ekkel)
4 beduin (BpiH: béduin)
13 sziklavölgyből (K: sziklavölgyből)
16 merő kavicspusztától (BpiH: mer kavicspusztától [sh.])
20 üdvösség hazája. (K: üdvösség hazája. (folyt))
[Az 53. — Jókainál 56. — lap versóján kék írónnal: *Budapesti Hírlap*]
29 mert ott találta (K: mert találta)
63 : 2 könyvből (K: könyvből)
4 könnyhullatástól (K, BpiH, 1889, NK: könnyhullatástól)
5 harmincezernyi nép zsi bongva (BpiH: harmincezernyi zsi-
bongva)
16 akik előlegezik (K: akik <anti> előlegezik)
18 gyönyörködtetik (K, BpiH: gyönyörködtetik)
32 rablótámadásoktól (K: rablótámadásoktól)
64 : 16 sátorból (K, BpiH: sátorból)
18 szép nótát fújtak (K: szép nótát <húztak> fújtak)
27 vas-fából (NK: vas-fából)
a vízben alásüllyed (K: a vízben <elmerül> alásüllyed)
29 válláról (NK: válláról)
30 hasadékból (NK: hasadékból)
31 Vajon (K: Valyon; NK: Vajjon)
33 előrszegezve. Edrisz (BpiH: előre szegezve, Edrisz)
65 : 5 verte föl (K: verte fel)
7 csoportból (NK: csoportból)
9 elsomfordáltak. (K: elsomfordáltak. (folyt))
[Az 56. — Jókainál 59. — lap versóján kék írónnal: *Bp. Hírlap*]
11 lógott (K: lóggott)
17 a lováról, a jobbról (K: a lováról, a jobbról)
ellenfél (K: ellen<ség>fél)
23 Sérthetetlen (K: Sérthetlen)
27 vágta patával (NK: vágta a patával)
lova is a két (K: lova is egyszerre a két)
32 hátravette a fejét (BpiH: hátravette a fejét)
ki ne essék a nyeregből (K: ki ne essék a <ken> nyeregből)
66 : 3 kirántá (BpiH: kiránta)
15 érdemeseknek (NK: érdemesnek)
27 hadd vigye haza (K: hadd vigye haza<viszi>)

Lap: Sor:

- 67 : cím 10. fejezet (K, BpiH: 8. fejezet; 1889: VIII. fejezet.)
    <A K-ban — mint az előző esetben is — két írónnal írva>
    1 zárandokvárost (NK: zárandokvárost <sh.>)
    2 sátorkarókról (K: sátorkarókrul)
10 „Kurbán Bajram” (K; BpiH: „Korbán Bajram”)
11 főkádi (mintha (BpiH: főkádi, (Mintha)
13 „Aitek embarek” (K: „Aitek emb<e>arek”)
22 kövekből (K: kövekbül)
23 huszonegy (K, BpiH, 1889, NK: huszonhét — Nyilvánvaló tévedés!)
- 68 : 1 s az nagyon (K: s ez nagyon)
    3 az ő neve. (K: az ő neve. (folyt.) >Az 59. — Jókai szerint 60. — lap versóján, két írónnal: „Budapesti Hírlap”))
10 Csuda (K: Csoda)
13 emlékeztetere (1889: emlékezésére)
14 Izmaelt (K, BpiH, 1889: Izmaelt; NK: Izmaelt)
20 szövetekből (NK: szövetekből)
    ihramot (K, 1889: ihramot)
27 hadzsadsoknak (K, BpiH, 1889, NK: hadradzsoknak)
29 sarkantyút (K: sarkantyu<s>t)
31 ünnepi szabályzat (K: ünnepi <reg> szabályzat)
- 69 : 1 sokszoros öldöklés (K: sokszoros <ök> öldöklés [tollhiba])
    4 moharrem kendőt (K: moharrem<et> kendőt)
10 Nisán-rendje (K: nishán rendje)
18 patyolatból turbánt (K: patyolatbul <fátyol> turbánt)
21 egész tündéri pompában (NK: egészen tündéri pompába)
25 keresztények (NK: kereszténynek)
31 Igazgyöngyökből (K: Igazgyöngyönkbül)
- 70 : 2 korall (K: koráll)
    8 boldogabban is? (K: boldogabban is? (folyt.) [A 62. — Jókai-nál a 65. — lap versóján két írónnal: Budapest H])
13 válogatták (BpiH: vállogatták)
23 A hercegnő (K: <Majd> A hercegnő)
24 a dallamával (K: a <zenével> dallamával)
28 haloványá (BpiH: halaványá)
30 piros arcú ifjú (K: piros arcú <férfi> ifjú)
33 igen csengő (K: igen <szép> csengő)
- 71 : 1 eldalolta (K: el<mond>dalolta)
    3 szemtül szembe (NK: szemtől-szembe)
    5 hogyha sok, levágja (BpiH: hogy ha sok. Levágja)
    ha óriás (K: ha <magas> óriás)

Lap: Sor:

- 71 : 8 ifjú még (K: ifjú <arcza> még)
12 lányokkal (NK: lányokkal)
20 ahogy szoká, beletette (1889, NK: ahogy szokás, beletette)
25 béget engedje (K: béget <el> engedje)
32 megoldozták a nagy selyemkárpitok (K: megoldozták a <függönyök> selyemkárpitok)
- 72 : 3 odafektette a hercegasszony (BpiH: odafektette azt a hercegasszony):
9 fölemelé (K, BpiH: fölemelte)
20 istennőktől (K: istennőktül)
23 anyajegy. (K: anyajegy. (folyt.) [A 65. — Jókainál a 68. — lap versóján: „Bp.H.”])
25 kiálta (K: kiáltá)
- 73 : 7 rogyott le a földre. (K: rogyott le a földre. <Mikor más>)
- 74 : cím 11. fejezet (K, BpiH: 9. fejezet; 1889: IX. fejezet)
2 álmából (K: álmából)
- 75 : 1 Mária Terézia-tallérokcal (K: Mária Therezia-tallérokcal; BpiH, 1889: Mária-Therézia-tallérokcal)
4 Kurbán-Bajrá (K: <B> Korbán-Bajrá; BpiH: Kerbán-Bajrá)
5 Allah Akbar! A Kurbán-Bajrá (K: Allah ekber! A Korbán Bajrá [A 67. — Jókai szerint a 70. — lap versóján kék írónal: Bp.H.])
5 Kurbán-Bajrá (BpiH: Kerbán-Bajrá)
24 szándékozom azt (NK: szándékozom az [sh.])
26 malaira-angyalok (K: malaika-angyalok)
27 a „sivatag hajójának” (K: a <pu> „sivatag hajójának”)
28 Gulisztánjában (K: Gúlisztánjában)
- 76 : 3 Indiákeről (NK: Indiából)
4 cipelte (K: cepelte)
5 szomját oltsa (K, BpiH: szomját eloltsa)
10 és meghalt. (K: és meghalt. (folyt) [!])
14 Mária Terézia-tallérokcal (K: Mária Therezia tallérokcal; BpiH, 1889: Mária Terézia tallérokcal)
20 tárgyul (NK: tárgyról)
22 Zaid-ibn-Amr (K: Záid-ibn-Amr)
a nagy hánif (K: a nagy „hánif”)
27 Mohamed (K, BpiH, 1889: Mohammed; NK: Mahomed)
29 a tevéről. (K: a tevéről. <E>)
31 Mohamed (BpiH: Mohammed; NK: Mahomed)

Lap: Sor:

- 76 : 34 öleléseiben (BpiH: ölelésében)
Mohamed (NK: Mahomed)
- 77 : 1 fölült (K: felült)
most is ott látható (NK: most is látható)
3 kiáltá (K: kiálta)
5 semmit sem mondott (K: semmit nem mondott)
13 egész nemzetsége (K: egész <[olvashatatlan javítás]> nemzetsége)
16 vörös fez (K, BpiH, 1889: vörös fesz)
23 hova rejtőzött (BpiH: hová rejtőzött)
27 elrejtőzött? . . . Nem (BpiH: elrejtőzött? . . . nem)
- 78 : 7 Palmyra, az (K: Palmyra <herzeg> az)
eldorádói (K, BpiH, 1889: Eldorádói)
hercegasszonya (K, BpiH: hercegleánya)
14 keresztények (NK: keresztyének)
21 amely fölött (K: amely <ben> fölött)
22 azt tartják (K: azt <talál> tartják)
23 a holdban vagyon. (K: a holdban vagyon. (folyt) [A 71. — Jókainál 74. — lap versóján: Bp.H. olvasható, kék írónnal.])
25 Eldorádó (BpiH, 1889: Eldorado)
27 házrul házra (NK: házról-házra)
- 79 : 10 Dzsiddában (NK: Dzseddáiban)
11 Dzsiddába (NK: Dzseddáhba)
30 erednek (BpiH: erednek [sh.])
33 tartoztam (BpiH: taztortam [sh.])
34 mohafiz. Mert (NK: mohafiz, mert)
- 80 : 4 Aisahjával (NK: Aisáhjával)
8 Aisahja (NK: Aisáhja)
10 Zenzem (NK: Zenzem)
19 világlátott férfiú (K: világlátott <ember> férfiú)
27 a rámbízott (NK: rábízott)
28 elárulja? (BpiH: elárulja.)
34 beszélj másról. (K: beszélj másról. (foly))
- 81 : cím 12. fejezet (K, BpiH, 1889, NK: hiányzik!)
cím GOMÁL MOLLAH (NK: GOMÁL-MOLLAH)
1 Szuk-el-min-i (NK: szuk-el-tmini)
3 zugolyt (K, BpiH: zugolyát)
14 Kurbán-Bajrá (K, 1889: Korbán Bajrá))
17 amit keres (K: amit <kerget> keres)
19 Valóban nálad (K: Valóban <te> nálad)
20 Beith Allahhoz (K: Beith Allahhoz)

Lap: Sor:

- 82 : 6 akit szeretsz? (K: akit szeress?)
9 fülek (K: fül<ü>ek)
15 Mindeniknek (BpiH: Mindenikének)
16 mást fogsz (NK: mást fog)
19 tud a nyomába (NK: tud nyomába)
34 hívják (K: hí<v>ják)
- 83 : 5 a tenger fenekéről (K: a tenger fenékről)
18 Önként (K: Önkényt)
19 arcáru (NK: arcáról)
az arany fátyolt (K: az arany fátyolt. (folyt.) [A 84. lap — Jókainál a 80. — versóján, most zöld írónnal: Bp.H.])
25 Aloh-beth-gomál mollah (K, BpiH: Alohbetgomál mollah; 1889: Aloh-bet-gomál Mollah; NK: Aloh-bet-gomál-Mollah)
34 a te apád? (K: a te apád. [Később, piros írónnal ?-re javítva])
- 84 : 4 Egyiptom (NK: Egyptom)
8 a sivatagon (K: a sivatagokon)
9 után szaladsz (K: után szaladt [Később, a tollhibát észrevéve, Jókai maga javította ki kék írónnal a helyes szaladsz-ra.])
18 fölfelé (K: felfelé)
20 Föl kell (K: Fel kell)
29 Adhatsz-e (K: Adhatsz [Később, kék írónnal följavítva: Adhatsz-e])
30 főlshedszem (K: felszedhessem)
kimehessek velük? (K: kimehessek velük. [Későbbi, kék írónnal beírt ?-lél javítva.])
- 85 : 3 jobbával magasra (K: jobbával <a fej> magasra)
10 aki a sártestből (K: aki e sártestből)
Milyen legyen az angyalnak az ábrázatja? (K: Milyen legyen ez angyalnak ábrázatja?; BpiH: Milyen legyen az angyalnak ábrázatja?)
12 Allahval nem vitatkozom (NK: Allahval én nem vitatkozom)
14 Látom őt (K: Látom <őket> őt)
17 napok során (K: napok<on> során)
18 aki szájamhoz (NK: aki a szájamhoz)
22 aki engem (K, 1889: aki engemet)
26 ifjúkorom gyönyörének (K: ifjúkorom<ban> gyönyörének)
29 rendelte". Végezd (K: rendelte. Vegezd [Későbbi, kék írónos javításként került helyére az idézőjel s a „Végezd” szó é-jére az ékezet.]

Lap: Sor:

- 85 : 33 annak fehér (K: annak <a> fehér)
86 : 2 amit mondtam. (K: amit mondtam. (folyt.))
11 széttárva a keblén (K: széttárva a <keblén> keblén)
az öltönyt (BpiH: az öltönyt)
13 mollah (K, BpiH: mollah)
18 Alof-beth-gomál mollah (K: Alofbetgomál mollah; BpiH:
Alof-bet-gomál mollah)
22 mindjárt (K: mingyárt)
24 aki szívét (BpiH: aki a szívét)
26 áldva e szóért (K: áldva <a> e szóért)
30 ifjú fejedre (K: ifjú fejedre <ho>)
32 fundamentumában (K: fundamentomában)
87 : 2 a gyönyörnek (K: e gyönyörnek)
4 Mohamed (K: Mahomed)
itt ezen a földön (NK: itt a földön)
14 énekes madarakkal. — Bolyongtam ottan. — Ennek (NK:
énekes madarakkal. Ennek)
22 se egy ajtót (K: se<m> egy ajtót)
27 féltő kincseit (1889: féltő kicsinyeit)
28 kökerítésen (K: kőkerítésén)
30 a palotából, se hozzájuk be nem mehet senki. Ott lakik a te
(K: palotából . . . ; NK: a palotából, se a te)
31 hordja a szívét (BpiH: hordja a szívet)
88 : 2 hanem két nagy (K: hanem <négy> két nagy)
4 megvesztegethetéd (K: megvesztegetnéd)
7 szájamhoz értetted (K: szájamhoz ér<inted>teted)
10 a palota nagy kupoláit (K: a <belső> palota nagy kupolájá-
<nak>t) [A „belső” szót később húzta át Jókai piros írónnal.]
13 Kurbán-Bajrám (BpiH, 1889: Korbán Bajrám)
18 Alof-beth-gomál mollah (K: AlofBetGomál mollah; BpiH,
NK: Alof-bet-gomál mollah)
24 megtaláld (NK: meglátd)
26 annak a dalnak. (K: annak a dalnak. (folyt) [A 90., Jókainál
86. lapszámú oldal versóján kék írónnal írva ez áll: „Bpesti
Hírlap. Csukászi [?]” A következő, 91., Jókai szerint 87. lap-
jának bal felső sarkán egy kék írónnal írt 30-as szám olvas-
ható.]
89 : cím 13. fejezet (K, BpiH, 1889, NK: hiányzik!)
4 volt rejtve (NK: volt elrejtve)
10 összeköttetésből (NK: összeütközésből)
22 nem fedte a testét (NK: nem fedte testét)

Lap: Sor:

- 89 : 23 útját állta. (K: útját állta. [Olvashatatlan javítás.])
24 ember! Ne (NK: ember! ne)
- 90 : 11 önmagátul (NK: önmagától)
19 kobozát (K: kobozzát)
20 hölgyétől (K: hölgyétül)
25 acélból (K: aczélból)
29 szárnyát egy csonkított (K: szárnyát egy <ketté> csonkított)
- 91 : 7 fogva erősen meghúzzák (K: fogva <fesze> erősen meghúzzák)
8 kötél táncolók (K: kötél tánczólok)
9 megkísérélhesse (K: megkísérthesse)
11 megöröntá (K: megöröntá; BpiH: megöröntá)
14 kobozát (K: kobozzát)
18 végződött lesz. (NK: végződött volna)
22 nem lehetett többé (BpiH: nem lehetett rajta többé)
- 92 : 2 csüggve (K: csüggve)
8 kobozát (K: kobozzát)
15 tíz számot: a kéz (K: tíz számot [olvashatatlan törlés]: a kéz)
18 haragot szorít (NK: haragot szít)
32 a pirosarcú ifjút." (K: a pirosarcú ifjút." [A kézirat 94. — Jókai szerinti 90. — lapjának alján itt egy./ — fordíts — jel van, felette Jókai írásával szóban is az utasítás: fordíts. Ezután — Jókai szokásától eltérően — a lap versóján is folytatódik a kézirat.])
- 93 : 3 ahonnan a hang (K: ahonnan az a hang)
10 három rikácsoló (K: három <hahotázó kacaj> rikácsoló)
11 emelkedett föl (K: emelkedett fel)
12 tündéries zöld (K: tündéries <rózsza> zöld)
17 előbb (K: elébb)
19 csarnokból (K: csarnokbul)
22 tükröből (K: tükröbül)
28 folyosóból (NK: folyosóból)
- 94 : 5 az egyedüli nevetéséges rongy (K: a <leg>nevetéséges<ebb> rongy [későbbi beszúrásként a névelő után: z egyedül]; BpiH: az egyedül nevetéséges rongy)
8 lógott (K: lógott)
18 nevetésnek. (K: nevetésnek. (folyt.) [E 95. — Jókainál 91. — lapon, tehát a 94. [90.] lap versóján az író lila tintával, a kézirat keletkezésével egyidőben írt üzenete az újság szerkesztősége számára: „Ezt vasárnapra, azontúl aztán rendszeren mindennap JM”])

Lap: Sor:

- 94 : 23 egy márványszobába (NK: egymárványszobába [sh.])
magasból (K: magasbul)
28 szövetből (K: szövetbül)
29 a két legszebb leány (BpiH: a hét legszebb leány)
31 perzsa (K, BpiH: persa)
- 95 : 2 magától (K: magátul)
7 pompától és fénytől (K: pompátul és fénytül)
10 óriás (K: óriási)
16 lövelli magasba zöldes (K: lövelli magasba <krisztály> zöldes)
17 üveggolyókkal (K: üveg<la>golyókkal)
20 a tengerből kell idekerülni (K: a tengerbül kell ide <vezetve lenni> kerülni)
23 melynek gerezdjei lazúrkövel (K: melynek <sze> gerezdjei <lapis la> lazúrkövel)
32 ágról ágra (K: ágrul-ágra)
- 96 : 8 művelt (K: mfvelt)
9 találmányát (K: találmányait)
14 bemélyedő, sekrestyeszerű (K: bemélyedő <fü> sekrestyeszerű)
17 magasból (K: magasbul)
18 őszibaracknak (K: őszi <rózsának> baracknak)
21 Az egy tündéri (K: Az egy <kis>tündéri)
22 hegykristály-darabokból (K: hegykristálydarabokbul)
23 korallokból (K: korallokbul)
28 ennek a grottának (K: ennek a <kis> grottának)
30 magasból (K: magasbul)
31 fekete rabnő. (K: fekete rabnő. folyt köv. [kék irónnal] [A 99. — Jókainál: 94. — lap versóján ugyanazzal a kék irónnal: *Budapesti Hirlap*])
- 97 : 26 derekához (K: dereká<ra>hoz)
28 jön elé (BpiH, NK: jön elő)
- 98 : 4 föl egész (K: fel egész)
7 öt karjaiba (K: öt a karjaiba)
9 Mért nem (K: Mé<g>rt nem)
gyönyörtül (NK, BpiH: gyönyörtől)
15 enyém (K: enyim)
30 A tokajihoz (K: A <sorbethhez> tokajihoz) [A 102. — Jókai számozása szerint a 97. — lap versóján kék irónnal: *Bp.H.*]
- 99 : 2 A lof-beth-gomál mollaht (K, BpiH, 1889: A lof-Beth-Gomál mollaht)
8 Szuk-el-min-i (NK: szuk-el-tmini)

Lap: Sor:

- 99 : 10 Alof-beth-gomál (NK: Alof-Beth-Gomál)
12 szívfájdalomtól (K: szívfájdalomtul)
14 Alof-beth-gomál (NK: Alof-Beth-Gomál)
20 Kurban-Bajráam (K, BpiH, 1889: Korban Bajráam)
25 kunyhójában (K, BpiH: gunyhójában)
„Tochfa” (BpiH: „dochfa”)
28 hívják (K: híják)
32 azután (K: aztán)
dzsiddai (K, BpiH, 1889, NK: dzseddai)
- 100 : 5 kiáltá (K: kiálta)
14 levonni (K, BpiH; lehúzni)
17 álmodta (BpiH: álmondta [sh.])
18 egy rőt (K: egy <veres> rőt)
22 nem szoktak (K: nem <tudn> szoktak)
29 hatyúprémes dívánon (K: hatyúprémes <kereveten> dívánon)
elomolva alszik (K: elomolva <nyugszik> alszik)
30 beburkoltan (K: beburkol<va>tan)
33 duena (K: duéna)
Kadun-kiet-khuda (BpiH: Kadun-kies-khuda)
- 101 : 8 jelzik (BpiH: jelezik)
9 a kert termén (K: a kert<en> termén)
10 duena (K: duéna)
12 pompásabb (1889: pompásaab [sh.])
17 látszanak. (K: látszanak. *folyt köv* [kék írónnal])
19 Kaukázus-vidéki (K: Kaukázus vidéki; NK: kaukázus-
vidéki)
22 A vénasszony őszszakállas (K: A vén asszony <pópán> ősz
szakállas)
34 mozaíta (K: [olvashatatlan törlés] <mózesi> mozaíta)
- 102 : 6 cyclorámák (BpiH: cydorámák [rossz olvasat!])
8 amik a hangszereken (K: amik hangszereken)
12 nászszertartással (K: nászszertartásrul)
15 eszményi élvezetek (K: <költői> eszményi élvezetek)
jönnek (K: jőnek; BpiH: jönnek [sh.])
16 szavalja (K, BpiH: szavalják)
éneklí (K, BpiH: éneklík)
21 akarnák (BpiH: akarták)
24 szalamandereket *harcolatnak* (K: szalamandereket <harcol-
tatnak> táncolatnak; NK: szalamandereket *táncolatnak*)
32 Ki lehet ilyen nagy úr? [Új bekezdéssel:] S ha ilyen (NK:
[bekezdés nélkül folytatódik a szöveg!])

Lap: Sor:

- 103 : 4 őrizett udvar. (1889: őrizett udvar?)
6 kelet-indiai-nábeb (K: keletindiai < sah > nábob)
7 sahnak (BpiH: sahuak [sh.])
15 csoportozatokról (K: csoportozatok<b>tul; BpiH: csoportozatokkal)
27 lefesteni (BpiH: befesteni)
29 a paradicsomnak a titkára. (K: az egész paradicsomnak a titkára. [Kék írónnal:] *folyt köv* [A 108. — Jókainál 103. — lap versóján piros írónos írással: Bp. Hírl.]; BpiH: az egész paradicsomnak a titkára.)
30 felülről (K: felyülről)
104 : 2 Mohamed (NK: Mohammed)
9 attól (K: attul)
11 kőből, ércből (K: kőbül, ércbül)
14 évszázakra felhalmozott (NK: évszázadokra felhalmozott)
22 fellövellő (NK: fellövelő)
25 launteniszjáték (BpiH: launternysz-játék [sh.]; NK: launtenysz-játék)
105 : cím 14. fejezet (K, BpiH, 1889, NK: hiányzik!)
cím A zöld leány tanácsa (K: A zöld leány<ok> tanácsa)
1 Hétfő napig (BpiH, 1889: Két napig)
17 sohasem (K: soh sem; BpiH: sohsem)
106 : 1 leánytól (K: leánytul)
3 Senki sem (K, BpiH: Senki se)
8 etióp (BpiH: aeshiop; NK: aethiop)
9 a hangja. A jaguár (K: a hangja. <az „alph”> a jaguár)
11 a bölény bögése (K: a <tehén> bölény bögés)
14 a kakukk (K: kakuk)
15 szoktunk mi (K, BpiH: szoktunk mink)
[A 111. — Jókainál: 106. — lap versóján kék írónnal: Bp. Hírl.]
107 : 6 Leborult Edrisz előtt. (K: Leborult előtt<e>). [Pótlólag a vonatkozó helyre beszúrva: Edrisz])
rimánkodott neki (K: <könyörgött előtte> rimánkodott neki)
14 az ablakon keresztül (K: <a falon> az ablakon keresztül)
2 Nem futok — mondá (K: Nem futok. Monda; BpiH: Nem futok, — mondá)
26 Ez szóm és mondásom. (K: <Ezt izenem neki!> Ez szóm és mondásom.)
27 annak, akihez így akarsz szólni (K: annak, aki<nek ezt az izenetet küldöd>hez így akarsz szólni)
28 duena (K: duéna)

Lap: Sor:

- 107 : 29 szemtül szemben (NK: szemtül szembe)
30 mondá (K: monda)
32 fölkeresni (K: felkeresni)
- 108 : 13 lakomának és gyönyörnek (K, BpiH: lakomának és a gyönyörnek)
19 palackokból (K: palackokbul)
24 mondá (K: monda)
25 egymástul (NK: egymástól)
30 leány (K: lyány)
- 109 : 14 Távol Alexandriában. (K, BpiH: Távol Alexandriában. *(Vége következik)* [A 116. — Jókai szerint a 109. lap — versóján kék írónnal: *Bp. Hirl.*])
27 az én szerelmemre (K: az én *<egészségemre!*) szerelmemre)
30 kérdezé a hölgy. (K: kérdezé a hölgy? [íráshiba])
- 110 : 1 Igen is. (K: Igen is. *<van.;* BpiH: Ilyen is)
4 „Alof” (K, BpiH, 1889, NK: „Olaf”)
6 forró (1889, NK: foró)
„Alof” (K, BpiH, 1889, NK: „Olaf”)
11 „Alof” (K, BpiH, 1889, NK: „Olaf”)
12 csók — s kijön (K: csók *<ezt* s kijön)
ez a név: „Mahabilla” (K: ez a név *<„Moab* „Mohabilla”)
15 Mahabilla? (K, BpiH, 1889: Mohabilla?)
17 melyet a vén (K: melyet a *<fekete néma szerezsen rabnő>* vén)
17 Kadun-kiet-Khuda (BpiH: Kendunkiet khuda)
22 hörgé (K: *<or>* hörgé)
23 Mahabilla (K, 1889: Mohabilla)
- 111 : cím 15. fejezet (K, BpiH, 1889, NK: hiányzik!)
cím Tefik (1889, NK: Téfik)
cím otthon (K, 1889: otthon?)
1 abesszíniai (NK: abyssziniai)
7 a fővárosból (K: A *<hiva>* fővárosból)
8 mollákat (NK: mollákat)
11 egyedül, egy csatlós kíséretében (K: egyedül, kíséret*<nélkül>*-ében [beszúrva:] egy csatlós)
16 kiálta (NK: kiáltá)
17 legorva a lováról (K: legorva lováról)
19 mondá (K: monda)
21 Mahabilla (K, BpiH, 1889: Mohabilla)
- 112 : 3 Egy párt (1889: Egypárt)
közben széttéptek (K: közben *<meget>* széttéptek)
4 húselték bozótjukban (K: húselték a bozótjukban)

Lap: Sor:

- 112 : 10 Tefik bej (K: <Edrisz> Tefik bég)
12 Mahabillác (K, BpiH, 1889: Mohabillác)
16 ordítá embertelen (K: ordita <hatalm> embertelen)
18 — Egy ismeretlen (K: *A főkdái felelt rá.* — Egy ismeretlen)
elvette büntetését (K: elvette a büntetését)
22 borassus (BpiH: berassus)
26 Ettül a pillanattul (NK: Ettől a pillanattól)
Tefik bej el-Gázi (K, BpiH: Tefik bey-el Gházi)

TÁRGYI ÉS NYELVI MAGYARÁZATOK

Motívumrokonság

Az *Aki a szívtét a homlokán hordja* Jókai öregkori alkotása, motívumait korábbi műveiben fedezhetjük fel. E motívumrokonság azonban egy-egy erősebb szál kivételével, voltaképpen nem egyéb, mint kései regényében előforduló egy-egy muzulmán szokás, hivatal, vallási gyakorlat pusztá említése: átvétel inkább, ismétlődés, mint tudatos felhasználás, öregkori „visszaérzés” korábbi műveire, az emlékezet játéka.

Ez alól csupán három fiatalkori írása jelent kivételt. Egy 1848-ban keletkezett elbeszélése, a *Hyppona romjai*, amelynek alap gondolatát dolgozta ki újból a regényben, és két 1854-es regénye, *A fehér rózsza*, valamint *A janicsárok végnapjai*-nak egy-egy jelenete, melyeket kétségkívül felhasznált s egyben továbbfejlesztett az *Aki a szívtét a homlokán hordja* című regényében.

A *Hyppona romjai* 1848-ban az *Életképek*-ben jelent meg először, majd az 1856-ban válogatott *Délvirágok* című elbeszélésgyűjteményben. Jókai elbeszélései kritikai kiadásának első kötetében Oltványi Ambrus helyesen állapítja meg erről a korai Jókai-elbeszélésekről, hogy az „a szélsőséges romantika jegyében álló, merész kontrasztokban gazdag, végtelen helyzeteket bemutató Jókai-írások közé tartozik. Maga a novellában ábrázolt élethelyzet: két testvér (pontosabban féltestvér) szerelmi kapcsolata is tulajdonképpen csak a romantikus irányzat térhódítása révén nyert irodalmi témaként polgárjogot.” (JKK *Elbeszélések* I. k. Bp., 1971. 722.) A „romantikus orientalizmus” bélyegét is magán viselő elbeszélés kései „leszármazottjáról” azonban nem szól Oltványi Ambrus, pedig az *Aki a szívtét a homlokán hordja* főhőse még túl is megy Béli Dávid testvér-szerelmén: *atyja felesége és két leánya* iránt gyullad heves, a főszereplők halálát, atyja örületét okozó szerelemre. Címe említése nélkül bizonyára erre utalt a már idézett Jablonkay Gábor is, amikor Jókainál „egész műveken” végigvonuló „szabadkőműves berkekből kiröpített vágyak és törekvések visszhangjai”-ról szól „a családi kötelék és élet keresztény felfogásával szemben” (*Jókai tendenciája*. Magyar Kultúra, 1924. 394.) Az alap-

helyzet rokonságán kívül a regény indításában is felfedezhető tudatos átvétel. Hyppona romjai között ugyanis „évek előtt élt . . . egy fehér hajú, fehér szakállú agg. Egyedül, társtalanul lakott ott, ritkán járt ki onnét, de őhozzá gyakran eljártak a szomszéd barbárok, ha bajukat érzék; ő csodatévő gileádi balzsamot osztott nekik . . . A köznép szentnek tartotta őt . . . Nagyon egyszerű életmódot viselt . . .” (JKK i.m. I. k. 358.) A romok közt élő bölcs aggastyán kétségkívül azonos a kései Alef-beth-gomál mollah-hal, jóllehet a pusztában élő, remete-ként, szentként tisztelt, másokkal jót tevő s mindent bölcsen előre látó öreg alakja kedvelt fogása volt a romantikának.

A fehér rózsza (1954 JKK. Regények, 7. k. Akad. K. Bp., 1962.) „*Látások a jövőbe*” című fejezetének beszélgetése Halil és Vunli között szintén Tefik bej és Alof-beth-gomál párbeszédére emlékeztet. Halil kérdezi itt Vunlitól: „És midőn az Izrafil angyal tárogatója megzendül, s megjelen a csodakép Sáfa hegyéről . . . mit fogtok felelni akkor, ti, kiknek hatalmatokban áll Mahomet birodalmát megtartani . . . mit használnd akkor elmondandó ősz Vunli és ti többiek, hogy sohasem mulasztottátok el az abdesztán, güfül és tühard mosódását, sem az ötrendbeli namazát imáit: hogy megtartottátok a ramazán böjtot és a bejram ünnepet; hogy bőven kiosztottátok a zakátot (törvény parancsolta alamizsnát) és a szadakátot (önkéntes alamizsnát); hogy ennyiszor meg ennyiszor zarándokoltatok a mekkai kábához (hol Mahomet született), csókoltátok a bünbocsátó fekete követ, ittatok a zenzemet kútból (Hágár kútjából), s megkerültétek hétszer az Arafát hegyét s hajigáltátok a követek az ördög ellen a Dzsemret völgyében, ha ezen kérdésre nem tudtok megfelelni?” (i.m. 131.). Méltán hivatkozik a regény sajtó alá rendezője, Gergely Gergely arra, hogy a mekkai zarándoklat e regényben olvasható elírásán túlmenő részletességgel szól a szent útról Jókai az *Aki a szlvét a homlokán hordja* című regényében. Gergely fő forrásként itt is, ott is Decsy *Osmanografiját* jelöli meg, megállapítva, hogy „néhol azonban túlmegey azon” (i.m. 425.).

Ugyancsak Gergely Gergely megállapítását kell idéznünk *A fehér rózsza* kritikai kiadásával egy kötetben megjelent *A janicsárok végnapjai* (1854) című regény első fejezetével („*A seleuciai üregek*”) kapcsolatos jegyzetanyagból. Az egész fejezetet kellene hosszasan idéznünk Gergely ítéletének igazolásához. Az irodalomtörténész ui. ezt írja: „A regénynek ez az indítása, az »ismeretlen lény« körül kialakult hiedelem, nagyban emlékeztet az *Aki a szlvét a homlokán hordja* c. regény (1890) hasonló bevezető részéhez. Ez a hasonlatosság a továbbiakban is megmarad. Alinak a dzsinnel folytatott beszéde, a jóslat, hasonlít az említett mű *Tefik bej és a próféta* c. fejezetére. Lényeges egyezés a

továbbiakban, hogy a jóslatok után mind a két műben tulajdonképpen annak ábrázolása következik, hogy miként válik valósággá a jóslat.” (i.m. 475.)

A jövendőmondás más Jókai-regényben is előforduló motívum. Scharada Nepomuk is megfagyasztja a vért hallgatóiban, amikor megjósolja Ocskay sorsát a *Szeretve mind a vérpadig* „A megbabonázott malacfej” című fejezetében. (JKK Regények, 41. k. 60.) Ez nem véletlen motívumrokonság, hanem tudatos írói fogás. Jókai vallja regényírói módszeréről *A tengerszemű hölgyben*, hogy „legelőször is kigondolom egy történetnek a végét”. (JKK Regények, 55. k. 23.) Szekeres László, a kötet sajtó alá rendezője, a jegyzetekben egy kései, 1902-ből származó Jókai-levélből idéz (az író Nagy Bellához szóló beszámolójából) hasonló megnyilatkozást: Jókai készül regényeit említi, „. . . amiknek tárgya már ki van dolgozva a fejemben” (i. h. 374.). S ha ez utóbbi idézet nem fedi is okvetlenül a korábbi, a lényegben megegyezik az- zal. Jókai történeteinek vége — gyakran nemcsak az író fantáziájában, de már a regény első lapjain — felsejlik, olykor jövendőlés formájában.

A motívumrokonságok további részletei valóban részletek csupán: Jókai keleti (arab, török) tárgyú elbeszéléseiben felkutatott apró egyezések, hasonlóságok. Így például az *Abu József* című elbeszéléseinek (NK 11. k. 303.) az a momentuma, hogy amikor a bölcs Uléma, Harun al Rasid háremének első asszonya, megtudja, hogy a kalifa maga mellé ültette testvére rabnőjét, a szép Abelaydát, rájuk rontott „. . . s egy kivont kardot fektetett közéjük, annak jeléül, hogy ennek a kettőnek egymást érinteni nem szabad”. Ez a motívum Edrisz bég és a vele névleges házasságban élő szép asszony estéin is előkerül; egyébként nyilvánvalóan nem Jókai leleményeként.

A *Bizebán* című elbeszéléseben (NK 12. k. 41.) több apró motívum fedezhető fel, mint kései regényében újra felhasznált elem. Mindjárt a címszó megfejtésekor ezt olvashatjuk: „A szultán siketnémaít nevezik így . . . Ők vannak mindig a szultán körül, ők szolgálják legtitkosabb szobáit, ők őrzik legrejtettebb iratait . . .” Ha ezzel szembeállítjuk azt a „fekete arcú és néma” rabnőt, aki a csodálatos palota toronyszobájában várta a kötélhágcsón érkező Edriszt, mint az úrnő bizalmas szolgálója, nem nehéz felfedeznünk a bizebán „női változatát” alakjában. Megerősíti feltevésünket, az elbeszélés szép szultánája, Saliha, rokonszenvet érezve a bizebán iránt (akit nagyon sajnált, s töprengett: „miért nincsen ennek lelke?”, lévén a bizebán — eunuch!), elgondolta: „Hátha beszélni is lehetne a bizebánnal? Hogyan? Beszélni? Igen, éspedig úgy beszélni, hogy azt más észre ne vehesse: — a kezek által. Az emberi kéznek öt ujjá van; ez öt ujj lefogása és kinyújtása annyi változatot ad, amennyi az alphabet minden betűjének megfelel.

Így egyetlen egy kéz mozgásával egész szavakat lehet leírhatni, miket csak az ért, ki e titkos jegyeket ismeri.” S mit olvashatunk az *Aki a szívét a homlokán hordja* „*A paradicsomban*” című fejezetében? A néma rabléánnyal való találkozásakor Edrisz érdeklődve fedezte fel, hogy a lány néma ugyan, mégis tud hozzá beszélni. „Az alfabetnek csak harminchat betűje van, de az emberi kezeknek és ujjaknak száznegyvennégy. Elmondják a tíz számot: a kéz, az ujj kér, inegtagad, elutasít, hívogat, parancsol, tilt, fenyeget, hallgatást int, esküszik, ígér, kigúnyol, hízeleg, biztat, tapsol, áld, átkoz, szerelmet vall, szégyent takar, haragot szorít, gyűlöl, eped; a kezek, az ujjak minden gondolatot el tudnak mondani, ami az emberi szívben megszületik, anélkül, hogy az ajk kimondaná azokat.” (92.) Az egyezés kétségtelen.

Apró motívumrokonság, de bizonyos értelemben a kései regény főmotívuma, s az a korai *A drágakövek* című elbeszélése is. A tanácsot kérő Tefik bejnek azt mondja a pusztai agg bölcs: „Az történik, amit Allah előre elrendelt, én vissza nem forgathatom a nagy könyv lapjait . . . De én megmondom neked most, hogy rossz lesz azt tenned, ami meg van felöléd írva, hogy tenni fogod.” (14.) S *A drágakövek* (N 37. k. 111.) Abu-Shirzad-Eddin-je is így szól a szabadságharcba indulóhoz: „. . . amire gondoltál most, teljesülni fog, de neked nem használand semmit.”

Lap: Sor:

7 : cím *Alof-beth-gomál* — Jókai maga oldja fel: ábécé, s arra utal, hogy a bölcs öreg írástudó. Az elbeszélés egy későbbi szakaszában részletesen bemutatja Jókai az „arab” írás betűit. Ott (106: 9. sortól) részletesen szólunk a tévedésről.

Mollah — molla vagy mullah: mohamedán hit-és jogtudós. Általában a mohamedán papok megtisztelő megszólítása. Decsy szerint „. . . a mollák . . . egész megyéknek itilő birái, és a lakosok között támadott pöröknek el-igazítására egy helységről másba utaznak . . .” (*Osm.* 2. k. 139.).

1 *szíriai nyelv* — egységes szíriai nyelv nincs. Jókai bizonyára a *szír* nyelvre gondolt. Ez a sémi nyelvekhez tartozik, az arámi nyelvek keresztények által használt változata, amely sok görög hatást mutat.

5 *Alkórán* — vagy Korán: a mohamedánok szent könyve, különféle legendák és vallási szabályok gyűjteménye. Jókai éppen a regény „krónikájának” évében, 1886 tavaszán járt Boszniában, s erről az utazásáról színesen számolt be a N hasábjain (*Egy nap Boszniában* = N 1886. ápr. 30., máj. 3.,

Lap: Sor:

- máj. 6., máj. 11.). Beszámolója negyedik közleményében írja: „Kár, hogy a mohamedánok ma sem akarnak egyebet tanulni, mint az alkoránt, amiben, az igaz, hogy minden tudomány benne van, egész a végső kérdésig: 'immár midőn ezeket tudod, mi hasznát vészed?'” — Ezt a megállapítást viszont Decsytól vehette át, aki az Alexandriát meghódító Omár vezírnek tulajdonította a mondást: „Hogyha azon könyvtárban lévő könyvekben más tudomány vagyon, mint a Kóránban, méltó a' tűzre, ha pedig csak az a' tudomány van, a'melly a' Kóránban, úgy sem méltó a' meg-tartásra és további gondviselésre, ezért égettessen-meg.” (Osm. I. k. 203.) — A Korán szövege a regény írásának időpontjáig két magyar fordításban is hozzáférhető volt. Az első — Buziday Szedlmajer Imre és Gedeon György nehézkes munkája — 1831-ben jelent meg Kassán, a második, korszerűbb kiadás szövegét Szokolyay István fordította (Pest, 1854).
- 7 : 10 *orákulum* — jóshely, jóslat, itt: mindentudó bölcs (lat.)
- 11 „*Koreis*” törzs — közép-arábiai törzs, amely az i. sz. 5. században a Hidzsászt lakó néptörzsek felett uralkodott. E törzsből származott Mohamed próféta is. Addig, amíg a kalifátus a török szultánokra szállt, a mohamedánok csakis e törzsből választották az iszlám legfőbb méltóságát. A Mekka közelében lakó törzs történetét — Mohamed felleptéig — részletesen mondja el Wüstenfeld (i.m. 25—91.).
- 13 *vahabiták* — a 18. században keletkezett reformizáló jellegű, puritán, fanatikus mohamedán szekta Arábiában
- 24 *Conversations-lexikona* — a XVIII. század végén Friedrich Arnold Brockhaus jelentette meg ezt az enciklopédikus művet hat kötetben, amelyhez a 19. század elején újabb két kötet csatlakozott. Gyorsan elterjedt világszerte. Ötödik kiadása már tízkötetes volt, s mintául szolgált más — német és egyéb nyelvű, köztük a magyar — lexikonkiadásnak is.
- 8 : 9 *Tunisz tartomány* — korábban török hűbéri állam, 1881 óta francia protektorátus, 1956-tól független állam Észak-Afrikában, Algéria és Líbia között a Földközi-tenger partján. Jókai a „Tour du Monde” egyes köteteiben több tuniszi útleírást is olvashatott (Amable M. Crapelet: *Voyage à Tunis*. i. h. 1865. I. k. 1—32. vagy két lyoni utazó, Rebatel és Tirant útibeszámolóját: *Voyage dans la régence de Tunis*, uo. 1875. I. k. 289—320.), de ezekből csak általános képet alkothatott, valós forrásként nem vehetők számításba.

Lap: Sor:

- 8 : 9 „egészség völgyének” neveznek — a Tabarkától keletre húzódó völgyek és dombok Tunézia vízben bő és kiváló termést hozó vidékét képezik. A Jókai idézte elnevezés forrását nem találtuk meg.
- 15 „*Ain-draham*” (ezüst forrás) — a Földközi-tenger melletti Tabarka városától délre, az algériai határ közelében fekvő városka ma is kedvelt kirándulólhelye a turistáknak
- 18 A *hajdani karthágóiak s a római Caesarok egykori kedvenc paradicsoma* — a vidék, amelynek ősi neve Thabraca volt, a főníciaiak, karthágóiak s később a rómaiak korában valóban kedvelt fürdő- és kirándulólhely volt.
- 20 a *chemsui márványbányák* — ma — franciásan — Chemtounak frják a helységet. A karthágóiak rózsaszín és sárgás ereszű márványépitményeit valóban ebből a „marmor numidicus”-ból emelték.
- 22 *Nerva Traján* — Trajanus Marcus Ulpius (i. sz. 53—117.) római császár, Nerva császár utóda és nevének viselője volt Armenia és Mezopotámia meghódítója
- 25 a *Szuk-el-tnin-i sziklasírboltok* — a helynévvel, ill. a sziklasírboltokkal sem Jókai fellelt forrásai közt, sem az újabb földrajzi-művészeti leírásokban nem találkoztunk. Wüstenfeldnél azonban egy mekkai építkezés leírásakor feltűnik egy *Szuth ed-Dhín* (i.m. 136.): lehetséges, hogy Jókai innen merítette a nevet.
- 25 *Flamen Martialis* — a flamenek élethosszig megválasztott római papok voltak; két osztályuk közül az ún. „*flamines maiores*” a patriciusok közül választott papok egyik legelőkelőbbjei voltak a Flamen Martialis-ok, Mars isten papjai
- 27 *szarkofág* — díszesen faragott kő- vagy márványkoporsó
- 9 : 3 *bej* — a tuniszi uralkodó címe volt; általában magas rangú török katonatisztek és tisztviselők egykori megszólítása
- 4 *emír* — az uralkodót megillető fejedelmi cím egyes mohamedán országokban. Decsynél: „Emireknek hivattatnak azok, kik leányi ágon Mahomet Profetától származtak, nevezetesen Fatima, Mahomet Próféta’ leányának maradéki...” (Osm. I. k. 151.).
- 10 : 1 *gázi* — (győztes) mohamedán uralkodók és hadvezérek megtisztelő címe, a. m. „a hitetlenek legyőzője”, „harcos”
- 2 *deli* — eredetileg az egyes pasák szolgálatában álló testőrök neve (ebből származik a magyar „dalia” szó is), akiknek vakmerősége és bátorsága révén vált a szó a köznyelvben „őrült,

Lap: Sor:

- vakmerő, bátor, hős” jelentésűvé. „... tulajdonképpen bódultat, elmejében meg-háborodtat, szentet, és vakmerő vitézt jelent” (Decsy: Osm. 2. k. 223.)
- 10 ; 3 *beduin törzsek* — Arábia és Afrika lakói, kóborló törzsek révén terjedt el a mohamedanizmus Afrikában, mert e törzsek bátrak, harciasak és fanatikusak voltak
- 9 *Selaheddin* — itt Jókai bizonyára Szaladin szultánra gondolt, aki 1171—1193 között uralkodott, kemény kezű uralkodó volt, aki a Fatimita-kalifákat kiirtotta, s katonai rendszert léptetett életbe birodalmában (vö.: *Jankó János: A fellah*. Bpi Szle, 64. k. 1890. 168. sz. 395. l.)
- 17 *aki Illés prófétát táplálta* — Illés az i. e. 9. században Palesztinában működő próféta volt. Jóslata szerint három esztendeig tartó szárazság következett be, amely alatt — a legenda így őrizte meg — a Kerith-patak mellett tartózkodó Illés prófétaét hollók táplálták. A történet forrása az Ószövetség (*Királyok I. könyve*, 17. rész). Jókai egyik leggyakrabban szereplő bibliai képe: *A kőszlívű ember fiai* (JKK 28. k. 229.), *Egy hírhedt kalandor* (JKK 35. k. 121.), *Szeretve mind a vérpadig* (JKK 41. k. 306.), *Minden poklokon keresztül* (JKK 45. k. 197.), *A kiskirályok* (JKK 49. k. 170.), *Gazdag szegények* (JKK 54. k. 95.), *Fráter György* (JKK 61. k. 148.).
- 11 : 11 *hímet mellazolárral* — a hímvarrás a népi szövetségítés egyik módja; ennek során a szövött anyagba, textíliába egyes fonalakat varrnak bele. A népi szóhasználatban fordul elő az általánosabb „hímzés” helyett. Itt Jókai „minta” értelemben használja.
- 20 *örmény* — a mai Szovjetunió, Törökország és Irán egymással határos területein, az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó nyelvet beszélő, zömmel keresztény vallású nép
- bajaderek* — eredetileg indiai táncosnők. Itt és általában Jókai számos írásában: érzéki táncot lejtő nők
- 22 *francia mustot* — pezsgőt. Elnevezése gyártásából ered: a szőlőt gyöngén sajtolják ki, s így egészen színtelen mustot nyernek, amelyet kádakban erjesztenek. Pezsgését a hozzá adagolt cukortól kapja. A pezsgő őshazája Franciaország (l. még 70: 16).
- 22 *ki van véve a próféta tilalma alól* — a mohamedánok számára ui. tilos az alkohol fogyasztása. A pezsgőt azonban nem tekintették kiforrott bornak, tehát alkoholnak. Maga a próféta is ivott mezzelől vagy datolyából sajtolt italokat.

Lap: Sor:

- 12 : 5 a rákfordulótól a bakfordulóig — a. m. tavasztól őszig. A Földpálya a régi csillagászati ismeretek szerint az ún. állatövön belül mozog, egy-egy állatkép jegyében a Nap mintegy egy hónapon keresztül időzik: a 12 állatjegy közül a rák a negyedik (április), a bak a tizedik (október).
- 6 medveszőlő — örökzöld levelű, fürtös virágú hangaféle, amelynek csontburkú termése ehető (Arctostaphylos uva ursi). A *Rákóczy fiában* is feltűnik mint szicíliai növény (JKK 57. k. 298.).
- 7 *cidoni alma* — talán az ún. egyiptomi almára (Solanum Melongena) gondolt Jókai, amely a fanyar ízű csucsorkák fajtájába tartozik, s valóban ősszel érik
- 8 *kenyérfa* — az eperfafélék egyik faja (Artocarpus incisa); 30—40 cm hosszú gyümölcse a trópusokon élők kedvelt eledele
- 13 *kedive* — az egyiptomi alkirály hivatalos címe 1914-ig a török uralom idején
- 19 „*megittam a fekete kávémat*” — magyar történeti mondából lett szállóige. Egyaránt fűződik eredete Török Bálint, illetve Thököly Imre török fogságba hurcolásának körülményeihez. Jókai *A magyar nemzet történetében* külön fejezetet írt e címen: *Hátra van még a fekete leves!*, amelyben Thököly Imre család megvendégelésének históriáját beszélte el (JKK Regények 68. k. 143—45.). Forrása Fessler, Ignaz Aurél: *Die Geschichten der Ungern und ihren Landsassen* (Leipzig, 1815—1825) című tizkötetes művében kereshető (i. m. 9. k. 354—55.). Említi Szirmay Antal *Hungaria in parabolis* című, sok történeti anekdotát megőrző gyűjteményében (1804. i. m. 40.). Érdekességként említhetjük meg, hogy a szállóige Arany János 1853-ban írt balladájába (*Török Bálint*) is bekerült, ahol a költő Buda elfoglalásának leírásával kapcsolatosan a magyar főúr rablásba hurcolását a török nyájas beszédével így érzékeltette:

„Hosszas ebéd a török szultáné,
Hátra van még a fekete kávé.”

- 13 : 24 *bisbariba szerecseny* — Jókai néger törzsként említi már *A Damokosok* című regényében is (JKK 44. k. 59.), de bővebbet nem tudunk róla
- 14 : 4 *topáz* — különféle színekben előforduló csillogó drágakő
10 *bélpoklosokat* — a már a Bibliában sokszor említett bélpoklos-

Lap: Sor:

- ságot korábban a vérbajjal, újabban a leprával azonosítják: fekélyes, fájdalmas, gyógyíthatatlan betegség jelentésű
- 14 : 11 *Dzsiddá* — (ld. *Dzseddah*ként is!) Mekka kikötővárosa, a Vörös-tenger partján fekvő város, Hedzsasz, a mai Szaúd-Arábia területén
- 12 *hán* — török szó, a.m. vendéglő, szálló, a kereskedők lerakodó háza
- 12 *Aisah kötényére esküszöm* — Aisa vagy Ajesa Abu-Bekr leánya, Mohamed felesége. (Vö.: Decsy: *Osm.* I. k. 186—189.)
- 30 *Ábrahám* — első a három ősatya közül (*Ószövetség*, Gen. Mózes I. könyve). Életére vonatkozóan a kutatók nem egyeznek meg: az i. e. 19. és 13. század között ingadoznak. A Biblia Ábrahámot „Izrael atyjának” mondja.
Sára — Ábrahám felesége kilencven éves volt, amikor egyetlen fiát, Izsákot szülte. 127 éves korában halt meg Hebronban.
- 31 *Hágár* — Ábrahám egyiptomi szolgálója, aki Ábrahám Izmael nevű fiát szülte. Izmaeltől származtatja a Biblia az arabok egy részét.
- 15 : 5 *Mekka* — Hedzsasz arab tartomány fővárosa, az arabok, a mohamedánok szent városa, amely Mohamed szülővárosa, működésének egyik fő területe volt. Leírását, amelyet az egyes adatoknál külön említünk *A regény keletkezése, forrásai* c. fejezetben felsorolt irodalomból vette át Jókai, különösen sokat használt Wüstenfeld ott idézett művét.
a „Beit Allah”-hoz — Jókai maga megmagyarázza: Isten háza. A Kába szentélye értendő rajta, amelynek leírását Burton *i.m.* 490. lapján pontosan megadja, térképet is mellékelve.
- 6 *a Kába* — A Beit Allah-ban álló közel négyzet alakú szentély, falában a „fekete kő”-vel. Leírását Decsy is, Burton is megadja (az utóbbi sokkal részletesebben (*i.m.* 491—2.)). A szentélyt többször átépítették; erről Wüstenfeld krónikája tájékoztat, történeti sorrendben haladva, műve több helyén.
- 7 *a Zemzem kútjánál* — „... masszív, négyszögletes épület, délkeleti oldalán bejáratlalt. A helyiség, amelyben a kút található, különböző színű márvánnyal van gazdagon díszítve; az egyik mellék helyiségben található a vízzel teli gyűjtőmedence. A zarándokok, akik inni akarnak a Hágár-forrás vizéből, tálkájukat egy rácsos ablakon nyújtják be, mert a kút

Lap: Sor:

nyílása öt lábnyi magas fallal van körülvéve, ezen állanak a kút szolgálói, akik bőrvödörrel húzzák fel a vizet" (Burton, i.m. 498—9.).

15 : 8 az *Arafát-hegyi zarándoklás* — Decsy idézett művében, Burton és Wüstenfeld leírásaiban sokszor szereplő vallásos szertartás. Visszatérünk mozzanataira.

a *Wadi muna pusztában a kőhajigálás* — „Ugyan itten hajigál minden bútsús az ég felé köveket, akarván ebben Ábrahámot követni, a'ki a' tsábitó ördögöt illy köveknek hajigálásával üzte-el magától" (Decsy: *Osm.* I. k. 250.). A legenda bibliai eredetét részletesen elmondja Wüstenfeld is (i.m. 9.), szólna a hét köről is (l. később).

10 a „*Beled el-Hardm*”-ból — szent mecset a Kába körüli udvarban, a Zemzem-forrás fölé építve

14 a *Dzsebel el-Hadzsele kopár gerince* — a „Dzsebel” arabul hegyet, sziklát jelent. Wüstenfeld műve függelékében „Dzsebel el-Chandama”-ként említi.

28 a *hajdani római vízvezeték* — Wüstenfeld Mekka város történetében többször is említi a rómaiak korában épült, a harcok során sokszor megrongálódott és a különböző kalifák és serifek általkija vitott, újjáépített, bővített vízvezeték

29 *Simissz* — e város nevével nem találkoztunk a forrásokban, de nem tud róla Pecz Vilmos *Ókori lexikona* (Bp., 1902—1904.) sem.

30 *aquaeduct* — (lat.) vízvezeték

16 : 2 *dzsinn* — szellem, démon az arab és perzsa mesékben

17 : 5 *sztambulí, teheráni, tuniszi mozleminek* — „... egy-egy karaván leg-alább 50 's 60 ezer emberből áll” — írja a három zarándokcsoportról Decsy (*Osm.* I. k. 248.)

6 *mozlemín* — vagy mozlím: a mohamedán vallás híve, muzulmán

7 a *szent Hedzsász tartomány* — a Vörös-tenger melléki tartomány Szaúd-Arábiában; a mohamedán zarándokutak ezen vezetnek keresztül. Kikötője Dzsedda, innen vezet az út Mekkába.

8 *auktoritás* — (lat.) tekintély

Éva srja, a próféta bölcsője és temetője — mindháromnak részletes leírását olvashatta Jókai Burtonnál (i.m. 202—3.)

11 „*sohud*” — a.m. tanú. Maltzan idézett műve kapcsán szólunk róla *A regény keletkezése, forrásai* című fejezetben.

Lap: Sor:

- 17 : 15 „*vltzbérlők*” — bizonyára a kutak bérlőit jelenti. Forrását nem találtuk.
„*oddi*” — jelentése, forrása ismeretlen
teszkere — tábla, jogosító irat
- 20 a „*fatihdi*” *hadarja* — a Korán első szurája, a mohamedánoknál a keresztény Miatyánknak megfelelő ima: ezzel kezdik minden imádságukat
- 18 : 4 „*Rok-madr*” — a rok- vagy ruk-madár a mohamedán mesék madara, amely olyan erős, hogy akár egy elefántot is el bír ragadni
- 9 a *nagy Ramadán böjt* — a mohamedán holdévben a kilencedik hónap, amelynek napjait — hajnaltól a hold feljöttéig — szigorú böjtben töltik a mohamedánok. Ekkor még a dohányzás, a házasság is tilos számukra.
- 21 *monszun szelek* — nyáron páradús, télen száraz légáramlatok
- 19 : 2 *Az arab mohamedán minden nap háromszor mosakodik* — a mohamedán vallás *napi ötszöri* imádkozást, ill. az azt megelőző vallásos mosakodást ír elő. Erről részletesen beszél Decsy: *Osm.* I. k. 230. Jókai tévedésének oka valószínűleg a *háromféle* mohamedán kultikus „mosódás” félreértésében rejlik. Az abdesztán, gusül és a thaharet mosdásról Decsy szól (i.m. I. k. 227.).
- 6 a „*Kizmet*” *nagy könyvében* — a kikerülhetetlen, a megváltoztathatatlan sors, a végzet könyve. Ilyen értelemben Jókai más írásában is szerepel, említésszerűen.
- 14 *Nagy Serifnek* — a „*serif*”: Mohamed profétától származó arab nemes
- 17 *Iszlám* — s mohamedán vallás, melyet az arab legendák szerint Mohamed alapított az i. sz. VII. század elején
- 23 *paripán is jó négy óra járás* — vö. Maltzan művének a *A regény forrásai, keletkezése* című fejezetben idézett soraival
- 24 *müezzim* — a minaret erkélyéről a híveket imára szólító mohamedán pap. Minden török tárgyú írásban felbukkan Jókainál.
szura — a Korán egy-egy fejezete, amelyet különböző alkalmazásokra, így napszakokra is, előír a mohamedán vallás
minaréh — ma: minaret; a mohamedán templom, a mecset vagy moshé karcsú tornya
- 32 *padisah* — a volt török és perzsa uralkodók címe, a.m. nagy király

Lap: Sor:

- 19 : 33 *fő-kádival* — főbíró. Másutt főmuftiként említi. „... a tartománybeli fő pap, a fontos dolgoknak tolmácsa, és a nehezebb törvényes dolgoknak meg-fejtője...” (Decsy; Osm. 2. k. 139.)
- 34 *rakit* — helyesen: *rakia-t*, gyenge minőségű pálinkát
- 20 : 3 „*ihrám*” — a mekkai zarándokok öltönye. Ezt akkor veszik fel, amikor a szent területre lépnek.
- 8 *Labbaiká Allahuma, labbaiká!* — helyesen: *labbay-ka*; a.m. Szolgálatodra, oh Allah, szolgálatodra. A Mekkába érkező zarándokok ún. „ihlal-formulája”, amely megfelel a héber „halalu-yah”-nak, az allelujá-nak. (Vö.: Goldziher Ignác: *A hadisz kialakulása. Az iszlám kultúrája. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp., 1981. 1. k. 208.)
- 15 *sejtán* — sátán. „Shejtán Emisznézi”-t emleget Jókai *A feredzse c.* elbeszélésében is (NK 61. k.), s meg is adja jelentését: „az ördög leánya”. L. még: 23 : 30.
- 19 *Az Izrafil angyal trombitája* — „Israfil angyal fogná azt a trombitát meg-fúvni az utolsó itéletnek napján, melynek harsogására minden holtak fel-fognak támadni” — olvasható Decsynél (*Osm.* 1. k. 209.).
- 20 *metudf* — a zarándokok vezetője Mekkában. Burton „*metowwef*”-ként említi több helyütt.
- 31 *spáhi* — szpáhi: nehéz fegyverzetű lovas katona
- 33 *Allah akbar!* — Isten a legnagyobb! — szokásos mohamedán köszöntési forma
- 21 : 2 *nargilé* — vízpipa
- 9 *kandifrozott pisztácidekkel* — kristályos cukorréteggel bevont mandulaféle
- 12 *kavasz* — rendőr
- 16 *konfuziót* — (lat.) zavart, fejtelenséget
- 32 *tojásgyümölcs* — talán a tojásfűre (*Camelina*) gondolt az író, e fordított tojás alakú táska gyümölcsre, amelyet eredetileg olaj kisajtolására készítettek
- 22 : 6 *núbiai zenészek* — Núbia Észak-Afrika keleti része; Keleten a Vörös-tenger, Nyugaton a Szahara határolja. Lakóit „mér-sékletes és szelíd” emberekként tartották számon az útleírások. E szelidségből fakadhat, hogy Jókai „asztali muzsikusként” szerepelteti őket.
- 9 *alme* — „*Álmé*” tulajdon értelemben tudós személyt jelent. „Evvél a’ nevezettel élnek Egyiptomban azok a’ hajadonok, a’ kik kitsin koroktól fogva úgy neveltetnek, hogy elmés

Lap: Sor:

- találmányaikkal, nyájas beszédjeikkel, különös magok viseletekkel és éneklésekkel másokat gyönyörködtetethessenek . . . A vers tsinálásban olly készséggel bírnak, hogy álló helyekben akármelly tárgyról is tudnak verselni . . . Testeknek könnyüése, hajlongatása, kezeiknek 's lábaiknak forgatása, ábrázatjoknak különbkülömbféle színbe való tétele, és szemeknek járása, 's pillantatja által a' kösziveket is meg tudnák lágyítani." (Decsy Sámuel: *Egyiptom ország rövid históriája*. Bécs, 1803. 424 l., i. h. 345.)
- 22 : 19 *abelérdék* — arab hastáncosnők
26 *Ábrahám oltáránál* — a Kába és a Bab-el-Salam között emelt hat pilléren álló kecses pavilon, amely azt a táblát őrzi, amelyen Ábrahám állt, amikor — a legenda szerint — a templomot építette. (Vö.: Burton, i. m. 158. és Wüstenfeld, i. m. 9—10.)
- 23 : 8 *imám* — mohamedán pap, előimádkozó
10 *kancsételés* — gyógyítás, kuruzslás értelemben használja Jókai a *Páter Péterben* is (JKK, Kisregények, 3. k. 133.) és a *Felfordult világban* is (JKK, Regények, 15. k. 70.), jöllehet ebben a formában és ezzel a jelentéssel a *Magyar Tárjótár* sem ismeri. Ott „kancsáloolúodik = ólálkodik, tétlenül lézeng” jelentésű alakja található (Bp., 1893. 1. k. 1032. hasáb).
- 25 *mint hajdan Sámson Delila* — Sámson Izrael bírának egyike, akinek ereje hosszú hajában rejtett. Ezt szeretője, Delila, a filiszteusok kedvéért álmában levágta, így Sámsonat kiszolgáltatta ellenségeinek (*Bírdék könyve*, 13—16.).
- 30 „*Sejtdn-Emisznézi*” — „az ördög leánya”. L. a 20 : 15-höz írt jegyzetünket.
- 31 *mushir* — helyesen: müsir; tanácsos, a katonánknál vezéri rangban levő katona, ezredparancsnok
- 33 *Nisán-Ifticház-rendet* — a „nisán” a perzsában annyit jelent, mint „jel, érdemrend”. Egyik fajtája a — helyesen — *Nisán iftikhát*, a kiválóság, szó szerint a dicsekvés jelvénye.
- 24 : 17 *Insallah!* — helyesen: in sá-Alláh, azaz: ha Alláh úgy akarja
18 *iblisz* — görög eredetű arab szó; az ördög neve a Koránban
19 *fez* — rendszerint vörös posztóból készült bojtos fejedő; elterjedt mohamedán viselet
- 32 *kaik* — török evezőscsónak
- 34 *Diószeghy* — helyesen: Diószegi Sámuel (1761—1813) felvilágosult szellemű botanikai író, Fazekas Mihály sógora. Fazekassal közösen írta az első magyar fűvészkönyvet (*Ma-*

- gyar Fűvészkönyv a Linné alkotmánya szerint.* Debrecen, 1807), majd 1813-ban önállóan az *Orvosi fűvészkönyv, mint a' magyar fűvészkönyv' praktika része* (Debrecen, 1813) című művet. Ez utóbbi megvolt Jókai könyvtárában is (ma: Petőfi Irodalmi Múzeum, Jókai-hagyaték, jelzete: B. 530.). Ebben Diószegi a magyar növénytani elnevezéseket úgy alkotta meg, hogy felhasználta a népi elnevezéseket is. Könyvének 502. tétele: „Kappanőr (arnica)” (i.m. 307.).
- 25 : 1 „arnica” — árnika, a fészkesek családjába tartozó, sárga virágú fontos gyógynövény
- 15 *palankin* — fedett gyaloghintó, hordszék
- 18 *fetvát* — a mufti, a nagyfőnök döntését. Decsýnél ez olvasható: „Fetfah ... így nevezik azokat a' könyveket, mellyek a' Római törvény tudóknál Decisióknak 's Csonlutióknak hivattatnak” (*Osm.* 2. k. 147.)
- 20 *péki* — a.m. jól van (török). A regény forrásai közt idéztük a Maltzan-féle történetet.
- 26 : 18 *feredzse* — „A feredzse egy női öltönydarab, amit a török hölgyek viselnek az utcán. Bő, hosszú burkony ez, mely a nőalakot vállától lába hegyéig fedi, ujjai kezein túl csüggnék s a keztyűt fölöslegessé teszik. A feredzsét nem szabad selyemből készíteni, sem átlátszó vagy tapadékony kelméből; kecmény vászonzóból kell annak lenni, mely a testtől eláll, s a női idomokból semmit el nem árul. Kiegészítő része az arcot eltakaró fátyol, melyen csak a két szem számára van nyílás” — írja Jókai *A feredzse* című elbeszélésében (*Megtörtént regék.* NK 61. k.).
- 30 *azyr beduinok* — a beduinokról már szóltunk, Burton és Wüstenfeld műveire hivatkozva. Az „azyr-beduinok”, akiknek a zarándokokat zaklató támadásairól a két műben szintén sokszor történik említés, az Arábia nyugati részén élő harcias beduin törzs tagjai. Decsy is említi őket, azt írva róluk, hogy „A' Beduinok, az az, a' sivatag pusztaságokban lakozó Arabsok ... mindnyájan jó lovasok, 's jó vadászok ... Hogy ha ellenségeikre bukkannak, azokat meg támadják, és ha velek birnak, vagyonjaiktól meg fosztyák ... Ezek azok az Arabsok, a'kik a' Mekkába és Medinába szarándokoskodó Karavánakat meg szokták támadni.” (*Egyiptom ország rövid históriája*, i.m. 326—7.)
- 27 : 5 *muteszelim* — helyesen: müteszaríf, valamely török megye, szandzsák kormányzója

Lap: Sor:

- 27 : 28 *miért lett a Kába köve fekete?* — erről olvashatott Jókai Decsy-nél is (*Osm.* 1. k. 249—50.), de Burton is azt írja, hogy „... színe nagyon sötét barna, majdnem fekete . . . . Sok évszázad alatt milliók és milliók érintették kezükkel és csókjaikkal, eredeti színe és állapota nem határozható meg. Egyesek látvának, mások meteoritnak tartják” (i.m. 491—2.). Burton egyébként az utóbbi eredetet vallja.
- 28 : 6 *rahát rakumot* — helyesen: rahát lokumot; ragacsos keleti édesség, szultánkenyér
- 9 *az adeni szultánnak* — Aden kikötőváros az Adeni-öböl partján, egykor angol gyarmat. Lakói már akkor is jórészt mohamedán vallású hinduk voltak.
- 27 *Arafát hegy* — voltaképpen csupán domb, mindössze 80 méter magas csúcs Mekka közelében, ahol állítólag Mohamed egykor imádkozott, s ezért azóta állandó kegyeleti helye a mohamedán zarándokoknak. A Mekkától keletre mintegy 6 órai járásra levő zarándokhelyről nemcsak Decsy (*Osm.* 1. k. 250.), Burton (i.m. 422—3.) és Wüstenfeld (i.m. 9.) leírásából szerezhette ismereteit Jókai, hanem Goldziher Ignácnak éppen a regény írásának évében megjelent útleírásából is (*Mekkai utazások.* Bpi Szle, 1889. 57. k. 1—32.).
- 29 *a hét követ* — „[a Mína völgyében] . . . hajigál minden bútsús az ég felé köveket, akarván ebben Ábrahámot követni, a’ki a’ tsábitó ördögöt ily köveknek hajigálásával üzte-el magától” — írja Decsy (*Osm.* 1. k. 250.). Az eredeti legendát így jeleníti meg Wüstenfeld: „Amikor ő (ti. Ábrahám) Minába érkezett és lement a völgybe, megjelent az iblisz és Gábrriel angyal azt mondta Ábrahámnak: dobj felé! és ő utána is dobott hét kövecskével, amire az ördög eltűnt; a völgy közepén újra feltűnt az ördög, s Ábrahám ismét hét kavicsal dobott felé, s lent a völgyben harmadszor is megismételte ezt” (i.m. 9.)
- 32 *„kivont kard van a férj és feleség közé téve”* — Jókai *Abu József* című elbeszélésében — amely az Ezeregyéjszaka meséjére, ill. a Ddl történetére megy vissza (1. k. 36—38.) — Harun al-Rasidról írja, hogy „. . . alig ölteté maga mellé Abelaydát, midőn a bölcs Uléma rajta rontott, s egy kivont kardot fektetett közéjük, annak jeléül, hogy ennek a kettőnek egymást érinteni nem szabad” (NK 11. k. 303.).
- 29 : 9 *vice-férj* — a férj helyettesítője

Lap: Sor:

- 29 : 12 *mameluk* — az egyiptomi szultánok vásárolt rabszolgákból kiképzett testőrségének tagja
- 30 : cím *El-Kába Yehram* — a.m. Ábrahám köve — utalás a Kába legendás eredetére. Ilyen formában azonban egyik általunk ismert forrásműben sem említik.
- 2 *matrikula* — (lat.) anyakönyv
- 11 *tönköly* — vagy tenkely, a búza egyik testvérfaja (*Triticum Spelta*). Hegyes vidéken, sovány földön is termő gabona, amelyből — főleg az arab világban — kenyeret is sütöttek.
- 12 *piaszter* — a török, a libanoni és az egyiptomi pénzrendszerben a fillérnek megfelelő pénzegység. Neve az olasz „piastra” (fémlemez) szóból ered.
- 20 *shiita* — iszlám irányzat, amelynek hívei az első három kalifát nem tekintik Mohamed törvényes utódainak
- 21 *szunnita* — mohamedán felekezet, amely a három első kalifát is elismeri, s amelynek hívei a Koránon kívül a szunnát, a szájhagyományt is elfogadják. A siita vallásról, ill. a szunnita hitről ironikusan ír Jókai *A fehér rózsza* első sorában (JKK 7. k. 7.), érinti a kérdést a *Minden poklokon keresztül* című regényében (JKK 45. k. 113.), valamint a *Fráter Györgyben*. (JKK 61. k. 325.).
- 22 *huszonhárom kapuján* — részletes leírásához Burton helyszínrajzot, térképet is mellékel, megjelölve rajta az egyes épületeket, kegyhelyeket, kapukat is (i.m. 489—509.)
- 31 : 1 *patymagokat* — helyesen: pacsmagokat. Ez szövetsélemből készült papucs. Érdekesség, hogy *A magyar nyelv értelmező szótárának* 5. kötetében éppen Jókai e sorával magyarázzák a szót (601.).
- 2 *zemzemija* — a Zemzem-kút körül szolgálatot teljesítők neve
- 4 *hadzsadzs* — zarándok
- 14 *makámét* — összejövetelet, gyülekezetet. A makáma egyúttal az ezeken a gyülekezeteken elhangzó rímes-próza elbeszélő költeményeket is jelenti, amely nagyon népszerű műfaj az arab nyelvű irodalomban. Burton négy makámát említ, a hanifiták, a safeiták, a hanbaliták és a malekiták makámjait, prédikálóhelyeit (i.m. 497.).
- 17 *a gonosz Baidjákat* — azaz: az újjátokat, akik a „tisztá” iszlám tanítást megváltoztatták a Jókai által leírt módon
- 19 *északcsillag* — vagy másképpen: sarkcsillag, az ún. Kismedve csillagkép legfényesebb másodrendű csillaga

Lap: Sor:

- 31 : 24 *áddámpusztára* — anyaszült meztelenre, mint amilyen lehetett a bibliai első ember, Ádám
- 32 *sing* — a rófnél valamivel rövidebb régi hossz mérték, hozzávetőlegesen 62 cm, főleg Erdélyben használták
- 33 *szent Kizva* — a Kába épületét beborító fekete szőnyeg. Leírását, a zarándoklás idejében történő feldarabolását megadja Burton (i.m. 414.) és Wüstenfeld is (i.m. 161.).
- 34 *minden évben megújítanak* — e szokást Burton egy alkalommal (i.m. 440.), Wüstenfeld minden egyes kalifa alatt megemlíti
- 32 : 16 *sziklakietlen* — sziklás, kopár, lakatlan vidék
- 17 *számum* — forró, száraz por- és homokvihar
- 26 *hódzsa* — eredetileg: mohamedán pap, hitoktató. Itt Jókai „vallási szokás, parancs” értelemben használja.
- 28 *Alkorán* — Decsnyél: „Kóran arabiai szó, és olvasást, avagy olyan írást jelent, mellyet olvasni kell. Ezt a’ könyvet sokan Al-Kóranak nevezék, de helytelenül, mivel az *Al* az Arabosoknál tsak azt jelenti, a’mit a’ deákoknál *hic, haec, hoc*; a’ Magyaroknál *az, vagy ez, a’ vagy e’.*” (i.m. I. k. 199.).
- 33 : 4 *a régi pogány Hobál istent* — a források bemutatásakor már hivatkoztunk a Kába szentélyébe bevitt pogány istenekre, bálványokra vonatkozó közvetlen forrásra; Wüstenfeld (i.m. 18.) Hubal-ként említi.
- 5 *sunda* — tájszó, annyi mint „óriási nagy”, „különös alakú”
- 16 *Tubafa* — „... a’ paraditsom ... a’ hetedik égben fog lenni ... A’ kertnek közepén fog a’ Mahometnek ditsőséges palotája állani, mellynek ékességét és méltóságát sem az elme megnem-gondolhattya, sem a’ nyelv ki-nem mondhattya’ sem a’ penna le-nem-irhattya, udvarának közepén fog a, *Tuba*, az az a’ bódogságnak fája állni, mellynek törsök aranyból, ágai ezüsből, termései drága gyöngyökből, betses kövekből és minden kívánatos gyümölcsökből lesznek ...” (Decsy: *Osm.* I. k. 220.).
- 34 *„Ibrahim Makám”* — Ábrahám neve arabul: Ibrahim; a kifejezés Ábrahám gyülekezetét jelenti
- 34 : 1 *hanefita* — az ortodox iszlám által egyenlő rangúnak elismert négy rítus egyike, nevét alapítójáról, Abu Hanifáról nyerte, aki híres törvénytudó volt (i.sz. 699—766 közt élt).
- 2 *„Ábrahám lábnyma”* — „[a szoba belsejében] nagy piramis alakú fatáblát lehet látni, amely alatt azt a követ őrzik, amelyen Ábrahám állt, amikor a templom falát építette, s amely

Lap: Sor:

- a pátriárka lábainak nyomát viseli” (Burton, i.m. 445.);
Wüstenfeldnél ugyanígy (i.m. 9—10.).
- 34 : 3 *Izsáknak* — Ábrahám és Sára fia, akit a Biblia szerint atyja fel akart áldozni. Izsák gyermekei voltak Jákob és Ézsau; a zsidók így Izsákban őstüket tisztelték.
Ismaélnek — Ábrahámnak Hágártól született fia, akit az arabok ősenek tartanak. (Vö. 37 : 31 Jókai magyarázatával.)
- 35 : 3 *dinár* — itt: fillér
- 24 *paddingentum* — padló, padozat
- 25 *padmaly* — itt: mennyezet, egyébként vízmosta üreget, sírüreget is jelent. Jókai — s nyomában mások — a „padlás”-sal „mennyezet”-tel téveszti össze.
- 26 *damasszal* — helyesen: damaszttal; e fényes felületű nehéz vászonzajta Damaszkusz városáról kapta a nevét
- 33 *a vahabiták kirabolták* — a XVIII. század közepe táján Közép-Arábiából elindult vallásos és politikai mozgalom, amely az iszlám eredeti tisztaságát, ősi szokásainak és intézményeinek visszaállítását tűzte ki célul. Kárhoztatták a szentek kultuszát, s ezért a sírok és ereklyék elpusztítását kívánták. 1802-ben hódították meg Mekktát, 1809-ben Medinát: mindkét város kegyhelyeit feldúlták és összetörték a Kába fekete követ is.
- 36 : 21 *negyvenrőfös* — a rőf régi hossz mérték, kb. a singet megközelítő értékű. 1 rőf kb. 62 cm, a 40 rőf tehát mintegy 25 métert jelent
- 34 *Omár kalifával* — Abu Bekr halála után (634) lett a mohamedánok kalifája az 592 körül született Omár. A próféta legelső és leghíresebb követője 644-ben halt meg.
- 37 : 6 *safeiták* — Sáfé’í — helyesen: Sáfí’í — Mohamed ben Idrisz, híres mohamedán teológus (megh. 819-ben). Követőit hívták safeitáknak.
- 27 *a nagy el-Emszai utcán* — Burton az utca nevét „El Masaa”-ként említi (i.m. 495.)
a Szafa szobrától a Merva szobráig — a szobrok történetét Jókai később (50 : 8) maga meséli el. Forrása Decsy, Burton és Wüstenfeld is lehetett, mert mindhárman részletesen szólnak a történetről.
- 38 : 3 *a galamboknak a papnéi* — Vénusz papnéi: asszonyok, feleségek
- 4 *Venus és a galambok egymáshoz tartoznak* — Aphroditét és később Vénuszt úgy is ábrázolták, hogy kezében galambot tartott: a galambok a mi folklórunkban is, mint a római hiedelemvilágban, a házasetet, a szerelem szimbólumai.

Lap: Sor:

- 38 : 8 *a vallásos thuaereth-mosakodást* — Decsy a mohamedán „mosó-dások” három fajtáját különbözteti meg: az imádság előtt kötelező „abdestan”-t, a nemi élet utáni „gusül”-t, valamint az emberi szükségletek után elvégzendő „thaharet” mosdást. Ez utóbbi tehát, bár vallási előírás, elsősorban egészségügyi indítékú volt (*Osm.* I. k. 227.). Érdekes ezzel összevetni azt, amit Jókai *Az arany emberben* ír a mohamedán nők kötelezettségeiről: „A mohamedán nők nem tagjai az eklézsiának; jelen sem szabad lenniök a férfiak istentiszteletén, . . . őket nem kötelezik sem az 'Abdészán', sem a 'Güzül', sem a 'Thüharet' mosakodásra . . .” (JKK, Regények, 24. k. 238.).
- 20 *szultánkenyér* — keleti édesség, gyümölcs-sajt
- 21 *sorbeth* — serbet, sörbet: arab hűtő ital, amelyet gránátalma gyümölcséből készítettek
- 22 *tíz mérföldnyi messzeségben levő jégbarlangból* — „Ismeretes, hogy az el-Taif hegyen, tíz mérföldnyire Mekkától, nem ritka a hó és jég előfordulása” — írja Wüstenfeld ahhoz a történethez fűzött lapalji jegyzetében, hogy Muhamed ben Szulejmán emfr frissföül jeget hozatott magának (i. m. 161.)
- 39 : 34 *makáma* — itt: rímes prózában írt költemény (Vö.: 193 : 17.)
- 40 : 4 *Harun al Rasid* — a név annyit jelent, mint Harun, az igazságos. 786-ban lett kalifa, és 809-ben halt meg. A művészetek és a tudományokat pártolta, igazságosságáról és nagylelkűségéről — különösen az ezeregyék meséiben — mondák, tréfák sora szól, jóllehet a történeti igazság nem ilyen egyértelműen jó emlékét őrzi.
- 14 *sah* — uralkodó, császár
- 18 *el-Abbása* — Harun al Rasid lánytestvére. A Ddl vonatkozó történetét a *Forrásokban* ismertettük.
- 21 *bánfa* — banánfa
- 41 : 5 *barmekidák* — páratlan szerencséjéről és balsorsáról nevezetes perzsa törzsből származó család. Dzsafár, e család sarja, Harun al Rasid alatt viselte a nagyvezéri rangot. Dzsafár titkos házassága a kalifa nővérevel, Abbasával lett a család bukásának oka: a trónföltő Harun al Rasid 803-ban kivégeztette fővezérét.
- 15 *a barmekidák utódja* — pontosan: leszármazottja; Jaleja nagyvezér fia
- 18 *Bajrád ünnep* — a Ramazán böjthő végével a reá következő hónap elején tartott háromnapos ünnepség. „A' Bajramnak ünnepe esztendőben kétszer szokott meg-esni, u. m. az első

Lap: Sor:

- a' Ramazani böjti napok után mingyárt, a' második pedig 70. napokkal az első után: az elsőt Kiutsuknak, az az kis Bejramnak hívják ök, a' másikat pedig Bujucknak, ti. nagy bejramnak" — írja Decsy. (*Osm.* I. k. 257.)
- 41 : 23 *Mohamedhez a hegy* — e tréfás mondás eredetéről (amelyet egyébként O. Nagy Gábor: *Magyar szólások és közmondások* (Bp., 1966.) című könyvében is feljegyez (a 484. lapon), semmit sem tudunk
- 42 : 16 *el-Hedzse földjén* — Hedzsász, a szent föld mind Decsy, mind Burton leírásában gyakran szerepel.
- 43 : 5 *a szent várost Arafátot* — tévedés: Arafát maga nem város, hanem egy alacsony hegy körüli szegény beduin település, amely csak a zarándokok tömegeivel nőtt sátorvárossá
- 11 *dromedár* — egypúpú teve
- 28 *Chalaf-Ben-Chuza emír* — a Chuza-k voltaképpen törzsnevet jelölnek, „az elszakadtak”-at; az e törzsből származó — korai — kalifák voltak „Chuza fiai” (Wüstenfeld, i.m. 15.)
- 44 : 8 *a lámpások ünnepe* — erről a mohamedán szokásokkal foglalkozó művek sorában csak Hammer—Purgstall: *Geschichte des osmanischen Reiches* című művében találtunk utalást (7. k. 279.); ezt azonban nem arab, hanem kifejezetten török szokásként említi Ibrahim fővezérsége idején
- 9 *a Kurban Bajrám napjág* — az első Bajrám ünnep után 70 nappal tartott ünnep, az áldozás Bajrám ünnepé. Ekkor a vagyonosabb mohamedánok juhokat vágnak le, és az állatok húsát a szegények közt osztják ki.
- 23 *kantus* — egybeszabott, ingszerű, ujjas felsőruha
- 25 *kapó-kövekkel* — a kapózás: gyermekjáték, az ehhez használt kavics a „kapókő” (l. *Magyar Tájszótár.* I. k. 1044. hasáb.)
- 28 *Mazrur* — Harun al Rasid kalifa kedvenc fekete eunuch rabszolgája és hóhéra, „bosszújának kardja” (*Ezeregyéjszaka*) minden Jókai által használt forrásban megtalálható. Egyébként a nevet Jókai már egy korai elbeszélésében is használta (*Egy szegény asszony története*, NK 35. k.), s fontos szerepet szán *A jövő század regényében* is a „Mazrur és társai” sötét emberrabló szövetkezésben a bizonytalan egzisztenciájú Mazrurnak. (JKK Regények, 18. k. 91—111.)
- 45 : 18 *odz* — oázis
- el-Urur klastromban* — Wüstenfeldnél „el-Uszer' kolostorként szerepel (i.m. 184.)

Lap: Sor:

- 46 : 11 *a szép Gamilának . . .* — 1. a *Forrásai* című fejezetben írottakat
- 47 : 2 *a Medzsid el-Haramot* — a „haram” arabul „szent helyet”, azaz templomot jelent
- 7 „*udlem*” — utcai énekesnő, máshol „alme”-ként említi Jókai
- 14 *a Bab-el-Nebbinél (a próféta kapuja)* — a szent terület egyik bejárati kapuja, Burton helyszínrajzán is szerepel
- 16 *a Soma-el-Nebbin keresztül . . .* — ilyen névvel nem találkozunk a forrásokban. Lehetséges, hogy Jókai rosszul emlékezett, és a Bab-el-Salam-ra gondolt, amely „az üdvözülés (megüdvözülés) kapuja”-ként szerepel Burton helyrajzában. Később Jókai maga is így említi (60 : 7).
- 48 : 1 *hétszer kell megkerülni a szent Kábat* — az ún. Tavaf-szertartás leírását Burton műve 406. oldalán olvashatjuk, de szerepel Decsynél is (*Osm.* I. k. 249.)
- 4 *az átelleni Ali-kapun* — Burton rajzán az Ali-kapu nem „átellenben”, hanem oldalt található
- 13 *dervis* — kolduló szerzetes
- 49 : 4 *kifestett képű . . . ifjoncok* — a későbbi útleírások is említik, hogy éppen a nők elzártága miatt az arab világban megszokott jelenség a homoszexualitás
- 19 *el-Kaskas utcára* — forrásaink nem említik
- 31 *mesfátándl* — muftinál; „. . . a’ törvény és írás magyarázóknak és a’ vallás tikkelyeinek fő-sáfára . . .” — írja Decsy (*Osm.* I. k. 283.)
- 50 : 2 *Asszafi ben Esmer* — Asszafi ben Esmer és Najela ben Szahel dzsorhami nemzetségből származó fiatalok bűnhődését, kövéválásukat nemcsak a Jókai forrásául szolgáló Burton-féle leírás és Decsy *Osmanografiája* őrizte meg, hanem Wüstenfeld műve is
- 10 „*Szdit*” — helyesen: szá’j, futás, pogánykori rítus, amelyet a próféta is átvett a szertartásokba
- 16 *el fogod mondani . . .* — Jókai szívesen folyamodik a történetbe illeszkedő külön mesék elmondásának írói fogásához. Szép példája ennek a „zöld szemű ember meséje”, amelyet Bethsába mond el a gyermekeknek a *Szabadság a hó alatt* lapjain (JKK Regények, 37. k. 13—19.).
- 21 *Adhad el Daula-Ibn Buveih szultánnal* — hogy történetét a DdL-ban is olvasta Jókai, ennek jele, hogy a lap szélén piros írónnal meg is jelölte a szöveget (I. k. 58.)
- 31 *a Du el-Hodzsa tizedik napján* — nem találtunk rá a forrásokban

Lap: Sor:

- 50 : 32 *Ait el-Kebirnek* — nem találtuk forrását
- 51 : 10 *Tigris* — a Taurusz hegységben eredő, közel 2000 km hosszú folyó, amely az Eufrátrisszel egyesülve ömlik az Indiai-óceánba
- 16 *kösöntyű* — nemesfém-ből készült, drágakövekkel, zománcos díszítéssel ékes női ékszer
- 20 *gizr* — ismeretlen utalás
- 21 *kdvéfa* — ma: kávécseszeje (*Coffea*)
- 29 *keleti-indiai „dacca” muszlin* — Dacca a mai Bangladesch fővárosa; híres volt egykori iparáról, az „abravan” és a „sabnam” nevű finom muszlinról, e fátolszerű selyemfélééről. Jókai említi a *Rákóczy fiában* is. (JKK 57. k. 191.).
- 52 : 3 *szerdj* — a szultáni palota belső lakosztálya, hárem
- 4 *olajpej* — vöröses színű
- 22 *bokdly* — ivókehely, kancsó
- hegyikristály* — víztiszta, szintelen kvarcféle
- 23 *fekete achát* — féldrágakő
- 53 : cím *Abu Lahab* — igazi nevén Abdul-Uzza, az Uzza női istenség szolgálja volt, s annak ellenére, hogy rokonságban állt Mohameddel, a próféta legádázabb ellenségévé lett. A rá-mért ítéletről részben a Korán szövegéből, s egyéb forrásokból is tudunk. Wüstenfeld is említi (i.m. 92.), de a Jókai által leírt változat kétségtelen szövegforrását nem találtuk meg. Germánus Gyula népszerű könyvében (*Allah Akbar!* 3. kiad. Bp., 1973. 519.) megemlíti, hogy halála révén Abu Lahab a „láng apja” melléknevet kapta.
- 10 *el Omrah* — a kisebbik mecset neve Mekkában. (Nem lehetetlen, hogy Jókainak éppen e mecset neve szolgáltatta az ötletet főhőse nevéhez.)
- 18 „*ólm*” — forrásainkban nem fordul elő
- 54 : 6 az *Alkoránból* az „*dtok-szurdt*” — a Korán III. szurájáról van szó, amely — első magyar nyelvű kiadásának fordításában — így hangzik: „A könyörülő irgalmas Istennek Nevében! 1) Elveszett Abu-Láheb mindenestől. 2) Nem használt gazdagsága, mellyet szerzett. 3) Majd leszál a lángoló tűzbe. 4) Vele együtt felesége is, fával megterhelve. 5) Nyakában pálma' héjjából font kötél lesz” (i.m. 510.).
- 17 *Hadzsdr el-Aszerzuád* (a szent fekete kő) — lásd a regény forrásairól írt fejezetünket. Wüstenfeld művét tekinthetjük a leírás forrásának, bár a Jókai által felsorolt bálványok nevei nem szerepelnek kivétel nélkül a forrás szövegében. Hogy

Lap: Sor:

- ezeket Jókai hol találta, vagy hogy nagy részük fantáziájának volt-e szüleménye, nem tudjuk.
- 55 : 19 *anyai nagybátyja volt Mohamednek* — „... ein Oheim Mohammeds, Abu Lahab...” — írja Wüstenfeld (i.m. 92.)
- 56 : 30 *a Morhut mélységes fenekén* — „Az igazaknak lelke az Ismaelnek Mekka kútjában, a' gonoszoké pedig a' Morhut bűdös veremben fognak az utolsó napig tartózkodni” — írja Decsy (*Osm.* i. k. 213.). Az 1902-ben írt *Egetvívó asszonyszív* című regényében „Morhut verme”-ként említi Jókai (JKK Regények 65. k. 190.).
- 57 : 2 *a damaszkuszi és bagdadi karavánok* — erről l. Decsy: *Osm.* i. k. 248.
- 58 : 2 *frank nyelven* — franciául
- 59 : 15 *Szeldám aleikum* — helyesen: esz-szalám alejkum, a.m. béke veled: arab-török üdvözlési forma
- 60 : 4 *Mohamed parádcsődbá* — a „hetedik mennyország”-ról l. a tubafáról írottakat (Decsy: *Osm.* i. k. 193.)
- 7 *az „üdvözlés kapuja”* — helyesen: bab el-Salam (az „üdvözlés kapuja”), vö. a 47 : 16-hez írt jegyzetünkkel
- 9 *a „mehámel”, a szent teve* — Jókai maga adja meg a magyarázatát. Forrása lehetett a „Nagy Larousse” is, amelynek 17 kötete piros bőrkötésben állt Jókai könyvszekrényében. Jelenleg a Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-hagyatékában található D. 1271/1—17. számon. (*Grand dictionnaire universel du XIX. siècle.* [Red] Pierre Larousse. Tom. 1—17. Paris 18?? A „mehámel”-re utaló rész — igaz, „Mahmil”-ként említve a próféta szent dromedárját — a 10. k. 1409. lapján olvasható.)
- 11 *Sztambulban* — Isztambul: Konstantinápoly korábbi — török — neve
- 14 *a próféta zászlóját* — a próféta színe a zöld volt. Erről *Egy nap Boszniában* című idézett beszámolójában így írt Jókai: „Az egyik imám zöld kaftánt, dolmányt és bugyogót visel: a próféta szent színeit” (N 1886. máj. 6.).
- 61 : 14 *pro forma* — látszatra, a forma kedvéért (lat.)
- 17 *„kismiska”* — önmagában jelentősnek látszó, de valakihez vagy valamihez képest jelentéktelen személy vagy dolog
- 33 *ciprussal* — a ciprus a tobzosok (Cupressineae) családjának örökzöld fája, cserjéje. Legismertebb fajtája a Cupressus sempervirens, amely Kis-Ázsiában és Afrika északi partjain

Lap: Sor:

- is honos. Fáját örökkévalónak tekintették, ezért is lett kedvelt növénye a temetőeknek.
- 62 : 1 az *El-Moabida város* — a Holt-tengertől délkeletre fekvő város; lakói a moabiták voltak
- 3 „*gerábák*” — Hammer—Purgstall idézett művében kétszer is felbukkan a „Ghureba” szó, mint a „Gharib” szó többese; jelentése „idegenek, betolakodók”. (i.m. 1. k. 95. és 3. k. 249., valamint a 10. k. mutatóiban).
- „*kemliszekkel*” — nem találtuk a forrásokban. Jókai szerint zöld gallyakból készült sátor
- 5 *Dzsebel Bu Kubis völgy szorosába* — itt Jókai bizonyára az Abu-Kobeis hegy völgy szorosaira gondolt, amelyről Burtonnál olvashatott. A hegy Mekka közelében fekszik (i.m. 165.) Természetesen Wüstenfeld is többször említi, könyve függelékében is külön megjelöli a térképen.
- 63 : 1 *kalef* — kalifa
- 15 *hasis-evők* — a hasis a kender indiai fajtájának gyantájából, a kannabinból nyert kábítószer. Afrikában, Indiában, Kis-Ázsiában dohánnyal keverve szívják, vagy fűszerrel, édességgel vegyítve eszik. Kábító, mámoros hatása könnyen rabjává teszi a hasisevőt, s ez végül teljes fizikai és szellemi leromláshoz, halálhoz vezet.
- 64 : 5 a *fekete turbánosok* — a beduin rablók ilyen megkülönböztető jeléről nem találtunk semmit az ismert forrásokban
- 7 *skizmatikusai* — szakadárjai
- 11 *nem félhold a jelvény . . .* — erre vonatkozóan a források nem közölnek adatot
- 17 *spáhik* — nehézfegyverzetű lovas katonák
- 19 *valami mayerbeeri findlét* — helyesen: Meyerbeer, Jakob német zeneszerző (1791—1864), aki különösen fiatal korában számos keleti (zsidó és egyiptomi) témájú operát írt. Szerette a hangos hangszerelésű muzsikát: talán erre utal Jókai megjegyzése.
- 27 *brazíliai vas-fábul* — a Robinia panacoea-ról van szó, amely a víznél nehezebb, rendkívül kemény fafajta, s ezért csak a legkeményebb szerszámokkal lehetett feldolgozni
- 65 : 1 *szurgudzsál* — selyemből való szalag, díszes sál
- 3 *a maga dárddját közepén markolva* — a jelenet nagyon hasonlít ahhoz a párviadalhoz, amelyet Pelargus, a „kutyás ember” vívott a bécsi vásárban (*Rákóczy fia*, JKK 57. k. 165.)

Lap: Sor:

- 65 : 22 *pikkelypáncél* — apró páncéllemezekkel borított vért, amelyről lecsúszik a kardvágás
- 29 *heraldikai oroszldn* — a régi nemesi címereken látható, többnyire ágaskodó vagy mancsában valamilyen jelyényt tartó oroszldn-ábrázolás
- 67 : 3 *Masumin sziklaszoros* — forrásainkban nem szerepel
- Merian-völgybe* — Wüstenfeld térképe, leírása sem említi
- 7 *Musalifa-mecsethez* — ilyen elnevezéssel sem találkoztunk
- 9 „*Ais-el-Kebir*” — korábban (50 : 32) *Ait el-Kebir*ként említve
- 13 „*Aitek embarek*” — nem tudtuk feloldani
- 18 *háromszor hét követ* — később (67 : 23) *huszonhét kő* dobálásáról írt Jókai: a nyilvánvaló elírást kijavítottuk. A vallásos-misztikus ködobálás forrásáról korábban már írtunk.
- 21 „*dzsemra el-kdl*” — Jókai adja meg jelentését: az első parázs. Forrására nem találtunk rá.
- 68 : 6 „*dzsemra el-uszt*” — Jókai értelmezésében: a középső szén. Forrása ismeretlen.
- 10 „*dzsemra el-aksa*” — Jókai szerint: az utolsó parázs
- 15 „*Etba Kebzs!*” — az ürüldozat szokása, ill. a feláldozott állat húsának szétosztása már korábban szerepelt. A felszólítást Jókai ui. „Áldozdál egy ürüt!”-ként fordítja.
- 20 *Menáa völgyében* — Decsynél „*Mína*”-ként olvasható (*Osm.* I. k. 250.)
- 23 *tokányt* — pörkölt módjára készített fűszeres ízesítésű ételt
- 69 : 4 *moharrem kendőt* — a Moharrem vagy Muharrem a mohamedán holdév első hónapja, a süitáknál a gyász és a bűnbánat időszaka. Az ekkor kötelezően viselendő ruhadarab a moharrem-kendő.
- 5 *a nagy „hamam”-ban* — helyesen: hammám, a. m. fürdő; a keleti fürdőintézetek neve. Megfelelnek az európai gőzfürdők rendszerének.
- 14 „*ihlal*”-t — díszes török öltözet, melyet ünnepélyes alkalmakkor viselnek
- 15 *salavárit* — buggyos keleti nadrágot
- 16 *türkázos* — türkiszes. A türkisiz vagy türkiz világoskék vagy zöldeskék színű, átlátszatlan, üvegfényű drágakő.
- 17 *handzsárját* — görbe pengéjű török kardját
- 29 *ottománon* — török eredetű keretven
- 30 *paradicsommadr* — a Paradiseidae-k családjába tartozó éneklő, díszes tollazatú madár, amely Új-Guineából származik. Több fajtája ismeretes.

Lap: Sor:

- 70 : 1 *korall* — kezdetleges tengeri állat mészből álló váza; ennek egyik változata a piros színű nemes korall (*Corallium rubrum*), amely ékszerekhez is használatos. — A verses szöveg forrását nem találtuk meg. Valószínű, hogy Jókai saját „keleti” dala.
- 5 „*vidi*” — a. m. „láttam” (lat.) A királyi jóváhagyó iratok megszokott formulája volt.
- 23 *mandolinját* — körte alakú, alul öblösen kigömbölyödő vagy mindkét oldalán lapos húros, pengetős hangszer
- 24 *románc* — a balladához hasonló szerkezetű, de líraibb hangvételű, rövidebb — gyakran érzelmes — szerelmi költemény
- 27 *sírászi rózsza* — Sírász: szép asszonyairól, rózsaligeteiről és gránátalma-kertjeiről ismert perzsa város, az ősi Perszepolisz közelében. Itt született Hafiz és Szadi is, a két híres perzsa költő. A románc szövegét nem találtuk meg a forrásokban. Vö. későbbi (75 : 27) jegyzetünkkel.
- 71 : 31 *ambrával* — az ámbra illatos, szürkés, viaszszerű anyag, egy cetfajnak illatszer készítésére használt váladéka
- 72 : 29 *az Alsiráih hídja* — helyesen: al Szirát, a mohamedán legendák szerint a pokol fölötti híd neve. Azt tartják, hogy finomabb a hajszálnál és élesebb a kardnál, és mindkét oldalán tüskékkel és tövisekkel van tele. Decsynél: „... vékonyabb a' szőr-szálnál, és élesebb a' beretvánál . . .” (*Osm.* I. k. 218.). Utal rá a *Fráter Györgyben* is (JKK. Regények 60. k. 105.).
- 74 : cím *Palmyra, az eldorádói hercegnő* — a Jókainál itt személynévként szereplő — de a későbbiekben, helyesen, városnévként említett név (Pálmaváros) a pártus háborúk idején állt nagysága csúcán. Jókai sok művében idézi nevét és nagyságát, különösen utolsó királynője, Zenobia kapcsán „eltűnt aranykor” értelemben: *Kelet királynéja* (NK 20. k. 13.), *Rdkóczy fia* (JKK 57. k. 108.).
- 1 *narkotikus* — kábító, bódító
- 3 *odaliszkek* — háremhölgyek, rabnők
- II *mosé* — mecset, mohamedán templom
- 75 : 1 *tallérokkel* — a tallér nagyobb ezüst pénz, amely nevét a joachimsthalai gazdag ezüsbányákról (Thaler) kapta: a Schlick grófok ui. itt verték nagyobb mennyiségben az ezüstpénzt. Itt a Mária Terézia uralkodása alatt kibocsátott tallérokrol van szó.
- 10 *némelyek Mekkának, mások Makkának, sőt némelyek Mechának neveznek* — Hedzsasz arab tartomány fővárosát a források

Lap: Sor:

- valóban többféleképpen írták; e különböző neveket Decsy idézett műve is felsorolta (*Osm.* 1. k. 72—3.)
- 75 : 15 . . . *ha egy teve egymásután kilencszer . . .* — Wüstenfeld idézett műve 88. lapján szól erről, de — tíz ellésről fr . . .
- 26 *malailra-angyalok* — forrásainkban nem találtuk meg
- 27 *Szádi, a nagy költő* — helyesen Sza'adi, valódi nevén Musarifi uddisz bin Muszlih uddin Abdullah perzsa költő (1884—1292) Bagdadban élve, ill. vándorlásai során írta félig versben, félig prózában híres *Gulisztánját* (Rózsás kert), amelyet magyarra Erődi Béla éppen Jókai e regénye írásának időpontjában, 1889-ben fordított le a „*sivatag hajójának*” nevezé — az említett *Gulisztán*-kötetben nem találtuk meg a hivatkozást
- 76 : 12 *Mekka város történetének leírásában* — ti.: Wüstenfeld művében. L. A regény forrásai című fejezetünkben.
- 21 *Taif* — város Hedzsaszban, mintegy 100 km-re Mekkától. A próféta harcaiban jelentékeny szerepe volt. „*ne kösd be a tevének a szemeit . . .*” — a mondás eredetét nem találtuk meg, bár az sem lehetetlen, hogy Jókai saját leleményű „arab mondása” . . .
- 22 *a dicső Zaid-ibn-Amr* — Zaid-ibn-Amr kezdetben a próféta ellensége, majd híve, híres hadvezére lett, meghódította Egyiptomot, s helytartója is lett ennek a tartománynak.
- 23 *hánif* — tudós, bölcs, hittudós. A Jókai tulajdonát képező Grand Larousse-ban ez olvasható „Hanif” címszó alatt: „Arab resté fidele é à religion d'Abraham, avant la venue de Mahomet” (i.m. 9. k. 57.). A szó a jiddis szóhasználatban „ganef”-ként agyafúrt fickót, csirkefogót jelent.
- 23 „*ne temessétek el a föld alá a leányokat . . .*” — „Zeid ben Amr . . . megtiltotta, hogy az újszülött leányokat élve temessék el” — olvashatjuk Wüstenfeld várostörténetében (i.m. 55.). Olvasható erről Jókai Jankó János: *A dzsis* című útleírásában is (N, 1889. aug. 20.), ahol a szerző megjegyzi, hogy a dzsis „a truada rettenetes szokását, hogy az újszülött leánygyermeket eltemeti, hogy ez valamikor a törzs büszkeségén csorbát ne ejtsen, nem követi”.
- 26 „*bahyrá*”-ban — itt valami félreértés történhetett. Jókai ui. azt olvashatta a Wüstenfeld-féle várostörténetben, hogy a tízszer egymás után nőtényt szülő tevéket úgy jelölték meg, hogy behasították a fülét, baharat vágtak rajta, s az ilyen tevét nevezték „bahyra”-nak, megjelöltnek. Erre a romanti-

Lap: Sor:

- kus csengésű szóra emlékezhetett vissza a regényíraskor — rosszul.
- 76 : 34 *hurik* — gyönyörűséges, örökifjú nők a mohamedán paradicsomban
- 77 : 1 *fél lábának a nyoma* — forrása Wüstenfeld i.m. 10.
7 *bedlīt szolgálgevénynek* — ti. későbbi feleségéhez. L. már korábban is.
9 *Kadidza asszony* — Mohamed és Kadidza házasságából két fiú és négy leány született, közülük csak Fatima ért el magasabb kort. Fatimát Mohamed unokaöccséhez, Alihoz adták feleségül.
- 13 *zöld turbánt* — zöld színű, tehát a próféta szent színében feltűnő turbánt azóta is csak a sejkek, a próféta leszármazottjai viselhetnek
- 20 *Mash-Allah!* — Legyen meg Allah akarata!
- 22 „*Amr-ibn-Luhdjj*” — Wüstenfeld Amr ben Luheij-ként említi (i.m. 16—17.)
- 23 *Ozra istennőnek* . . . — az egyiptomi Ozirisz-bálvány képéről lehet szó, a megújuló természet istennőjéről
- 24 „*Othman-ibn-Affán*” — Othmán vagy Oszmán Mohamed próféta egy veje volt, Omar utóda, az Omajja-család befolyása alatt álló uralkodó. 656-ban meggyilkolták. Ő állapította meg a Korán egységes, kánonikus szövegét.
- 25 *a bájos Rokkedjával* — neve nem fordult elő a forrásokban *Abu-Bekr* — Abu Bekr Mohamed első utóda volt a Kureis-törzsből (573—634). Sírja Medinában a próféta sírja mellett ma is a zarándokok egyik kegyeletes célja. Wüstenfeld ír róla (i.m. 117—118.). Megjegyezzük, hogy a süiták Abu Bekrt bitorlónak tartják, a szunniták viszont „az igaz” melléknevet adták neki.
- 27 *szerelmese, Ali* — feltehetően Jókai teremtette alak
- 78 : 7 *eldorádói* — helyesen: El Dorádo, mitikus ország, létezését eredetileg Dél-Amerikában feltételezték. Később átvitt értelemben másutt is így nevezték a mesebeli, gazdag birodalmat.
- 13 *a keresztények alkordnjában* — a Bibliában. A vers *Edvi Illés Pál* (1793—1781) tanító, költő révén vált a 19. században általánosan ismertté annyira, hogy folklorizálódott is. *Edvi Illés Pál elszórt költészetei* című verskötetében (1853) jelent meg nyomtatásban, s az 52 soros verszetet, amelynek közvetlen forrása lehetett Kármán József *Eldorádó* című írása is [ez az

Lap: Sor:

Uránia 1795-i évfolyamában jelent meg (*Kármán József művei*. Kiadja Abafi Lajos. 1. k. Bp., 1879. 256—57.)), de lehetett — mindkettőnek — eredeti forrása Voltaire *Candide*-ja, amely már 1793-ban magyar fordításban is hozzáférhető volt (*Kandid avagy a legjobb vilg* címen), bizonyára pápai diákévei alatt került Jókai kezébe. E regénye írásakor azonban feltehetően emlékezetből idézte a hat sort, amelynek eredeti — Edvi Illés-féle — szövege így szól:

„Kövér disznók utcán járnak,
S szalonnájokkal kínálnak;
Kés van dugva a hátokba,
S úgy hordozzák a házakba;
S mely asszony már tett egy metszést,
Visszadugja megint a kést.”

Otrokocsi Nagy Gábor azt sem tartja kizártnak, hogy a „János pap országa”-motívum, amely Arany Jánost is azonos című versre ihlette, már a XVI. században népmese formájában terjedt el az országban. (Vö. *Református kollégiumi didk-irodalom a felvilágosodás kordban*. Debrecen, 1942. 88. és Turóczi-Trostler József: *János pap országa. Magyar irodalom — Világ-irodalom*. 1. k. Bp., 1961. 217—264.) A kérdést — a mai irodalmi közvélemény számára újra felfedezve Edvi Illés versét — tárgyalja Molnár József: *Bihari Gáborné Eszenyi Anica* (1831—1933) című tanulmányában. (*Árkkdia*. Antológia a Déri Múzeum Baráti köre fennállása 50. évfordulójára. Szerk. Dankó Imre. Debrecen, 1978. 13—25.)

79 : 19 *mohafiz* — a törökök a megszálló csapatok parancsnokát nevezték „muhafis”-nek; általában parancsnokot vagy háttárort is jelentett (vö. Hammer—Purgstall, i. m. 6. k. 431., 7. k. 239. és 8. k. 103.)

22 *csójtár* — vagy csótár: olykor gazdagon díszített, máskor egyszerűbb nyeregtakaró. Említi Jókai a *Fráter György*-ben is (JKK 60. k. 9.)

80 : 27 *cenkek* — a cenk eredetileg kutyakölyköt, később katonanövendéket jelentett, csak a későbbi szóhasználatban vette fel a „hitvány, semmirekellő ember” jelentést

82 : 34 *Altair* — (helyesen: Atair) a Aquitae néven a nagy állócsillagok egyike

83 : 1 *Denebola* — a régebbi csillagtérképeken nagy állócsillagként szereplő „ β Leonis” másodrendű csillag

Lap: Sor:

- 83 : 1 *Mezarthim* — a Kos csillagkép szép optikai kettőscsillaga. Említi Jókai a *Szegény gazdagokban* is (JKK Regények 12. k. 80.).
Algol — Persei, változó csillag a Perseus csillagkép Medúzafeje nevé részében
Aldebarán — az egyenlítőtlől északra fekvő elsőrendű állócsillag
- 2 *Benetndsh* — a Medve (Ursa Maior) csillagképben a medve „farkának” zárócsillaga
- 84 : 2 *a fekete hitetlenek országát* — Etiópiát, amelynek lakói, az abesszinek vagy etiópok, a 4. században keresztény hitre tértek
- 85 : 12 *svó* — üvöltő, vonító
- 86 : 20 *a látók* — ti. a jövőbe látók, a jósok
32 *fundamentumában* — alapjában (lat.)
- 87 : 10 *Veres-tenger* — az Indiai-óceán melléktengere Afrika és az Arab-félsziget között
- 11 *a nagy Adrusa várost* — nem találtuk a város nevét a forrásokban
- 88 : 2 *núbiai oroszlán* — Núbia történelmi táj Észak-kelet Afrikában. Kopár sivatagú félsivatag és sztyepp alkotja, ahol oroszlánok is élnek. A „núbiai oroszlán” talán „Núbia párducá”-ra emlékeztetés Jókainál, amely „nem szül gyáva nyulat” (Berzsenyi).
- 12 *kobozát* — a lanttal közeli rokon, rövid nyakú, gömbölyű hasú, húros, pengetős hangszer, amelyet leginkább kísérő hangszerként használtak. Az arabok között máig kedvelt. (Vö. *Sárosi Bálint* cikkével: Magyar Néprajzi Lexikon, 3. k. Bp., 1980. 227.)
- 90 : 24 *a három királyok csillagát* — ti. a karácsonyi betlehemes játékok során. Jókai *A három királyok csillaga* címen regényt is írt, ebben is szerepel hasonló szerkezet
- 30 *„Ha merész vagy, jöhetsz!”* — a sas, a sastoll a bátorság és a győzelem jelképe volt az antik mitológiában és az újkori heraldikában is
- 91 : 11 *A két oroszlán . . .* — Jókai több művében is előfordulnak a vad vagy idomított vadállatok mint házörzök. Dömsödi szobáját „egy serdülő mosómedve” őrzi (*Hétköznapiok*, JKK Regények 1. k.), Kárpáthy János „szelídített medvéket tart udvarán, melyek megeszik az embert” (*Egy magyar nábob*, JKK Regények 5. k. 148.), „Ursu, a rettenetes torkú

Lap: Sor:

- medve" őrzi Juon Tára családját a *Szegény gazdagokban* (JKK Regények 12. k. 185.), *A vadon virágaiban* között *A gonosz lélek* című elbeszélés hőse, Álmai Manó farkasokkal őrizteti a házát, Likaray Gráciánnak is van „két nagy, anyányi oroszlánja” (*Páter Péter*, JKK Kisregények, 3. k. 166.).
- 91: 25 *lécbürü* — kisebb patakokon vagy árkokon átvezető deszka, gerenda, palló, átjáró
- 93: 14 *három papagáj* — Jókainak magának is voltak papagájai. Ezek hangutánzó, „beszélő” képességéről *A tengerszemű hölgyben* tesz említést (JKK Regények, 55. k. 17.), Zsakó és Kokócska nevű papagájairól, Zsakó pusztulása feletti fájdalomról pedig *Az én papagájom* című emlékezésében írt (HhM. 5. k. 194.).
- 95: 12 *grándalmának* — délszaki, fává növvő növény (*Punica granatum*), belül rekeszekre oszlott, sűrű apró maggal teli a termése
- 13 *jáspis* — a kvarcnak idegen anyagokkal, főleg vassal kevert, kagylós törésű változatából készült drágakő
- malachit* — bázikus szénsavas rézércből csiszolt drágakő
- 23 *lazúrkő* — (Lapis lazuli), lazurit; ibolyáskék ásvány, ékkő és díszítőkö
- 25 *az újkor csodatalmányát: a világlító erőt, a villanyt* — Jókai e kérdésben kissé „megfiatalítja” a tényeket. Edison 1879-ben szerkesztette meg a gyakorlatilag használható szénszálas izzólámpát, s bár korábbi sikeres kísérletek történtek különböző (platina-, szén- és grafit-szálas) világlítótestekre, gyakorlati alkalmazása a regény cselekményének idején (1886) még valószínűtlen.
- 33 *a seregélyek emberszavakat mímelnek* — a seregély (*Sturnus vulgaris*) tarka tollú fészeklakó madár, élénk és vidám, fogóságban könnyen megszeli, és még az emberi hang utánzására is megtanítható
- 96: 21 *grottát* — mesterségesen kiképzett sziklabarlangot
- 33 *az Abul Hasszán története az Ezeregyéjszakából* — helyesen: Abu 'l-Haszán a felébredt alvó. Új fordításban olvasható *Az ezeregy éjszaka meséi* című gyűjteményben (Bp., 1956. 94—111.).
- 97: 6 *aeolodicon* — mechanikus működtetésű zeneszerszám, amely légies, éterikus hatású, hárfaszerű hangot ad
- 28 *Anadyomene* — a tenger vizéből kiemelkedett Aphrodité mellékeve, jelentése is: kiemelkedő. Alakját, mitológiai utalásokban, Jókai majd minden regényében említi.

Lap: Sor:

- 97 : 30 *ferroniére* — helyesen: *ferronière*, régies francia szó, a. m. homlokpánt
- 99 : 10 *firma* — cég; itt azonban alakot, jelenséget, fogalmat jelent
25 „*Tochfa*” nevét kiablja — „Hej Tuhfa!” — olvasható *Az ezer-egy éjszaka meséi* 1956. évi kiadásában (101.)
- 100 : 7 *talizmánygyűrű* — varázserejű gyűrű
33 *duena* — társalkodónő, udvarhölgy
- 101 : 21 *színjátékot csinálnak a szentségből* . . . — Jókai más regényeiben is előfordul, hogy egyházi szertartásokból csinálnak csúfos komédiát, pl. az *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* című regényében *A vörös bardtoknál* c. fejezet „A Baphomet” c. részében (JKK Regények, 35. k. 127—149.) Rokon ezekkel a *Rákóczy fia Méte-orgiáinak* jelenetsora, ahol bibliai jelenetek obszcén élőkép-paródiáiban gyönyörködnek a résztvevők (JKK. Regények, 57. k. 77—95.).
- 23 *archimandrita* — a keleti keresztény egyházak nagyobb kolostorainak főnöke
orthodox — itt: a görög-keleti (orosz, pravoszláv) egyházi szertartás szerinti
- 25 „*gospodi pomiluj*” — (szláv) Uram irgalmazz!
„*kyrie eleyzon*” — (görög) Uram irgalmazz! A keresztény mise szertartásának imaszövegei.
- 33 *Serapis* — egyiptomi isten, akinek fő szentélye Memphisben volt. Kultuszában a korábbi Isis-vallás elemeit elevenítették fel.
- 34 *mozaita rítus* — a zsidó hagyomány szerint Mózesre visszavezethető vallási és erkölcsi eszmék, szokások és törvények
- 102 : 1 *a Buddha-vallást* — a buddhizmus a világ egyik legelterjedtebb vallása
a Brahma-hitet — a bráhmánizmus a legelterjedtebb indiai vallás, amely mintegy 6—800 évvel előzi meg a kereszténységet
- 6 *cyclordmák* — körképek
- 7 *mesterséges automatok* — gépi meghajtású bábuk. A *Rákóczy fia* regény „*Hanswurst mester*” című fejezetében számos ilyen báburól ad számot Jókai (JKK 57. k. 38—48.).
- 9 *géppróféta* — automatikus számológép, akkor még inkább az író fantáziájában, mint a valóságban működő szerkezet
- 10 *kajdacsok* — papagályok
- 16 *Mirza Shaffi verseit* — Mirza Shaffi költői álnév, nem valószínű keleti költő. Friedrich von Bodenstadt német költő (1819—1892) írta *Shaffi dalait*, amelyeket sokáig eredeti

Lap: Sor:

- keleti költeményeknek tartottak, számos nyelvre (köztük magyarra, 1880-ban és 1881-ben is) lefordítottak. Jókainak tudnia kellett volna a versek hamisítvány voltáról, hiszen Arany 1867-es *Összes költeményeiben* az általa fordított „Saffi dalok” alá már odaírta a költő valódi nevét. Jókai már *A Damokosokban* szól egy Mirza Shaffi-féle szerelmes románcról (JKK 44. k. 151.). *Hafiz dalait* — Hafiz (sz. 1325 körül, meghalt 1390-ben) a perzsa költészet kiemelkedő alakja, a ghazal, a füzérvers legnagyobb mestere. Dalait magyarul 1872—1873-ban adta ki Erődi Béla és Szilády Áron.
- 102 : 19 *a lengeteg mora-szöveget* — valószínűleg a mohair-szöveget gondolt Jókai, erre az angórakecske gyapjából készült könnyű női ruhaanyagra
- 24 *szalamandereket* — a szalamander karcsú, megnyúlt testű, gyíkhöz hasonló állat. Egyik fajtája a foltos szalamandra (*Salamandra maculosa*), amelynek fekete testét szabálytalan alakú aranysárga foltok tarkítják.
- 25 „*drión*” *csigákat* — a haslábúak (Gastropode) körébe tartozó lágytestű állatok
pápaszemes kígyókat — (*Naja tripudians* Merr.) a mérges kígyók egyik faja. Különösen Indiában honos, ahol megszelídítik és dobszó mellett tekerésre, ágaskodásra (táncolásra) tanítják.
- 103 : 13 *fényképező készülékei* — a regény eseményeinek lejátszódása idejében már valóban lehettek fényképezőgépei a magasrangú, gazdag úrnak. A Francia Tudományos Akadémián 1839-ben mutatták be az első — Daguerre által készített — fényképet, a fényképezés technikája és gyakorlata a 19. század közepe táján rohamosan fejlődött, hazánkba is hamarosan eljutott; olyannyira, hogy a pesti tudományegyetem szervezetében létesített Mérnöki Intézet volt tanára, Petzval József, 1858-ban — már a bécsi Polytechnikum tanáraként — előadásokat tartott a fényképezésről. Később jelentős találmánya éppen a fényképezést forradalmasító optikai lencse volt. (Vö.: Karlovits, Károly: *Early Photography in Eastern Europe Hungary*. History of Photography. An international quarterly. 1978. jan. 53—74.) Jókai, aki minden technikai újdonság iránt élénken érdeklődött, bizonyára jól ismerte a fényképezés gyors technikai fejlődését is.
- 34 *Mózes-alak a két sugárszarvval a homlokán* — Lévi törzséből származó zsidó próféta, akit a hagyományok számos legen-

- dával öveznek. Gyakran ábrázolják „sugárszarvval” a homlokán (pl. Michelangelo híres Mózes-szobra is); ez lángeszének, bölcsességének megtestesülését jelképezi.
- 104 : 2 *pagódlík* — pagodák
régi Baál és Saturnus-baliták — Baál sémi istenség volt, tisztelete az összes sémi népeknél elterjedt. Saturnus ősi itáliai mezei isten volt, a görög Kronosszal azonosították. — *A balita* mitikus jelvényt jelent.
- 19 *kauri kagylókkal* — a fésűkopoltyús csigák (Cypracák) alrendjébe tartozó díszes nagyobb csiga, amelyet egyes afrikai országokban a múltban váltópénz gyanánt is használtak *tarka cypraeákkal* — a szalagnyelvűek (Taenioglossa) csoportjába tartozó, gyakran dísztárgyak készítéséhez is felhasználott nagy csiga. L. Jókai: *Csigák regénye* című írását.
- 24 *launteniszjáték* — helyesen: lawn-tennis, a mai teniszjáték korábbi formája, amelyet mindig gyepes pályán játszottak. Angliában ma is honos.
- 106 : 8 *etióp* — a mai Abessziniát lakók Észak-kelet Afrikában, a Szudánnal, Kenyával, Szomáliával határos területen
- 9 *alph* — (a 108 : 31-nél Alof-ként említve, s a továbbiakban ismertetve) az „etióp őseinktől” tanult ábécé — mai ismereteink szerint — nem etióp, hanem főníciai elnevezéseket mutat, természetesen ma másféle olvasatban. Alább Jókai azt írja, hogy e titkos jelbeszédnek húsz betűjegye van. Ez is arra mutat, hogy a főníciai ábécére gondolt (annak van 22 betűje), mert az arab írás 28 mássalhangzót számlál, ehhez azonban csak 17 grafikus jelet használ. (Kéki Béla: *Az írás története*. Bp., 1975. 2. átdolg. kiad. 76–77. és 85.) Ha a regényben felsorolt „jegyek” sorát egybevetjük a mai olvasattal, azonosíthatjuk a betűsort. *Alph* (alef), *beth* (béth), *geml* (gimel), *hai* (hé), *mái* (mem), *hokkó* (ennek megfelelője nem szerepel a főníciai ábécében), *nahasz* (nun), *res* (rés), *jamán* (talán: ajin?), *kaf* (kaf), *tjavi* (tav), *zappa* (sade), *mim* (mem?) — viszont akkor a *mái* megfejtése kérdéses, *he* (hé? — ugyanígy kérdésessé teszi a *hai* megoldását), *jud* (jod), *lomad* (lamed). Egyébként az a magyarázat, amit Jókai az egyes jelek állathangokkal való azonosításáról ír, rendkívül érdekes és — önkényes . . . (A főníciai írással kapcsolatban l. Hans Jensen kiváló művét: *Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart*. 3. neubearb. und erw. Aufl. Berlin, VEB Deutscher Verl. d. Wiss. 1969. 274–281.)

Lap: Sor:

- 106 : 14 *mind a húsz betűjegy* — vö. a fenti jegyzettel
32 *bendzsi* — a bendzs mérgező növény, amelynek nedvét kábító- és altatószerként, de gyorsan ölő méregként is használták — legalábbis az Ezeregyéjszaka meséiben
- 108 : 2 *Mind a kettő a gyász színe* — a magyar folklórban is van példa arra, hogy az általános fekete színnel szemben a fehér színt viselik a gyász jeleként (pl. az Ormánságban)
- 15 *mokka* — feketekávé
- 16 *lánggal lobogó puncs* — öt anyagból (arak, tea, cukor, víz, citromlé) készített ital. Indiából került át Európába. Melegen isszák, de ha alkoholt töltenek a tetejére, meg is gyújtható.
- 109 : 14 *Alexandriában* — arab neve: El-Iszkandarijah. A várost Nagy Sándor alapította 331-ben, innen maradt fenn a neve. Egyiptom legnagyobb kikötővárosa.
- 16 *füstölő börbönce* — a börbönce fából készült kerek edény, szelence
- 111 : 1 *A város főkádija* — a város főbírája
- 15 *csausz* — kisebb rangú török katonai vagy rendőri személy, futár vagy követ
- 112 : 22 *borassus pálmára* — borpálma (*Borassus flabelliformis*), amely 30 méter magasra is megnőhet

★

A sajtó alá rendező hálás köszönetet mond Molnár Józsefnek, a kötet lektorának részletekre kiterjedő, új adatokkal is szolgáló segítségéért.

VÉGH FERENC

SÁRGA RÓZSA

RÖVIDÍTÉSEK

Arany Krk	Arany János összes művei kritikai kiadása
Ethn.	Ethnographia
Fesztyné PHVas.	Feszty Árpádné: <i>Hogyan született a Sárga rózsza</i> . A Pesti Hírlap Vasárnapja. Melléklet a Pesti Hírlap 1925. jún. 21. — 47. évf. 137. (15 719.) számához. 40—41. l.
Hhm	Jókai Mór hátrahagyott művei. 1—10. k. Bp., 1912.
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
JKK	a jelen kritikai kiadás
Mikszáth KrK	Mikszáth Kálmán összes művei kritikai kiadása
NK	Jókai Mór összes művei. Nemzeti Kiadás. 1—100. k. Bp. 1894—98. — <i>Sárga rózsza</i> : 88. k. 1—101. l. 1898.
OMM	Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország. II. k. Bp., 1892.
PH	Pesti Hírlap
sh.	sajtóhiba
VU	Vasárnapi Újság
[szögletes zárójelben]	a sajtó alá rendező kiegészítései

KIADÁSOK, FORDÍTÁSOK

Kézirata ismeretlen.

Először a PH közölte harminchárom folytatásban 1892. ápr. 17-től máj. 26-ig. (Pesti Hírlap. Politikai napilap. Főszerkesztő Légrády Sándor. Felelős szerkesztő Dr. Kenedy Géza. XIV. évf. 108. (4782.) sz. — 146. (4820. sz.) Címe: *Sárga rózsa. Pusztai regény.* Írta Jókai Mór. — A mű egyes részleteit a lap Regény-csarnok című rovatában közölték, közléseit a következőkben részletezzük:

1. 1892. ápr. 17. — 108. (4782.) sz. 8. l. A regény I. fejezete „Azzal mind a ketten sarkantyuba kapták” . . . kezdetű szakaszának s egyben e fejezetnek végéig.

2. 1892. ápr. 20. — 110. (4784.) sz. 10. l. A II. fejezet az „Azért, hogy ne igyék belőle utánam . . .” kezdetű szakasz végéig.

3. 1892. ápr. 21. — 111. (4785.) sz. 9. l. Innen az „A mim megmarad belőle . . .” kezdetű szakasz végéig.

4. 1892. ápr. 22. — 112. (4786.) sz. 11. l. Innen az „Elviszik Morvaországba . . .” kezdetű szakasz végéig.

5. 1892. ápr. 23. — 113. (4787.) sz. 17. l. Innen az „Ugy! ugy! Gyönyörűségem! . . .” kezdetű szakasz végéig.

6. 1892. ápr. 24. — 114. (4788.) sz. 17. l. Innen a „Korcsmárosné! Nekünk halat süssék kend! . . .” kezdetű szakasz végéig.

7. 1892. ápr. 26. — 116. (4790.) sz. 18. l. Innen a „Mit tudta a leány . . .” kezdetű szakasz s egyben a II. fejezet végéig.

8. 1892. ápr. 27. — 117. (5791.) sz. 17. l. A regény III. fejezete „Utítársa eleget noszogatja . . .” kezdetű szakaszának végéig.

9. 1892. ápr. 28. — 118. (4792.) sz. 9. l. Innen „A gunyhó előtt áll a vasaló . . .” kezdetű szakasz végéig.

10. 1892. ápr. 29. — 119. (4793.) sz. 17. l. Innen az „Ezek az én marháim . . .” kezdetű szakasz végéig.

11. 1892. ápr. 30. — 120. (4794.) sz. 17. l. Innen „A festő nem engedi elmulni az alkalmat . . .” kezdetű szakasz végéig.

12. 1892. máj. 1. — 121. (4795.) sz. 25. l. Innen az „Ezalatt föltámadt az ég alján . . .” kezdetű szakasz végéig.

13. 1892. máj. 3. — 123. (4797.) sz. 17. l. Innen „A két morva hajtsár . . .” kezdetű szakasz végéig.

14. 1892. máj. 4. — 124. (4798.) sz. 11. l. Innen a III. fejezet végig és folytatólag a IV. fejezet „Az úter verése hol sebes . . .” kezdetű szakaszának végéig.

15. 1892. máj. 5. — 125. (4799.) sz. 17. l. Innen az „Azután nekiállt . . .” kezdetű szakasz végéig.

16. 1892. máj. 6. — 126. (4800.) sz. 11. l. Innen az „Azzal félretekintgetett . . .” kezdetű szakasz végéig.

17. 1892. máj. 7. — 127. (4801.) sz. 12. l. Innen a IV. fejezet végig és folytatólag az V. fejezet az „Amig a kakas másodikat kukorított . . .” kezdetű szakaszának végéig.

18. 1892. máj. 8. — 128. (4802.) sz. 25. l. Innen az V. fejezet végig és folytatólag a VI. fejezet a „Csak csendesen, ifju ember . . .” kezdetű szakaszának végéig.

19. 1892. máj. 10. — 130. (4804.) sz. 18. l. Innen „A leány nézett, nézett . . .” kezdetű szakasz s egyben a fejezet végéig.

20. 1892. máj. 11. — 131. (4805.) sz. 17. l. A VII. fejezet a „Jajh, lelkem, galambom! . . .” kezdetű szakasz végéig.

21. 1892. máj. 12. — 132. (4806.) sz. 12. l. Innen a „S az őrzés közben felvett . . .” kezdetű szakasz s egyben a fejezet végéig.

22. 1892. máj. 13. — 133. (4807.) sz. 11. l. A VIII. fejezet a „S azzal felkapott a lovára . . .” kezdetű szakaszának végéig.

23. 1892. máj. 14. — 134. (4808.) sz. 12. l. Innen a „Most kee má ugatnyi . . .” kezdetű szakasz s egyben a fejezet végéig.

24. 1892. máj. 15. — 135. (4809.) sz. 19. l. A IX. fejezet az „Ilyen ez a betyárnép . . .” kezdetű szakaszának végéig.

25. 1892. máj. 17. — 137. (4811.) sz. 17. l. Innen „A bojtár összehajtott a váltót . . .” kezdetű szakasz végéig.

26. 1892. máj. 18. — 138. (4812.) sz. 17. l. Innen „A bojtárok megköszönték a szép mesét . . .” kezdetű szakasz s egyben a fejezet végéig.

27. 1892. máj. 19. — 139. (4813.) sz. 17. l. A X. fejezet a „Hát biz ezen az állapoton a mén sem tudott . . .” kezdetű szakaszának végéig.

28. 1892. máj. 20. — 140. (4814.) sz. 17. l. Innen a „Hogy jösz te a Hortobágyra . . .” kezdetű szakasz végéig.

29. 1892. máj. 21. — 141. (4815.) sz. 17. l. Innen az „Aztán vidd meg a Lacza Ferkónak . . .” kezdetű szakasz s egyben a fejezet végéig.

30. 1892. máj. 22. — 142. (4816.) sz. 11. l. A XI. fejezet „A leány elérte a szemrehányást . . .” kezdetű szakaszának végéig.

31. 1892. máj. 24. — 144. (4818.) sz. 12. l. Innen a „Hm, pajtás! Az még nem volna neked baj . . .” kezdetű szakasz végéig.

32. 1892. máj. 25. — 145. (4819.) sz. 17. l. Innen „A két legény egyedül . . .” kezdetű szakasz s egyben a fejezet végéig.

33. 1892. máj. 26. — 146. (4820.) sz. 17. l. A XII. fejezet végig.

Kötetkiadások

I. *Sárga rózsa*. Pusztai regény. Bp., 1893. Révai Testvérek. 167 l. (Jókai Mór újabb regényei.)

A regény első kiadása tudomásunk szerint kizárólag fűzött formában jelent meg, Rudnyánszky Alajos könyvnyomdája nyomtatta.

II. a) Regény. Bp. 1898. Révai Testvérek. (Jókai Mór összes művei. Nemzeti kiadás 88.)

A *Sárga rózsa* a kötet élén az 1—101. Egybekötve
A Kró és A három kirdlyok csillaga című művekkel.

b) 1898.

Ugyanez megjelent teljesen azonos, finomabb papírra nyomott „amateur díszkiadás”-ként, nagy 8° alakban Nemzeti díszkiadás elnevezéssel.

III. a) Regény. Bp., 1904. Révai Testvérek. (Jókai Mór összes művei. Nemzeti kiadás 88.)

A II. a) kiadással azonos beosztásban, jelentéktelen szövegeltéréssel.

b) 1907.

Címlapkiadás.

c) 1910.

Címlapkiadás.

IV. a) Bp., é. n. [1911.] Révai Testvérek. 128 l. (Olcsó Jókai 3—4.)

Címe a borítólapon: *A sárga rózsa*.

b) Bp., é. n. [1910 körül] Révai Testvérek. 128 l.

A Tolnai Világlapja ajándéka. A Nap nyomda nyomása.

V. Bp. 1918. Singer és Wolfner. 32 l. (Milliók Könyve 72.)

VI. a) Jókai Mór: *Sárga rózsa*. — *A hol a pénz nem Isten*. Bp., 1928.

Franklin—Révai. (Jókai Mór művei. Centenárium kiadás 48.)

A *Sárga rózsa* a kötet élén 1—82.

b) 1930.

Ugyanez sorozatjelzés nélkül.

VII. a) *Sárga rózsa*. Bp., é. n. [1942.] Révai. 128 l.

b) 1942.

Ugyanez. M. kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium népkönyvtári sorozata.

VIII. Bp. é. n. [1951.] Szépirodalmi Kiadó. 99 l. (Szépirodalmi kis-könyvtár 8—9.)

Nagy Miklós tanulmányával.

IX. Bp. 1954. Szépirodalmi Kiadó. 215 l. (Olcsó Könyvtár)

A *Sárga rózsa* a kötet élén 1—157. Egybekötve a Sonkolyi Gergely című novellával.

X. Bukarest 1955. Irodalmi és művészeti kiadó. 114 l. (Kincses Könyvtár).

XI. *Sárga rózsa*. Bp. 1957. Szépirodalmi Kiadó. (Jókai Mór válogatott művei. Kisregények. 2. k. Sajtó alá rendezte Nagy Miklósné—Nagy Miklós.)

A *Sárga rózsa* az 503—561.

Az utószót írta Nagy Miklós.

XII. *Sárga rózsa*. — Sonkolyi Gergely. Elbeszélések. Bp. 1957. Hírlap Kiadóvállalat. (A Szabad Föld Kiskönyvtára 8.)

A *Sárga rózsa* a kötet élén a 3—161.

Az utószót írta Nagy Miklós.

XIII. Bp. 1962. Szépirodalmi Kiadó. 129 l. (Olcsó Könyvtár)

XIV. *Sárga rózsa*. Második kiadás. Bp. 1978. Szépirodalmi Könyvkiadó. 120 l. (Olcsó Könyvtár)

A „második kiadás” jelzés megtevesztő; az Olcsó Könyvtár sorozatában megjelent 1962. évtől eltérő, új kiadás.

Az utószót írta Hegedüs Géza.

XV. *Sárga rózsa*. Bp. 1979. Móra Könyvkiadó. 98 l.

Idegen nyelvű kiadások

Jókai idegen nyelvre fordított műveinek bibliográfiáját Gál János (*Jókai élete és írói jelleme*. Berlin 1925. 244—292.) és egyidejűleg Ferenczi Zoltán (*Jókai idegen nyelvre fordított műveinek jegyzéke*. Magyar Bibliofil Szemle 1925. 177—187, 265—283.) állította össze. Regényei lengyel fordításait Jan Ślaski (*Jókai lengyelül*. Világirodalmi Figyelő 1958. 38—57.), holland fordításait Sivirsky Antal (*Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében*. Bp. 1973. 161—204.) vette számba; az orosz fordításokról Radó György kézírata tájékoztat. (*Magyar irodalom orosz nyelven*.) Újabb gazdag, Jókai műveinek fordításait felölelő adatgyűjtemény Demeter Tibor kézírata az Országos Széchényi Könyvtárban: *Bibliographia Hungarica*. Magyar szép-irodalom idegen nyelven 1800—1959. IV. k. Bp., 1959 és ennek supplementum-kötetei: I/1., II—V. suppl. k. Bp. 1960—1963. (A továbbiak regényünkre vonatkozó adatokat nem tartalmaznak.)

A regényt idegen nyelvre fordítani nem könnyű feladat. Ennek egyik oka, hogy a pusztai pásztorélet fogalmkörében számos olyan szaknyelvi elem van, amelynek értelmezése különleges ismereteket

feltételez. Jókai korában a regény fordítóinak nem áll rendelkezésre az ilyen szavak, kifejezések idegen nyelvű megfelelőinek feltárását biztosító szakszótár vagy egyéb segédeszköz. (Napjainkban ilyen Földes László tíz-egynéhány nyelvre kiterjedő összeállítása a szerkesztésében megjelent két mű függelékében: *Viehzzucht und Hirtenleben aus Mitteleuropa*. Bp., 1961. 665—683. és *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Bp. 1969. 841—881.)

Áll ez az olyan természeti jelenségekre is, amelyek általában ismertek, hortobágyi előfordulásukról azonban az egykorú természettudományos irodalom nem tud. Erről Jókai maga is panaszkodik a regényben: „Olvastam Flammarion könyvét az atmoszféráról: leírja abban a fata-morganát, amit látni az afrikai homoksivatagban, a jeges-tenger partjain, az Orinoko mellett és Sziciliában; olvastam Humboldt, Bompland leírását a fata-morganáról; de a hortobágyi délibábról a nagy tudósoknak tudomásuk nincsen.” Így a jelenség azonosítása egyéb fata-morgana-szerű jelenségekkel a természettudományosan kevésbé érdekelt fordító számára nem kézenfekvő. Jegyzetek, magyarázatok nélkül tehát a mű teljes értékű tolmácsolása alig lehetséges, erre viszont az elsődlegesen szépirodalmi feladatot teljesítő fordító nem vállalkozhatik. Így jön létre esetenként az a felemás megoldás, hogy egyes fogalmak jelölésére a magyar szót, kifejezést ültetik át az idegen nyelvű szövegbe, amely a más anyanyelvű olvasóval legfeljebb sejtetni tudja, miről is van szó. Ezt egyébként a regény svéd fordítását elemző egykori kritikusunk is szóváteszi. Emil Kléen a fordítás előszava szerint a „szóruul-szóra” való tolmácsolást tartotta feladatának; ezt azonban magyar bírálója szerint úgy oldotta meg, hogy „a német fordítás minden hibáját javítás nélkül átvette”, azaz „tele magyar szavakkal (*pusztan, czikos, csordas, bunda, taligas, del-baben* — ez a délibáb akar lenni —, *tanya, gazda, halaszle* stb.), úgy hogy a svéd olvasó előtt — mivel semmit meg nem magyaráz — majdnem élvezhetetlen.” S ez annál feltűnőbb, mivel „igen ügyesek az elbeszélésbe szőtt magyar népdalok svéd fordításai”. (Leffler Béla: *Magyar írók svéd nyelven*. It 1914. 67—71.)

A fordítások közül a legsajátosabb megoldást a holland Sasburg választotta. (Vö. Sivirsky Antal: *Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében*. Bp. 1973. 190—191. és 202.) Idejét múltan ünneplés hangnemben adja vissza Jókai szövegét; a csikóst és gulyást a romantika fennkölt modorában beszéli, úgyanyira, hogy „a régenyből ennek persziflázsa lett”. A népdalbetétek német nyelvű közlése itt is német közvetítésről árulkodik. A fordítás egyébként a „Van onzen tijd” (Korunkból) nevű irodalomkedvelő társaság belső használatára készült.

Angol:

- a) *The yellow rose*. A Novel. Translated by Beatrice Danford. London, 1909. Jarrold & Sons. 184 p. Díszes, két színnyomású címlappal, külön táblán Jókai arcképével.
- b) Ugyanaz egyszerű címlappal Jókai képe nélkül. É. n. A kiadás sorszámát nem jelzi. A további kiadások sorszámozása téves. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában nyilvántartott példány Mikszáth Kálmán szárazbélyegzőjével van ellátva, aki 1910. máj. 28-án hunyt el; ez a kiadás tehát legkésőbb 1909-ben jelent meg.
- c) 1909. 2nd edition.
- d) 1911. 3^d edition.
- e) 1925. 4th edition.

Gál János szerint volt a műnek „egy régibb fordítása is”. (*Jókai élete és írói jelleme*. Berlin 1925. 273.)

Cseh:

- I. *Zlutá ruže*. Přeložil Gustav Narcissus Mayerhoffer. Praha 1928. František Borový: „Povídky o ružích”. Str. 497.
- II. *Zlutá ruže*. Novela. Přeložil Ladislav Hradský. Praha 1969. Odeon. 133 p. (Svetová četba 411.)

Finn:

- a) *Keltaruusu*. Suomensi Niilo E. Wainio. Helsinki, 1894. Kustannusosakeyhtiö. Otava. 117 p. Otavan Helppohintainen Kirjasto 14.)
- b) 1911. 126 p. (Otavan 50 Pennin Kirjasto 3.)
- c) 1912. 124 p.

Francia:

- a) *La rose jaune*. Traduit par Émile Horn. Le Temps 1894.
- b) *Jókai*. Traduit par Émile Horn. Préface de Gaston Boissier. Paris 1895. Paul Ollendorf. VIII, 176 p.
- Horn különböző francia folyóiratokban közölt fordításainak kötetkiadása. A *Sárga rózsza* a fenti címen a kötet 53—176. Kőrösi László szerint a fordító valójában Horn Emil leánya, Horn Ernesztin. (Vö. Kőrösi László: *Jókai Mór*. Bp. 1894. 164.)

Holland:

- De gele roos*. Een steppenroman. Vertaling van F. C. H. Sasburg. Amsterdam é. n. [1902 ?] Letterlievend Vereeniging „Van onzen tijd”.
- A fordítás „niet in den handel”, azaz „nincs kereskedelmi forgalomban” jelzéssel jelent meg.

Kínai:

[Huang csiangvej.] Fordította Tang Csen ji. Peking, 1960. 161 p.

Litván:

Geltonoji rože. Vertė J. Adomaitis. Vilnius 1960. Valstybine Grozinės Liter. Leidykla. 163 p.

Német:

I. a) *Die gelbe Rose.* Übersetzt von Irene Hecht-Cserhalmi. Stuttgart 1895. Deutsche Verlagsanstalt 184 p.

b) Stuttgart, 1895. Verlag J. Engelhorn. 159 p. (Engelhorn's Allgemeine Roman-Bibliothek. Nr. 11.)

c) 1902. Az a) második kiadása.

II. *Die gelbe Rose.* Autorisierte Übersetzung von Carl Langsch. Breslau, 1895. S. Schottlaender. 159 p. (Unterwegs und Daheim 11.)

III. *Die gelbe Rose.* Leipzig 1921. Stern Bücher-Verlag. 140 p. (Margueriten-Reihe 11.)

Fordította ismeretlen.

IV. *Die gelbe Rose.* Aus dem Ungarischen übersetzt von Heinrich Weissling. Leipzig 1953. Philipp Reclam jun. 135 p. (Universal Bibliothek. Nr. 7952/53.)

Olasz:

La rosa gialla. Traduzione di Giorgio Pegoraro. Milano 1951. Zibetti. 171 p.

Orosz:

a) Желтая роза. Перевод И. Салимона. Москва 1953. Гослитиздат. 69 стр. (Венгерские Повести и Рассказы.)

b) Желтая роза. Перевод И. Салимона. Москва 1956. Голитиздат. 87. стр. (Массовая Серия.)

Spanyol:

a) *La rosa amarilla.* La traducción del húngaro ha sido hecha por Andrés Révész. Madrid 1920. Espasa Calpe. 170 p.

b) *La rosa amarilla.* Novela de la Plénure. Traducción por Andrés Révész. Buenos Aires 1950. Espasa Calpe. 150 p.

Svéd:

Den gula rosen. Översättning av E. Kléen. Stockholm 1897. G. Lindström. 184 p.

Ukrán:

Жовта троянда. Повесть. Переклад. О. Маркуш — И. Чендей. Київ 1958. Держлігвидав 80 стр.

DRÁMAI, FILM- ÉS RÁDIÓFELDOLGOZÁS

Dramai feldolgozás

Gondolt-e Jókai — idősebb éveinek gyakorlatához híven — a regény témájának drámai feldolgozására is, úgy látszik, e kérdésre igennel válaszolhatunk. A regény egyik helyén mintha erre célozna frónk: „Csak úgy kínálkozik itten a nagyhatású színpadi jelenet” — olvassuk a polgári révnél elakadt utasok beszélgetéséről szóló fejezetben (63. l.) A terv megvalósítása ekkor még mindenesetre akadályokba ütközött. A téma a realiztikus parasztdráma, sőt tragédia műfaját követelné, a korízlés azonban nálunk a parasztság hasonló problémáinak színpadi ábrázolását csak népszínműként tudja elfogadni. Mint regény, a *Sárga rózsa* nemcsak egyes díszítményeivel, népdalbetéteivel s egyéb folklór-vonatkozásaival sejtet e népszerű formával némi rokonságot; egyes alakjai is népszínműveink rokon figuráira emlékeztetnek.

Am ugyanakkor Jókai regényének egy további helyén el is határolja magát a népszínművek közhelyeitől. A csikós vacsorájának leírásakor szükségesnek tartja megjegyezni: „Szó sincs ott eltévedt malacról, toklyóról, amiről a teátrista csikósok beszélnek; hisz a sertéskondák, juhnyájak túl a Hortobágy vízsein legelnek, a csikósnak napi járót kellene megtenni, ha malacot, bárányt akarna suvasztani” (191.). A valószínűség, a realizmus igénye, amely a hortobágyi viszonyok ismeretében lesz szükségszerű, tiltakozik itt a népszínmű sablonjai ellen. Népszínművé átdolgozva a történet egyébként is minden drámaiságát elveszítené, le kellene mondania a hősei jelleméből következő konfliktusról, úgyszintén a történet csúcscaként a lovon vívott pusztai párbajról; ennek színpadi bemutatása megoldhatatlannak tetsző feladat. A kor ízléséhez szabott, népszínművé oldott *Sárga rózsa* tehát Jókai művének kész paródiája volna, mutat rá szellemes okfejtéssel Nagy Miklós. (*Jókai Mór. Útmutató a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára.* Bp. 1954. 22—23.)

Jókai tehát nem készítette el a *Sárga rózsa* színpadi változatát. Mégis készült a regényből egy szerény, igénytelen népszínmű Kar-

czag Vilmos tollából, aki Jókai lapjának, a Nemzetnek munkatársa volt, s az író a lap képviselőjében 1889 májusában a Hortobágyra is elkísérte. Műve a Jókai-jubileum idején a Magyar Hírlap hasábjain jelent meg (IV. évf. 6. sz. — 1894. jan. 6.).

Érdekes, hogy míg hazánkban a színpadi feldolgozás elmaradt, mintegy három évtizeddel a mű megjelenése után Finnországban Felix Borg drámává formálta a regényt. (*Lammentaistelu*. 4 näytök-sinen unkarilainen näytelmeytelme lauluineen ja tansseineen. M. Jókain „Keltaruusu” — nimisen kertomuksen mukaan kirjottanut Felix Borg. Helsinki 1922. Edistysseurojen Kustannus O. Y.) A finn—magyar tudományos kapcsolatok jeles kutatója, Viljo Tervonen tanár, akinek a mű finn tolmácsolásairól nyújtott szíves felvilágosításaiért is köszönettel tartozunk, arról értesít, hogy e négyfelvonásos drámái átdolgozásába Borg tizennégy dalt is beleszótt, s ezek „valószínűleg abból a fajtából valók, mint amilyenek *A falu rossza*, *A piros bugyelláris* stb. magyar népszínművek dalai”. Ezeket a dalokat — írja Tervonen — „ki is adták nálunk, niint magyar népdalokat”. (Karakallio, 1976. márc. 8. kelt levelében.) Bár arra biztos adat nincs, hogy a *Lammentaistelu* (Szerelmi harc) című darabot Finnországban be is mutatták, mégis feltehető, hogy több helyt is előadták, más különben alig adták volna ki könyvalakban, hozzá még a szerzői jogok fenntartásával. Tervonen további szíves közlése szerint Sulo Haltsonen katalógusa Kaarle Felix Borgról feljegyezi, hogy 1888. jan. 3-án Lauritsala városban született, az 1906—1908. években a Finn Népszínház színészképző tanfolyamain tanult, s mint színész, színműíró és zongorista működött. (Budapesten, 1976. máj. 31-én kelt levelében). A finn színháztörténeti irodalom azonban működését nem tartja nyilván. (Vö. Eliel Aspelin-Haapkylä: *Suomalaisen teatterin historia*. Helsinki 1906—1910. 1—4. k.)

Magyar vonatkozásban említést érdemel végül, hogy Jókai születésének százötvenedik évfordulójára a szegedi színház a regény balett-feldolgozásának színrevitelét tervezte; a kompozíció azonban tudomásunk szerint nem készült el.

Filmváltozatok

Az a gondolat, hogy „Jókai utolérhetetlen fantáziáját csak egy valami érheti utol: a film” — úgyszólván a magyar filmgyártás első nagyobb művészi vállalkozásai óta kísért. (Pesti Hírlap 1920. szept. 25. — XLII. évf. 227. sz. Vö. JKK 51. k. 523. s köv. l.) Nem hiányzik e gondolat a *Sárga rózsára* vonatkoztatva sem.

A regényünk kínálta lehetőségekre Földi Mihály hívta fel a figyelmet az *Írók előnyben!* címen 1937. márc. 28.—ápr. 3. napjain rendezett ankét keretében, amelynek alapkérdése volt: „mit filmesítsenek meg a magyar filmproducerek.” Az elhangzott felszólalásokat Pán Imre foglalta össze a Színházi Élet lapjain. (1937. ápr. 3. XXVI. évf. 14. sz. 46.) Eszerint Földi főként irodalmi múltunk értékeinek filmfeldolgozását ajánlotta, külön is kiemelve a *Sárga rózsa*t mint filmtémát: „Itt van mindjárt Jókai, akinek több regényét megfilmesítették már, aki még mindig kimeríthetetlen kincsesbánya . . . Nem is a nagyméretű műveire gondolok, hanem például a *Sárga rózsa* című regényére, amely ma is remekmű.”

Néhány év múltán a regényt valóban meg is filmesítették. Filmváltozatát Móricz Zsigmond készítette el. A felvételeket a Hunnia filmgyár 1940-ben György István rendezésében készítette, a művészeti vezető Hegedűs Tibor, az operatőr Vass Károly volt. 1941. márc. 25-én mutatták be, sajtónk kiemelkedő alkotásként méltatta. Egyik kritikusa most is azt a többletet emeli ki, amelyet általában minden könyvnek, s kivált Jókai mozgalmas, változatos cselekményű regényeinek a mozgófénykép nyújtani tud: „Jókai Mór minden regényalakját úgy ismeri a magyar közönség, hogy szinte maga elé képzele, életre kelti őket . . . De azért a nyomtatott betű mégis csak nyomtatott betű marad és a Jókai-figurákat csak a mozi tudja valóban megeleveníteni . . . A film az a műfaj, amelyben Jókai korlátlan és szabadon szárnyaló fantáziája gát nélkül bonthatja ki szárnyait.” (Magyar Nemzet 1941. márc. 25. — IV. évf. 69. sz. 8.) A kritikus szerint különösen szerencsés megoldás, hogy a *Sárga rózsa* forgatókönyvét éppen Móricz készítette: hiszen „Jókai gyönyörű drámai erejű novellája abban a világban játszik, amit a mai magyar irodalomban Móricz Zsigmond ismer legjobban . . . a bugaci puszta, a Hortobágy, a hortobágyi híd sokszor szerepel Móricz Zsigmond írásai-ban”. Érthető tehát, hogy „a két nagy író” munkájának eredményeként a *Sárga rózsa* története „a magyar Alföld levegőjében különös színt, ízt és levegőt kap”.

Több fenntartással szólt a filmről a Pesti Hírlap kritikája. (1941. márc. 27. — LXIII. évf. 70. sz. 7.) A regényt ugyan sokan Jókai leg-tökéletesebb művének vélik, olvassuk itt, s Móricz híven követi a kis remekmű meséjét, kedves és változatos képeit. „Sajnos, filmen kissé soványnak tetszik ez a történet, mely voltaképpen oly nemes és egyszerű, mint a falusi kiskertek virága, vagy a szívhez szóló magyar nóta. Még a híres pusztai képek, amelyeket annyi érdekes és megkapó változatban láttunk már a vásznon, még ezek se hatnak oly lebilincselően, mint más alkalommal. A vetélkedő két legénynek, Greguss-

nak és Kamarásnak van egy igen hatásos jelenete: amikor egymást végigmérve, elindulnak, hogy megvívják a pusztai párbajt — lóhátról. Kár, hogy ezt az izgalmat és eredeti párbajt a rendezés nem használta ki kellően.” E kritika szerint tehát a film éppen nem váltja be azokat a reményeket, amelyeket a Jókai-regények megfilmésítésétől vártunk.

Mintha tehát a valóság, úgy amint azt a film szemünk elé hozza, nem versenyezhetne azzal, amit Jókai képzelete élénk varázsol!

Még határozottabban fogalmazta meg ezt a benyomást a Nemzeti Újság cikkírója (XXIII. évf. 71. sz. 9. — 1941. márc. 28.): „A múlt századi magyar betyárromantika elevenedik meg a szépen fotografált film kockáin; mozgalmasságában azonban nem követi a nagy költő fantáziáját: sok tekintetben megalkuszik azokkal a nehézségekkel, amelyeket a film törvényszerűségei szabtak a rendezés elé. Ettől függetlenül szemre szép, látványos felvételek szórakoztatják a közönséget, s a film sikeréhez hozzájárul a kitűnő színészi teljesítmény is.”

A szereplőkről általában sok elismeréssel írnak a beszámolók. Így a Magyar Film című folyóiratban V. D. kritikája szerint a filmben „Greguss Zoltán jóképű, elszánt legény, nemkülönben ellenlábas, Kamarás Gyula is, aki ezenfelül szép ígérete a jövő magyar filmgyártásnak. Szörényi Éva, a női főszereplő, kedves, pergő nyelvű sárga rózsát, Kormos Márta pedig egy cigányleány szerepében vonta magára figyelmünket.” A film további szereplői Dayka Margit, Görbe János, Misoga László, Pataky Miklós, Rózsashegyi Kálmán és Szakács Zoltán voltak.

A regényt 1969-ben ismét filmre, mégpedig televíziós filmre alkalmazta Bozó László, bemutatója augusztus 19-én volt. A Film, Színház, Muzsika című folyóirat szerint (XIII. évf. 33. sz. 30. l. — 1969. aug. 16.) a Zsurzs Éva rendezte film „bővelkedik a romantika elemeiben”, „sok látványos, vérbő jelenet tarkítja”, „alkotói híven igyekeznek ábrázolni Jókai Mór romantikus világát”. A televíziós feldolgozás részére Baranyi Ferenc írt verseket, Behár György szerzett zenét, koreográfusa Manning György, díszlettervezője Tóth A. Pál, jelmeztervezője pedig Vincze Zsuzsa volt.

Gáll István a folyóirat egyik következő számában (35. sz. 27. — aug. 30.) megjegyzéseket fűzött a televíziós feldolgozáshoz. Benyomása szerint a filmmel szemben ismét a regény maradt a győztes, „a Jókai-regényből írt forgatókönyv figuráit Zsurzs Éva rendezése csak egyszerűen valósíthatta meg: egy-egy harsány színpolttal érzékeltette jellemeiket”. Ennek megfelelően a televíziós feldolgozásban Koncz Gábor (Decsi Sándor) „rettenetesen komor”, Kozák András (Lacza Ferkó) „pökhendien magabiztos”, Piros Ildikó (Klári) „kicsattanó”

Basilides Zoltán (a számadó) „tekintetes népművész”, a bíró (Kovács Károly) „joviális nemzetes úr” stb. A darab további szereplői Bánhidi László, Bilicsi Tivadar, Csákányi László, Deák Sándor, Dégi István, Gelley Kornél, Pécsi Ildikó, Szabó Attila, Tomanek Nándor, Tompa Sándor voltak. Gáll István kritikájához illusztrációként a folyóirat a film két felvételét is közölte.

A folyóirat a továbbiakban még egyszer visszatért a *Sárga rózsára* (36. sz. 29. — szept. 6.). Zelenák Béla a filmbe oly stilszerűtlen belemesterkedett szonon szövegét tette szóvá: „Kissé csodálkozva hallgattam, hogy a cigányasszony a *Sárga rózsza* c. tévéfilmben azt énekelte, hogy ‚Mandragora, mandragora . . .’ A népi kifejezés erre a babonás varázsszerre az, hogy — nadragulya. Sőt, Jókainál a cigányasszony szavai szerint: ‚nadrágujjas emberke’ . . . Bizony hogy a cigányasszony nem hívhatta a gyökeret mandragorának . . .”

Hasonlóan elmarasztaló Nagy Miklós bírálata is a kecskeméti Forrás című folyóiratban; szerinte „népies operettet kaptunk, azt sem a legjobbat”. (Forrás 1969. 5—6. sz. nov.—dec. 144—145.)

A regény méltó filmfeldolgozása tehát még várat magára.

Rádiójáték

Viszonylag későn, 1960-ban rádióváltozat is készült Jókai regényéből ugyancsak Bozó László feldolgozásában és rendezésében. Első adása december 26-án volt a Kossuth-adón. Itt Decsi Sándort Kállai Ferenc, Lacza Ferkót Szirtes Ádám, Klárát, a sárga rózsát, Szemes Mari játszotta; Suhajda számadó-gulyást Barsi Béla, a festőt Kibédi Ervin, a tisztartót Keleti László személyesítette meg; az orvos szerepében Maklári Jánost, a bíróéban Pécsi Sándort, Pelikán kupecéban György Lászlót hallottuk.

Ez a rádió-feldolgozás ismételtlen műsorra került. Utoljára 1977. ápr. 9-én a harmadik műsorban sugározta a magyar rádió. (Rádió és Televízió Újság. XXII. évf. 14. sz. 21. — 1977. ápr. 9.)

A REGÉNY KELETKEZÉSE, FORRÁSAI

A regény címe

A *Sárga rózsza* cím önkéntelen idézi emlékezetünkbe Jókai olyan korábbi műveit, mint a *Fehér rózsza*, *Aegyptusi rózsza*, valamint *A lélekidomár* című regény egyik fejezetcímét: *A pusztai rózsza* (JKK 51. k. 339.). Az a megfigyelés tehát, hogy az idős Jókai egy-egy újabb műve címével szívesen utal saját korábbi alkotásaira, mint pl. a *Gazdag szegények* címmel a korábbi *Szegény gazdagokra*, a *Sárga rózsza* esetében is érvényes. (Sőtér István: *Jókai*. Bp. 1941. 163.)

A cím elsősorban írónknak a virág iránt való sajátos vonzalmára emlékeztet, amelyről személyes dokumentumok és a kortársak híradásai egyértelműen tanúskodnak. Egyik jegyzőkönyvében (24./VI./sz.) huszonötféle rózsza nevét rögzíti (*Följegyzések*. II. k. 322.), s az adat magyarázatoként Péter Zoltán közli, hogy írónk „a legszebb fajta rózsákkal ültette tele virágoskertjét,” hogy rózsáit „naponta megtekintette reggelenként” stb. (Uo. 727.) A rózsza kiválasztott kedvence, olvassuk a kertészkedő kedvről szóló egykorú közleményben is: oltása, szemzése személyes kedvtelései közé tartozik, „van köztük olyan tő is, mely három-négyféle virággal díszlik”. (Vö. ifj. H. S.: *Jókai, a kertész*. Hazánk 1894. 20.)

Itt azonban a regény címe szorosabban függ össze a mű cselekményével, mint más esetekben. A sok költőiséggel alkalmazott rózsamotívumra irányítja a figyelmet, amely úgyszólván zenei motívumként kíséri fejezetről fejezetre az eseményeket. A regény elején a gulyásbojtár széles, feltúrt karimájú süvege mellett tűnik fel, a mű végén a csikósbojtár hajítja fel a levegőbe, s üti el botjával, hogy szirmai mint a lepkék repülnek a szélben százfélé. Ez a rózsza ugyanis szerelmi zálog, a csaplárolány vonzalmának kifejezője: aki a lány ajándékozta virág, azé annak szerelme is. A vetélkedő két legény mindegyike e zálognak jussán tartja a magáénak a lányt magát is.

Regényünkben a ‚rózsza‘ további, még konkrétabb jelentésében maga Klári, a csaplárolány, akinek kertjében a rózsabokor nyílik, s akinek bokráról egy-egy szál virág a szerelmes legények kalapjára kerül. Az az általános virágszimbolika jelentkezik Jókainál, amelyet

népköltészetünkben ismerünk. Mi több, nemcsak népdalainkban, de általában népiünk egykori szerelmi „szaknyelvében”, kedveskedő, udvarló szóhasználatában is legény a leányt, leány a legényt mint szerelmesét egyaránt „rózsának” — „rózsámnak” becézi. A Hortobágy társadalmában pergő történet e népi rózsaszimbolikát kelti új életre, használja különös nyomatékkal.

Ezt az általános kört pedig egészen szűkre zárja a rózsza, 'sárga' jelzője; mint Zsigmond Ferenc írja: „A Hortobágy Magyarország különlegessége; a sárga rózsza pedig a Hortobágy különlegessége: egzotikum az egzotikumban.” (Vö. Zsigmond Ferenc: *Jókai és Debrecen*. Debrecen, 1926. 79.) Jókai maga emeli ki élesen a sárga rózsza tövénék kivételes, egyszeri előfordulását a pusztán: „Mert csak egy sárga rózsza van az egész Hortobágyon, az is a csárdabérlő kertjében. Valami idegen hozta oda, azt mondják, Belgaországból: csodálatos rózsza, egész nyáron nyílik, pünkösdkor elkezd, s még adventben is teli van fakadó bimbóval. Olyan sárga a virága, mint a terméсарany, az illata meg inkább a muskotály boréhoz hasonlít, mint a rózsához.” (JKK 119: 5—12.) A rózsza színének különössége pedig szükség-szerűen együttjár a rózsza—leány párhuzam sajátossá árnyalásával: a csaplárosleányt — a Belgaországból ideszármazott rózsza módjára — szintén a véletlen sodorta a pusztára. „Annak a leánynak is csak, sárga, 'rózsza' volt a neve, aki abból a rózsából szakítani szokott” — olvassuk. S hogy a párhuzam még teljesebbé legyen, az író hozzáfűzi a fentiekhez: „Nem volt annak az arca piros, mint a többi leányoké, hanem valami átlátszó hamvas sárga; azért mégsem volt az beteg szín; alatta ragyogott az élet.” (Uo. 13-14, 17-19.)

A mű keletkezéstörténete szempontjából sem érdektelen, hogy Jókai a regény címébe emelt rózsamotívumot valóban hortobágyi tanulmányútjáról hozta magával. Fesztyné Jókai Róza előadásából tudjuk, hogy hortobágyi tartózkodásuk második napján Jókaiék a legenda hírű állatorvos, Deli Mátyás, látta házában vendégül. Nem a csárdabérlőnél, hanem itt valóban találkoztak a különös, egyszeri hortobágyi virággal; s mi több, e rózsát Róza (ez a név is talál!) ajándékként emlékül vihette magával Budapestre. (Vö. Feszty Árpádné: *Hogyan született a Sárga rózsza*. (PHVas. 40-41.)

Jókai egyébként a regénynek alcímet is adott; a „Pusztai regény” jelölés azonban a NK-ban, s utána számos további kiadásban elmaradt.

A *Sárga rózsza* regénye Jókai 1889. évi debreceni útjának benyomásaiból szövődött, az út előzményei azonban a megelőző néhány hónap nyomasztó élményeire nyúlnak vissza.

Családtagjainak, barátainak halála mindig mélyen megrázta Jókait, feleségének elvesztése kis híja, hogy életébe nem került. 1889 első hónapjaiban két ilyen élményben is része volt.

Közvetlenül debreceni útját megelőzően, május 4-én halt meg Pápán Eszter nővére, özvegy Vályi Ferencné. Bár a halálesetet hosszas betegeskedés előzte meg, és az elhunyt hetvenhét évet élt, az író számára az esemény nem csekély megpróbáltatás. A Jókai lapjában közölt nekrológ szerint Eszter alakjához gyermekéveinek különösen kedves emlékei fűzték, ezekről írva mindig „a legmelegebb érzés talál hangot soraiban”. (Nemzet 1889. május 7.— VIII. évf. 2402. /125./sz. 2.) A pápai temetésre Fesztyék társaságában utazott, viszonylag későn hagyván el május 6-án Pestet, ahol eddig halaszthatatlan akadémiai kötelezettsége tartotta vissza.

Ez a kötelezettség pedig egy másik halálesettel kapcsolatos, amely Jókai világában nővére elvesztésénél is mélyebb hullámokat vet: ekkor hangzik el az akadémiai közgyűlés záróakkordjaként *Jókai Mór emlékbeszéde Rudolf trónörökös felett*. (Nemzet 1889. május 6. — VIII. évf. 2401./124./sz. 2—3.) Mikszáthtól tudjuk, a trónörökös öngyilkosságának híre január 30-án Jókait „villámként sujtotta, a képviselőházból... teljesen összetörve botorkált haza”, „nem aludt, nem evett, bezárkózott szobájába”, s „bánkódása ha enyhült is idővel, ez az emlék mindig fáj neki”. (*Mikszáth Kálmán összes művei*. KrK 19. k. 146.) Írónk a trónörökössel tudvalevőleg évek óta szívélyes, bizalmas viszonyban állt, amelyet *Az Osztrák—Magyar Monarchia írsban és képben* című nagyszabású irodalmi vállalkozás előkészítő munkálatai alapoztak meg. Ez a birodalom valamennyi országára kiterjeszkedő honismereti jellegű mű a király 1884. évi előzetes jóváhagyása után sokévi munka eredményeként jött létre. Jókait mint a Magyarországgal foglalkozó kötetek szerkesztőjét (az ausztriai rész gondozójának, a költő Joseph Weilennek társaságában) a trónörökös először 1884. március 25-én fogadta; ezt követően öt éven át személyes tárgyalások, alkalmi beszélgetések, levélváltások hosszú sora következett, az utóbbiaknak Jókai egész okmánytárát tette közzé. (Vö. *Rudolf trónörökös levelei Jókaihoz*. Nemzet 1889. febr. 1. — VIII. évf. 2309./32./sz. 1—2. és *Rudolf emlékezete nagy ethnographiai művének*

gyűjteményében. Uo. febr. 15. — 2332./46./sz. 5—6.) A mű Rudolf számára sem volt közömbös; öngyilkossága előtt Weilenhez intézett levele szerint éppen „Gödöllő leírásával foglalkozott a legközelebbi magyarországi füzet számára”, — s mint Weilen Jókaival közli — e sürgős munkával okolta meg Bécsből való távozását is: „ezért ment Meyerlingbe.” (Vö. *Rudolf trónörökös levelei* . . . Nemzeti. h. 1—2.)

Érthető, hogy Jókai az első megrázkódtatásból magához térve Bécsbe utazott, jelen volt Rudolf temetésén, a következő napon pedig a trónörökös özvegye is fogadta, közölvén, hogy az OMM kiadási munkálatainak nem szabad megszakadniuk, a munkát a király „folytatandónak” minősítette, s annak védnökségét a jövőben mint Rudolf özvegye, ő látja majd el. A vállalkozás tehát bizonyos értelemben ekkor már a királyi család benső ügyévé lett, sorsáról dönteni már közvetlen a tragédia napjait követően szükségesnek tartották. (Vö. az erre vonatkozó két „eredeti táviratot” a *Nemzet* febr. 5-i 2313./36./sz. 2. és febr. 6-i 2314./37./sz. 2.; valamint a *Jókai Mór Stephánia főhercegasszonynál* című közleményt. *Nemzet*, febr. 2315./38./sz. 2.) Említést érdemel, hogy a Mikszáth idézte retorikus szóképet, amely „törekvéseink vezércsillagának” nevezi Rudolfot, az OMM-re vonatkoztatva írta le Jókai.

Adataink tárgyilagos mérlegelése alapján úgy véljük, az a tény, hogy a trónörökös halála ezután hónapokig lekötve tartja Jókai frói energiáját, nem merőben személyes, szubjektív okok következménye. „Még álmodom az álmot jövőendő nagyságáról” — emlékezésének e kezdő gondolatát frónk a trónörökös politikai koncepciójának ismeretében, ahhoz fűzött reményeinek hatása alatt alakította ki. Ez a koncepció több lényeges vonásában találkozott Jókai szemléletével. Való — s azt főként az osztrák történetírás hangsúlyozza —, hogy Ferenc Józseféhez képest Rudolf elgondolásaiban Magyarország lényegesen fontosabb szerepet kapott volna. Az OMM -mel kapcsolatos tárgyalásokból származott továbbá Jókainak az a tapasztalata, hogy a trónörökös a maga tekintélyét a birodalom népei közt kibontakozó ellentétek orvoslására, a birodalom belső harmóniájának biztosítására óhajtott használni, és pedig nem adminisztratív, hanem liberális megoldások útját keresve. Végül Rudolf — mint Jókai magánbeszéléseire hivatkozva említi — elkerülhetetlennek tartotta ugyan az Európát fenyegető háborút, de célját nem az ellentétek kiegyezésében, hanem a veszélyek lehető elhárításában, a béke lehető biztosításában látta. Kérdéses lehet, járható-e még 1889-ben ez a történelmi út; a trónörökös nyilatkozataiban körvonalazódó elgondolás mindenesetre rokonszenves Jókainak. Halála azután szétfosz-

latta Jókai ehhez fűzött reményeit, s a személyes veszteség érzete így az ország jövőjét illető mély aggodalomba torkolt.

Írónk nyomott kedélyének feloldására volt hivatva 1889-iki debreceni útja; erről az író maga is nyilatkozik a látogatása alkalmával május 20-án a nagyerdei társasvacsorán mondott beszédében, a felköszöntőkre adott válaszában: „Lelkesedés száll meg, midőn Debrecenbe jövök” — halljuk itt —, „annak dacára, hogy lelkemet mély gyász födi.” (*Jókai Mór Debreczenben*. Debreczen 1889. május 21. — XXI. évf. 99. sz. 2.) Leánya, veje az utat részben ugyancsak Jókai megnyugtatására vállalták.

Voltak azonban az útnak egyéb indítékai is, amelyek éppen az OMM debreceni fejezetének kialakításával függenek össze. A mű első megjelenési formájában nem díszkötéses nagy kötetekből áll, amilyennek ma könyvtárainkból ismerjük, hanem füzetsorozatként látott napvilágot. Minden jel arra mutat, hogy 1889 májusában *Az Alföld* című kötet (OMM 7. k. Magyarország. II. k. Bp. 1891.) Debrecennel foglalkozó részletének (281—311.) füzetes kiadása időszerűvé vált, írónknak, aki e fejezettel adós, kéziratával hamarosan el kellett készülnie.

A feladat teljesítését azonban nemcsak annak időszerűsége tette fontossá, hanem Jókai erre vonatkozó korábbi, 1887. évi kísérletének balsikere, kedvezőtlen debreceni fogadtatása, s a belőle kerekedett hírlapi botrány is.

Mikszáth Jókai-életrajza így summázza az 1887. évi eseményeket: „Megírván nagy ambícióval a kálvinista Rómát, kefelenyomatban szokás szerint elküldte kézirat gyanánt megtekintés végett a helybeli szakértőknek. Azok elolvasták, helybenhagyták, el voltak ragadtatva. Egy példány azonban valamely újságíró kezébe került, s az leközli a helyi lapban. Jókai megharagszik, s nyilatkozik a fővárosi lapokban, hogy ez irodalmi lopás. Mire megharagszik a debreceni újságíró is, és kijelentvén, hogy azért közölte, mert ki akarja mutatni, hogy a közlemény elejétől végéig tele van alaptalanságokkal, hibákkal, tévedésekkel és valótlanosságokkal, egyszeribe ki is mutatta maró gúnyoló kritikában. Ez aztán Jókait annyira lehangozta, hogy több etnográfiai cikket nem írt a trónörökös könyvébe.” (Krk 19. k. 177.) Mikszáth idézett előadása szűkszavú, nem egy szempontból helyesbítésre is szorul.

Jókai Debrecent ismertető tanulmányát külön, „kézirat gyanánt” jelzéssel, tehát a szerzői jogok fenntartásával adta ki, mintának szánta az OMM részére kidolgozandó további munkák szerzőinek; de sem végleges szövegnek nem tekintette, sem szélesebb közönség elé bocsátásra nem gondolt. (Vö. Jókai nyilatkozatát, amelyet több buda-

pesti lap után *A haragvó Jókai Mór* címmel a Debreczen, 1887. márc. 14. — XIX. évf. 51. sz. is közölt.) Művének egyik illusztrátora, Vágó Pál adta e nyomtatványt Gáspár Imre kezébe, aki 1885 márciusától 1889 végéig a *Debreczen* című „politikai, társadalmi és közgazdasági hírlapnak”, mint „a debreczeni és vidéki függetlenségi párt közlönyének” szerkesztője volt.

Gáspár Imre alakja (1854—1910) nem ismeretlen irodalomtörténetünkben; a szlovák irodalom ismertetőjeként s a szocialista irodalomszemlélet előkészítőjeként tartjuk nyilván. (Vö. Sziklay László: *Gáspár Imre*. Bp. 1954. és Komlós Aladár: *A magyar szocialisztikus líra előzményei és kezdetei*. Bp. 1957.) Mint betegségtől sűrűn gyötört, nyugtalan kedélyű egyéniség, vitázó kedvű, mindig harcra kész tollforgató, jellegzetes alakja a vidéki ellenzéki újságíró típusának. Gáspár valóban Jókai hozzájárulása nélkül közölte a dolgozatot, s hírlapi csemegének, helyi szenzációnak szánta azt. (*Debreczen. Mutatvány Rezső főherczeg Az osztrák—magyar monarchia írásban és képből című művéből*. Debreczen 1887. márc. 7. — XIX. évf. 46. sz. 1—2.) Jellemző már Jókai szövegét bevezető lelkendezése is: „Nem egyhamar részesül olvasó közönség oly élvezetben, mint aminőben e percben mi részesítjük”; „a trónörökös könyvének... nyilvánosságra még sehoh sem jutott, legérdekesebb részét közöljük e helyen”, s „valami felséges kivált a debreczeni népélet és szokások leírása”.

Érdeemes e sorok mellé a lap egy hét múltán közölt cikkeiből Jókai ugyanazon dolgozatára vonatkozóan olyan részleteket idézni, mint pl. hogy az „baklövéseknek egész özönét” tartalmazza, szerkesztése „oly felületességgel történt, amelyet botrányosnak kell mondani”, egyes részei „valóságos vásári munkát képeznek” stb. (Vö. *A haragvó Jókai Mór* címen összefoglalt id. közleményt, amely Gáspár nyilatkozatán kívül a Függetlenség című lap márc. 13-i ide vonatkozó tárcacikkét is tartalmazza.)

E hangulatváltozás oka Jókai kemény hangú tiltakozása az OMM részére készült tanulmány illetéktelen közlése ellen. Erre vonatkozó véleményét e nyilatkozat szokatlanul éles zárómondatában juttatja kifejezésre: „Becsületes szerkesztő külömben is óvakodik ilyenmű világos tolvajságtól, amely a jelen esetben még a legnagyobb fokú illoyalítás is.” (Debreczen, 1887. márc. 14. — XIX. évf. 51. sz.) Jókai felháborodását minden bizonnyal elsősorban az magyarázza, hogy a dolgozat közléséhez a trónörökös mint szerkesztő hozzájárulása lett volna szükséges, s erre a lap nem volt tekintettel. Ehhez járult azonban az is, hogy Gáspár Imre Jókai tanulmányához számos lapalji jegyzetet fűzött, s ezekben a dolgozat egyes tévedéseit pécézte

ki; ezek által pedig módot talált arra, hogy a trónörökös neve alatt megjelenő mű hitelét aláassa.

Hozzá még a *Debreczen* a Jókai nyilatkozatában elhangzó „illoyalítás” vádját ügyes fogással vissza is fordította az íróra: „Jókai urnak cikkét jó hiszemmél és azért közöltük, hogy azon illoyalítást megakadályozzuk, miszerint ilyen ragyogó irályi szépség mellett is — Debreczen nem ismerésére valló, itt köznevetséget keltett cikk jelenjen meg — éppen a trónörökös könyvében.” (Vö. *A haragvó Jókai Mór*. I. h. 2.) Néhány hasonló hangnemű közlemény után azonban a hírlapi vihar elült, s Jókai életrajzában nem találunk adatot arra nézve, vajon a trónörökös hogyan foglalt állást e vitában.

Jókai utóbb az OMM debreceni fejezetében mindenesetre javítja a kifogásolt részleteket, általában rövidebbre fogva és átsimított előadásban használja fel tanulmányának ez első változatát. Arról azonban nincs szó, mintha Gáspár támadásai nyomán e dolgozatot egészében megsemmisítette volna, mint azt két év múltán a Rudolf trónörökös fölött elmondott emlékbeszéd egyik részletéből következtették: „Alkut nem ismerő szigort gyakorolt a trónörökös az olyan munkálatok irányában, melyekre az illetékes szakbizottság azt mondta ki, hogy e műben nem alkalmasak. S e tekintetben maguk a szerkesztők sem képeztek kivételt. Magamnak is több cikkemet érte az a sors, hogy tűzbe kellett dobnom.” (Nemzet, i. h. 2.; vö. ehhez még Gáspár Imre: *Jókai Mór Debreczenről*. Debreczen 1889. máj. 22. — XXI. évf. 100. sz. 1.)

A vita mindenesetre olyan következményekkel járt, amelyeket a *Sárga rózsza* szempontjából sem lehet elhanyagolnunk. Jókainak fel kellett ismernie, hogy másodkézből, könyvekből vett adatok, de régi, évtizedek előtti személyes tapasztalatok emlékei sem biztosíthatják a néprajzi-helyismereti művek tudományos hitelét: friss, közvetlen benyomásokra, terepmunkára, a vidék embereivel való eleven kapcsolatra van szükség ahhoz, hogy írása a való viszonyokat tényszerűen és élettellejesen tükrözze vissza. Másfelől fel kellett ismernie, hogy a *Debreczen* című lap közleménye után tartozik vele olvasóinak, hogy az OMM alföldi kötetében a közöltekhez képest új, érdekes anyaggal is szolgáljon, s egyben helyismereti felkészültségéről is tanúságot tegyen.

Ilyen anyagot kínál a Hortobágy, amely mint táji különlegesség is vonzotta az írókat. Jókai Róza emlékezései igazolják e feltevéssünket: „Már régen hívtá, izgatta Jókait a Hortobágy” — olvassuk a regény keletkezésére vonatkozó frásában. „Vágyott utána . . . nagyon álmódott róla! Csak arra gondolt . . . kellett neki.” (Fesztyné PHVas. 40.) Bizonyos értelemben tehát a lényegre tapint rá Gáspár Imre

Jókai 1889. évi debreceni látogatása alkalmával írt második cikkében: „A Jókai Mór látogatásának szerencséjét, jelentjük alássan, ezúttal mi voltunk bátrak megszerezni.” (*Jókai Mór Debreczenről. Debreczen 1889. máj. 22. — XXI. évf. 100. sz. 1.*)

Mindent összevéve: az itt összefoglalt előzmények nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy írónk a Hortobágy leírását közvetlen élmények nyomán, különös gonddal, nagy tudományos hitellel végezte el, a táj néprajzi-népeleti viszonyait lelkiismeretes pontossággal mutatta be tanulmányaiában. (Vö. *A Hortobágy. Nemzet 1889. május 28—30. és június 1—2. — VIII. évf. 2423—2425. és 2427—2428. /146—148. és 150—151./ sz.; majd OMM 7. k. Magyarország. II. k. Az Alföld. Bp. 1891. 281—314.*) Ezzel pedig egyúttal a *Sárga rózsza* regényének irodalomtörténetünkben annyiszor kiemelt valóság-hűsége, realizmusa is biztos alapot kapott.

Debrecen, 1889. május 19—20.

Jókai debreceni útját 1889 tavaszán a város nem kis gonddal készítette elő. Simonffy Imre, a polgármester, akinek írónk levélben jelezte látogatását, május 19-én, vasárnap délelőtt külön értekezletet hívott össze Jókai fogadtatása ügyében. (Jókai levelét közli a Debreceni Szemle 1934. 29.) A látogatást ugyanis nem lehetett merőben magánügynek tekinteni. Az író, levele szerint, amelyet Simonffy az értekezlet elé terjesztett, s amelyet részleteiben a helyi sajtó is közölt, világosan leszögezi, hogy az OMM előkészítése végett látogatás Debrecenbe, s hogy ugyanez a cél vezeti útítársait: Feszty Árpádot és feleségét, Jókai Rózát, valamint Mednyánszky Lászlót és Vágó Pált, akik mint festőművészek a munka részére a város nevezetességeit és „az itt található tipikus nép-alakokat” fogják lerajzolni. Jókai arra hivatkozik, hogy sok dolguk lesz: „nekem, az országos rabszolgának, csupán sábesznapon lehet elmenekülni az országos sokadalomból”; ezért kéri az ünnepélyes fogadtatás és bankettezés mellőzését. (*Jókai Mór Debreczenben. Debreczen 1889. május 20. — XXI. évf. 98. sz. 2.*) Az író kívánságát azonban a város nem vette figyelembe. A debreceniek túlzott szívélyességgel gondoskodtak Jókai és munkatársai kényelméről (Vágó Pál betegsége miatt lemondott az útról), s arról legkevésbé sem lehetett szó, hogy az ünnepléseket mellőzzék.

Mint ez újságcikkekből kiderül, este 7 óra 17 perckor érkezett a vonat Debrecenbe, az állomáson fogadóbizottság várta Jókait, Feszty-nének virágcsokrot nyújtottak át, az írot beszéddel köszöntötték. Jókai azonban válaszában ismét azt kérte, hogy „minél kevesebb vendégszeretetlen” részesítsék. „Miuután Debreczen igen nagy, a mi

időnk pedig igen kevés, így azt is arra kell felhasználnunk, hogy Debreczent régi híréhez méltóan leírassuk és lerajzolhassuk." (Uo.) Ennek ellenére a híres ötösfogaton hajtottak a város új szállodájába, a Bikába, másnap, hétfőn, május 20-án este pedig a nagyerdei Dobospavilonban társasvacsorán kellett részt venniük, amelyet Jókai és társasága tiszteletére rendeztek. A pohárköszöntők itt egymást követték; a Jókaiival perlekedő ellenzéki lap, a Debreczen segédszerkesztője, Kósa Barna, arra emlékeztette tószájában az író, hogy „ezelőtt negyven évvel Jókai is volt debreczeni hírlapíró”. Fontosabb ennél, hogy az író válaszul az elhangzottakra, a városról írt előbbi, ominózus cikkére is visszatért, s tévedéseinek okát adni is megkísérelte.

„Írtam én már Debreczenről ama népismeri vállalat számára, melyen most dolgozom, egy ismertető cikket — halljuk itt —; de azt tapasztaltam, hogy időközben Debreczen túlhaladta azon cikk adatait. Most tehát, hogy hű legyen az ismertetés, újabb cikket kell írni. Debreczen fejlődése, haladása bámulatos. E város óriási léptekkel halad elő a civilizáció útján. Aránylag többet haladt, mint Budapest, Bécs vagy akár Páris. És a mi fő: Debreczen e meglepő haladását saját erejéből tette.” (Debreczen 1889. máj. 21. — 99. sz. 2.) Ez a szerény gondolat-sor is alkalmat nyújt azután a Debreczennek, hogy a két évvel ezelőtti támadást, ha szelidebb hangnemben is — megismételje.

Erre már csupán a lap ellenzéki politikai szemlélete is indítékul szolgált. A Jókai üdvözlésének szánt első szerkesztői cikk nyíltan szól erről a szemléleti ellentétről: „Jókai Mór nagyságának egyik tanúbizonyossága az, hogy amint magára ölti a költészet varázs-köpenyét, felragyog fője körül a dicsfény, s elvész mindazon árny, amelyet a politika vetett reá. A Muzsa olyankor odalép kegyencéhez, s büszke kézmozdulattal hártja el Fauszt mellől Mefisztó-Tisza Kálmánt, s előttünk áll a régi, a valódi, a nagy Jókai Mór.” (Debreczen, 1889. máj. 20. — 98. sz. 1.) Szempontunkból fontosabb, hogy az író szorosabb debreczeni feladataira nézve amolyan vállveregető, felülről lefelé oktató hangon kezdi meg már itt tanácsadását. „Alapos és hű fogalmat csakis közvetlen szemlélet nyújthat — olvassuk. — Ez való népismeri műbe, ezúttal ily ösmertetést várunk Jókaitól; a ragyogó képzelem szabadságait inkább a költői művekben csodáljuk.” (Uo.) Helyes tehát, hogy az író eljött Debreczenbe, állapítja meg Gáspár: „Jól tette Jókai Mór.”

Jókai nagyerdei beszéde az ellenzéki lapnál csak olaj a tűzre. Gáspár Imre nem kékik Jókai mentegődzésének sebezhető pontjára rámutatni: az 1887. évi, első debreceni közlemény „nem egy-két évi változás, a bécsi, párisi emelkedés következtében nem illik már a jó Debreczennek testére, hanem azért, mert az egy képzelt Debreczenről

szólott, s jellemzése, adatai és magyarázatai sem egy, sem két év előtt, sem soha nem találták Debreczent. A közlemény gyönyörű volt mint fogalmazvány, de silány mint — népismeret és helyrajz.” (Debreczen 1889. máj. 22. — 100. sz. 1—2.) S ezzel már adva az alkalom, hogy sorjában ismét tűhegyre szúrja Jókai múltbeli tévedéseit.

A *Sárga rózsza* szempontjából is érdemes pontosabban szemügyre vennünk a Gáspár kifogásolta hibákat és hiányosságokat, minthogy egyrészt a Jókai-kutatás e vita anyagával eddig nem foglalkozott, másrészt e vita eredménye volt, hogy a Hortobágyról írt regény egész művészi veretére, szemléletére és ábrázolásmódjára nézve Jókai a pontosság és valóságűség elvét fogadta el és érvényesítette munkájában.

Gáspár Imre helyesbítései eredetileg lapalji jegyzetekben jelentek meg (Vö. 1887. márc. 7. — 46. sz. 1—2); utóbb harciasan, önálló szövegben, részben Jókai szövegének félreértelmezésével (vö. uo. márc. 14. — 51. sz. 2.); s végül most a debreceni látogatás alkalmával, az első közlemény kipécézett helyeinek ismételésével. Meg kell említenünk, hogy nem egy kifogása szemmel láthatóan mondva csinált. Így pl. arra a kérdésre, kik látogatják ottani időzésük tájában a hortobágyi csárdát, Jókai válasza: „csak a városból kijáró urak”; a Debreczen című lap jegyzete ehhez: „Vagy méginkább jószágukat kihajtó, vagy ezek megtekintésére érkező gazdálkodók.” Debreczen szép, egyenes főutcájáról azt írja Jókai: „befelé haladva folyvást szélesedik, úgy hogy a főtemplom és városház előtt már magába öleli az egész piacot.” Gáspár ellene veti: „Hiszen ez egy, s nevezetetik főpiac-utcának is!” — holott Jókai szövege sem mond mást a figyelmes olvasónak. Jókai fogalmazása szerint „a főutcát és a nagytért most már díszes emeletes házak, paloták foglalják be; azok közt a nemzeti színház”. A Debreczen viszont arra figyelmeztet, hogy a színház „neve városi színház és a czegléd-utcán van”. A jegyzet tehát azt a látszatot kelti, mintha Jókai a színházat az említett főpiac-utczára helyezné, holott frónk szövege világosan annak övezetét említi: a díszes újabb épületeket, amelyek amazt „befoglalják”. Hogy is ne ismerte volna Jókai ezt az épületet! Hiszen Szűcs István monográfiája szerint 1865. okt. 7-én a megnyitó ünnepélyen felesége, Laborfalvy Róza volt az, aki „— az előljáráóság kértére — Pestről lejövén, nyitányul Jókainak ez ünnepélyre készített prológját is az összes nagy közönség szerfeletti örvendezése között, elszavalta”. (*Szabad királyi Debreczen város történelme* III. k. Debreczen 1871. 1057. Vö. Jókai Mór: *Prolog a debreczeni nemzeti színház megnyitásdnak ünnepélyéhez*. NK 98. k. Költemények. I. rész. 382—384. és Dercze Lajos cikke a Debreceni Szemle 1931. 326—328.)

Jókai közleményének egyik különösen érdekes részlete debreceni

vonatkozásban (Szűcs id. műve 877. nyomán) az alföldi kertes városok, azaz tanya települések egykori birtokjogi sajátosságára hívja fel a figyelmet: „három nagy pusztája a városnak, legjobb termőföld, ki van osztva a polgárság között azon arányban, hogy minden 8 öl belsőtelki házhely után jár 300 öl tanyai föld. Az minden *háznak* örök tulajdona. A szántóföld együtt jár a házzal . . . nagy földbirtokot csak úgy vásárolhatna össze valaki, ha egész utca házat hozzá venne a városban.” Gáspár helyesen jegyzi meg erre: „Régen volt, most már nem áll ez sem.” További gazdálkodási jellegzetesség Jókai szerint, hogy Debrecenben „közhaznra szolgál” a nagy erdősek fája is, „s abban a legutolsó zsellér is részesül”; ugyanúgy a hortobágyi legeltetési jog is „kiterjed mindenkire, aki csak állatot tart”. A szerkesztő úgy véli, „e ponthoz a híres debreceni kaszálókérdés ösmerete kívántatott volna meg. A n. é. író Thaly Kálmán (ennek kitűnő ismerője) útján szerezhethé meg.” Jókai valójában itt is Szűcs István fejtegetéseire támaszkodott (vö. a failletőségről a 897., a legeltetési jogról a 989. s köv. l.), figyelmét elkerülte azonban, hogy leírása jelen időben előadva anakronisztikus, a szabadságharc előtti helyzetet tükrözteti; mint Szűcs monográfiájában mondja, az ötvenes években „a hortobágyi legelőnek ingyen használati, valamint a polgári failletőségnek addig szokásos élvezete is elenyészett.” (Vö. 1034.) Hogy azonban mindezek fölött eljárt az idő, írónk így is érzékeltetni törekedett az idézett részletekhez közvetlen kapcsolódó olyan megjegyzéseivel, mint pl. hogy a gőzcséplőgépek zakatolása „már hirdeti az újkort”, a vasútvonalak „keresztet húznak a múltak szokásain át” stb.

Mellőzhetjük olyan kérdések megvitatását, hogy vajon a nagytemplomba hatezer lélek fér-e, vagy — mint Gáspár állítja — csupán három-négyezer; vagy hogy a színház kap-e városi szubvenciót, mint Jókai írta, vagy Gáspár információja helyes, aki ezt tévedésnek ítéli. Géresi Kálmán tanulmánya a debreceni színház történetéről a helyzetet korszakonként változóan festi (*Debreczen sz. királyi város egyetemes leírása*. Szerk. Dr. Zelizy Dániel. Debrecen 1882. 545.)

Fogasabb kérdés viszont, való-e, hogy Debrecenben „az őscaládok, a városi előkelőség mind ott ragyog, nem a nemesi címereken hanem a boltcímereken,” hogy „a kereskedelem és ipar világában most is a régi magyar családoké a vezérszerep, csaknem a kizárólagosságig.” Ha ugyanis Jókai úgy látja: „a cégeken csupa magyar nevek,” — Gáspár nem kékik a kétkező megjegyzéssel: „Nincs hús magyar név az egész főpiacon, de azért nem magyar nevű kereskedők is tősgyökeres magyar érzületű emberek.” s mivel Jókai ezzel az ellenvetéssel számol, s a fentiekhez hozzáfűzi: „ha idegen név vető-

dött közéjük, az bizonyosan nagy érdemeiért lett befogadva, s ivadéka buzgóbb magyar még az autochtonoknál is” — Gáspárnál is kész a válasz: „egyéne válogatja; szavazás a fölött nem történik, itt elég a cég-bejegyzés és iparendély.” Van Gáspárnak olyan közleménye, amely e megjegyzések alapján a nemzetiségekkel szemben érzett türelmetlenség vádját költi Jókai fejére. (*A haragvó Jókai Mór*. Debreczen 1887. márc. 14. — XIX. évf. 51. sz. 2.)

Nem csekélyebb ellentét mutatkozik Jókai és a Debreczen című napilap között a debreceni szokásrend és folklór megítélésében. Jókai a debreceni viszonyokat a népünknel megszokotthoz viszonyítva „egyszerűbbnek” látja, minthogy „a régen behozott puritanizmus által felülről kezdve lefelé minden ceremónia gyökeresen ki lett irtva”. Innen van, hogy népszokásaink „érdekes furcsaságoknak itt hfjával vannak. Menyegző, temetés olyan, mint minden nagy városban.” Gáspár az ellenkezőjére hivatkozik: „Sehol sincs annyi jellemző népszokás, mint Debreczenben. Legeredetibbek és legtarkábbak éppen a menyegzői népszokások.” Említett vitázó cikke ezt az általánosságot adatszerűen is kiegészíti: „még most is fennáll — hogy egyebet ne említsünk — a *kérő és hivogató* vőfélyek céhe.” (Vö. *A haragvó Jókai Mór* című i. közleményt.)

Tartózkodóan ftéli meg Jókai Debreczen népdaltermését is. „Népdal ritkán terem Debreczenben — írja. — Csokonai dalait, a diákok nótáit énekelték hajdan, de mindannyinál jobban a Szent Dávid zsolnárait, a csizmadia mustájának csattogása közben énekli: Uram, Te nagy haragodban!” — Gáspár Imre szerint viszont „sehol annyi hortobágyi és délibábos népdal, mint Debreczenben.” Bizonyosságul pedig B. Szabó Lajos „szebbnél szebb s a népajkától elválhatlan dalaira”, azaz nem népi, hanem népszerű dalokra hivatkozik. Említett vitázó cikke pedig egyenesen azt állítja, hogy Jókai szerint „itt nem énekelnek népdalokat, legfeljebb a csizmadia zsolnározgat.” (Vö. *A haragvó Jókai Mór* c. i. közleményt.) Sajátságos, hogy a népzéleti vonatkozások pontosítása végett Jókai figyelmébe dr. Zelizy Dániel nagybecsű dolgozatát ajánlja Debreczen monográfiájában; holott éppen a népköltészettről írt rövid jellemzésben világosan kitetszik Jókainál Zelizy hatása: „Népköltészetünk nem gazdag — írta Zelizy. — Balladánk, regénk nem teremnek . . . De azért nem kell hinni, hogy kinek-kinek ne volna egy-egy a maga korából eltett nótája. Van biz' a'. Csakhogy arra nem mindig kerül sor.” Az ilyesmihez hangulat szükséges — olvassuk —, annak hatása alatt az ember „egyszer csak azon veszi észre magát, hogy véletlenül éppen a Szent Dávid VIII-dik zsolnárára énekli.” (Vö. *Debreczen sz. kirdlyi város egyetemese leírása*. Szerk. Dr. Zelizy Dániel. Debreczen 1882. 297—299.)

Mellőzve egy-két valóban csekély jelentőségű további kifogást, mindössze ennyi az, amit Jókainak közel egy nyomdai ívet kitevő dolgozatában kifogásul tud Gáspár, s aminek alapján e művet „könyvelmúságon és szerkesztői lelkiismeretlenségen” vélte rajtakapni. (Vö. Debreczen 1887. márc. 14. — XIX. évf. 51. sz.) Most a korábbiak megisméltése alapján ismét a tanáros mindenttudás fennsőbbiségével ad utasítást Jókainak: „Mi ezek után a teendő? Nem az, amit Jókai pohárköszöntője sejtet: „a kész műbe pótlólag odairogatni az egy-két év óta történt változásokat.” Gáspár Imre szerint „vagy soha sem volt, vagy rég nem úgy van már az, amiket ott olvasunk”. Alapos, új munkát kell írni, s azt megjelenése előtt leküldeni Debreczenbe Telegdi Lászlónak, Géresi Kálmánnak vagy még inkább Szűcs Istvánnak, — „akiknek áttekintése újabb blamage-tól óvna meg úgy Debreczent, mint Jókai Mórt.” (Debreczen 1889. máj. 22. — 100. sz. 1—2.)

Jókai tehát utolsó Debreczenben töltött napjától nem csupán a nagy-erdei ünneplés és az azt követő éjjeli zene emlékével vett búcsút. Szerencsére — a Debreczen című lap tanácsaira keveset adva — eredeti kéziratának átdolgozása alkalmával beírta annyival is, hogy a kifogásolt részleteket néhány szóval vagy mondattal helyesbítette. Tanulásgul magával vitte viszont a Hortobágyra a tanúságtétel igényét: azt az eltökéltséget, hogy benyomásait tárgyilagosan és pontosan rögzíti, a tényeknek megfelelően írja le, s a pusztára vonatkozó információit nagy kizárólagossággal azoktól szerzi meg, akik annak igazi szakértői — a Hortobágy lakóitól. Ez pedig lényegében az frói realizmus igénye. Amit így a Debreczen cikkezésével elért, az éppen nem a nagy garral látványossá tett kicsiny vagy könnyen javítható tévedések korrekciójában vált elsősorban gyümölcsözővé, hanem a másikk, a pusztai Debreczen feltárásában.

A Hortobágy, 1889. május 21—22.

Az utat a sajtó is figyelemmel kíséri. Jókai lapja, a *Nemzet*, kiküldi az útra tudósítóját, Karczag Vilmost, aki előbb rövid híreket ír lapjának (*Jókai Mór*. 1889. máj. 21. — 139. sz. 2. Esti kiadás; *Jókai Debreczenben*. Uo. máj. 22. — 140. sz. 2. Esti kiadás; *Jókai a Hortobágyon*. Uo. máj. 23. — 141. sz. 2. Esti kiadás), majd részletes riportban foglalja össze a pusztai eseményeket (*Jókai a Hortobágyon*. Uo. máj. 24. — 142. sz. 1. Reggeli kiadás).

A pusztai benyomásokat maga az író már a helyszínen vázlat-szerűen rögzíti noteszkönyvében. (Vö. *Följegyzések*. II. 375—378,

417—420, 427—429.) S hatásuk alatt már néhány nappal hazaérkezése után megírja, s lapjában folytatásokban közlést teszi *A Hortobágy* című „vázlatát” (uo. május 28—30. és június 1—2. — 148. sz. és 150—151. sz.). Ennek némileg módosított szövegét belefoglalja a következő évben kiadott *Napraforgók* című „beszély”-gyűjteményének első kötetébe is (vö. NK 91. k. 64—90.). Kevéssel utóbb kissé hűvösebbre fogott hangnemben bemutatja Debrecent és a Hortobágyot az OMM alföldi kötetében (a magyarországi sorozat II. k. Bp. 1891. 281—314.), a pusztai életviszonyok ábrázolásában ugyan-csak szorosan a közvetlen hortobágyi tapasztalatok közlésére szorítkozva. Végül évtizedekkel később 1925-ben, mint utolsó élő szemtanú, Feszty Árpádné Jókai Róza is megírta emlékezéseit a pusztai útról, éspedig a *Sárga rózsza* keletkezése szempontjából figyelmet érdemlő mozzanatok kiemelésével (Fesztyné PHVas. 40—41.). Jókai hortobágyi kirándulására vonatkozóan tehát különösen gazdag forrásanyag áll az irodalomtörténet rendelkezésére.

Ezek alapján frónk hortobágyi napjainak kronikáját nagy vázlatossággal a következőkben foglalhatjuk össze.

A Jókai-család a debreceni Bika szállótól kedden, május 21-én reggel 7 órakor a híres ötös fogaton indult útnak, kísérőiket egy másik négyes fogat vitte. A csoportot a tisztelők nagy száma búcsúztatta. Jókaiékkal ment ki a pusztára Nánássy Ferenc, a gazdasági egyesület elnöke („édes-bájos öreg ur, mintha éppen most lépett volna ki valami XVIII. századbeli családi kép rájárából” — mondja Fesztyné), aki lovagias gondoskodással veszi körül a társaság egyetlen nőtagját. Velük ment Rab László városi tanácsos is, mint a pusztai jószágigazgatója („kemény, sovány, villogó szemű” — mint Fesztyné jellemzi —, s „délceg szigorral” látja el feladatait). Jókai megemlékezik fogatuk „eredeti magyar arcú kocsisáról” is, s úgyszintén „a Lajos hajdúról” a bakon. Ezek a debreceniek nem pusztán a társaság kísérői voltak, akik Jókai szerint „beosztották a számukra röviden kimért napok minden óráit”, hanem egyúttal megannyi adatszolgáltató, aki „a gazdaság egész statisztikáját, a puszták történetét is a kisujjában hordja”.

A fogatok az ötven méter széles országúton vágattak a pusztá felé; kétszer tartottak pihenőt, előbb a látóképi, majd a kádarcsi csárdánál, ahol Balmazújváros felé ágazik el az út. Útjuknak ez a szakasza megművelt területen, tanyák közt vezetett: látták a dohány-részák ültetését, a konkoly irtását a vetés közül stb. Majd a Vértölgyön átvágva a Kő-úton elérték a hortobágyi pusztá szélére. Itt először a gazdaság juhtelepénél álltak meg, ahol a pajtákban éppen birkanyírás folyt. A festők tipikusnak vélt juhász-alakokat, régies karámokat rajzoltak. Jókai itt találkozott az első pusztai pásztorokkal, tőlük tudta meg,

mint formálják a juhászok cifrára a birkák szarvát a ráhúzott forró cipókkal. Minthogy némi borulat mutatkozott, a társaság váltakozva hol az eget kémelte, hol Jókai aneroidját. A hortobágyi csárdához közeledve azonban kitisztult az idő, meleg lett, a napsütésben a lát-határ szélén mindenfelé délibáb mutatkozott, a vendégek felálltak a kocsikban, hogy játékában gyönyörködjenek.

Jó három óra alatt tették meg a negyven kilométeres utat a hortobágyi csárdához, a Hortobágy folyó és a kilenclyukú nagyhíd mellé. A vendégek itt megpihentek kényelmes szobáikban, ismerkedtek környezetükkel. A városi tanács intézkedésére azonban a csikósok felterelték a szabad ménest a Hortobágy túlsó partjára. Minthogy a híd a puszta legmagasabb építménye, Jókaiék onnan nézik az érdekes látványosságot. Lovasmutatványok változatos sorában gyönyörködhetnek: mint szövik fel a csikós a terhelő nélküli, le nem kötött nyeregbe (könnyebb ennél szőréen ülni meg a lovat!); mint fekszik le aludni, s legelteti közben lovát, csuklójához kötve a pányva végét; mint fogják ki a ménesből a szilaj csikót; egyetlen legény nem is bír a pányvába került ménnel, a másodiknak is a kötéltre kell kapaszkodnia, hogy az állat világgá ne szaladjon. S mindezekhez a csikósok felszerelése, sajátos viseletük és a mesterségükhöz tartozó szerszámok, készségek. Ezután Jókaiék közvetlenül is megismerkednek a csikósokkal, Pecze István, Pákozdi neve belekerült a különböző hortobágyi beszámolóikba. A beszélgetés nehezen indul meg, a pusztai ember nem szereti, ha mutogatják. De Nánássy felvilágosítja őket a vendégek kiletéről, s mivel Feszty szívélyes modorú, s a karikás ostort is meg tudja suhintani „a maga módja szerint”, úgy, ahogyan gyermekkorában tanulta, a csikósok merevsége fölönged, az idegeneket bizalmukba fogadják.

Az adatközlők újabb csoportja veszi körül így az író. Megkezdődhet a festők, grafikusok, a fényképész munkája is. Kiderül, hogy a csikósok, kivált Pecze, „hatalmasan tudtak poizirozni,” méltósággal álltak modellt. Jókai dicsérte a legényeket, keménységüket, természetüket. Ekkor szólt közbe a hortobágyi kocsmáros: „Ilyenek természetek itt a régi világban, uram, mikor még szabad volt enni a döghúst, de azóta aljasodik az ember.” Mi több, az is kiderül: azok a régiek ahhoz is értettek, mint kell az egészséges állatból is „hullottat,” dögöt csinálni. Amikor még elég volt, ha a pásztor a hullott állat bőrével számolt el a gazdájának, „a gulyásember beleszurta a bornyunak a hasába kését, s benne hagyta addig, míg az állat leszédült. Bőre alatt a vér megalvadt, s mikor megnyúzták . . . beszámoltak a bőrével.”

Ezután a pesti vendégek az étteremben, a behívott csikósok a nagy ivószobában ebédhez ültek, az utóbbiak együtt a sorozásra gyülekező

balmazújvárosi legényekkel. Megjött a Hortobágy állatorvosa, a pusztai élet kiváló ismerője, Dely Mátvás is. Érkezését megelőzte félelmes híre, minthogy — állítólag — egy főherceget egyszer „felségsértő viccekkel” szórakoztatott a pusztán, egy minisztert kicsúfolt, külföldi tudóscsoportot döghússal traktált stb. Jókaiékhoz azonban lekötelezően kedves. Vörösesszőke haja, himlőhelyes arca nem volt ijesztő, okos, meleg tekintete pedig vonzóvá tette. Ehhez járult, hogy mint Fesztyné elragadtatva írja, nyitott szívvel fogadta a társaságot: „Hogy fogadott bennünket! Hódolattal; s mondott olyan beszédeket, mind a hármunkhoz, mit egy falun rekedt Szilágyi Dezső.” Jókai szerint személyes szálak fűzték a hortobágyi emberekhez: „Valamennyi puszták fiának ő a keresztapja, násznagya, birája, papja, tanítója és orákuluma; nem is hiják másként, csak *apánknak*.” Hogy Jókai a pusztai életéről a felületi benyomásoknál többet tudott meg, az életviszonyok, hagyományok tüzetesebb ismeretéig, az emberek belső világának feltárlásáig eljuthatott, abban Dely Mátvással való szíves kapcsolatának jeles része volt. A pesti társaság szemhatárán feltűnő társadalmi, népeleti, gazdasági vagy éppen természettudományos jelenségek megközelítéséhez írónk Dely személyében találta meg a pusztával hosszú évtizedek óta szorosan együttélő kalauzt.

A hortobágyi csárdában az ebéd alatt egy szál magyar fiú hegedült. Nem tanulta a muzsikálást, úgy játszott „ahogy a parasztoktól hallotta”; Karczag jellemzése szerint zenéjében „van ritmus, taktus, még magyaros íz is, csak melódia nincs benne; pedig hol az egyik, hol a másik nótára ösmer az ember.” Hozzá még „a csikóslegények kitűnően tudnak mellé táncolni”. A mulatságban nagy kedve telt Jókainak. Utóbb, mikor a legények — nyilván a nagy meleg miatt — kivitték az ivó asztalát az udvarra, írónk bort akart nekik hozatni, ők azonban inkább sört kértek. Az író ekkor közibük ült. „Gondy fényképésznek sem kellett több . . . s egy másodperc alatt meg van örökítve a kedves jelenet” — olvassuk Karczag Vilmos beszámolójában. Ekkor történt, hogy Fesztyné egy csikósra lett figyelmes, aki nem tette be lábát még a csárda udvarába sem: fogadása tiltotta, mivel a csárdáslány egyszer megmérgezte. Fesztyné lerajzolta a csikóst, beszélgetni kezdett vele; a legény megcsodálta a rajzhoz segítségül használt radírgumit (akkori nevén „gumilásztikumot”); végül — mint Jókaitól tudjuk — beült a csárda udvarába ő is, s együtt szórakozott a többiekkel.

Közben a pásztorok csoportja kiegészült. „Egy szóra” leszállt lováról Fülöp János gulyás, és talpraesett felköszöntőt mondott Jókai tiszteletére. Vályogfalú karámjában, mint elmondotta, harminc kötetnyi könyve van, olvasott „Jókai ur irományaiból” is. Aztán egy

őszhajú juhászgazda vetődött oda: „Ha megengednétek, édes fiaim, hogy egy szegény juhász is közéték ülhessen . . .” Alkalmom adódott rá, hogy a gyakorlatban is tapasztalhassák a „gulyás — csikós — juhász — kondás” pásztorhierarchia érvényesülését, amelyről az ebédnél Dely is beszélt. Másrészt az író csodálattal hallgatta az öreg juhász régi nótáit, meséit, „eseteit”. Egy jókedvű kondás „paprikás”-tréfás szokásokról beszélt a társaságban. Közben folyt a legények tánca, mulatozása; de „egy durva, egy csintalan szót, egy sértő mondat, egy kötekedést nem lehetett hallani”.

Mivel a vendégek kedvéért Debrecen város jóvoltából „vasárnapjuk” volt a pusztai embereknek, alkonyatig tartott a mulatság. Este még halásztak egy keveset a Hortobágy vizében, a néhány kárász jó volt „vacsoraszaporitónak”. Így került sor a pusztai állatvilágának szerény áttekintésére. Itt hallott Jókai az egykori csikóslegényről, aki egy „lenyuzott állatbőr alá elbujt, lyukat vágva annak hátán, s mikor arra leszállt valami keselyű, hirtelen kinyúlt a kezével a nyíláson, s lerántva a lábait, ott tartotta addig, míg a lesben álló társai odarohantak, s a keselyüt agyonverték”. A vacsora végeztével azután a vendégek a másnapra tervezettekre való tekintettel hamarosan pihenőre tértek.

Május 22-én, szerdán, már éjfél után két óra tájt felkelt a társaság. Siettek, hogy még „hajnalpercenés” előtt elindulhassanak a Hortobágy mélyébe, és négykor ott lehessenek a nagy itatónál, a ridegmarha-állomány szállásánál, a pusztai szfvében. Elöl a pusztai biztos könnyű, kétlovas csézáján, utána az ötös és négyes fogatokon a művészhad Nánássy Ferenc kalauzolásával. A pusztai még sötét, a beszélgetés a hortobágyi csillagnevekre terelődik. Utóbb megfigyelik: „a sápadt hold és a sápadt hajnal” derengése által minden alak két árnyékot kap. Elmarad a csárda, a mátai dombos liget, a zámi határban járnak. Az utasok érzik a végtelen messzeség varázsát: nincs ösvény, kocsi-nyom, sem fa, halom, kútgém, amely irányt adna, mindenütt a bársony zöld föld és a hangtalan csend. Amint a látóhatáron felsejlik az első zöld vonal, megszólalnak a magasban a pacsirták. Majd feltűnnek sorban a zámi erdő sötét foltja, a tatárhalmok körvonalai, kút-gémek és pásztorépitmények.

Mire a „nagy gulyához” érnek, még alszik a másfél ezret meghaladó számú tehén, borjú, bika egy tömegben: címeres szarvak erdeje a feketére hevert szérún. Mind szilaj állat, télen-nyáron szabad ég alatt a pusztán. Jókait új benyomások tömege várja. Megnézik a gulyások építményeit. A karámban sorban a bojtárok holmija; fiatal borjú bőrében, lakat alatt a bojtár „igazsága” (iratai), s kincsei: pipája, dohánya, só- és paprikatartója. A pásztorok körülülik a bográcsot, abban „tészta kása”. Hosszúnyelű, gömbölyű cinkanalakkal

meregetnek belőle; megízleli az író is, s mindjárt felvilágosítást kap a pusztá érendjéről, a pásztorok táplálkozásáról is. Karczag Vilmos feljegyezte, hogy láthatta azt is, „mint tisztítja a gulyás a bográcsot a csizmája sarkával”.

Lassan felkel a nap. Előbb a páras láthatáron csodálatos szín- és alakváltozások közt, majd sugarait élesen szétlővélve fénylik fel. Ekkor egy tömegben áll fel a sok állat, megzendül a barmok zenéje. „Olyan meghatottnak, átszelleműtnek, nem tudom, mikor láttam Jókait” — olvassuk Fesztyénéél. — „Micsoda ős érzések, ezredéves emlékek ébredhetnek őbenne ilyenkor: megmozdul az alvó barbár, a nomád lelke.” A számadó gulyás azonban arra figyelmeztet: „amikor a felkelő nap így változtatja az orcáját, aznap délután mindig zivatar várható.” Végignézik a gulyások reggeli munkáját. Kiderül, hogy a pusztán nincs tejgazdaság, a marhákat eladásra szaporítják, nevelik, hízlalják. De eladni, kivált az ökröket, csak falkában lehet; még így is megesik, hogy messze vidékről visszaszöknek, sőt a Tisza kompjáról szállítás közben a vízbe ugranak, kiúsznak és visszarontanak a zámi karámhoz. — A pusztán a félelmes tömegben a gulyások biztosan mozognak. A szoptatni nem akaró anyaállatokat szarvuknál a karám tölgyfakorlátjához kötözik, úgy adják alájuk a borjakat. Mint a juhászok, a gulyások is kutyát tartanak; a lovak agyonrúgnák, a sertések széttépnek, azok mellett hát kutya nincs. /

Jókai szeme megáll a taligáson: így nevezik a „gulyástanoncot”, aki tizenkét éves koráig iskolába jár, akkor szegődik be a karámhoz, s ott szolgál fizetés nélkül, míg meg nem nő, és bojtárrá nem emelkedik. Ő gyűjti a tüzeléshez az „árva tőzeget”, főzi meg a pásztorok ételét a karám mellé épített „vasalóban”; ez kerek, felül nyitott, kunyhóforma nádsövény, közepén a tűzhely, mellette a szolgálfa a végére akasztott bográcsal. A taligás hordja szét az ételt a gulyások egyes csoportjaihoz. Ha írni, olvasni, számolni tud, egykor még számadó is lehet. A vendégek megnézik a számadó hajlékát is; majd az erős deszkapalánkból álló hármasszárnyú szélfogót, amely a gulyát zivatar idején együtt tartja és óvja. Majd a csordakúthoz mennek, amelyhez hosszú itató vályú csatlakozik: délfelé és este itt adnak a legények vizet a tömérdek állatnak; ez különösen nehéz feladat, két-három kankalikus kútgém jár fel és alá szakadatlanul.

Festők, rajzolók számára bőven van tennivaló. Sietniük kell azonban, mert délelőtt van még további útjuk is „a városi nemes fajméshez”. Fesztyé szerint az ország legnagyobb lóállománya, s mivel ez már istállót is ismer, megszokta az embereket. Már a fogatok zajára is figyelni kezdenek, maguktól odajönnek, közeledésük egy kissé ijesztő: „egy perc még, és el kell hogy tiporjanak, mint egy had-

sereg, ha rohamra vezénylik” — írta Fesztyné. De azután egyszerre megállnak. Az egyik ló, bár kötőféket nem látott, hagyja, hogy a fejét megsimogassák, kivesszi Fesztyné kezéből az ákácvirág-bokrétát és megeszi. Egy másik, a festő háta mögé áll, a vállán keresztül nézi, mit rajzol. A vendégek meglátogatják a számadó csikósgazdát, aki nádfödeles, fecskerakás falú vályogházban lakik; a kunyhóban egy bundadarab a vánkos, fölötte a polcon kenyerek és fabödön, amelyben a heti ételle áll. Nyáron ez a szoba nem is látja a lakóját, akkor két szál deszkán hál a kinyúló eresz alatt. Felesége csak vasárnap jön ki a pusztára, s hozza magával az egész hétre való eleséget.

Innen a vendégek Debrecen hortobágyi gazdaságának vezetőségi telepére hajtattak. Negyedóra távolságban a csárdától, a mátai pusztá halmán van a telep. Itt a háza a pusztai biztosnak, aki két mezőbíró-jával, hat kerülőjével a rendfenntartást irányítja. Csendőrrre nincsen szükségük, öt év óta nem esett tolvajlás a pusztán, az elbitangolt állatokat is elkülönítve, külön legelőn tartják. Itt vannak az állatorvosok házai is. Körülöttük „művelt emberek igényeinek megfelelő kényelem”. Állatkórház is van, benne külön osztályok a betegségek nemei szerint, valamint állatgyógyászati patika. Jókaiék felkeresik a telep lakóit, megnézik a látnivalókat. Ebédre Dely Mátyás családja várja őket, Fesztyné szerint otthonuk valóságos kis oázis. A rettenetes híreben ismert Dely Mátyás választékosan, különös udvariassággal gondoskodik vendégeiről. Még egyszer beszélgethetnek itt a pusztai emberek sajtós jelleméről, nehéz életviszonyairól, különös szokásairól.

Írónk elismeréssel emlegeti, hogy vezetői jól osztották be „a röviden kimért napok minden óráit”. Ami még hiányzott, arról a természet gondoskodott. A számadó gulyás időjósolata bevált. Ebéd után, három órakor, éppen a hortobágyi nagyhídról nézték mintegy búcsúképpen a fenséges tájképet. Ám hirtelen beborult, vihar támadt, feltámadt „a pusztá prima-ballerinája”, a forgószeél kavarta homoktölcsér. A felkavart szfk porából összeállt fellegek sorra eltakarták a karámokat. A vendégek a csárdába menekültek.

„És ekkor — írja útirajzában Jókai — a hidon keresztül jött sebe-sen ügetve egy csikós. Meg sem állt a csárda előtt, pedig látta a kö-zelgő fergeteget; szemére nyomta a kalapját, két vállára vetette a tulipános szűrét, s neki vágatott a mennydörgő zivatarnak. Gyö-nyörü látvány volt, a mint ezt a viharral dacoló lovast eltakarta a szembejövő porfelleg és zápor kárpitja.” (NK 91. k. 89.)

Fejezzük be a hortobágyi út ismertetését a Debreczen rövid híradásával: „Jókai Mór és kísérete . . . a Hortobágyról ma d. u. tértek vissza, s az esti 10 órai vonattal utaznak el Budapestre.” (Debreczen 1889. máj. 22. 3.)

A puszta mint háttér

A táj

Mint ismerik fel fróink az Alföldben a magyar tájseményt, a magyar jellem „tájmásolatát”, lakóiban, népében a magyarság különösen jellegzetes, ősi típusának képviselőit; sőt a népiesség idealizáló áramlatának hatása alatt éppenséggel a „legmagyarabb köznépet” keresvén, további megszorítással mint vélik felfedezni ennek igazi lakóhelyeként „az Alföldön is a pusztákat, a puszták közt is főképp a Hortobágyot” — e fokról fokra haladó folyamat részletei tisztán állnak előttünk. (Vö. Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faludtől Petőfiig*. Bp. 1927. 239—246.; továbbá Fenyő István: *Szépirodalom Bajza József, Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály „Athenaeum” című folyóiratában*. Vigilia 1979. 197 : 205.) Hasonló romantikus képzetársítások a Hortobágyban a *Sárga rózsza* regényében rajzolt képekről sem hiányoznak ugyan, a két pásztorlegény itt is „valóságos ősmagyar arctípus”, „ilyenek lehettek az első magyarok, mikor Ázsiából idekerültek” (JKK 117 : 20). Itt azonban, szemben az irodalmunkban öröklöttnek tekinthető szemlélettel, Jókai bőven merít közvetlen tapasztalatainak tárházából: a pusztai pásztoréletet a maga keménységében idézi elénk, úgyszólván hajléktalan, harcban a táj méreteivel és elhagyatottságával, az időjárással, s nem utolsósorban az őrzött állatok tömegével és szilajságával, amelyeknek gondozását a csikós, gulyás, juhász kezére bízták. A munka képei ugyan szorosabban csak a gulyánál és a ménésnél játszódó fejezetekre korlátozódnak (a mű III. és IX. fejezetére). mégis a foglalkozás szabta jegyek mint jellembeli sajátosságok alakítják a regény teljes cselekményét. A mű így annyira tapad a valósághoz, a pusztai életformát részjelenségeinek oly gazdagságában, annyira életszerűen látatja, hogy a Hortobágy megannyi korábbi ábrázolásához képest is megkapóan újnak tetszik.

A regényben a táj, a puszta valamiképpen állandóan jelen van, a maga késő tavaszi sajátosságaival kíséri a regény eseményeit, úgy, ahogyan a puszta látványa az írónak itteni útján osztályrészül jutott. Az első hajnalpercenet, s nyomában a pirkadat, napkelte s a reggel, majd a dél a maga „déli bábjával”, az esthajnal, amely „alig akar megválni az égtől”. s a titokzatos neszekkel átszőtt éjszaka, végül a síkságon végigörvénylő szélvihar és nyomában a zivatar — sorra vonul el szemünk előtt. S bár e napszakok jelenségeit az író úgyszólván csak odavetve, elszórt megjegyzésekkel, s nem széles leírások közbeiktatásával érzékelteti, varázsuk e jelzések által is eleven a regényben.

A roppant színpad, a puszta, e „fenséges zöld sivatag” (115: 10),

ahol „a végtelen láthatárig nincs más, csak fű” (115: 9), „nem látni csak eget és fűtengert” (137: 14), s a fények játékában „a látóhatár összemosódik az ég aljával” (143: 12) — egyre újabb változataiban jelenik meg. A tájnak itt szoros tartozéka az égbolt búrja, a Nap, a Hold és csillagok, a párák sokféle neme, mint a fűvön szivárványzó harmat, a földre lapuló hajnali kék köd, s utóbb a másféle „szép patyolat ködök”, amelyek esthajnalkor takargatják körül a földhátárt, azután a sokféle felhők, szelek, villámok és zivatar, együttesen bontva ki a fények játékait, amelyeknek sorában a délibáb szembeötlő különlegesség ugyan, de korántsem az egyetlen a természeti jelenségek káprázatos színjátékában.

Mindez Jókai természetérzékének különleges érzékenységéről tanúskodik, s egyebek közt főként a színek oly kifogyhatatlan árnyalatai iránt.

Az ábrázolt képből pedig itt hiányoznak a valóságot valóságföltöltivé, mitikussá eszményítő vonatkozások: magyar földön vagyunk, „Debrecent véve a világ közepének” (115: 6). Közlelbi szemhatárunkon mindenekelőtt Balmaz-Ujváros; odébb Nádudvar, Nagy-Iván, Tisza-Füred, Csege, Polgár, még távolabb Mezőhegyes, Ónod, Miskolc; s Buda is, bár csupán egyetlen említéssel: oda küldik fel — juhokként — fejét kifuratni, aki megbolondult (173: 6) — íme a civilizáció, amelynek karéjában a pusztá beláthatatlan síkja szétterül. Nagymessziről pedig Bécs, Morvaország és Belgaország említése jelzi a világkép lezárulását. A cselekmény azonban az egy Polgárt kivéve nem nyúlik túl a Hortobágyon, a zámi, ohati, mátai pusztákon, a csárdákon, a nagyhíd vidékén, az állatispotályban játszódik, alkalmilag feltűnik a kis akácerdő, a hármás kútgém, templomrom és tatárhalom, megannyi szerény eligazító a roppant síkság birodalmában.

Ezek az égi és földi határok csak alkalmilag tünedeznek elő a regényben, különlegességeiket részben idegen, városi vagy éppen külföldi látogatók szemléleti fogékonyságával érzékelteti az író. A pusztán élők számára a táj minden varázsával együtt hétköznapi és megszokott, inkább nehéz életük küzdőtere és otthona, s ilyen minőségében ismertetik meg azt azokkal, akik felkeresik őket — a baromvásárló lovással, vásároló kupeccel. Így szövődnek néhol a *Sárga rózsza* történetébe az olyan sajátosan ellenpontozott részletek, ahol az esztétikai értékelésre a kiábrándító gyakorlati, gazdasági vagy egészségügyi ítélet felel a táj egyazon jelenségéről. Példaként erre főként az osztrák festő és a debreceni cívis párbeszédét szokás idézni:

„— Milyen hangulat! Milyen színgység! Mily felséges harmónia az ellentétekben! — rajongott a művészet fölcentje.

— Még mostan megjárja — mondá rá a gazda —, amíg a bögölők és szúnyogok elő nem támadnak.

— Ez az üde pázsitzőnyeg, azokkal a sötét ózokkal!

— 'Tocsogó'-nak híják azokat erre mifelénk.

E közben megzendült a légben az a mesés szép pacsirtazengés.

— Nagyszerű! Fölséges! Ezek a pacsirták!

— Még mostan soványak, de majd ha a buza érik!"

(JKK 137: 17–26)

Kétségtelen, hogy a történet ehhez hasonló részleteiben hortobágyi útjának emlékeiből merített Jókai. Útjának egyik krónikása feljegyzi, hogy az frót és a vele tartó művészcsoportot Debrecenből gazdasági szakértők kísérték a pusztára, de bár a gazdaság „igen fontos dolog, író-, művészembert nem nagyon érdekel”. A riporter kétféle szemlélet sorozatos súrlódásának lehetett tanúja:

„— Mialatt a *szakszerű* magyarázatok folytak, azalatt a festők typut kerestek a juhászok közt, Jókai meg a tanyai idyllben me-renghetett el.

Megmutatták a legszebb, legrendezettebb karámot. Nem ér semmit, az nem lett megörökitve. Nagyon takaros. Arrább el akartak egy mellett haladni, mert az szégyenteljesen düledező állapotban volt. De Mednyánszky elragadtatással kiáltott fel: „Ez az; ez az igazi, ez kell nekünk!”

A fentieket egybevéve tehát „a ciceronék mindent gazdasági szempontból mutogattak meg, a vendégek meg mindent művészi szempontból néztek meg”. (Karczag Vilmos: *Jókai a Hortobágyon*. Nemzet VIII. évf. 2419. (142.) sz. 1. — 1889. máj. 24. Reggeli kiadás.)

A regény tanúsítja, hogy Jókai emlékeiben e kettős szemlélet még egyre eleven. Tekintete azonban ezeken túl és messzebb nézett. Bármennyire érdekli a szép pusztá és a gazdálkodó pusztá, bármennyire is foglalkoztatják a táj romantikája és termelési értékei, képelete számára mindennél többet jelent a pusztá embere. S az sem egyszerűen mint kemény munkában verejtékező dolgozó, hanem mint a sajátos pusztai psziché és magatartás képviselője.

A kor

Jókai az 1889-ben szerzett benyomásokat, tapasztalatokat, amelyeket *Följegyzéseiben*, valamint *A Hortobágy* című útirajzában úgyszólván pusztai útjával egyidejűleg rögzített, regényében negyedszázaddal korábbi múltba, a Schmerling-korszakba, az 1860-as évekbe visszavetítve értékesítette. Eljárása nagy művészi gonddal történt, nem

vezetett anakronizmusokhoz. Ez egyébként a regény tárgyából is következik: a *Sárga rózsa*ban csak egy-egy szerény utalás, apró részlet jelzi az időt, amikor az események lejátszódnak. A pusztának a történelmi országújtjától távol eső szigete sem lehet egészen sziget, csupán az események hullámverése érzékelhető kevésbé, ám következményeik e zárt világban is jelen vannak.

A regényben mindössze egy félreérthetetlen korjelző nyilatkozat hangzik el. Éjszakai magányában, a csillagos ég alatt lovához beszél Decsi Sándor — a népköltészet gondolatritmusában — titkos bánáttáról és reményeiről:

„Mikor kicsi gyerek voltam, akkor láttam én lobogni szép, háromszínű zászlókat — utánuk robogni nyalka huszárokat . . . Irigyletem őket . . . Azután láttam sebben elhullani nyalka huszárokat, sárba legázolni szép színű zászlókat . . . Nem lesz ez mindig úgy! . . . Majd eljön a napja, kivesszük az eszterhaj alól azt a régi zászlót, utánaeredünk jó, ifjú legények . . .” (JKK 197: 4–11)

A végsőig leegyszerűsített kép érzékelteti, mint éli át a Hortobágy népe a szabadságharc, a csatavesztés és az önkényuralom országos gondjait, dajkálja reményeit.

Vannak azonban a regényben további apró utalások is, amelyek a történelmi események időpontjának közelebbi meghatározásához is hozzáegíthetnek. A csikós reménykedése, hogy az ország visszaszerezheti elvesztett szabadságát, önmagában is az önkényuralom késői időszakára irányítja figyelmünket. Még tart a „német világ”, a katonaságból a legényt még úgy váltja ki Debrecen városa ezer forinton, amint ezt az általános hadkötelezettségről intézkedő 1868. évi törvényeket megelőzően az osztrák katonaságtörvények lehetővé tették. A legény maga pedig magyarosra formált német szóval adja vissza az ügyletre vonatkozó katonai terminust: „felláb” — azaz Verlaub, engedély. Ugyanígy Lacza Ferkó fortélyal szerzett minősítését is magyaros németiséggel jelzi: „untáglik” — azaz untauglich, alkalmatlan stb. (Vö. még „pakene hendli”, „fisléder” stb. JKK 125: 34, 186: 28)

Még többet árulnak el a korról a mű gazdasági vonatkozásai. A mátai telep, ahol a regény szerint az állatorvos lakása, a kórház és a patika van, az 1860-as évekre már készen állt. „Az 1852-es évtől a csárdától északra mintegy másfél kilométerre eső Mátá lett a város gazdálkodásainak s egyúttal a pusztának is központja” — olvassuk. — „Itt a biztos lakáson kívül felépült két állatorvosi, mezőrendőri, gulyás-, csikóslakás, állatkóroda patikával, gazdasági épületek.” (Vö. Béres András: *A Hortobágy történelme* című tanulmányát a Kovács Gergelyné és Salamon Ferenc szerkesztette *Hortobágy a nomád Pusztá-*

tdtól a Nemzeti Parkig. Bp. 1976. 236.) Az esett állat eltakarítására vonatkozó hatósági intézkedés, hogy azt csak a mátai állatorvos vizsgálati és engedélye alapján szabad eltakarítani, ugyanekkor lépett hatályba, amióta a gulyáslegény szavai szerint „rönd van az országbán”. Mindennél többet mond, s jelentéktelenségében is perdöntő a papiros tizkrajcáros népszerű „kutyanyelv” nevének említése: a Schmerling-kor hosszúkás keskeny bankjegynek volt ez a neve népünknel. E kortörténeti jegyek egyértelműen az 1864—1865. évekre, mindenképpen a königgrätzi csatavesztés előtti időre utalnak, amelyet az író annyi más műve is megbélyegez.

A korból mindössze egyetlen apró részlet rí ki időszerűtlenül. A pusztán járó osztrák festő az ébredező csorda bömbölésének hallatán így lelkendezik: „egy finálé a Götterdämmerungból!” E művét, Wagner tetralógiájának utolsó darabjaként csak később alkotta meg bemutatójára Bayreuthban 1876-ban került sor.

A „társadalom”

A regényben említett romok, tatárhalmok egyébként a táj életének egy még sokkal régebbi korszakát is felvillantják. Egy másik Hortobágy emléket őrzik abból a korból, mikor még nem volt pusztá a pusztá: „Valaha falu volt ott, a tatárok elpusztították . . . Sok embercsontot kaparnak ki a kutyák a dombokból.” (138: 1—3) A képhez, amelyet Jókai műve a pusztai emberek közösségéről nyújt, a pusztásodás messze múltban kezdődött folyamata szolgál magyarázatul.

E folyamatot nyilván a másfél évszázadon át tartó törökdülés teljesítette ki, eredményeként maradt a Hortobágy, melynek nagyobb részét Debrecen vette használatba, távoli fekvése, gyengébb talaja miatt legelőterület, külső részén éppenséggel a rideg állattartás helye. Jókai látogatása idején a Nagyhortobágy méneseiben mintegy négyezer lovat, gulyáiban tizennégyezer marhát neveltek. (Vö. Bodó Imre: *Állattenyésztés a II. világháború végéig* című tanulmányát a Kovács Gergelyné és Salamon Ferenc szerkesztette *Hortobágy a nomád Pusztától a Nemzeti Parkig*. Bp. 1976. 115—118.)

E roppant állattömeg pedig, amelyhez a még nagyobb számú juh és nem csekély mennyiségű sertés is járult, csak kisszámú pásztor kezére volt bízva, akik szerződésük idejére általában a szomszédos városok, falvak lakóiból rekrutálódtak.

A Hortobágnak ugyanis saját népessége nincs, a pusztásodás lényegében a táj elnéptelenedését jelenti. Különösen sajátos e pusztai

„társadalomban” a nők hiánya: regényünkben Klári, a kocsmáros nevelt lánya mint nemének egyetlen képviselője, csupán e minőségében is így válhat különösen jelentős személyé a regény bojtárjai előtt. A közösségi kapcsolatok másik jellegzetessége, hogy a pásztorok nemcsak hogy a városnak, a városiaknak alkalmazottjai, s azoknak állatait gondozzák, hanem egész életük „függvénye azon peremkerületek lakóságának, ahonnan a Hortobágyon tartózkodók származnak”. (Vö. Dankó Imre: *A Hortobágy néprajzához. Opuscula ethnographica*. Debrecen 1977. 127—137.) Decsi Sándor és a regénybeli csikósok élelmezéséről pl. ennek megfelelően a számadó a városban élő felesége által gondoskodik: „a csikósok számára a számadó felesége főz benn a városban egész hétre valót” — írja Jókai (191: 21)

A „társadalom” fogalmát tehát a pusztán lényegileg és elsősorban egy foglalkozási ág, a pásztorság helyettesíti. Néprajza hasonlóképpen néhány, e foglalkozáshoz tartozó műveltségi elem, kulturális jelenség vizsgálatára korlátozódott, amilyenek pl. a felnövő állat nevelése, szoktatása, ápolása; a pásztorok hajlékai, viselete, a mesterségükhöz szükséges készségek; végül a pásztorelet folklórja. Mindezekre a *Sárga rózsa* regénye is kiterjeszkedik. A regény szempontjából azonban fontosabb, mint napjaink kutatója is kiemeli, hogy a pusztai pásztorelet bizonyos mentális, jellembeli sajátosságok kialakítója volt, amilyenek pl. „a kevés ember, a közösség hiánya kialakította szűkszavúság, a feudalizmus időszakában is lehetséges nagyobb egyéni szabadságból származó sajátos önbizalom-önbecsülés.” (Vö. Dankó i. m. 138.)

Jókai mindenesetre nagy fogékonysággal mérte fel hortobágyi útján, s értékesítette utóbb munkájában művészileg e táji társadalmi néprajzi sajátosságokat.

Néprajzi alapok

A pásztorelet

„A költő világában a népisme ugyanaz, ami az anyag világában a villamosság: az a világitó, a mozdító, a közlő, a megköttő, a gyújtó erő” — mondotta Jókai a Magyar Néprajzi Társaság alakuló ülésén 1889. október 24-én. (Ethn. 1890. 8.) Ez a véleménye aligha független néhány hónappal korábbi hortobágyi útjától, amelynek benyomásából végül is a *Sárga rózsa* regénye kibontakozott. A néprajzi érdeklődés egyébként is végigkíséri pályáját: „a legelső szárnypróbálgatásait a költő működésének ez vezette nálam” — halljuk ugyanitt a jellemző szavakat. Katona Lajos szerint Jókai a néprajzot „leg-hívebb munkatársának” tartotta (*Jókai, az ethnográfus*. Hazánk 1894. jan. 6. 19—20.), erre nézve főként Jókai szorosabban szakmai, prózai

írásait említi. A *Sárga rózsában* azonban a néprajz több mint egyszerű színező háttér, nem pusztán „munkatárs”; itt a regény témája népünk élete maga, elsődlegesen és közvetlenül, úgy, amint azzal írónk a Hortobágyon találkozott.

A magyarság néprajzi sajátosságai felé kevés írónk fordult a Jókaiéhoz hasonló sokoldalú érdeklődéssel. Az irodalmi népiesség fogalma nála nem az irodalomtörténetünkben általánossá lett felfogás szerint érvényesült, amely csak a népköltészet, kivált a népdal, népballada és népmese iránti érdeklődést, és a műköltészetnek ahhoz idomuló törekvéseit foglalta magába. Közelebb áll a Horváth János vallotta elvhez, aki „a magyarság történeti etnikumának mindennemű élő megnyilatkozását”, „az élő nemzeti hagyományok összességét” a népiesség körébe vonta. (*A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp. 1976. 357. és 359.) Jókainak valóban alig akad műve, akár a főúri világról szólók között is, amelyben egy-egy jellegzetesen népi genre-alak, egy-egy messze múltból megőrzött hiedelem vagy szokás, életmód- és foglalkozásbeli hagyomány ne tanúskodna e kiterjedt néprajzi érdeklődésről. A Hortobágygal való közvetlen megismerkedése ezért volt oly mély élménye idős éveinek: a pusztai életmód és népi műveltség oly színes benyomásaival ajándékozta meg, amelyek egész további pályáján elkísérik, s hozzá még számos esetben tudományosan is újdonságnak számítanak.

E hortobágyi tanulmányút a szó szoros értelmében vett szakszerű terepmunka, művészi ösztönző benyomásai ellenére elsősorban a tudományos feltárás igényével ment végbe. Részfejezete volt annak az országos méretű honismereti-néprajzi felmérésnek, amelyet a Jókai szerkesztette nagyarányú vállalkozás, az OMM munkálataként kellett elvégezni. Ez a nagytájak, s azokon belül megyék, közigazgatási egységek, illetve etnográfiai csoportok szerint rendszerezett kiadvány, amelyben Debrecen és a Hortobágy bemutatását az író magának foglalta le, Jókai felfogása szerint elsődlegesen „etnográfiai mű”. Följegyzései tanúsítják, hogy tematikájának kialakítása, körvonalainak megtervezése, munkatársainak megválogatása is ilyen szempont szerint történt. Egyes fejezeteit lehetőség szerint az éppen alakulóban levő Magyar Néprajzi Társaság tagjaira óhajtotta bízni. Közülük pedig nem egy e tudományterület kiemelkedő képviselőjének számít ma is; a munka számos fejezete forrás értékű maradt, s Jókai különleges etnográfiai fogékonyságát igazolja, hogy a maga írta debreceni-hortobágyi dolgozat is ezek közé tartozik.

Hortobágyi terepmunkájáról az író két noteszában található helyszíni feljegyzések tájékoztatnak. (*Följegyzések* II. k. 25 (VII). sz. notesz. 375—378. és 26 (XII). sz. notesz. 417—420., 427—429.) Meg-

annyi vázlatyszerűen rögzített megfigyelés, értesülés, adat, az első noteszben főként a pusztai folklórjáról, a másodikban — a népköltészeti anyag szerény kiegészítése után — a Hortobágy embereinek életmódjáról, anyagi kultúrájáról, s egyben a táj növény- és állatvilágáról, időjárás-meteorológiai, légköri jelenségeiről. Szembetűnő, hogy a pusztai népköltészeti gyűjtésből a *Sárga rózsába* nem minden népdal került át, viszont más forrásokból is merített folklórananyagot regényéhez. (Hortobágyi gyűjtéséből a következő népdalokat, népdalrészleteket szötte a regénybe: „Eső eláztatta a leányt, legény subája betak[arta]”, „A szegény paraszt baján Nem segít csak a paraszt lyán”, „Tunná róla, tönné róla”, „Ha te tunnád, a mit én...”, „Utána megy a lyán, mer Jó subája van” (*Följ.* II. k. 375.); „Mikor a bojtár bort iszik”, „Jó hat kutyám farkas nyom(án)” (*Följ.* 417—418.). Ugyanígy számos mese- valamint balladatémát is följegyzett, amelyek regényében nem térnek vissza; nincs nyoma viszont jegyzeti sorában a regénybe foglalt hangulatos Mén Marót-mesének. A hortobágyi pásztoréletre, természeti viszonyokra vonatkozó megfigyelések azonban minden részletükben helyet kaptak a *Sárga rózsában*, éspedig oly egyszerűen, annyira a magától értetődés hangsúlytalanságával, mintha frónknak nem is jelentenének többet a megszokottnál. Pedig a debreceni napokat közvetlen követően megírt útirajza, *A Hortobágy*, amelyet a regény legfontosabb előmunkálatának kell tekinteni, mutatja, mennyire a csodálkozás, rajongás állapotában nézte, gyönyörködte végig, amit a pusztai nyújtott.

A Jókai életművének debreceni vonatkozásait vizsgáló dolgozatok (főként Oláh Gábor: *Jókai és Debrecen*. ItK 1906. 132—151., 266—279. és Zsigmond Ferenc: *Jókai és Debrecen*. Debrecen 1926.) ismételtelen körvonalalták azokat a néprajzi témákat, amelyek az útirajz és a regény lapjain párhuzamosan jelentkeznek. E párhuzamok aprólékosabb összehasonlítással valóban a részletekig ható egyezést mutatnak. Ennek ellenére tanúsítják azt is, hogy a regény lapjain az író bizonyos tárgyilagossabb, hűvösebb előadói modort vesz fel. E jelenség magyarázatául számon kell tartanunk, hogy a három évi időköz alatt, amely az útirajzot (1889. május) a regénytől (1892) elválasztja, megírta Jókai az OMM részére vállalt debreceni-hortobágyi dolgozatát is, itt pedig az előadás visszafogott, ha nem is színtelenebb jellege a mű természetéből következett. (OMM 7. k., Magyarország. II. k. 1891. 281—314.) Csak ez újabb prózai feldolgozás után került sor tehát a *Sárga rózsára*, amely a műfaj nyújtotta költői lehetőségekkel élve, a pásztorok érzelmi-gondolati világának bemutatásával mintegy kiegészítette, s ki is teljesítette a pusztai életnek Jókaiában kibontakozott képét.

Ez a kép egyébként, függetlenül a szorosan vett epikus bonyodalomtól, a maga etnográfiai alkatában is színes és érdekes. Alapvető a műben fellépő egyszerű emberek táj- és természetismerete, tájékozódásuk a pusztai úttalan végtelenjén, de a csillagos égen is, s úgyszintén az időjárás, sőt időjósítás kérdéseiben, amelyekre okszerűen, füvek, állatok viselkedése, szelek, légköri jelenségek alapján adnak feleletet. Külön tárgykor a pásztortársadalom hierarchiája, amelyet egyrészt a gondjukra bízott állatnemek, másrészt egyazon állatnem gondozóinak külön-külön feladatköre szab meg, alá-, fölé-, mellérendeltségi viszonylatokban. Helyet kapnak a különböző pásztorok állatnemenként változó viseletei, szerszámkészletük, így lószerszámuk s pusztai fegyvereik is, az utóbbiak sorában mindjárt a mű első lapján az ólmosbot, amellyel a történet végén Decsi és Lacza párbajukat vívják. Áttekinthetjük a pásztorok legfontosabb állatgondozó módszereit, munkatechnikáját, ehhez szükséges eszközeit, de egyúttal az állatbiológia, sőt etológia terén szerzett jártasságuk tényeit is. Ehhez járulnak azután építményeik, azoknak berendezése, továbbá a pásztorok táplálkozási viszonyai, élelmezésük, s ezzel kapcsolatban tüzelési módjuk, valamint ember, állat ellátása vízzel. Bemutatja a mű a pusztai emberek jogviszonyait, amelyek hol hagyományaikhoz, hol a város, illetve az állam szabta törvényekhez igazodnak, nem ritkán ellentmondásosan. S ami a legfontosabb, kibontakozik előttünk a pusztai élet nevelte emberi érzések, gondolkodási formák világa; örök emberi indulatok és eszmék sajátos hortobágyi hangolásban.

Mindez nemcsak a regény háttere, környezetrajza szempontjából értékes, hanem a mű cselekményének is alakító, fejlesztő tartozéka.

A cselekmény kialakítása szempontjából azonban többet nyújtott Jókai képzeletének két olyan további etnográfiai jelenség, pusztai szokás hortobágyi jelentkezéseinek megismerése, amelyekről innen vagy az ország más vidékeiről korábban is tudomása volt ugyan, de amelyeket teljes jelentőségükben ez az út idézett vissza emlékezetébe: a gulyaugraszás és főként a pusztai párbaj.

A gulyaugraszás

A regény VIII. fejezetében Lacza Ferkó, a kompa terelt marhák bojtárja, a polgári révnél árvatőzeget lop a tűzbe, amely fölött a révészgazda bográcásában a paprikás hal fő. A komp már a Tisza közepén jár, amikor a „kövér illatú” tőzegfüst hatására a marhák nekiavadulnak, a folyóba ugranak, majd a partra úszva rohannak vissza

a Hortobágyra. A révészek szerint ez „nem első eset”; a kofák úgy vélik, a tehenek az otthon maradt borjaikhoz rohantak; a csizmadia ezzel szemben egy régi betyárfogásra hivatkozik: „Sokszor hallottam én azt, hogy a ravasz betyárok, mikor szét akarják zavarni a gulyát, azt cselekszik, hogy a pipájukba kalapzsírt tesznek,” a szétfutott állatokból pedig „a futóbetyár könnyen kiszakít egy falkát”.

Arról, hogy az eladott marhák olykor a Tisza vidékéről is visszaszöknek, Jókai kétségkívül a Hortobágyon értesült. Erre nézve 26. (XII.) sz. jegyzetkönyvében a helyszínen rögzítette e sorokat: „Ők-röket csak nagy csapatban lehet eladni, egyesével tehenet, eladva gyakran visszaszöknek a Tiszántúlról is jármostul, láncostul.” (*Főljegyzések* II. k. 418. A „Tiszántúl” itt a Tisza túlsó, jobb partját jelenti.) Néhány nap múltán írt tárcájában *A Hortobágy* címen ezt olvashatjuk: „Eladni csak falkánként lehet belőlük, s elégszer megesik, hogy mikor az eladott falkát már beterelték a Tiszaparton a hidasba, akkor egyszerre előveszi őket a puszta utáni vágy: keresztülugrálnak a komp szélén, kiúsznak a Tiszából, s visszavágtatnak a zámi karámhoz: az eladó visszafizetheti a pénzt a vevőnek.” Regényünk VIII. fejezetében Jókai ilyen előzmények után rajzolja meg hatásos jelenetét az állatok lázadásáról, ám korántsem az állati ösztönből eredeztetve, hanem Lacza Ferkó ravasz mesterkedésének eredményeként mutatva be szétugrásukat.

Hortobágyi feljegyzéseiben Jókai erről a sajátos pásztori „tudományról” nem tesz említést, említett tárcájában sem foglalkozik ezzel; holott a regény bizonyossága szerint kétségkívül hallania kellett nagy tapasztalatú, állathoz értő pusztai emberek hasonló fogásokkal űzött machinációiról. Ezek egykori megléte ugyanis igazolható, emléküik máig eleven népünknel.

A hagyományról már Csokonai is megemlékezik a *Dorottya* lapjain. Eposzának harmadik könyvében „az Eristől titkon húzott muzsikára” — Csokonai hasonlata szerint — úgy bolydul fel a dámák serege, —

Mint a zöld Hortobágy kövér mezejében
A csintalan betyár, ha a szél mentében
Süvegmocskot éget a szalmán vagy pipán,
Maga meg odébb áll gyalog vagy paripán;
Hiába hangicsál a duda, furulya,
Összebőg a marha, megszalad a gulya,
Tehén, üsző egyre szalad a cserénynek,
Van baja, van mérge a szegény legénynek . . .

(Csokonai Vitéz Mihály minden munkája.)

Szerk. Vargha Balázs. I. k. 1973. 513.)

Csokonai jegyzetet fűz az eposz e helyéhez, amely a hasonló betyárfogások módjairól, elterjedtségéről tájékoztat: „A Hortobágy pusztáján, mely az úgynevezett Hortobágy folyóvíznek vagyis Tiszaszakadéknak környékén esik a debreceni és újvárosi földön s közönségesen az alföldi legelők körül, szokások holmi pajkosoknak, hogy pipájokba süveg- vagy kalapmocskot tesznek, mellynek füstjét ha messzéről a gulya megérzi, szerte-széjjel szaladoz.” Ez az adat önmagában is a szokás régiségéről tanúskodik. Jókai e különös szokást akár Csokonainál is megismerhette.

Pásztorszókincsünkkel foglalkozva utóbb Herman Ottó is szólt e szokásról, éppen Csokonai alapján, s úgy vélte, a költő „itt nyilván a bogárást festi”, s megtudjuk, hogy annak idején a süvegmocsk-égetéssel próbálta a pásztorság „a bajnak elejét venni”. (*A magyar pásztorok nyelvkinése*. Bp. 1914. 691.) E magyarázat azonban éppen Herman további adatai alapján tarthatatlannak látszik, minthogy a bajt kiváltó légyfajta, a *Hypoderma bovis* dongását a marha mesziről megismeri, hallatára pedig ösztönösen is menekül: „megriad, világgá megy.” (Uo. 391.)

Újabb néprajzi kutatásunk a hagyomány számos részletére fényt derített, minthogy e különös mesterkedés gyakorlata egyes helyeken meglepően sokáig élt. A szokás a Dunántúlon sem volt ismeretlen: a Kis-Balaton vidékén, a Zala folyó torkolata táján, a mai öregek előadása szerint egy Belső-Zalából jött idegen 1939-ben „ami állat volt a berekben, mind megugratta”; s tudnak róla, hogy itt egyes pásztorok „néha úgy megfuttatták egymás marháját, hogy még Komáromban is hajszolták őket”. A szokás indítéka itt a virtus vagy tréfa; alkalmi egyes jeles napok, pl. áldozócsütörtök; az állatokat megvadító szerek közt pedig Jókai előadásának megfelelően szintén bizonyos füstölő szerek szerepelnek, bár a trágyán, állati szőrön, ruhahulladékon, taplón kívül itt helyet kapnak egyes babonás járulékelemek is: „hétéves halott ruhája”, „Szent György nap előtti héten fogott pucok”, amelyet „újhold péntekén füstre tesznek” stb. (Takács Lajos: *Berki pásztorok a Kisbalaton szigetein*. Néprajzi Közlemények XI. k. 1966. 1—2. sz. 3—24.)

Öreg pásztorok emlékeznek szabolcsi, szatmári „hozzáértöknek” hasonló mesterkedéseire is, amelyeknek indítéka többnyire a bosszú. Csikó, szamar, kecske, kutya bőre, szőre, körme; pulykakakas nyaksörtéje, farkas vére, mája; büdösvirág, szakadt istrángnak a hámfán maradt darabja — tűzbe, főként égő pipa paraszára dobva — bűzével egyaránt megvadítja, szétugrasztja a gulyát — adja hírül Benedekfalvi Luby Margit. (*Fogyó legelőkön*. Bp. é. n. 145—151.) Ugyanő tájékoztat a nekivadult állatok csendesítésére szolgáló szerekről is:

legésszerűbb „túljutni a füstön”, elkerülni a bűzös széljárást; használ mint ellenszer a pipára vetett csepű és vöröshagyma is; vagy ha gulyás az ingét hirtelen kifordítja, s úgy veszi fel; esetleg keresztet rajzol a porba s annak négy sarkán gyertyát gyújt vagy más „szentelt mesterségeként” tömjént éget.

A szokásnak a Hortobágyhoz csatlakozó bihari-sárréti területen élő hagyományára nézve Molnár Balázs néprajzkutató szíves tájékoztatására hivatkozhatunk. E szerint a múlt században itt számos olyan pásttoreMBER élt, aki öröklött vagy szerzett tapasztalatai birtokában kitűnően ismerte a különböző állatok tulajdonságait, különféle természeti hatásokra való reagálásuk módjait. „Ezek a nagytudású pásttoremberek, számadók, betyárcimborák, akiknek olykor a valódi betyárság vádját is viselniök kellett, — virtusból nagyon sok mindent megtettek. Szétugrasztották például a ménest, de ahogyan szétugrasztották, úgy össze is szedték . . . Nagy János múlt században élt zsidányi csikósról mondták, hogy szekérral Váradra menet nem egy ménest szétugrasztott pipafüstjével. Úton is két-három pipa és különböző dohány, majd dohánypor volt nála. Rágyújtott majd az egyik pipára, majd a másikra a széljárás szerint, és azokból eregetett orrfacsaró, szemkönyveztető bodor füstjét, szél alá’ . . .”

A fentiek szerint nehéz volna eldönteni, honnan ismerte Jókai a gulyaugrasztás szokását, módjait, eszközeit: dunántúli — talán közvetlen komáromi — tapasztalatok éppúgy közvetíthették írónkhoz a hagyományt, mint korábbi debreceni közlések. Mindenesetre szembevetendő, hogy a Lacza Ferkó alkalmazta szer, a tűzbe vetett árvatőzeg mellett a pipába tett kalapzsír rokonhatásáról is tudott, mint az a „spektikus” csizmadia szavaiból kitetszik. Hogy az író e mesterkedést nem a Hortobágyon ismerte meg, igazolja, hogy már a *Kőszívű ember fiai* című regényében is találkozhatunk vele. (JKK 28. k. 44—53.) Lényegesebb azonban, hogy a regényt jellemző realizmus ízlés-elvének megfelelően mellőzte a gulyaugrasztáshoz kapcsolódó, romantikára csábító, babonás mozzanatokat; sőt Lacza Ferkó ravasz ügyeskedését is csak szüksézáván, majdhogynem célzásszerűen iktatja a történetbe.

A botpárbaj

A regény másik lényeges néprajzi eleme a XII. fejezetben a cselekmény csúcspontjaként leírt botpárbaj. Ezt Decsi Sándor és Lacza Ferkó lóháton, nyeregben ülve vívják, előbb mintegy kétszáz lépésnyire eltávolodva egymástól, majd hirtelen fordulattal sebesen egy-

másnak vágatva. Mikor találkoznak, mindkettő egymás fejére sújt furkósbotjával („jó két fiatal csáti tölgy ólommal beöntve a bunkós vége”). A gulyásbotjár az útésre kiesik nyergéből: „hasmánt terült el a földön”, ellenfele pedig „tarkótól sarkáig végigpáholja”.

Etnográfiai irodalmunk csak szűkszavúan foglalkozik a hasonló viadatok, kemény legény-erőpróbák hagyományos formáival, s még szűkebben ezeknek esetleges jogi vonatkozásaival. Kétségtelen, hogy régi évszázadaink során, kivált hivatalos fórumaink szemhatárán kívül eső pusztai területeken, az igazságszolgáltatás hagyományos népi módjai érvényesülnek, ilyenekre nézve néprajzilag is figyelemre méltó adat pl. a „pusztai taliós elégtételek” említése Arany János és Szilágyi István leveleiben. (Vö. 30. lev. Arany Szilágyinak 1847. jan. 9. és 53. sz. lev. Szilágyi Aranyhoz 1847. ápr. 9. Arany KrK XV. k. 42., ill. 82. és az 535., ill. 556. l. ezekhez fűzött jegyzeteket.) A városi szemmel önbíráskodásként értékelt joghagyománynak falvaink életében természetesen olyankor is helye lehet, amikor az állami igazságszolgáltatás nem állapítana meg jogsérelmet, mint pl. a féltékenység, vagy a szerelmi hűtlenség eseteiben. Így érthető, hogy még századunk első felében is súlyos következményű, véres legény-erőpróbák, bicskázások stb. tettesei is sokszor kinyomozhatatlanok maradtak, minthogy e „viadokat” népünk nem ritkán a maga belső, „intern” ügyének fogta fel, amely „nem a törvényre tartozik”.

Más kérdés, vajon a hasonló paraszti viadatok mennyiben tekinthetők párbajnak, e szó városi értelmében. Aligha lehet kétséges, hogy azok a szabályokkal körülírt „lovagias” formák, amelyek a múlt század második felében kibontakozó városi párbajörület idején uralkodnak, a falusi gondolkodástól teljességgel idegenek. Éppen ezért kivételesnek kell tartanunk e városi formák olyanféle behatolását a hortobágyi pásztorvilágba, mint amilyenről Jókai *A Hortobágy* c. útirajzában hírt ad:

„Egy debreceni jó barátomtól hallottam, hogy nem régiben két csikós legény között egész lovagias természetű párbaj folyott le a pusztákon.

A kihívás becsületkérdés miatt történt, furkós botra, lóháton: egész szabályszerűleg, párbajtanúk segédkezése mellett. A furkós bot komoly fegyver. A vívók egyike bezúzott fejével hullott le a nyergéből, keményen helybenhagyva.

A magyar csikós nem ront egymásra orozva; nem késsel; nem rálesve; nem is a harag első dühében, vagy a bor mámorában: — megvárja, míg a düh és a mámor elpárolog; s akkor gyürközik neki: találkozást ad: »gyeprre bajszos!»

Ez is egyike a faj nemes vonásainak.”

Az eset előadása itt arra mutat, hogy Jókai maga is városi eredetűnek ítéli a leírt formát, a viadal lovagias jellegét, szabályszerűségét emeli ki, kihívásról, párbajtanúkról emlékezik meg. Csupán a viadal maga — amelyet lóháton, furkós bottal a fej bezúzásáig vívnak — mutatja a hagyományos népi formát. Ezt a Hortobágyon szerzett értesülését hasznosítja az író a *Sárga rózsza* lapjain, ám *A Hortobágy* című útirajzában előadásával szemben a városi sallangoktól megtisztítva, a pusztai párbaj néprajzilag hitelesebb leírásával.

E lovagias rekvizitumok nélkül vívott küzdelem egyben keményebb is: az író nem szab határt a harci kedvnek, a harcképtelenné vált, vesztes fél csépelése is tovább folyik, „tarkótól sarkáig” s hozzá még ólmosbottal. Ez utóbbit afféle paraszti buzogánynak tekinthetnők. Szabadfalvi Józsefnek az ólomöntéses díszítésekről szóló tanulmánya szerint pástorművészetünkben az ólmozások „feltehetően nem csak az ornamentálást szolgálták”, hanem a botok mint „védekező vagy harci szerszámok” szükséges tartozékai is egyben; ezért a bot fejét, a furkót, minden mintázat nélkül „tányérosan” vonták be ólommal. (Vö. Szabadfalvi József: *Népművészet I. Hajdú-Bihar emlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete*. Szerk.: Szöllősi Gyula. Debrecen 1970. 280—285. l.)

Itt kell megemlékeznünk végül arról is, hogy *A Hortobágy* című írásának idézett részletében Jókai forrásként „egy debreceni jó barátjára” hivatkozik; hogyan vélekedjünk tehát arról a kevéssel többi nyilatkozatról, amely szerint a pusztai párbaj szokását már kecskeméti diákévei alatt megismerte? *Az én kortársaim* címmel 1893-ban írt emlékezésében olvassuk erre vonatkozólag „Házigazdám, a városi mérnök, gyakran elvitt magával a gondjaira bízott, kiterjedt erdőségekbe parasztszekéren. Elkóboroltunk a Tiszáig, a Szikra csárdáig, a homokbuckákon túl a Fehér tóig. Én mindenütt új meg új néplettel találkoztam, a pusztákon, a karámban, a csárdában, a halásztanyán . . . Megismerkedtem a népnek észjárásával, fogalmaival, daljaival, közmondásaival, kifogyhatatlan humorával, hallottam a népmeséket a bográc tüze mellett, a kukoricafosztásnál, a szüretelésnél, láttam a híres „bikaharcot” s a „pütkösdi király” parádéját, aminek mind most már híre sincsen, meg azokat a pusztai párbajokat, amik meseszámba mennek. Ezek mind úgy megőrkítve vannak emlékezetem kristályhártyáján, mintha tegnap történtek volna.” (Hhm 5. k. 175.)

A két nyilatkozat közötti ellentmondás feloldásaként arra hivatkozhatunk, hogy a Kecskemétre vonatkozó közlés általánosságban emlékezik meg a „meseszámba menő”, tehát nyilván sokat emlegetett pusztai párbajokról, a hortobágyi adat pedig e párbajok egyik

meghatározott módját, a botpárbajt emeli ki a sok közül. Erre mutat egyébként az író hortobágyi, helyszíni feljegyzése is: „Botpárbaj.” (Vö. *Följegyzések* II. k. 420. a 26. (XII.) sz. jegyzetfüzet 17. v.)

Az a feltételezés viszont, mintha a pusztai párbajok említése Kecskeméttel kapcsolatban csak az író emlékezetének mellésíklásából eredne, s *Az én kortársaim* című emlékezetében közöltek utólag, hortobágyi tapasztalatainak ifjúkori kecskeméti napjaiba való visszavetítése sugalmazta volna, aligha állja meg a helyét.

Jóval azelőtt ugyanis, mintsem *A Hortobágy* című útirajza s benne a botpárbaj idézett leírása megjelent volna (Nemzet 1889. máj. 29.—jún. 2. — XXI. évf. 105—109. sz.), elbeszélte Jókai egy másik pusztai párbaj történetét *A lélekidomár* című regényének lapjain. E művének szóban forgó jelenete címével — *A pusztai rózsza* — egyébként is a *Sárga rózsza* regényére irányítja figyelmünket, szempontunkból azonban pusztai vonatkozásait kell kiemelnünk. (A fejezet első közlése: Nemzet 1888. ápr. 8—11. — XX. évf. 98—101. sz.). Már itt feltűnnek egyes fordulatok, amelyek *A Hortobágy* című útirajzában is visszatérnek, mint pl. hogy „lesbül vadász ló dúvadra, nem gavalér ember a vetélytársára”; vagy: „ha érdemesnek tartottam elvenni a rózsádat, akkor gyepre bajszos!” stb. *A lélekidomár* lapjain egyébként a párbaj az alföldi betyárvilág aranykorában játszódik le: a betyárüldöző Lándory maga is betyárnak öltözve, hangsúlyozottan pusztai körülmények között mérkőzik a betyár Oroszlán Gabival: lóhátról, méghozzá harcra tanított ló hátáról, amely „jobbra-balra fincol, hogy nehéz legyen találni”; mikor viszont lovasa ló, „megáll mereven”, majd „vágat előre, egérutat nyerni a gazdájának, hogy újra tölthesse a fegyverét.” A történet varázsát itt is a pusztai környezet biztosítja, a harc a csárda közelében folyik, indítéka a betyár szerelemfélése, mivel üldözője meghódította a kocsmároslány szívét stb (JKK 51: 339–353).

Szemmel látható tehát, hogy a Ráday-kor betyárüldöző pusztai viadalai ébren tartják Jókai emlékezetében a pusztai párbajokról szerzett egykori kecskeméti történeteket, a Hortobágy utóbb ezekhez szolgáltat újabb adalékot a botpárbaj változatának ismertetésével.

A cselekmény kibontakozása

A hortobágyi út eredményeként a regényhez olyan vezérmotívumok állnak Jókai rendelkezésére, mint a pusztai párbaj, Pákozdi románca, a méregkeverés, a gulyaugrasztás; ezek kiegészítéseként pedig a táj kimeríthetetlenül változatos hangulatai és a pásztorélet a maga

etnográfiai sajátosságaival. Ezek ismeretében megkísérjük végigkísérni képzeletének alakító munkáját, annak egymást követő állomásain át a regény cselekményének kialakításáig.

Az első indítást az író már a pusztára érkezése előtt megkapta, értesülvén debreceni barátjától a lóhátról furkósbottal vívott párbajról, amely akkortájt ment végbe két hortobágyi csikós között. Ez a nyersen férfias mérkőzés komor könyörtelenségével élesen elüt a színpadias rendezésű, városi párbajok járványszerűen elharapózódtatott különféle nemeitől: különös készségeket, erőt, ügyességet, tűrő- és ellenállóképességet követel; ezen felül pedig etnográfiai szempontból is különlegesség mint nyílt erőpróba, szemben az orozva vett elégtétel, a bosszúállás egyebütt ismert változataival. Feltételezhető, hogy az író eredeti szándéka szerint mindezt önálló novellatémának fogta fel; a pusztai regény struktúrájában viszont nyilván a cselekmény zárókövének kínálkozott az eset, „csattanónak”, amely a hősök sorsát megpecsételi.

A regény fogantatásában döntő, hogy ezt az építőelemet az író Pákozdi és a csárdáslány történetével kapcsolja össze. Alapja lehetett ennek, hogy a pusztai emberekre nézve egyaránt jellemzőnek vélte mindkettőt. Párbaj a maga módján az is, amit a leány és a legény vív egymással: a csárdáslány, aki szerelme jussán — vélt jussán! — el akarja emésztetni a férfit; s a férfi, aki emiatt többé nem teszi lábát a csárdába, — elhatározásuk véglegességével méltó párhuzamul szolgálhatnak a botpárbajt vívó csikósokéhoz. Az pedig, hogy a legény a nő és férfi viszonyából következően a méregkeverésre vetemedő leányt kivonja a törvény kezéből, a kettejük belső ügyének fogva fel a történeteket, — a városból érkező író szemében ugyancsak a pusztai szemlélet következményének látszik.

Hogy e két vezérmotívum ötvöződése végbemehessen, természetesen ellentmondásaik kiszűrésére, azaz a valóságban történtek átalakítására, ok-okozati rendbe szedésére volt szükség. Ezek Jókai fantáziájának további lépései.

Mindenekelőtt a csárdáslány szerelmeséhez vetélytársat, ellenfelet kellett álmódni, hogy a párbajra sor kerülhessen. Írói leleményét ismerve, önként adódott az is, hogy — szemben Debrecenben nyert értesülésével — a tervezett regény a botviadalban a csikóst ne csikóssal, hanem gulyással állítsa szembe. A regényben így a pusztai társadalom hierarchiájának két vezető, „grófi”, nagyállattartó rétegének képviselői mérik össze erejüket. Ez a megoldás pedig biztosítja, hogy a ménes és a gulya világa, a csikósok és a gulyások életviszonyai mintegy ellenpontozva széles arányokban kapjanak helyet a regényben.

Az írónak szemmel láthatóan az a törekvése, hogy a párbajt, mint végső megoldást, közvetlenül a pusztai lány jellemére vezesse vissza. A regény Klárika tehát nem maradhatott meg annak, akit a Hortobágy valóságából ismert; egyéniségében a hűség uralkodó alapvonását némi könnyelműségnek, játékos szerelmi hajlamnak kellett ellensúlyoznia. A regénybeli lányt azért érzései ugyan a csikós felé vonják, de távollétében a gulyásbojtárral is elmulat, annak kalapjához is odatűzi rózsáját.

Hasonló megfontolással változik, távolodik el a hortobágyi Pákozdi jellemétől a regénybeli Decsi alakja: nemcsak nem közömbös a lánnyal szemben, hanem inkább nagyon is híven és mélyen szereti, de jövőendő egybekelésük feltételeként egyértelmű lekötöttséget, hűséget követel tőle. A valósághoz képest tehát a legény és a leány egyéniségének alapvonásai felcserélődnek.

A jellemek ilyen áthangolásával valóban megnyílt az út a végső drámai konfliktus felé.

A bonyodalomhoz itt már önként adódott mintául a csalódott hortobágyi Erzsike bosszúja, Pákozdi megmérgeztetése; ám ismét a szükséges módosítással. A regény Klárika nem méreghez, hanem szerelemkeltő szerhez folyamodik, nem sejtve, hogy a szer, a mandragóra mérge; s ami lényegesebb, nem is feltékenységből, hanem hogy a feltételeket szabó Decsi Sándort feltételeket nem ismerő szenvedéllyel láncolja magához.

A történet pedig ezután szabadon követheti az események folyását lényegében úgy, ahogy azok a valóságban a Hortobágyon lejátszódtak. A regénybe szövődnek a megmérgezett legény kínlódásának, a pusztai állatorvos életmentő fáradozásának, majd a törvényes eljárásnak képei; ezeknek eredményeként pedig adva a regénybeli csikós számára is, az életből elesett motívumnak megfelelően, az elhatározás: szakítani, kerülni a lányt, nem lépni a csárdába, bár egyúttal ügyeskedő, hamis vallomással kivenni Klárikát a törvény büntető kezéből!

További lényeges, felhasználásra váró építőelem maradt azonban még ezek után az író keze ügyében: a gulyaugrasztás, amelyet nyilván csak a gulyáshoz mint Decsi ellenlábásához fűzve lehetett értékesíteni. Feltehető, hogy ez a romantikus motívum szolgált alapul Jókainak ahhoz is, hogy a gulyáslegényt az egyenes útról le-lekanyarodó jellemmé alakítsa. Az írói képzelet további leleményére volt szükség tehát, hogy ez a motívum a mű szerkezetében megfelelő lélektani megokolással a maga természetes helyére találjon. A megoldás kulcsául itt Jókainak az a Hortobágyon szerzett értesülése szolgált, hogy az eladott marhák nehezen szakadnak el a pusztától, ösz-

töneik az otthagytott állatokhoz kapcsolják őket, ennek következtében pedig olykor messze vidékről is visszarohannak a gulyához.

Az eladott marhákhoz természetesen vevőkre is szükség van; ezek ellenpontozásaként viszont a lovat vásárló kupeczek felléptetése is kézenfekvő lett a ménest gondozó csikósok körében. A gulyából Morvaországba eladott marhák gondozójaként tehát a számadó útnak indítja Lacza Ferkót, hogy elvonja vetélytársának haragja elől; a hírrre azonban, hogy Klárit perbe fogták, a legény a tiszai révnél a visszatérés módját keresi; s ennek eszköze lesz a gulyaugrasztás. Ez alatt viszont a ménesnél járó lókereskedő is szerepet kap, akarata ellenére újabb bizonyítékot szolgáltatva a csikós kezéhez a Lacza Ferkó aláírta váltóval a gulyáslegény hamisságáról.

Így a részek illeszkedése teljes, a pusztai emberek pszichológiája szerint, amint azt Jókai megítéli, emberileg és művészileg egyaránt indokolt.

A cselekmény kialakításának itt rajzolt folyamata természetesen rekonstrukció; kiindulópontjai azonban adva voltak, s a regény ismeretében az írói képzetet vázolt útját a cselekmény építésében szűkszerűnek kell tartanunk.

A regény hőseinek mintái

Hortobágyi emberekből választotta és alakította ki az író a *Sárga rózsza* hőseit is, alakjuk, jellemük megalkotásában pusztai ismerőseihez igazodott, bár a maga művészi látásmódjától természetesen nem szakadhatott el, s kora művészi áramlataival szemben sem maradhatott közömbös. Szemmel látható törekvése a reális ábrázolásra, tartózkodó hűvössége a regény hőseivel szemben; mégis — ha csupán árnyalatokban, egyes részletek kidolgozásában vagy éppen stíláriis jegyekben is — megfigyelhető, mint igazítja hősei karakterét, érzésvilágát, gondolkodását a maga romantikus szemléletéhez.

Eleve számolnunk kell azzal, hogy a maga művészi távlataival azt a szociológiai mélységet nem biztosíthatja a regényben ábrázolt hortobágyi világnak, vagy e világ egyes képviselőinek rajzához, amelyet a naturalizmushoz felzárkózó hazai kortársainak frásaiban tapasztalunk. Gazdasági-társadalmi problémák csupán a bemutatott cselekmény távolabbi, elmosódott háttereként jelentkeznek; a pusztai elszigeteltségében inkább az emberek osztályon belüli, egyéni kapcsolatai, személyes érzései, indulatai válnak fontossá. Ezeknek ábrázolásában azonban már nem ritkán a naturalista regényekre emlékeztető elemző módszert alkalmazott.

Másrészt a Hortobágy Jókai szemében mintegy a civilizációtól elzárt magyar sziget; s ha e „sziget”-probléma ismert is a Jókai-életmű egyéb alkotásaiból, s így az író rejtett énjéből is tükröz valamit, a *Sárga rózsd*ban új eszmei felfogásban tárul elének.

Ez a táj ugyanis az író szerint az ősi, egykor-volt magyar életformát őrzi. Az emberek itt ma is a természettel, időjárással, állataik vak ösztöneivel viaskodva élnek, „ősfoglalkozásuk”, abból adódó pásztorkultúrájuk a 19. század végén is a magyarság életének régi időkben gyökerező, mély hagyományú képét nyújtja. Innen a regény erőteljes etnográfiai jellege, színgazdasága; s másrészt az ábrázolt hősök alapvető vonása is: hajthatatlan konokságuk és végletességük. E romantikus szemlélet utóbbi jegyei által ismét a naturalizmussal tart rokonságot.

Mindezek ellenére a regény valamennyi jelesebb alakjának hortobágyi mintája Jókai helyszíni feljegyzései alapján könnyen felismerhető név szerint is említett ismerősei között, akikkel az író a pusztán találkozott. (Vö. Péter Zoltán jegyzeteit a *Följegyzések* II. k. 768—771.)

Decsi Sándor

Hortobágyi csikósról mintázta Jókai Decsi Sándor alakját, bár nem saját nevének szerepelteti, hanem úgy költ nevet neki. Hogy Fesztyné utóbb mégis Decsinek nevezi, már csak a kései emlékezet félresiklása volt. A csikós neve, akivel 1889-ben találkoztak, Pákozdi; ezen a néven említi maga Jókai is jegyzőkönyvében, amelyben a helyszínen rögzítette benyomásait (*Följ.* II. k. 419. és 427.), ezen útirajzában, amelyet közvetlen Budapestre érkezése után írt (NK 91. g. 69. és 73).. Mi több, a kirándulásról készült riportjában Pákozdit említi a Nemzet kiküldött tudósítója, Karczag Vilmos is (*Jókai a Hortobágyon*. Nemzet 1889. máj. 24. Reggeli kiadás. — VIII. évf. 24—19. (142.) sz. 1.)

Pákozdi, a pusztai modell, valóban egyéniség volt, nem minden romantikus jellegzetesség nélküli, szürke személy. Már Jókainak a terepen papírra vetett emlékeztető sorai is ilyennek mutatják. „Pákozdi románca” — olvassuk egyhelyütt; s utóbb: „Pákozdi nem jön be a kocsmába mert Erzsike megmérgezte.” Az írónak a 26. (XII.) sz. noteszában odavetett szavai is éreztetik tehát, hogy képzeletét regényes indítás érte. Ennek ellenére a frissiben írt útibeszámolóban beszél ugyan Pákozdiról, megismerkedésükről, a csikós mesterségbeli tudásáról, sőt arról is, hogy nem akar bemenni a csárdába; mélyen hallgat azonban a pusztai történet lényegéről, arról, hogy Erzsike

megmérgezte Pákozdit. Maga vallja: „Szép volna leírva; de az egész történet a csikós titka, s mikor azt nekünk elbeszélte, a becsületünkre bízta, hogy nem adjuk tovább.” (NK 91. k. 73.) Annyit azonban mégis elárul, hogy a csikós magatartása mélyen jellemzi a hortobágyi emberek lelki életét, erkölcsi szemléletét:

„Harangszó nem hangzik a pusztán: csak a nap állása tudatja velünk, hogy ebéd ideje van.

A hortobágyi csárdában vár bennünket a jó magyaros ebéd.

A behívott csikósok számára is fel van hordva a lakoma a nagy ivó szobában.

Azonban a nap egyik hőjét, a *Pákozdit* hasztalan hivatgatják: nem akar bemenni, nem akar a lakomához ülni. Tanácsbeli urak, vendégek, festők, magam is eleget invitáljuk; de csak nem jön: nem kell neki se étel, se ital, s az okát sem mondja meg, miért nem? . . . Hát csak nem!

Végre aztán kivallja, hogy van a csárdásnak egy szép leánya, akit ő nem akar többé látni. Két éve már, hogy felfogadta: s állja ma is a fogadását . . .” (i. m. 73.)

A közlés visszafogott, szűkszavú. A továbbiakban mindössze azzal egészíti ki az író, hogy idézi Dely Mátyást, az állatorvost, aki „jól ismerte a csikós történetét”. E szerint Jókainak arra is alkalmá volt, hogy Pákozditól nyert értesüléseit Dely közlésével kiegészítse. A nyilvánosságna szánt ez első hortobágyi útirajzában — adott szavához híven — mégis hallgat a mérgezéstről, Pákozdi megmérgeztetéséről. A *Sárga rózsnak* forrásául szolgáló eseményről a nyilvánosság előtt csak harminchat év múltán lebbenti fel a fátylat Fesztyné:

„ Egy csikós nem jött be az udvarba, kint támaszkodott a kapufélfánál. Oda vitték neki a sört. Nem fogadta el ajándékba — maga fizette — onnan koccintgatott — de beszólt a többiekhez. Első csikós, látszott a ruháján, mozgásán. Szép is volt, úgy nézett ki, mint Tamásy József, de éppen úgy.

Nekem fúrta az oldalamat, miért nem jön be? Odamentem, lerajzoltam . . . Papa és Árpád az asztalnál rajzolták a többieket.

Kíváncsi, majd barátságos lett. Kezdtem neki imponálni. Főleg mikor elővettem a radirgummit, olyant még nem látott, egész izgattott lett, nekik sokat kell számlálni, nehéz dolog az az írás, de megkönnyítheti ilyen masina. — Szóból szó jött, a mi barátságunk nem lelki motívumokon, de a radirgummin kezdődött, addig kérdeztem, addig néztem rá, tőlem telhetőleg magyarosan, míg végre bizalmas lett, elmondta, — ő nem teheti be ebbe a csárdába a lábát, még a Jókai ur kedvéért sem. Esküje, több mint esküje, becsületszava tiltja mindaddig míg az a leány ott szolgál, mert az a leány őt megmér-

gezte! . . . „Hogy én hogy hallgattam, el lehet képzelni. Ezt viszem Papának. Fog örülni néki!” (Fesztyne PHVas 40—41.)

Ez tehát a közelebbi háttére Pákozdi románának, ez magyarázza fogadalmát, hogy látni sem akarja a lányt, nem teszi többé lábát a csárdába. Az ilyen elhatározás írónk szerint korántsem példátlan a Hortobágy világában. Dely Mátyás nyomán útirajzába iktat egy másik, Pákozdiéval párhuzamos esetet, s Delyt idézve a pusztai emberek e kivételes barátjának ajkáról Jókai útirajzában kétszer is elhangzik a férfiasság dicsérete: „ilyen a csikós szava!” Joggal tételezzük fel, Jókai e pusztai jellemmel szemben maga is nagy lelkiismeretességgel akarta állni szavát, ezért hallgatott. Csak néhány év múltán, regényben költve át Pákozdi románát, vallott Pákozdi-Decsi titkáról. Egyébként e titok feltárása a méregkeverő lányra nem is maradt volna következmény nélkül.

Jókai ezek szerint Decsi Sándort szükségszerűen teszi meg a kemény, férfias igazságszeretet, hamisságot, ravaszságot nem ismerő egyeneslelkűség megtestesítőjének, a pusztai ember képviselőjének, egyben saját elképzeléseit is kielégítő férfieszménynek. Decsi Sándor lelkületének ez az uralkodó vonása végig a történetben megmarad, mármár az eposzi hősök jellemének szilárd következetességére emlékeztet változhatatlanságával. Csak egyetlen alkalommal törik meg: régi szerelmese bűnét a törvény előtt el kell tagadnia, mert vallomása a lány sorsát pecsételné meg. De ez az egyetlen erkölcsi megalkuvása is szembeállítja önmagával, s elég ahhoz, hogy a csalárdáson ért, kétfelé hajladozó lánnyal való kapcsolatának véget vessen: Decsi Sándor tehát többé nem teszi lábát a csárdába.

Ehhez képest másodrangúnak tetszik mindaz, amit az író a Hortobágyon Pákozdiról lát és hall, bár a regény környezetrajzát e tapasztalatok is bőven színezik. Hogyan él, mit tud a csikós, milyen ruhája, eszközkészlete, *A Hortobágy* című útirajz tanúsága szerint Pákozdira vonatkozó emlékei alapján tudja az író.

A két csikós közül, akik bemutatják „a mén elfogását pányvával a szabad ménes közül”, az idősebbik Pákozdi, ő segíti ki a másikat abban, amit egyedül megoldani nem tudott. „Mintaképei a hortobágyi csikósnak: büszke rátartó fej, nemes arcvonások, naptul barnapirosra zománcozva; napba néző szemek, sugár szemöldökök és hozzá délceg termet kálvinista nyakkal.” (NK 91. k. 69.)

Utóbb egy nem kevésbé érdekes csikós-készséget bemutatva már szorososan csak Pákozdit említi: „Megbámulni való ügyesség, ahogy a Pákozdi ebbe a le nem kötött nyeregbe fel tud szökni, jobb kezével odaszorítva azt a ló hátához”: hiszen a terhelő nélküli lóról még a katona is nyeregstül fordulna le az első vágtnál. (Uo. 85.)

Jó alkalom van itt arra is, hogy a csikós és a ló viszonyáról közöljön egy szerény adatot az író: „mikor lefekszik alunni a csikós, ennek a pányvának a végét odaköti a keze csuklójára: úgy ereszti a lovát egelni”; az okos állat pedig vigyáz, hogy meg ne rántsa, föl ne ébressze; „de ha gyanús alakot lát közeledni, hangos nyerítéssel költi fel az alvót.” (Uo. 85—86.)

A regényben, kivált annak IX—X. fejezetében, visszatérnek mindezek a Pákozdira emlékeztető motívumok, nem szorosán Decsi Sándor személyét, hanem a csikósok pusztai mesterségében való kitűnő jártasságát jellemezve.

Am ezek után érthető, ha Jókai — a csárdában sorozásra gyülekező balmazújvárosi legényekre emlékezve — regényében Decsi Sándor katonai múltját, sorozáskor tanúsított kertelés nélküli helytállását is motívumként értékesíti a *Sárga rózsza* lapjain. S természetesen a pusztai párbaj diadalmas hőségé is megteszi, amelynek színteréről, a csárdától dűltan-dühödten éppúgy nekivágtat a készülő zivatarnak, mint az az ismeretlen csikós, akit a hortobágyi napok utolsó délutánján láttak a viharok nekirontani Jókai és útítársai.

Lacza Ferkó

Lacza Ferkó, a gulyásbojtár alakjának megteremtéséhez Jókai a Hortobágyon nem talált közvetlen modellt; itt szerzett azonban olyan sajátos értesüléseket, amelyek jellemének körvonalazásához indítékot adtak. Furfangos ügyeskedésekről, hagyományos pásztori fogásokról kapott hírt, amelyeknek lényege, milyen eszközökkel, módokkal lesz úrrá a gulyás a gulyában élő szarvasmarhák roppant tömegén, s másrészt mint jár túl a maga sajátos pusztai tudása, tapasztalatai alapján a be nem avatottak eszén: ámítja el, csalja meg őket. Pusztai szokások, pásztorhagyományok, állattartó gyakorlatban kialakított mesterkedések, városi szemnek nemcsak meglepő, hanem idegenszerű machinációk emlékei lepik meg itt az írókat, amelyek részben már a múltéi, de részben a gulyásélet élő tartozékai, s alkalmasak rá, hogy az alkotó fantáziát megmozgassák.

Az írónak eddig is kedve telt az olyan ravaszok történetekben, mint pl. a gulyásbojtár tréffája, aki megsúgja a hozzá nem értő marhakereskedőnek, hogy gazdája csupa kivénült marhát adott el neki, nézze csak meg, „egynek sincsen már felső foga”. A *Sárga rózsza* ezen epizódjának változatát már évtizedekkel a regény írása előtt belefoglalta anekdotagyűjteményébe is *A jurátus és a principális* címen. (*A magyra nép adomái*. Összegegyíté Jókai Mór. Pest 1856. 115.) A vevő

tiltakozik, s ekkor tudja meg, a marhának természeti jellegzetessége, hogy nincs felső foga! Jókait a Hortobágyon számos további, frissebb benyomás, meglepő élmény várja.

Felismerni az éppen keresett szarvasmarhát ezernyi állat közül; kiscsalogatni a félelmes bikát a csorda közepéből, pusztá szép szóval, cirógatással; napon szikkasztva óvni meg a romlástól a leölt állat húsát, s így tartani el sok hétre! Aztán az állati kapcsolatok különöségei, mint pl. hogy csak bizonyos csoportokban adhatók el, különben a magános bika visszaront a karámhoz, a tehén a borjához. Szét is lehet ugrasztani a gulyát a parázsba tett bűzkeltő szerek segítségével. A hússzerzésnek itt sajátos módjai vannak: elhullott állatok teteméből a pásztor sokszoros átfőzéssel fogyasztásra alkalmassá tud tenni jelentős darabokat. De ért ahhoz is, mint lehet egészséges állatokat oly módon elpusztítani, hogy elvesztésüket a gazda, sőt az állatorvos is betegségnek tulajdonítsa. Azután ott a sasok, keselyűk egykori vadászata kilyukasztott marhabőr alatt: a lyukon kinyúlva kapni el a dögre lecsapó ragadozó lábát! (Vö. a fentiekhez a Jókai hortobágyi útjáról szóló idézett forrásokon kívül Béres András: *Az „esett jószág” eltakarítása a Hortobágyon és környékén*. Ethn. 1964. 462—467.; Fűvessy Anikó: *A pásztorok táplálkozása a tiszafüred-kócsi legelőn*. Műveltség és Hagyomány XV—XVI. k. 1972—73.; Sándor István: *Keselyűfogás a régi Hortobágyon*. Múzeumi Kurir II. k. 1975. 17. sz. 50—55.; uő.: *Régi hortobágyi „hússzerző” szokások*. Múzeumi Kurir III. k. 1978. 28. sz. 53—55.) Mindezek Jókai saját pusztai értesülései; s így — regényünk szerint — a gulyás már pusztán a maga mesterségbeli tudása alapján is jellemezhető: „Ő már hazulról hozzá van szokva az okos, óvatos politikához. A szarvasmarhánál megtanulta, hogy ennek nem kell a szarvánál kereskedni!” (JKK 175: 15.)

Politika, óvatosság, okosság — összefoglalóan itt akár ravaszkodásnak, furfangosságának is nevezhető. Ezek a készségek pedig nemcsak az állatvilággal szemben érvényesíthetők, nem is pusztán a városiak elképesztésére vagy megtréfálására alkalmasak, — vannak társaséleti, társadalmi következményeik is. Jókai ezeket a jegyeket látja a gulyás életformájában jellegzetesnek, s teszi meg Lacza Ferkó jellemének uralkodó jegyeivé.

Valóban, a regénybe foglalt események során Lacza Ferkó alakjának ez az árnyoldala mindvégig uralkodó marad. Kemény férfiassága, mesterségbeli hozzáértése nem kisebb, mint Decsi Sándoré. Ezek mellett azonban az fró ravaszkodó, csalafinta vonásait különösen kiemeli. Decsi Sándor már a regény első lapjain hazugságon kapja: a gulyás nem láthatta a lódoztort a mátai karámnál, hiszen félórája a pusztá más részén ő találkozott vele. A füllentés okára is magyará-

zatot kapunk: a Ferkó kalapjához tűzött sárga rózsza elárulja, hogy az éjjel éppen Decsi Sándor szerelménél mulatott, most a gulyához visszafelé tartva ezért bóbiskolgat el a nyeregben. Hamarosan arról is értesülünk, hogy Ferkó, bár a nemes város segítségével, ám mégis fortélyal szabadult meg sorozáskor a katonaságtól, míg az egyeneslelkű csikós e mesterkedést elutasította és katona lett.

Tanúi vagyunk azután, mint búvik ki a számadó felelősségre vonó kérdései elől, aki késésének okáról faggatja. Utóbb a hozzáértés nélküli morvák megréflása következik, a „fogavesztett” szarvasmarhák korára vonatkozó említett anekdota szerint. Most a bécsi festőre kerül sor: vele a szárított döghúsról beszélget, s a morva hajcsároknek erre még azt is megtiltják, hogy a friss pusztai ételhez nyúljanak. Ferkó elnézi, mint futnak szét a rekesztékből kiszabadulva a megvásárolt rideg marhák, s vesződnék velük ügyetlenkedve a morva hajcsárok; csak számadója szavára füttyent a kuvasznak, amely a barmokat egykettőre összetereli.

Hol játékból, hol komolyan űzött ravaszkodások ezek, sejtetik, hogy hasonló mesterkedések szabták meg a szép csárdalányhoz való viszonyának alakulását. Hogy a megvásárolt állatok gondozójaként Morvaországba szegődik, azt éppen e viszony magyarázza: számadója, egyúttal keresztapja kívánsága, hogy elkerülje a Decsi Sándorral való egybeakaszkodást, miután Sándor a katonaságtól hazatért. Az árvíz azonban keresztülhúzza ezt a tervet. A gulyáslegény politikusan hallgat a polgári révnél, a víz elvonulására várva, míg körülötte a vásárosok arról beszélnek, hogy a szép Klárit Decsi Sándor megmérgezése miatt halálos ítélet fenyegeti. Hallgat, pedig „mintha csak a szíven lőtt volna keresztül” ez a hír. Most minden vágya visszatérni a Hortobágyra; s keze ügyében a ravasz megoldás: a terelt barmok szétugrasztása a tűzbe vetett „árvagané”, a trágya bűzével. A találkozás a két legény közt elkerülhetetlenné válik; itt pedig már minden furfang, ravaszdiság hiábavaló. A viadalt vállalnia kell, s hogy a mérkőzésben alulmarad, abban része van annak is, hogy lelkiismerete szerint nem érezheti igaznak a maga ügyét.

Nem hagyhatjuk itt figyelmen kívül, hogy a Lacza Ferkót jellemző különböző ravaszkodások hangulatuk szerint eltéréseket mutatnak, s legalább négy típusuk különböztethető meg.

Első helyen állnak a gulyás közvetlen mesterségbeli fogásai, az állattartás munkatechnikái, amelyek a szarvasmarha természetrajzá-
nak tapasztalati ismeretén alapulnak. A regényben ezek csupán leíró jelleggel kapnak helyet, érzelmi tónusuk a rácsodálkozás, a kívülálló tiszteletre ébredése egy tőle távol eső munkaterület emberének hozzáértése iránt.

Más kategóriába esnek az anekdotikus ügyeskedések, amelyek által a gulyás túljár a kívülről avatatlanok, városiak, német festő, morva hajcsárok eszén. A regény egészében komikus, de lényegében ártalmatlan minden ilyen jellegű epizód, írónk szemmel láthatóan maga is elmulat a tollára vett eseteken, minthogy Ferkó tréfájából az áldozatok nem szenvednek kárt, csupán felsülnek, nevetségessé válnak. („Hallja, gazduram, szokott ez a kegyelmed bojtára néha igazat is mondani?” — kérdi a regény egyik lóvátett alakja.)

Az ilyen anekdotikus részletekhez Dely Máttyás, az állatorvos inspirációja is hozzájárulhatott; Fesztyné visszaemlékezése szerint Dely az, aki az esett marha húsát a pusztára látogató idegeneknek feltálalta: „Mikor egy hús tagból álló tudós csoport jött az állategészségügyet tanulmányozni, nagyrészüik külföldi... megtraktálta őket... Az ebéd végén azonban nevetve kijelentette, hogy esett birkagulyás volt az ebéd. Így akarta bebizonyítani annak a felfogásnak a hamisságát, mintha a jól megfőtt lépfenés birka húsa ártalmas volna.” (Fesztyné PHVa. 40—41.) A hasonló pusztai tréfák füzérbe szedésére Jókai talán Dely hatása alatt kap kedvet, mintha ezt sejtetné a Delyről írt jellemzése is: „tréfás alak azoknak, akik a tréfát értik; de akik a tréfa mögött megtalálják a komoly értelmet, azokra nézve megbecsülhetetlen útbaigazítás.” (*A Hortobágy*. NK 91. k. 66.)

Ismét más árnyalású, de etikai érdekű, és így annak ellenére sem rokonszenves, hogy a nemes város sugalmazására történik, amikor Lacza süketnek tetteti magát a sorozó orvosok előtt, hogy elkerülje a katonaságot.

Végül az, hogy katonasorba került testi-lelki barátját kijátssza, magára hagyott szerelmesének vonzalmát maga felé fordítja, határozottan ellenszenves hangsúlyú a regényben.

Klári

A regény harmadik alakjának, a vonzalmát legényről legényre tétkozló leánynak neve a *Sárga rózsa* lapjain Klári; a Hortobágyon viszont Jókai noteszának tanúsága szerint a csapláros leányát Erzsikének hívták. Ki volt Erzsike? *A Hortobágy* című útirajz szerint „a csárdásnak szép leánya”; Fesztyné úgy emlékszik, egyszerű alkalmazott a pusztai csárdában, — „ott szolgál”. A regény újabb változatként azt adja hírrül, hogy az öreg csaplárosnak felesége nem volt, a leányt, Klárit, kiskorában „úgy felejtette ott valaki”, a csárdabeliek „megtartották, felnevelték”; s mikor a történet kezdetét veszi, az öreg kocsmáros már nem is igen törődik a csárdával, helyette mindent

Klári végez. Minthogy Jókaiék hortobágyi szállása a csárdában volt, ott étkeztek és háltak, feltételezhető, hogy Erzsike személyes ismerősként élt emlékeikben.

A pusztai Erzsikéje lényegében Pákozdi iránt érzett szerelmének, s a csikós megmérgezésének motívumsorával járult hozzá a regény cselekményéhez; Jókai képzeletében azonban a Hortobágyi valóságában megismert történet elemei átcsoportosulnak, a személyek cselekedeteit mozgó érzelmi indítékok lényegesen megváltoznak.

A notesz a legény oldaláról tekintve „Pákozdi románca” szavakkal rögzítette a pusztán történeteket (*Följegyzések* II. k. 419.); ám több joggal nevezhetők Erzsike románcának. E románcnak, vagy mint *A Hortobágy* című útirajzban nevezi az író, „régii pusztai regénynek” Pákozdi inkább áldozata, mintsem hőse volt, az eseményeket valójában Erzsike idézte fel. Jókait végeredményben már csak a történet lezárulta után ragadja meg az a tény, hogy Pákozdi nem teszi a lábát a kocsmába, a lányt „nem is akarja többé látni”. (NK 91. k. 73.)

Évtizedek múltak el a hortobágyi utat követően, amikor végül Fesztyné emlékezései fellebbentették e titokról a becsület parancsolta fátylat, s legalább nagy vázlatosan értesülünk arról, amit a Jókai család Pákozditól és Dely Mátyás állatorvostól hallott:

„Az a leány őt megmérgezte! Meg bizony, pedig ő nem tett neki semmit, semmi rosszat, semmi ígéretet, csak azt mondta:

— Adj Isten, rúzsám.

— És mégis megmérgezett! Úgy fordultam le a lóról ész nélkül — halódva. Mikor nem volt jussa hozzá!” (Fesztyné PVas. 40—41.)

A hortobágyi Erzsike eszerint félreértés áldozata volt: a csikós kedveskedő szavát kötelező szerelmi ígéretnek fogta fel, mintha a *rúzsám* megszólítás leánykérés-féle volna, erre nézve nyújtana fogadkozást. Pákozdi azonban a szót merő szívélyességből ejtette ki, s nem adott vele „just” a leánynak, amelynek alapján az a legényt hűtlennek minősíthette volna. E félreértés következménye lett Pákozdi megmérgezése, minthogy a legény nyilván a pusztán megforduló más lányokhoz is közeledett; ezt pedig Erzsike szószegésnek vette és bosszút állt.

A regény Klárijá ennél bonyolultabb egyéniség. Érzésvilágában ugyan Decsi Sándor foglalja el az első helyet, mégsem érzéketlen a csárda más látogatói, kivált Lacza Ferkó iránt, míg a valóságos Erzsike egyedül Pákozdihoz kötne sorsát. S így míg Erzsike jogosnak tartott bosszúból akarja Pákozdit elemészteni, a regény Klárijá szerelemre gyújtó szerként folyamodik — tudatlanul — a mérgező mandragora-gyökérhez: „engedelmessé” szeretné tenni Decsi Sándort, hogy a legény vonzalma ne ismerjen többé feltételeket. A mérgezés indítékai tehát a női érzésvilág más régióiban gyökereznek a

regényben, mint a valóságban: Jókai a szerelemszító népi babonák egyszerűbb világából veszi ihletét.

A Pákozdi—Erzsike-féle történet mindenestre elég Jókainak ahhoz, hogy képzelete a regény II. fejezetének záró részletében Klári babonás machinációjának, IV. és V. fejezetében a megmérgezett Decsi Sándor halódásának és gyógyításának, VI. fejezetében az ezeket követő hivatalos vizsgálatnak és Sándor Klári megmentésére törekvő lovagias ügyeskedésének eseményeit kibontsa (az utóbbiakat nyilván Dely állatorvos közlése alapján).

Ahhoz azonban, hogy a mű koncepciójában helyet követelő pusztai párbaj is lélektani indoklást kaphasson, a Pákozdi—Erzsike-reláció nem volt elegendő. Itt a regény Klárijának kialakításához további modellre volt szükség.

Fesztyné emlékezései ezt a feltevésünket látszanak igazolni. Szerinte ugyanis ő maga, saját személyében szintén részt kapott mintaként a regény Klárijának megalkotásában.

Emlékezése szerint a pusztai utat követő napokban a család egészen a Hortobágyon szerzett benyomások hatása alatt állt, mintegy folyamatosan álmodja át egyre újra, amit látott, hallott, tapasztalt. A pusztai pásztornótákat dudolják, éneklük, összemosolyogva, vissza-visszatérve a természet nyújtotta emlékekhez, a pásztortársadalom jellegzetes alakjaihoz, szokásaihoz, sőt szójárásaihoz is — mindahhoz, amit a Hortobágy emberi-etnográfiai tapasztalatként nyújtott. Ettől fogva becézi pl. az író Rózát a hortobágyi pásztornótából vett fordulattal „szölke számárnak”. Fesztyné (Róza) úgy emlékszik, röviddel a hortobágyi utat követően jött létre a *Sárga rózsza*, összetévesztvén a regényt *A Hortobágy* című útirajzzal. Az útirajz mindenestre a családiag átélt közös élmény lecsapódása: Jókai útitársai — ha futó pillanatokra is — helyet kapnak benne; s ami fontosabb, a közös megfigyelések családi felújítása nemcsak az írás eleven frissességéhez, hanem a részletek pontosságához, a beszámoló tudományos hiteléhez is hozzájárult.

Amikorra azonban néhány év múltán az író a regényhez fog, a hortobágyi emlékezések rendjében a család új funkciót kap: együttes átlépből szereplővé válik. Fesztyné Jókai képzelete a pusztai társadalmában helyezi el, alakjában ölt testet az író számára Klári. Fesztyné emberi vonásaiból, hortobágyi viselkedésének emlékeiből kiegészítő elemek kapcsolódnak így az alapmodellnek szolgáló csaplárolány alakjához. A regényben e folyamatról nem egy jel árulkodik.

Elgondolkodtató, és akarva-akaratlan a Jókai család sajátos viszonyait tükrözi már a *Sárga rózsza* csaplárosának és Klárijának bemutatása is a regény elején:

„Mert csak egy sárga rózsza van az egész Hortobágyon, az is a csárdabérlő kertjében — olvassuk. — Valami idegen hozta oda, azt mondják, Belgaországból . . .

Aztán annak a leánynak is csak »sárga rózsza« volt a neve, aki abból a rózsából szakítani szokott; — nem is magának.

Ezt sem tudni, hol vette az öreg csapláros; felesége nem volt. Úgy felejtette ott valaki. Megtartották, felnevelték . . .”

A regény cselekménye szempontjából mindennek alig van következménye, legfőljebb Klárinak a parasztlelet egykori viszonyai közt szembevetendő önállóságát magyarázza. A regény keletkezéstörténete szempontjából azonban éppen a Jókai házzal való párhuzama alapján mellőzhetetlen. Mintha az író maga adna kulcsot a kutató kezébe e sajátos összefüggésre való utalásával.

Ehhez járul, hogy mint említettük, a címadó s az eseményeket végigkísérő rózsza-motívum is a Fesztynének adott hortobágyi rózsza ihletéséből származik. Visszaemlékezéseiben Jókai Róza így írt erről:

„Ott a közelben van Dely Mátyás háza. Oda várnak ma ebédre. Kis oázis, kis parasztház, kis bekerített kerttel. Milyen nagy dolog az ott. A szűkes pusztá közepén egy huszonöt- vagy harminc öles kert, a házra szőlő fut fel, pár bokor, egy-két fa, pár hónapos rózsza — harminc esztendő keserves küzdelmének az eredménye. Az egyik hónapos rózsán ma nyílik ki az első virág. Kis sápadt idegen a Hortobágyon. Az öreg bölcs büszkesége. Kis leánya nevetve mondja: »Papa ezt a rózsát jobban szereti, mint engem, én könnyebben nőtem fel, mint az!»

Mikor el akarunk menni, a rettenetes Dely Mátyás bejön, a nagy barnára égett kezében szőlőlevelet fog, azon ügyetlenül elhelyezve az első — az egyetlen rózsabimbó! Nekem hozta . . .

Életemben kevés dologra voltam annyira büszke, mint arra a virágra.” (Fesztyné PHVas. 40—41.)

Jókai képzelete tehát az állatorvosi lak kertjéből a hortobágyi csárda kertjébe ülteti át a rózsatövet, s egyben vezérmotívummá is alakítja az ott egzotikumnak számító virágot. Ezután már modellek nélkül is önként értendő lenne a leány—legény képlet átalakítása az egy leány—két legény formulára. Ám Fesztyné emlékezései arról tanúskodnak, hogy személye hortobágyi viselt dolgaik emlegetésével a regénybe foglalt történet további alakításában is szerephez juthatott.

Híradásából kivehetően a városi emberekkel szemben oly tartózkodó pásztorok bizalomra hangolása végett Fesztyné a kedveskedés ismert női fogásait is felhasználta. Kiment a kapuban álldogáló csikóshoz, Pákozdihoz, és szóra bírta: „addig kérdeztem, addig néztem rá, tőlem telhetőleg magyarosan, míg végre bizalmas lett,” — fel-

fedve megmérgeztetésének titkát. „Mikor így megbarátkoztam az egyik legszebb legénnyel — folytatja Fesztyne —, a másik is észre vett. Fölnezel, végigmért. Ha Decsy (I) Sándor olyan volt, mint Tamásy, szilaj, karcosú, ruganyos, — a másik, a rivális az asztalnál, mint egy magyar bika, tömzsi hatalmas nyakkal, óriási kemény nézésű gőgös szemekkel. Ugy ült az asztalnál, mint egy szobor.” S utóbb: „A szeme egyszerre megvetést és meglepedést fejezett ki . . . asszony! De azt is csak foghegyről.” (Uő. 40—41.) Feltételezhető, hogy a Jókai család körében Róának ez az élménye is szóba került. Ebben pedig csírájában már adva is a regény megindításához szükséges alaphelyzet és alapindíték.

A regény további alakjai

A főszereplők mellett a történetben jelentősebb szerep jutott az állatorvosnak, aki könnyű kétkerekű laptikáján járja ide-oda a pusztát, hol a gulyánál, hol a ménésnél, hol a mátai állatkórháznál tűnik fel, s aki a hortobágyi emberek legbizalmasabb barátja. Az eszméletlen, megmérgezett csikós félig öntudatlanul is őt keresi a pusztán, s valóban ő veszi Decsy Sándort gondjaiba, részesíti elsősegélyben, ő hív hozzá orvost; a gyilkos Klárit a törvény előtt mentető csikós mesterkedésén is keresztüllát, utóbb a fiatalok összebékítésére is kísérletet tesz. A regény név nélkül szerepelteti, mintájáról Jókai jegyzete is csak ennyit mond: „Orvosa, prófétája a népnek.” (*Főljegyzések* II. k. 428.) A *Hortobágy* című útirajz alapján azonban mintáját is ismerjük: pusztai adatszolgáltatójának, Dely Mátyásnak állít ebben az alakban emléket Jókai.

Dely Mátyás az 1840-es években Balmazújvárosban született, s az állatorvosi tanfolyamot Pesten 1860-ban végezte el. Előbb Debrecen és Szabolcs megye állatorvosa volt, ebben a minőségében az abszolútizmus éveiben ő kalauzolta a pusztára látogató Bismarckot. 1890-ben Tiszapolgár község állatorvosa lett, s itt fejezte be életét 1918-ban. Nemcsak mesterségét értette kiválóan, hanem a hortobágyi pásztornép gondolatvilágában, életviszonyaiban is kiválóan tájékozott volt, s emberségével, megértésével tekintélyre és megbecsülésre tett szert a pusztá zárkózott emberei körében.

Így érthető, hogy mint Jókai útirajzában olvassuk, „valamennyi puszták fiának ő a keresztapja, násznagya, bírása, papja, tanítója és orákuluma.” (NK 91. k. 66.) Nemcsak Pákozdi és Erzsike történetének részleteibe avatta be az író, nem is csupán a Hortobágy társadalmát, a pásztorok életviszonyait, szokásait ismertette meg vele szá-

mos részletükben. Az ő kertjéből származott a regénynek címet és lírai kísérelmotívumot szolgáltatató sárga rózsza is. Mint író is nevet szerzett magának állattenyésztési, állatorvoslási közleményeivel, amelyek egykori gazdasági folyóiratainkban és debreceni napilapokban jelentek meg; a sertésenyésztésről könyvet is adott ki. (Pest 1867.) Legendás alakként élt a táj emlékezetében, ilyennek mutatja be Móricz Pál is *Hortobágy* című művében (Debrecen 1926.). A *Sárga rózsza*-ban az egyetlen városi műveltségű személy, akit az író emberséges, népével együttérző jellemként ábrázol.

Humoros, de nem jelentéktelen figura viszont a pusztán csetlő-botló „híres bécsi tájképfestő”. A Hortobágy táji érdekességei vonzóak. A regény szerint „sokat járt Magyarországon tanulmányozás végett”, magyarul is tudott, „beszélte a nép nyelvét”. Jelenléte biztosítja az írónak, hogy elidőzhessen a különös szépségű pusztai benyomások, légköri tűnemények, fény-árny-játékok, csalóka optikai jelenségek látványánál; ezekről a mű szerint „annak, aki az élő szemével nem látta, még csak sejtelve sincs”.

A név nélküli piktort szinte elragadja, de kétségbe is ejti a látványok festőileg visszaadhatatlan különössége. Ilyen az első „hajnalpercenet” a keleti égen, s maga a pusztai ég is népi nevéükön emlegetett csillagképeivel, de maga a fütenger végtelensége, az egyhangúság monumentalitása is: „Milyen hangulat! Milyen színegyeség! Mily felséges harmónia az ellentétekben!” (137.) Majd „az ég bíborszíne arany-sárgába megy át”, a harmatos fűvön „szivárványos dicsfény fut együtt az emberek árnyékaival”; nyomukban újabb rajongó felkiáltások: „Minő témák! Minő motívumok!” Utóbb a napkelte soha nem látott színeivel: „Abszurdum ez! Micsoda hangulat! Ez a violaszín köd a látóhatáron; a föld sötétkék; a köd felett az ég narancssárga; egy hosszúkás felhővonal a barnás köd felett rózsaszínben ragyog!” S ehhez a kelő nap alakváltozatai: hol piramis, hol ötszög, aztán fekvő tojás, gomba, majd urna-forma: „Ez abszurdum! Ezt nem lehet lefesteni!” S végül még a nap és felhő kombinálva — egyszer „bekötött szemű Ámor”, másszor debreceni módra „bajuszos fűrmender”. És így tovább a szín- és fényváltozások, egybemosódó föld és ég a látóhatáron, majd a délibáb („a hortobágyi pusztá déli bábja”), mindezekhez pedig ezerötszáz tehén, a gulyások roppant munkája: a festő csak kapkodva dolgozhat, versenyt az egymásra torlódó benyomásokkal.

Mindaz pedig, amit lát, ellene mond művészi tudásának, merev akadémizmusának: „valósággal megvan, és mégis lehetetlen”; „nem igaz”; „nem hiszem, mivel láttam.” Jókai itt már a francia impreszionisták módjára „fest”, mint erre Hegedüs Géza figyelmeztet. (Vö.

a regény Olcsó Könyvtár-beli, 1978. évi kiadásának utószavát a 116.) Képelete a modernnek színskáláját, foltttechnikáját, látásmódját alkalmazza a természetben látottak tolmácsolására. Így amit *A Hortobágy* című útirajz úgyszólván tudományos egyszerűséggel mondott a tájról, azt a regény most lírai, hangulatgazdag stílusrekléssel ismétli, a közvetlen látvány varázsával idézi vissza.

Itt Jókai, a festő, együtt alkot az író Jókaiival.

Ám a természet varázslatos játékainak értelmezésében a regény ennél is messzebb megy: napjaink abszurd művészi törekvéseinek ismeretében meglepve tapasztaljuk, hogy a napfelkelte leírása során frónk kétszer is éppen az „abszurdum” szót veszi tollára. S emellett a valóság valószínűtlenségén megütközve ilyenféle kommentárokat fűz benyomásaihoz: „ha én ezt az ötszögletű napot lefestem, becsuknak a bolondokházába” stb.

Ezek ismeretében kétségtelen, hogy 1889. évi pusztai útján Jókait festő-társasága, lánya, veje műelméleti szempontból is ráeszméltette, mennyire alkalmatlan a müncheni-bécsi akadémikus stíluselv a természet csodáinak visszaadására. De aligha lehetett ismeretlen frónk előtt s így az osztrák piktor megrajzolásában is szerepet kaphatott osztrák grafikusok, festők magyar tájról, típusokról, genre-képekről („népviseletekről”) nyújtott ábrázolásainak hosszú sora: albumok, metszetek, amelyeket Heicke, Ranftl, Kollarz, Gerasch, Kaliwoda nyomán bécsi kiadók az 1850-es években adnak ki és népszerűsítnek. Hagyományos modoruk valószínűsége és pontossága merő ellentmondás a valóság gazdagságához képest. Így érthető, hogy frónk eleven humorával a pusztára hozza ki e típust és szűk művészi szemléletét — még egyre Bach és Schmerling éveire emlékeztetve — magyar valósággal szembesíti: „Ezeknek a magyaroknak mindenből valami extra kell!” (31. l.)

Hangsúlyozottan komikus, sőt bohózatba illő ötlet a regényben, hogy a festő útítársaként marhákat vásárolni lovászmester jön Morvaországból a Hortobágyra, minden hozzáértés nélkül. Megalkotásához az író Szűcs Istvántól nyerhetett indítást, aki szerint a pusztai állatkereskedésben különösen jelentősek „a nagyszámú csehek és morvák által látogatott hírneves barom-vásárok”. (*Szabad kirdlyi Debreczen város történelme*. III. k. Debreczen 1871. 990.)

A párhaj felé tartó történetben a csikós-gulyás ellentét nemcsak mint szerkesztési szempont szükségszerű, a cselekmény szimmetrikus felépítése megköveteli érvényesítését a történetben megjelenő további alakok párhuzamosságában is.

A marhavásárló lovászmester ellenpárjaként így lép fel a regényben a lóvásárló kupec, Pelikán úr. A hortobágyi marhákat a morvák

továbbtenyésztésre vásárolják, a lovakat Pelikán úr viszonteladásra szánja az ónodi vásárra. Egyebekben reális látású, a századvégi pénzügyletekben jártas üzletember. Alakja körül némi időzavar mutatkozik a történetben: előbb a polgári révnél, az Ónodra készülő vásárosok közt látjuk, még névtelenül, sőt tanúi vagyunk megcsúfoltatásának is, mivel az egyszerű emberek mendemondáival szemben megkísérlti tanúsítani, hogy a megmérgezett csikós nem halt meg, ő maga is találkozott, beszélt vele. (Vö. a mű VII. fejezetét.) Csak utóbb kerül sor e jelenet előzményének, Pelikán hortobágyi lóvásárlásának bemutatására (IX. fejezet): ekkor találkozik Decsivel, ismerteti meg a váltó fogalmával, s adja a csikós kezére Lacza Ferkó nála levő váltóját.

E jelesebb alakok mellett a regény az egyszerű emberek változatos típusainak sorát is felvonultatja; jellegzetes csoportjaik: a pusztaiak és a városiak.

Az előbbiekk között szembetűnő hasonlóságot mutat a két számadó, a gulyásoké és a csikósoké. Mindkettő idősebb korú, a csikósoké félreérthetetlenül öreg. A bojtárokhoz való viszonyukat koruk, emberségük, tapasztaltságuk határozza meg, partiarchális módon, önként értetődően. Egymással komaságban vannak; a számadó gulyás Lacza Ferkó, a csikós Decsi Sándor keresztapja; közös gondjuk, hogy a két bojtárt, korábban egymás jó cimboráit, a „halványképű csárdalány” elválasztja egymástól. Mindketten név nélkül szerepelnek. Hasonlóságukat a Hortobágy valóságából ismert modellek magyarázzák, Fülöp János és „a másik Fülöp”, a testvérpár, akikkel Jókai a pusztán találkozott. (Vö. NK 91. k. 74—75.)

Számadó csikósként az író a regényben az utóbbit szerepelteti. „Tömzsi, vállas, csontos öreg ember”, a debreceni cívissel való csendes beszélgetésén kívül, amelyben bojtárját dicséri, még csak a vacsorához világító őrtnéznél szólal meg: ő meséli el Mén-Marót és Szent Márton történetét. Jókai *A Hortobágy* című útirajzában említi futólag e modelljét.

A regénybeli számadó gulyás nem kevésbé „kiváló példánya a pusztán lakó magyarnak”. Őszbe csavarodó hajával, kifent bajuszával, „előrehúzódot szemüregével” a pusztai Fülöp János mása, akit Jókai notesza kétszer is név szerint említ, sőt rajzban is megörökött. (*Főljegyzések* II. k. 427., 428. és XVI. t.) Mindaz azonban, amit e különlegesen és mesterségbeli hozzáértésén kívül a regény a számadó gulyásról mond, Jókai képzeletének szülötte. Írónk főként Lacza Ferkó iránti aggodó, férfias gondoskodását emeli ki. Ő mentette meg Ferkót a katonaságtól azzal az ötlettel, hogy sorozáskor tettesse némának magát; s ő indítja útba Morvaországba is az eladott marhák kí-

sérőjeként, a pásztori életbölcességéből fakadt, költői tanácsok sorát adva át útravalóul.

Följegyzései és A Hortobágy című útirajz adatai azonban arról is tanúskodnak, hogy amit az író a pusztán Fülöp Jánosban megcsodált, azt a regény egy másik alakjának jellemzésére is felhasználta. Fülöp János talán véletlenül tévedt a csárdához Jókaiék ott időzésekor: „Fülöp János gulyás lóháton leszáll egy szóra. Végül ő táncol, felköszöntőt mond, könyveket tart.” (*Följegyzések* II. k. 428.) *A Hortobágyon* című útirajz a fentieket részletezi: „ez tartott hozzám felköszöntőt a többi pásztor nevében, rövid talpraesett mondatokban;” s „harminc kötetből álló könyvtára van a vályogfalú karámjában”. Jókait megragadta a pusztai pásztor olvasottsága, aki „ismeri azokat a magyar költőket, akik a magyar nép számára írtak, jobban, mint — majd megmondom, hogy kicsodák?”

A regényben az olvasottság fonákjára fordítva, mint tudálékoság egy debreceni cívis, Kádár Mihály uram jellemzőjeként tér vissza, annak félművelt beszédstílusát magyarázza. S ezzel már ott vagyunk a regény tipikus alakjainak másik, városi csoportjánál. E „hírlapokat olvasott férfi”, aki a Vasárnapi Újságot és a Politikai Újdonságokat járhatja, Pelikán úr társaságában érkezik a pusztára, a kupec a ménésből az ő lovaira alkuszik, azokat vásárolja meg a ménésben gondozottak közül.

A vásárlókkal ugyanis mint eladók debreceni cívisek is kijönnek a Hortobágyra, az ő lovaik, marháik ott legelnek a hortobágyi ménésben, gulyában. Így került a gulyához Sajgató uram, a másik cívis is a lovászmester társaságában. Az ő regénybeli funkciója, hogy egykedvű, kiábrándító megjegyzéseivel esetről esetre visszahozza a rajongó, az elragadtatott német piktort az élet valóságába. E cívisek egyébként Jókai régi ismerősei. Általános típusukat megrajzolta már az OMM részére Debrecenről készített dolgozatában is. Regénybeli bemutatásuk pontosan, részben szó szerint egybevág azzal a képpel, amelyet ott rajzolt.

Hasonló párhuzamokat figyelhetünk meg egyfelől a polgári révnél veszteglő regénybeli városok: a peccenyestűtő asszony, a csizmadia, a cserzővarga, gubás, mézesbábos, a tulipántos ládákat áruló asztalos, másfelől az OMM részére készült debreceni fejezet sokféle piaci árusának ábrázolásában. Mindezek nyilván tapasztalatból ismert, általános típusok, inkább vázlatszerűen, egy-két tulajdonságukkal vagy csak mesterségük említésével jellemezve. Inkább csoportosan, együtt, mintsem egyedileg hoznak színt a történetbe.

Az előadás könnyedsége, amely szinte az élőszó varázsával hat, azt a benyomást kelti, mintha a történet úgyszólván magától bontakozna ki, öltene alakot.

Valójában azonban a részletek egymásutánjának kimódolása, elosztása, arányosítása, elhelyezése a történet egészében átgondolt belső rend szerint történt, az alkotói képzelet meghatározott elv szerint építkezett. E munka lényegét az események idővonatkozásai szabták meg. Jókai szinte rejtjelezve, elejtett utalásokkal szövi a történetbe, adja az olvasó tudtára: mi mikor történt; e jelzések azonban összességükben határozott, zárt struktúrát, építményt mutatnak.

A regény cselekménye kerek egy hetet vesz igénybe. Csak a történet vége felé tudjuk meg, hogy az események pénteki napon kezdődtek (JKK 200: 34), s erre a napra esik mindaz, amit a mű első négy fejezete előad: a legények találkozása hajnalban a zámi pusztán, majd egyrészt Decsi Sándor látogatása a csárdában, megmérgeztetése, s bevitele a mátai kórházba; másrészt a morva lovász és a bécsi piktor látogatása a mátai csorda karámjánál, s Lacza Ferkó útnak indítása a megvásárolt barmokkal Polgár felé.

A következő három nap — szombaton, vasárnap és hétfőn — lassabb folyást vesz, némileg megtorpan a történet: Decsi Sándor kórházi szenvedései, Klári kétségbeesett ügyeskedése a beteg körül, végül a mérgezést kivizsgáló törvényes eljárás kötik le figyelmünket, mint azt a IV., V. és VI. fejezet előadja. A regény különböző helyei ismétlik el odavetett szavakkal, hogy Sándor „pár nap alatt talpra állt” (JKK 165: 28), hogy a törvény emberei „harmadnapra” jöttek ki a pusztára (JKK 166: 6); hogy „három napig ott feküdt az ember a mátai kórházban”. (JKK 186: 14) Ezalatt Lacza Ferkó — mint a VII. és VIII. fejezetből értesülünk — számadója tanácsát követve meghalt az útnak indított állatokkal a „kis erdőnél” (JKK 152: 20), de szombatra a polgári révhez érkezett, amely mindössze félnapi-egynapi járóföld a csárdától, s három napig vesztegelt a megáradt Tiszánál. Az apadás „harmadik éjfél tájon” kezdődött, reggelre a barmokat a révbe terelhették, anonnán Sándor hazaugratta őket (JKK 168: 5).

S itt jelentkezik a regény építményének rejtett törése. A révnél ugyanis már megjelenik és szerepet kap Pelikán Samu, a lókupec: ő emel szót a vásárosok mendemondái ellen, akik Decsi meggyilkolásáról beszélnek. Pelikán arra hivatkozik, hogy saját szemével látta Sándort „tegnap délután” — így tehát még a révhez érkezése előtt, legkésőbb szombaton, s oly egészségesen „mint a piros alma”. (JKK

176: 32). Pedig ekkor még Decsi megmérgezve kínlódott Dely Mátyásnál, a mátai telepen.

A IX. fejezetből aztán ki is derül, hogy Pelikán kupec csak Decsi felépülése után, így legkorábban kedden érkezett lovat vásárolni Ohatra, s csak ekkor találkozhatott Sándorral. Ez az időzavar, szerény csúsztatás, a történetben, szinte szükségszerűen kerüli el az olvasó figyelmét: a révnél rekedt városok kavargása, a halpaprikás előkészítése, Lacza mesterkedése a tűzbe vetett tőzeggel, a barmok behajózása és megugrása — a népelet megannyi színének kaleidoszkópszerű játéka köti le, sokkal inkább, mint az össze-vissza szóbeszéd s a kupecnek tanúskodása.

A IX—X. fejezetben, az események ötödik és hatodik napján, azaz kedden és szerdán, a mérgezésből kilábolt Sándor útját követjük. A vetélytársa aláírta váltó megszerzésével újabb bizonyítékhoz jut Lacza mesterkedéséről; s a pusztai magányban töltött bánatos éjszakát követően az is tudomására jut, Lacza nem ment el Morvaországba, hanem a hazaugrott barmok nyomán „harmadnapja”, azaz kedden a pusztára visszatért (JKK 200: 7).

Így érünk el a XI—XII. fejezetekhez, amelyek a következő, csütörtöki nap, a regény szerint „másnap” eseményeit tárgyalják. (JKK 202: 16) E nap délutánjára Ferkó szabadságot kér a számadótól, a csárda udvarán még egyszer találkozik Kláriveral, megkéri a lányt, „ha visszatér a Pelikán úr, a lókupec, az ónodi vásárról”, adja át neki a váltó-cédulát (JKK 211: 11); s végül a csárda előtt a pusztai íratlan törvénye szerint vívott párbajban félholtra veri ellenfelét.

Hasonlóan, mint népmeséinkben, az időrend itt is egyre feszítőbb próbákat jelent, a próbák során pedig lépésről lépésre halad a történet a pusztai igazságszolgáltatás felé, sorra ügyesen elvarrva a rész-történetek minden színes fonálát.

Irodalmi előzmények és források

Irodalmunk fejlődésének rendjében Jókai regényének előzményeit népi (paraszti-pásztori) tárgykörű, művészi megoldásukban hol népköltészeti, hol franciás—oroszos irodalmi ihletésű novelláink, regényeink alkotják. Ezeknek sorában külön-külön szint képviselnek Vas Gereben rusztikus-életképszerű, Abonyi Lajos népismertető, Baksay Sándor patriarchális-idilli szemléletű alkotásai, majd a század utolsó negyedének frói: Mikszáth a maga anekdotikus-érzelmes, Petelei balladáson hangolt vagy Turgenyev módján formált írásaival, Justh Zsigmond a természettudományos kiképzésű „kísérleti” regényekkel,

Tömörkény etnográfiai-kritikai színeképű elbeszéléseivel, hogy csak a jelesebbeket említsük. Bár a Jókai regényének magvával szolgáló szerelmi konfliktus nem áll egyedül a rokon jellegű művek sorában, a Hortobágyon nyert mély benyomások eredményeként műve mégis lényegében ismeretlen hazai táj és életforma felé nyitott távlatokat. A Dunántúl, a Duna—Tisza köze, a Székelyföld, Mezőség és a délföldi tanyák korábbi ábrázolásaihoz viszonyítva, a Hortobágy életének bemutatása felfedezésnek számított, részleteiben tudományos szempontból is újat és lényegeset nyújtott.

Regényírásunk régebbi korszakában mindössze egyetlen mű választja jelentős részében színterül a Hortobágyot, amelynek érintkezése a *Sárga rózsa*val valószínűnek látszik. Kuthy Lajos műve, a *Hazai rejtelmek*, egykor Jókai ifjúsága idején, az 1846—1847. években jelentős irodalmi esemény volt, minthogy a romantikus ízlésű közönség a szövevényes bűnügyről szóló, s nem jelentéktelen írói készségekkel írt művet lázasan olvasta, kiadója is bőkezűen, 6000 forinttal honorálta („fejedelmi összeg egy regényért” — írja a mű 1906. évi kiadásának előszavában Mikszáth). Jókai a munkát kétségtelenül ismerte, s természetesen ismerte magát Kuthyt is. Kuthy a Jókai család távolabbi atyafiságához kapcsolódott a komáromi Kalicza Johannával kötött házassága által (írónk egyik keresztapja Kalicza János volt, talán éppen Johanna édesapja), s kézenfekvő, hogy 1847. május 7-én kelt, anyjának írt levelében Jókai is „atyánkfíának” nevezi. (*Jókai Mór levelezése*. I. k. 45—46., 298—299.)

Írónk a *Sárga rózsa* előmunkálatának tekinthető, *A Hortobágy* című útirajzában név szerint is említi Kuthyt mint a Hortobágy egykori leíróját; ám egyúttal el is határolja a maga Hortobágyát Kuthytétől:

„A régi leírásokban nádasokat, tavakat találunk: azoknak most már hire sincsen; elvitte a Tisza-szabályozás. Nagy áradáskor csónakkal járták e pusztát: a Hortobágyon kétkerekű malom volt, mely a város számára őrölt. Kuthy Lajos leírásában még vadkanok jelennek meg.” Jókai ugyan maga is látta még ezt az egykori pusztát, olvassuk folyótólag: „Ezelőtt negyven esztendővel, mikor a muszkák elől menekültem, a fegyverlerakás után, a Hortobágyon át, egy csikósbojtár vezette a szekerünket félnap járó nádason keresztül, tengelyig érő vízben.” Ám az író mostani hortobágyi útja már a pusztá változott képével ismertet meg: „Ma már se nádas, se tó nincs. Legelő az egész terület három óra járásnyira széltében, hosszában.” (NK 91. k. 65—66.) Az a benyomásunk, hogy Jókai írói szemléletét mégsem csupán a táj változása befolyásolta alapvetően, nem is pusztán az irodalmi közízlés realizmusra fordulása, hanem a be nem vallott, de következetesen fenntartott szándék is: távol maradni Kuthytől. Kuthy régi pusztáján

a vizek, mocsarak, tocsogók uralkodnak, az embereket a vízzel való küzdelem kíséri, a cselekményt etnográfiailag főként a halászat jelenetei színezik. A *Sárga rózsa*ban mindebből vajmi kevés marad: mindössze néhány sor arról, hogy a Tisza, Berettyó, Hernád áradása miatt a polgári révnél nem tudnak átkelni a vásárosok. Kuthyt a régi hortobágyi ősvadon bujasága foglalkoztatja, Jókait a táj áttekinthető szemléletessége ragadja meg.

Ez a távolságtartó szándék legszembetűnőbben ott jelentkezik, ahol Jókai az igazi pusztával, a síkság végtelenjével állítja szembe az olvasót. Ez a látvány természetesen Kuthyt is megragadta; csak szerény részlet idevágó soraiból: „A látkör oly nagy, az élet oly kevés; az ember oly kicsiny itt saját szemében; s hol gőgünk megszegyenül: közel van az Isten. A pusztai hatás — tengerével rokon. Képzetünk nem bírja betölteni a nagy űrt, melyben a teremtő erő szabad könnyűséggel működik. Végtelenség s magány eszünkbe juttatja a halált.” (*Hazai rejtelmek*. Bp. 1906. I. k. 101.) A következőkben az írók képezte a szabadság eszméi felé vezető, s szélesen elmélkedik a zsarnokságot, fegyveres elnyomást, udvari intrikát nem ismerő őstermészet nagyszerűségéről.

Jókai *A Hortobágy* című írásában „a puszta közepén” még hasonlóan elmélkedik: „A végtelen messzeségben, amennyire szem lát, nincs egy halom, egy élő fa, egy karám, egy nápkúp, még egy kutgém sincs, mely irányt adhatna, nincs semmi más, mint a két »kiterjesztett erősség«, fenn a még mindig csillagos ég, alant a sima bársony-zölddel bevont föld, amit egy vakandturás se zavar meg. Az ember úgy érzi magát itt, mint a szélcsendes tenger közepén. Semmi élő állat, se távol, se közel; se repülő madár, se dongó bogár, se futó nyul, se fonó ürge, se békászó gólya. A t e l j h a t a l m u » s e m m i « uralkodik itten. De mégis van egy hang, mely életet hirdet. Ez a légben járó pacsirták éneke. Szemmel feltalálhatatlan kísér bennünket a magasban végtül-végig ez a száz meg száz énekes, akinek zengő kardala a puszta közepén: e f e l s é g e s t e m p l o m b a n d i c s é r i a z Istent.”

A két leírás érintkezése a végtelen messzeség, a hiányzó élet, az Úr, a puszta és a tenger hasonlósága, a „semmi”, a halál, az Isten felé tartó asszociációk által itt valóban szembetűnő.

A *Sárga rózsa* lapjain azonban mindebből alig marad valami. Csak az osztrák festőt hatja meg „a végtelen puszta képe”, „ahol az ember nem lát egyebet, mint eget és fűtengert”, s ahol „egy repülő madár, egy békászó gólya sem zavarja a felséges egyhanguságot.” Ám rajongó szavainak válaszaként ugyancsak kiábrándító sorokat olvashatunk: „Még mostan megjárja, mondá rá a gazda, amig a bögölyök és szu-

nyogok elő nem támadnak.” A romantikus motívumoknak ez a fokozatos levetkezése alkotáslélektani szempontból nézve is figyelemre érdemes, de mint a Kuthy kínálta lehetőségek elhanyagolása sem jelentéktelen.

Figyelmen kívül hagyva további, esetlegesnek tetsző párhuzamokat, még csupán a *Hazai rejtelmek* első kötetének záró fejezetét kell megemlítenünk. Itt a hortobágyi korcsmáros felesége körül kibontakozó féltékenységi jelenetnek vagyunk tanúi; a párbaj is szóba kerül, ám a sértett elhárítja azt; a csábító pedig hasonlóan a viharnak nekivágatató Decsi Sándorhoz tűnik el szemünk elől. „Nyergébe ugorva elvágatott a sötét pusztának, nem gondolva meg, hogy háta megett egy szerencsétlen nőt hágy” — olvassuk; s utóbb: „Debrecen felől piros fény önté el pusztát, a meggyújtott kazlak világa. A látkör hátterén fekete pont látszék vágatni, a csábító.” (I. m. I. k. 357.) Jókai feljegyzéseiből tudjuk, hogy a mennydörgő zivatarnak nekivágatató csikóst maga és társasága csodálva nézték a hortobágyi hídon, ez a motívum közvetlen tapasztalatából ered. Fogalmazása s a műbe illesztése mégis szembetűnően emlékeztet Kuthyra. (Vö. még NK 91. k. 89.)

Jelentősebbnek tartjuk a *Sárga rózsza* előzményei szempontjából a korszak virágzó drámai műfaját, a népszínművet. Szigligeti *Szökött katonájától* (1843) Szigeti Józsefnek *A vén bakancsos és fia, a huszár* (1855) című művén át Tóth Ede népszínművéig, *A falu rosszáig* (1874) a magyar parasztélet állandósult problémájaként tér vissza a katonáskodás, amely elszakítja a szerelmeseket, s amelynek következményeként a lányt a szülők a maguk elgondolása szerinti házasságra erőltetik. Az már e drámák könnyed, veszélytelen jellegéből következik, hogy az események tragikus fordulatot nem vesznek, a bonyodalom kompromisszummal vagy szerencsés véletlen folytán oldódik meg. A *Sárga rózsza* éppen abban különbözik e görögtüzes műfaj alkotásaitól, hogy benne a tragédia felé sodródó események menetét sem véletlen, sem egyezkedés nem állíthatja meg.

Mindezek ellenére kétségtelennek látszik, hogy a *Sárga rózsza* történetének elindításához Tóth Ede szolgált például Jókainak *A falu rossza* cselekményének irodalomtörténetünkben ma is méltatott expozíciójával. (L. Osváth Béla idevágó fejezetét a Sötér István szerkesztette *A magyar irodalom története* IV. k. 519.) A regény II. fejezetének népszínműszerű kidolgozása szembetűnő, erre nézve figyelmet ébreszt már pusztán a Decsi Sándor és Klári beszélgetését fűszerező népdalok sora is. Klári daloló kedvét Jókai külön is kiemeli, hiszen „parasztleány nem élhet dal nélkül”. (119: 29.) Ez a szerelmi párbeszédet színező dalolgotás a népszínmű műfajának szorosabb tartozéka.

Közvetlenül *A falu rosszával* való összefüggést azonban adatszzerűen is igazolja a regény e fejezetének párhuzamossága a népszínmű I. felvonásának 4. jelenetében. A regény itt a hortobágyi csárdába vezet, ott találkozik a katonaságtól elbocsátott Decsi Sándor régi szerelmesével, ott kéri számon a lánytól hűtlenségét, amelyről a Lacza Ferkó süvegéhez tűzött rózsá árulkodik, de ott kap módot Klári is, hogy a két legény iránti érzéseit tisztázza. Tóth Ede művében azonos a drámai helyzet. A katonaságtól hazakerült Feledi Lajos beszélget itt az eperfa alatt régi szeretőjével, Bátki Tercsivel, aki neki szintén számadással tartozik az új udvarló, Göndör Sándor miatt. Jókai művéhez való viszonylatában különösen jelentős a Tercsi védekezését tartalmazó részlet:

„Lajos. No, de valld meg, hogy . . . azelőtt . . . őt is csak szeretted?

Tercsi. Soha! Higgye el, hogy szivemből soha se szerettem. Az igaz, hogy míg kigyelmed odavolt a katonaságnál vagy öt esztendeig, — ugy-e addig volt oda?

Lajos. Öt esztendő s huszonegy napig.

Tercsi. No hát addig őt tartották itt a legszebb legénynek; az igaz, hogy nem is volt csunya.

Lajos. (Gunnyal.) Nem ám!

Tercsi. (Ránéz.) Nem bizony! Én pedig nem tagadom, hogy nekem jól esett, ha a legszebb legény engem vitt rendszeren a táncba.

Lajos. Ugy-e, hogy mégis volt valami a dologban?

Tercsi. Ugyan mi lett volna? Én akkor még csak tizenhatodfél esztendő voltam, és azt sem tudtam igazán, hogy mi az a szerelem? Eljártam a fonóba, a lakodalmakba . . . szóval mindenüvé, ahol táncolni lehetett; ő is ott volt mindenütt, és többnyire velem táncolt, azután haza-hazakisért . . . Mikor pedig a kedves édesanyám meghalt, és én egyedül, árván maradtam, sokszor vigasztalt bubánatomban . . . Hanem amint a kigyelmed édesapja lett a gyámom és én ide is jöttem lakni, hát biz' őkelme megtiltotta a vele való barátkozást . . .

Lajos. Igazsága volt apámnak!

Tercsi. Nem tagadom, mert többen is mondták azt nekem; hanem én azért mégis csak olyan jó voltam hozzá . . . nem akartam szegényt megszomorítani . . .

Lajos. Ebből tűnik ki, hogy mégis csak szeretted!

Tercsi. Bizony Isten, megharagszom, ha még egyszer mondja!”

Az idézeteket — hasonlóan, mint a *Sárga rózsá* II. fejezetében — a fiatalok kötekedő szerelmi játéka kíséri. A regény *A falu rosszából* megismert motívumsort szélesíti, a leány ártatlansága Jókainál kevésbé nyilvánvaló, a gyanakvó, féltékeny legény szemrehányásai meg-meg-

újulnak, fenyegető hangsúlyt is kapnak. Klári így újra meg újra védekezni kényszerül, s ebben a helyzetben jut el végül a mandragorás szerelemlesztő varázslat gondolatához, nem sejtve a szer használatának végzetes következményeit. Ilyen jóvátehetetlen fordulatról Tóth Ede művében nincs szó.

Debrecennel foglalkozó dolgozataihoz egyes részletekben Jókai a város két monográfiájára támaszkodott. E műveknek csak egyes fejezetei foglalkoznak a Hortobágy társadalmi viszonyaival. Így Szűcs István: *Debreczen város történelme a legrégebbi időkől a mai időkig*. (Debreczen, 1871) című művének III. kötetéből meríthette az első fejezet vonatkozó adatokat. Tanulmányozta a D. Zelizy Dániel szerkesztette *Debreczen szabad kir. város leírása* (Debreczen 1882) című munkát, amely a város természeti-társadalmi viszonyait ismerteti, ezekre nézve enciklopédikus tájékoztatást nyújt. E szakmunkák hatása azonban a regényben közvetlenül alig jelentkezik, bár használatukat korábban *A Hortobágy* című útirajz és az OMM részére írt debreceni fejezet egyes adatai tanúsítják. *A Sárga rózsza* lapjain azonban Jókai saját tapasztalatait, benyomásait értékesíti, művében felismerhetetlenné oldódnak a tudós kútfőkből származó szerény hatások.

A regény irodalmi hatása

Bár Jókai regénye írónk tudományosan különösen sűrűn tárgyalt alkotásai közé tartozik, irodalmi hatásának felmérésével adósak vagyunk. Az alábbiakban csupán néhány adalékot nyújtunk e tárgykörben, mintegy annak jelzéséül, hogy a *Sárga rózsza* egyes elemei vagy egésze a huszadik század magyar irodalmának nem egy jeles alakjára is hatással volt. További vizsgálatok minden bizonnyal igazolni fogják, hogy népi-paraszti tárgykörű novella- és regényírást sem alulhatott függetlenül e mű kisugárzásától.

Ady viszonya Jókaihoz még egészében tisztázatlan; az idevágó szerény adatok azonban arra vallanak, hogy a regényíró gazdag világa az ugyancsak színes képzeletvilágú lírikus számára sem maradt ösztönzések nélkül. (Vö. Ady Endre: *A föltámadt Jókai*. Nyugat 1916. I. félv. 624—25. és JKK 51. k. 631.)

A *Sárga rózsza* ismeretéről, hatásáról mindenesetre maga Ady tanúskodik *Túri Sándor* című novellájában. (Az adata Karácsony Sándor tanár úr (Székesfehérvár) volt szíves fölhívni figyelmünket.) A novella a költőnek e regényhez való viszonyát az osztályharc szempontjából a maga történeti fejlődésében mutatja be. (Első közlése: Népszaz-

va 1907. febr. 22. Vö. *Ady Endre összes novellái*. Sajtó alá rendezte Bustya Endre. Bp., 1961. 625—627.) Túri Sándor az elbeszélés szerint Ady Endréék lázongó kocsisa, aki szavaival, magatartásával mintegy megszemélyesítője az öntudatra ébredő magyar parasztságnak. Mintegy ellenpólusa a *Sárga rózsában* bemutatott pásztorvilágnak, amely e mű megjelenésekor a tizenhat éves Ady szívét megejtette. Éppen akkor járt híre, hogy a pusztán újraéledt a betyárság, „Jókai az időben írta volt éppen a *Sárga rózsát*, amikor a Nyírségből azok a furcsa hírek jöttek. Októberben akkor már leesett a hó, s mink, apró, regényes diákok, kedves borzongással hallgattuk a vásári pletykákat. Jókai nobilis, vad pusztai lovagjaival álmodtunk éjszakánként, s tetszettek nekünk a kóbor hírek.” Túri Sándor, a kocsis akkor szintén kedvet érzett beállani „a szegénylegények közé”.

Írónk társadalomszemlélete azonban idők során új benyomások hatása alatt fejlődik tovább. „Elmúlt néhány esztendő, s én már nem lelkesedtem úgy a Jókai-világért, mint valamikor. Már ekkor nagyon búsnak láttam ennek a mi szegény, idéltlen Magyarországunk az ő sorsát.” Ebben az időben tűnt el Túri Sándor Adyék házából, de pár év múltán megjelent ismét, „rongyosan és nagyon szomoruan”, s forró úrellenes indulatokkal.

Az írás ezután célzásszerűen az 1898. évi szatmári-nyírségi parasztmegmozdulások emlékét idézi, ismét Jókaihoz mérve benyomásait. „S jött azután az a híres tavasz, amikor a Nyírség népe sereglett az urak földjére. Nagy volt akkor a rémület az úri Magyarországon, s a magyar uraknak nagyon fájt, hogy az élet nem olyan, amilyennek Jókai írja.” Túri ekkor ismét elszökik, nyilván megteszi a magáét a mozgalomban, s amikor visszatér, „meggondoltabb, bölcsebb és vénebb egy kicsit”.

Évek múltán az írónak még egyszer alkalma adódik találkozni Túrival: az öreg legény akkor már elhibázottnak látja ifjúkori kísérletezéseit. „Mert sokat hallottam; gondolkoztam és olvastam azóta. Könyveim vannak nekem ott az istállóban. Tanulnunk kell nekünk, azután tanítani a tudatlanokat, és szervezkednünk . . .” Az öreg kocsis fejlődésének ez az utóbbi állomása ismét arra ösztönzi Adyt, hogy a saját kibontakozásával vesse össze Túrét, ismét Jókait véve kiindulási alapul. „És én megszorítottam majdnem alázatosan, megindultan és tisztelettel a Túri Sándor kezét. Hiszen én is csak épültem, nőttem azóta, mióta Jókai regényeit faltam nagy gyönyörűséggel. De kicsoda hős énmeltem ez a Túri Sándor, akinek lelkében két évtized alatt századok evolúciója történt meg, aki félvad magyar szegénylegényből növe, fme, itt áll előttem deres fejjel, mint a világmegváltás modern, tudatos, büszke katonája.”

Ady tehát úgy látja, a *Sárga rózsza* társadalomábrázolásának korlátai nem írhatók egyoldalúan Jókai rovására, hanem az okokat mérlegelve azt is figyelembe kell vennünk, hogy a mű parasztságunkat társadalmi öntudatosodásának egy régi fejlődési fokán ábrázolja, amikor osztályhelyzetének megváltoztatására még sem eszmei alappal, sem alkalmas szervezettséggel nem rendelkezett.

A regény azonban más vonatkozásban: szerelmi bonyodalmával is maradandó emléket hagy Adyban. A regénybeli kocsmároslány szerelmi machinációjának eszköze, a mandragora, e különös nevű bájoló növény, amely szerelem helyett halált hoz, két évtizeddel a regény megjelenése után is foglalkoztatja.

Már Jókai hortobágyi útja idején különösen népszerű alakja a pusztának Dely Mátyás állatorvos. A *Sárga rózsza* hatása alatt Dely legendás alakként él tovább számos hajdúsági témakörű irodalmi alkotásban. Móricz Pál *Pusztuló világ* című kötetének (Bp. 1912), amely „Elbeszélések a hajduföldről” alcímmel jelent meg, nem kevesebb mint öt novellája szól Dely Mátyásról. Jókaihoz hasonlóan Móricz Pál is úgy látja, „nevető álarcával, gyakori nyersségével az emberszeretet legmélyebb érzéseit rejtegette”; s ha voltak is, akik benne csak „a nagy tréfálkozót, szikrázó ötletes pusztai különcöt látták”, ám „a hajdu puszták és községek népe annál inkább megbecsülte,” s „a Hortobágy és alföldi nagy vidékének parasztjai között más neve nem is volt Delynek, mint, Dely apánk’.” (*A madarak bardtja*. I. m. 82—83.) Népszerűségét az biztosította, hogy elfogadta a pusztá kemény életformáját, könyörtelen szokásrendjét: „Dely Mátyás hortobágyi állatorvosnak is „szílről” feküdt a háza, tehát a pusztalakók életéhez Dely Mátyásnak is alkalmazkodni kellett.” Az együttélés első törvénye pedig: hallgatni a pusztá belső, olykor éppenséggel törvénybe ütköző dolgairól; s ezért „mint a többi pásztornépség, Dely Mátyás is lakatra tette nyelvét.” (*Az ítélet*. I. m. 66—67.) A novellák közt vannak tréfás, anekdotikus tárgyúak is (*A téglási toronyóra*. I. m. 28—38; *A csárdában*. I. m. 73—81.); az igényesebbek azonban Delyt a pusztaiak szívsós hajthatatlanságának, könyörtelen következetességének hasonló szélsőséges típusaival való kapcsolatában mutatják be, akár a *Sárga rózsza*. (*A hortobágyi szent*. I. m. 39—51.; *Az ítélet*. I. m. 66—72).

A *Sárga rózsza* 1941. évi filmfeldolgozása veti fel azt a gondolatot, hogy a regénynek köze lehet Móricz Zsigmond pusztai novelláihoz. A regény forgatókönyvét Móricz készítette.

A *Sárga rózsza*val kapcsolatban elsősorban Móricz *Komor ló* című novellájára kell gondolnunk, amely mint Nagy Miklós megjegyzi, „alighanem más alakot öltött volna . . . a Sárga rózsza nélkül.” (*Jókai pályaszakaszai és harmadvirágzása*. Alföld 1975. 2. sz. 9.) Ez a mű alcí-

mével is Jókai regényét juttatja eszünkbe: amaz „pusztai regény”, ez „a Hortobágy legendája”. Itt csak a két mű szembetűnőbb párhuzamaira utalunk.

Amit Móricz a tájról és társadalmáról összefoglalóan elénk tár, szükségszerűen párhuzamos a Jókai ábrázolta pusztai világgal. Móricz azonban történetiségében, mintegy a régmúlt viszonyaiból kibontakozó mozgásában ábrázolja e sajátos életformát, a múlt és a jelen felé egyaránt kitágítva Jókai távlatait, bár megtartva a *Sárga rózsából* ismert motívumokat:

„A szent hajdanában nőknek a Hortobágyra kimenni tilos volt . . . Az egész harmincezer holdas mezőt valami száz férfi birta s élte. Száz kemény pásztoember. Ott jártak a szemmértékkel jelölt határukon egymás mellett. Még egy fa vagy egy hányt dombocská sem volt, ami a mátai, meg a zámi határt egymástól elválassza. A Pentezug, csak a pásztor tudta, hol van, mégis századokon át alig volt villongás; megismerte a maga határát a kakukfüről, hogy hol virít jobban. . . . Ma már az asszonyok hozzák ki az elemőziás szekeret. Felülnek Debrecenben vagy Nádudvaron vagy Ujvárosban a szekérbe, s ott van a szekérdérékban egy hónapra való eledel. Kijönnek egy napra a két lóval, amit értük küldött a gazda, s nem hálnak meg: mikor a nap lemegy, vissza kell indulni. Legkésőbb, ha a kaszácspillag feljön . . .”

Móricz történetében immár nem az állatorvos megjelenése vagy a váltó, hanem a kerékpár, az autó és a rádió jelzi egy új korszak érkezését: a csikóslegény a pályaválasztás kérdésében technikai hajlama miatt kerül szembe apjával, s áll be végül sofőrnek.

Mint Jókainál, Móricznál is változatlanul jelenvaló azonban a pusztai jellem makacs hajthatatlansága, akaratos keménysége; ám Móricz e jellegzetes típus két képviselőjét nem egymással, hanem családjával állítja szembe. A novella végén a hídi vásárra készített leveles színben együtt járják a táncot, — „egyik megtörve, másik felemelkedve”.

Egyikük, Erszény András, akit a pusztá a „Komor Ló” néven emleget, a félelmes híru legöregebb csikós, aki hűtlennek vélt feleségét harmincnégy éven át sem a pusztán nem engedi a maga közelébe, sem városi otthonában fel nem keresi. A párhuzam közte s a csárdába fogadásból be nem lépő Lacza Ferkó jelleme, magatartása közt kézenfekvő. Móricznak e nagy költőiséggel írt novellája azonban nem drámai összecsapással, hanem a tévedések tisztázásával ér véget: a házastársak kiengesztelődnék.

Mégsem hiányzik azonban Móricznál a *Sárga rózsá* botpárbájának párhuzama, ha nem is végső erőpróbaként, inkább mint a férfiúi tekintély megóvásáért vívott küzdelem, beleéptve a novella másik főalakjához, Sárkány csikósnak történetébe.

Sárkány inkább gazdaembernek, mint pásztornak szánná eladó leányát, Juliska azonban első látásra beleszeret Pistába, a bojtárba; az pedig az apa füle hallatára mindjárt meg is kéri. Így kerül sor az összecsapásra. Hogy a hasonló párviadal a fiatalok elhatározásán változtasson, Móricz szerint eleve reménytelen: „Már nem abba a világba vagyunk” — mondja Sárkánynak tanulságul a felesége. A botpárbaj tehát eltérően a *Sárga rózsában* adott szerepétől inkább merő pusztai verekedés, semmint sorsdöntő erőpróba:

„A két ember szembe néz. Az asszony kezeit tördeli.

A legény szeme megvillan.

— Hogy gondolja, gazduram.

— Hogy, ebadta? . . . Így e . . .

S a cserény oldalából előhuz egy botot, s nyaka közé vág a legénynek. Állja.

Ez is lehajlik a földre, s felvesz egy másik botot.

— Így is lehet.

Azzal a két ember egymásnak esik. Nem nézik, hova hull a bot öregebb vége, helybenhagyják egymást.

Mint két bika a páston.

Egy bika a mezőn legel, felemeli fejét, és elbőgi magát.

A verekedés vége.

A nagy, kormos nyaku bika tovább legel.

Férfiak, röstellik a kapott foltokat. Fujnak, kifujják magukat.”

A Decsi Sándor-szabású végeletes, önpusztítóan konok és hajlíthatatlan hortobágyi pásztoralkat, amelyet Móricz *Komor Ló* című novellájában látrunk viszont, visszatér Sarkadi Imre *A Hortobágyon* című elbeszélésében is. Itt a csikós Bujdosó András alakja által e motívum politikai tartalmat kap: sem szép szó, sem ígélet, barátság, jutalom, sem fenyegetés rá nem veheti, hogy a második világháborúnak a pusztához közeledő frontja elől útnak indítsa ménését a bizonytalanba, nyugat felé; s ezt az elhatározását állja változatlan, csendes, egykedvű keménységgel, míg a német tábori csendőrök agyon nem lövik. Mintha ez az elvekért minden áldozatot vállaló, erkölcsi megalapozottságú jellemzilárdság volna irodalmunk „pusztai” alkotásaiban a Jókai-hagyomány legmaradandóbb, napjainkig élő eleme.

A részletegyezéseknél jelentősebb a regény sajátos stílusművészetének kisugárzása századunk regényírására. Főként Hankiss János emeli ki a pusztai párbajt elbeszélő befejező rész előadásának olyan jellegzetességeit, amelyeknek hatása napjainkig nyomon kísérhető. Decsi Sándor és Lacza Ferkó utolsó szűkszavú beszélgetése a csárda udvarán valóban az író remeklései közé tartozik. (*A magyar irodalom közelről*. Bp. 1942. 230—232.) A nyugodt méltóság és „irodalmi” ötletesség

hangneme a célozgatás, sőt a ki nem mondás formuláival változtatva mintegy szertartásszerűen vezet el hőseink felforrott érzéseinek lelepleződéséig, a véres, hagyomány követelte pusztai elégtételadásig. Ez az eljárás a stílusában kifejeződő ember, esetünkben a magyar paraszt belső világának, jellemének kiváló ismeretéről tanúskodik, s érthető, hogy Jókai éppen ezzel iskolát teremtett. „Gárdonyi, Bibó, MórícZ Zsigmond, Kodolányi magyarjainak nyelvét a Sárga rózsza szerzője vágta föl, s hallgatásukat Arany Jánossal ő írta elő”, olvassuk Han-kissnál. E névsor Tamási Áron említésével volna kiegészítendő.

Való továbbá, hogy századunk írói számára Decsi Sándor lett „a magyar mintakép”, a magyar prototípus megszemélyesítője. Mégis ha kemény-konok hajthatatlanságával rokona is későbbi számos regényünk paraszthősének, ma inkább úgy látjuk, a *Sárga rózsza* hősét hagyomány szabta étosza, belső mértéktartása, vészes indulatain vég-sőkig uralkodó ereje sajátossá teszi ugyan, de meg is különbözteti századunk regényeinek számos féktelen lobogású, gátlást nem tűrő paraszthősétől.

IRODALOM

A regény fogadtatása

A jelek szerint a Révai kiadó nem ismerte fel a mű jelentőségét, egészen igénytelen formában adta ki. Az a tény, hogy nyomtatását Rudnyánszky Alajos könyvnyomdájára bízta, s csak fűzve hozta forgalomba, azt sejteti, nem többnek, pusztán népi olvasmánynak szánta.

Ugyanez áll a Pesti Hírlap előzetes hírére is, amely a regényt szembeötlően szűkszavúan harangozta be: „Azt hisszük, kellemes meglepetést fog okozni, hogy Jókai Mór, lapunk nagynevű munkatársa, új regény közlését kezdi meg a jelen számban.” (Pesti Hírlap 1892. ápr. 17. — 108. (4782.) sz. 5.)

Beöthy Zsolt állásfoglalása nyomán e munkát mégis mint az író életművének betetőzését, pályájának megkoronázását fogadta a közvélemény. Beöthy ugyan „egészében véve nem tudott a Gyulaiénál és Péterfyénél jobb értékelést adni Jókai művészetéről” (Nagy Miklós: *Jókai Mór. Magyar irodalomtörténet 1849—1903. Egyetemi jegyzet. Bp. 1957. 134.*); mégis a Sárga rózsza hortobágyi világa, magyar típusai, etnográfiai színgazdagsága, népies zamatú előadása, s másrészt logikus jellemfejlésztése, gondos felépítése, amely Petőfi és Arany korára emlékeztet, — nem maradhat méltányolatlan Beöthy előtt. Ez a mű mintha „nemzeti lelket” követelő esztétikai-irodalompolitikai igényeinek megvalósítója volna. (Vö. Németh G. Béla *Beöthy Zsolt c. fejezetét A magyar irodalom története c. Sőtér István szerkesztette összefoglalás IV. k. 936—940.*) Lényegében ezt tükrözi a regény akadémiai jutalmaztatása ügyében tett jelentése, amely egyébként is Beöthy legjobb kritikái írásai közé tartozik. (*Jelentés az 1891—92. évi Péczely-féle regénypályázatról.* Felolvasta Beöthy Zsolt az október 29-iki összes ülésen. Akadémiai Értesítő 1894. 660—664.)

Ehhez mérten kisebb jelentőségű, hogy Beöthyt állásfoglalásában némileg személyi indítékok is vezethették: családi kapcsolatok, komáromi összeköttetések, amelyek egyrészt atyja, valamint nagybátyja, a humorista Beöthy László és másrészt Jókai közt szövődtek együtt töltött gyermekkoruk, közös iskolájuk, ifjúkori társaságuk hatása alatt. (Vö. Erdélyi Pál: *Beöthy László.* ItK 1896. 176—198.)

Lényegesebbnek tetszik, hogy Beöthy érezte, kritikáknak a magyar regény koronázatlan fejedelmével szemben van még törleszteni valója.

Így az Akadémia 1891/92. évi Péczely-féle regénypályázatán Beöthy javaslatára a *Sárga rózsza* nyerte el az 1200 forintos jutalmat, bár a bíráló bizottság elnöke, Gyulai Pál, Csiky Gergely *Sisyphus munkája* című regényét kívánta megjutalmaztatni. A bizottság többsége azonban Beöthyt támogatta, aki szerint a jelzett évek elég átlagos regényterméséből ez az egy „valóban kiváló és értékes mű” emelkedik ki.

Miben látja Beöthy a *Sárga rózsza* jelentőségét?

Elsősorban a mű fiatalos frissességét hangsúlyozza: „Midőn Jókai e könyvből a tárgyakra ahhoz a köréhez tér vissza, mely fiatal képzeletét a Népvilág feledhetetlen meséire inspirálta, a magyar népélet képeire: mintegy ifjuságát látszik visszanyerni, ennek egész jókedvével, erejével, fogékonyságával és egyszerűségével.” A jelentés szerint a regényben ábrázolt hortobágyi világ mintegy új életre támasztja irodalmunk népies törekvéseinek aranykorát: „Azzal a Jókaival állunk szemben, ki a magyar néplélek és kifejezőmódja iránti vonzalmával, meg költői tehetségétől támogatva, prózai költészetünk egész stíljének épp olyan reformátorává lett, mint Petőfi és Arany a magyar versnek.” Jókai kiemelkedő tehetségét jellemezheti, hogy a magyar karaktert sok szempontból abban a megvilágításban látjuk, amelyet regényei vetítenek a magyar népre. „Költői erejének mértékét mi sem tünteti fel világosabban és határozottabban, mint az, hogy hatásával már nemzeti erőnk összetételének épp oly kimutatható tényezőjévé, részévé lett, mint akár a magyar táj szépségének a délibáb.” Végül a magyar nemesi, kisvárosi vagy falusi életből vett témáinak a *Sárga rózsza* bizonyossága szerint jótékony hatása van frónk művészi alkotás módjára is: „Míg magyar vonásai leleményben, érzésben, hangban a sympathia teljes erejével hatnak, addig képzelete elé bizonyos korlátok emelkednek, melyek sem elevenségét nem akadályozzák, sem gazdagságát nem csökkentik ugyan, de túlzásainak és önkényeskedéseinek útját állják.”

Ez a magyarázata annak, hogy a regény méltó az író régi legfrissebb és legeredetibb hatású alkotásaihoz: „A tárgyszeretnek az az ereje, amely minden művészi hatásnak föltétele, körül fogja lelkünket a mese alakításának, a személyek vonásainak, a képek színeinek, a hang humorának vagy páthoszának varázsával egyaránt.”

Beöthy jelentésének következő részében részleteiben veszi szemügyre a regényt. Elsősorban a mű korfestő elemeivel foglalkozik. Előadása szerint annyi világos, hogy a történet a Bach-világban játszódik; „de korfestő vonásai gyéren vannak s a cselekvényre és jel-

lemrajzra igen alárendelt jelentőségűek". Olyan mozzanatokot emel ki, mint hogy „a Hortobágyon még nincs vasút” s „a kis folyam még vígan hajtja a malmot”; továbbá „az ónodi vásárra a polgári kompon kelnek át az árus népek”; végül pedig „a bírói kihallgatást egy becirkernel nevezett epizód-alak vezeti”. Annál elevenebb, gazdagabb a táj bemutatása, amelynek természeti adottságai között az események zajlanak: az élet itt nem a történelmi változásokhoz, hanem a természet mintegy időtlen törvényeihez igazodik. „A történelmi szín a képeknek az idők által változtatott színe; minél közelebb állanak a képek a természethez, annál kevesebbet változtat rajtok az idő, s annál nehezebb ezt a történelmi színt megadni nekik” — olvassuk a jelentésben. — „A hortobágyi élet nem évtizedek, hanem évszázadok alatt valószínűleg épp oly keveset változott, mint maga a Hortobágy.”

Beöthy mérleget állít fel a *Sárga rózsza* erőteljesebb és gyöngébb tollal írt részletei közt. Az a jelenet, amelyben Klári Decsi Sándort a csárdában engesztelni próbálja, a jelentés szerint „megfigyelő és jellemző erejével s költői elmésségével, a legszebb lapok közé tartozik, melyeket Jókai valaha írt”. Ott pedig, ahol Sándor hazugsággal menti meg Klárit a méregkeverés következményeitől, de ezért meg is utálja magát és elfordul a leánytól, hasonlóan kiemelkedőt nyújt: „Egy pár keserű mondatában a tragikum zord szele kavardok föl, igazabban és hatalmasabban, mint az egy Violát kivéve, népi tárgyú költeményeknek bármelyikében.” Ezekkel szemben vannak a történetnek gyöngébb részletei is. Beöthy úgy véli, „a váltó motívuma előttem kissé keresettnak tetszik, s a Hortobágyért rajongó festő lelkesedése is inkább rontja, mint emeli a hangulatot”. A jelentés a mű egészébe illesztve mégis e gyöngébb részekre nézve is talál enyhítő körülményeket.

„Az eredeti, színekben és jellemző erőben kitűnő képek és jelenetek — a hajnalló pusztai és ébredő gulya, a csárdabeli vizionálás és kérlelés, a számadó gulyás búcsúja keresztfiától, az ónodi vásárosok tereferéje, a lovával tanakodó csikós, a pusztai párbaj — oly sűrű sorral váltogatják egymást, hogy a hamis öltések és szintelenebb fonalak alig tűnnek föl a mesteri szövődéken.”

A tájjal és népével foglalkozva Beöthy megfigyelése szerint Jókai nyelve, stílusa is felfrissül: „mintha a Sárga rózsza magyar, pusztai levegője nyelvgeniuszát is újra ihlette volna: e könyvből újra az ő régi magyar szavának tiszta zengése szól.” Ritka megfigyelőkészségre vall, hogy Jókai a pusztai nép nyelvének sajátosságait ennyire elleste és költőileg alkalmazni tudta. „Valóban ez a nyelv könnyed fordulatosságával a népi észjárást jellemző képletes és célozgató hajlamával, a festői

tájszavak bő s mégsem mesterkélt használatával, hangzatosságával, mely néhol a ritmus hatásáig emelkedik, amire Tóth Ede tette a legszerencsésebb kísérletet: mindez méltó lenne a legrészletezőbb figyelemre” — vallja Beöthy.

Ezután a jelentés a regény főhőseinek, elsősorban Decsi Sándornak jellemével foglalkozik. „A történet indítéka a csikós szerelemfélése, de olyan sajátos megvilágításban, mely népünk lelkének legjellemzőbb vonásait tünteti szemünk elé . . . Keserü szilajság és büszke borongás, szembeszálló egyenesség és nehezen mozduló konokság, a férfias méltóság küzdése lebírhatatlan ellágyulásokkal, a szavakban fukar szemérem, kényes becsületérzés, a helytálló lovagiasság: e tulajdonok szövődékében jelenik meg a csikós féltékenysége.” Sajátos árnyalással mutatja be a regény a szerelem Decsiben ábrázolt változatát: „semmi érzékenykedés, hanem inkább egészséges érzékiség, a magyar népdalnak, ha szabad ezzel a paradoxonnal élnem, tiszta érzékisége.” Mindezek alapján Decsi alakjában Jókai többet nyújt egyetlen regényhős alakjának rajzánál, halljuk Beöthynél: „Nem kell bőven indokolnom zártételemet . . . : ebben a nekikeseredett legényben megvan és megnyilatkozik majdnem az egész magyar népjellem.”

A magyar pusztai tájnak, lakói, életének, nyelvének, de főleg fel-fogás- és érzésvilágának rajzával tehát az akadémiai jelentés szerint a *Sárga rózsa* maradandót nyújt. „Főleg ennek okából vagyok hajlandó hinni, hogy ez a kis regény standard workjaink, maradandó könyveink egyike lesz, azok egyike, melyeknek szelleme akkor is szítani fogja költői eszközökkel a magyar érzést, mikor majd magyar sajátosságainkat mind mélyebb és mélyebb réteg alá temetik a jövődönék nivelláló áramlatai.”

Ezek a megállapítások nemcsak hazánkban, hanem határainkon túl is különös figyelmet ébresztenek Jókai műve iránt. Egyúttal azonban megadják azokat az alapvető szempontokat is, amelyek szerint irodalomtörténetírásunk a művel napjainkig ható érvénnyel foglalkozik.

E hivatalos jelentés néhány mondatát ismétli egyébként Beöthy a Magyar Szalon című folyóiratnak Jókai ötvenéves frói jubileumára kiadott emlékfüzetében. (Magyar Szalon 1894. jan. — XI. évf. 9. sz. 687.) Kiemeli a regény témájának rokonságát a Népvilág két kötetébe foglaltakkal, vázolja tartalmát. Hangsúlyozza, hogy a regény „majdnem észrevétlen maradt,” pedig valójában „a legjobbak és a legszebbek közé tartozik, melyeket nyelvünkön irtak”. Végül ismét kifejezi meggyőződését, hogy Jókai e műve „maradandó könyveink egyike lesz”.

Ugyancsak az író realiztikus törekvésére irányítja a figyelmet a Jókairól írt első monográfia, amely frói pályájának ötvenedik évfor-

dulója alkalmából jelent meg. Szerzője, Kőrösi László mint előtanulmányt méltatja Jókai hortobágyi látogatását: „együtt kocintgatott az ivóban a gulyás-csikós népséggel, csak hogy közelebb megismerkedjék az eszük, a szívéük s a szavuk járásával. Mikor már jól megismerte az alföldi életet, akkor hozzáfogott az alföldi regény megírásához.” (*Jókai Mór*. Bp. 1894. 140—141.) Ennek eredménye lett, hogy a *Sárga rózsza* „Jókai koszorújának valóban egyik legszebb virága”. (I. m. 142.)

Érdekes, hogy míg hazánkban a *Sárga rózsza* realizmusával nyeri el kritikánk elismerését, európai viszonylatban inkább egzotikumai által hat: a polgárosult Nyugat „a puszták vad fiainak” mesteri kézzel ábrázolt romantikus világát véli felfedezni a műben. A regény kiemelkedő nemzetközi sikerét éppen ez a sajátos szemlélet magyarázza.

Jellemző erre nézve Gaston Boissier nyilatkozata kevéssel a regény megjelenése után Horn Emilia francia fordításának bevezetésében. (*Jókai*. Paris 1895. VII—VIII. p.)

„Érthető, hogy oly melegen fogadták a magyarok” — olvassuk, akik magukra ismertek ezekben az elbeszélésekben.

De érdekelhetnek-e minket, akiknek erre semmi okunk? . . .

Nem kétséges. Igaz ugyan, hogy ezek a történetek egy a mienkétől teljesen különböző világról szólnak hozzánk; ám ez a különbség magában véve is felkelti érdeklődésünket.

Vannak filantrópok, akiknek annyira szívéhez nőtt a népek egyesülésének eszméje, hogy zavaros álmodozásukban azt képzelik, egy nap végül is majd mindnyájan hasonlítani fogunk egymáshoz.

Ami engem illet, bevallom, az egyetértés és harmónia óhajításában nem megyek ilyen messzire.

Nekem úgy tetszik, ez az uniformizált emberiség könnyen roppant egyhangúvá válnék s éppen az a valami hiányoznék belőle, ha egyazon arculata volna minden népnek, amit Renan a világ ünnepének nevez.”

A gondolat befejezéséeként Boissier itt Horn Emil, a regény vélt francia tolmácsolója felé fordul: „Legyen meggyőződve róla, hogy a francia olvasó hálás lesz Jókainak, hogy olyan országot mutatott be neki, amely más, mint az övé, olyan személyeket, akik nem úgy beszélnek és cselekszenek, mint ő. Az újdonságnak és eredetiségnek olyan lakomája ez, amely nagyon is fnyére való, s amiben neki része nemigen van.”

Id. Szinyeyi József: *Jókai Mór* című műve (Bp. 1898. 172.) szerint e fordítást az Académie Française 1896. nov. 26-án tartott közgyűlése a Langlois-díjból 800 frankkal jutalmazta.

Emil Kléen a *Sárga rózsza* svéd fordításához írt előszavában (*Den gula rosen*. Stockholm, 1897.) hasonlóan elemzi azt a benyomást, ame-

lyet az a külföldi olvasóra tesz. (Idézi Leffler Béla: *Magyar írók svéd nyelven*. It 1914. 67—71.) „Tragikus kimenetelű szerelmi történet, gazdag a finom részletekben, olyan nyelven elbeszélve, mely tele hangulattal és költészettel; egy szerelmi történet a pusztáról, arról a végtelen láthatárú, ménesekkel és büszke csikósokkal népes, füves síkságról. Ennek a különös életnek a jellemzésében Jókai elsőrangú elbeszélő. Magunk előtt látjuk a végtelen fűpusztaságot, a lovasokat, amint délceg paripáikon toványargálnak, a napot, amint fölkel oly ragyogóan a láthatár pereméről, hogy abba halandó szeme bele nem néz büntetlen. Olyan emberekkel ismerkedünk meg, akik az első pillanatra csodálatos idegenek — a puszták vad fiai, lényükön az eredetiség harmatos üdeségével. De csakhamar úgy találjuk, hogy az emberi szív mindenütt egyforma, hogy a szerelem és gyűlölet mindenütt keresztülszövődik az emberi sorson. Az embert meghatja ez az egyszerű szerelmi történet a maga megkapó hűségével, mely fölött ott lebeg az élet nagy és kegyetlen tragikuma.”

A regény utóélete

Nógrádi László: *Jókai Mór élete és költészete* című könyve (Pozsony 1902. 52.) még Jókai életében jelent meg. Lelkes hangon méltatja a regényt, amely tárgyában „egészen népies”, „ihletet az Alföld rónáiról vesz”, „a puszták emberét minden sajátosságával szinte páratlan tökéletességgel rajzolja meg”, s így „az Alföld színeit ezernyi árnyalattal csillogtatja”. Nógrádi szerint a mű méltó záróköve Jókai ötvenéves írói pályájának.

Solymossy Sándor egy iskolai ünnepélyre készült méltatása: *Jókai írói egyénisége* (Tanulók Lapja 1904. jún. 26., júl. 3. és júl. 10. — IX. évf. 13—15. sz. 202—204., 218—220., 234—236.) címen több vonatkozásban említi a regényt. Írónk Solymossy szerint rendkívül gazdag tudás birtokában az emberi élet számtalan területét mutatta be regényeiben, így a *Sárga rózsában* a hortobágyi pásztoréletet. Ugyancsak nagy változatossággal fogja át kora, sőt a múlt társadalmainak különböző osztályaira vonatkozó ismereteket is, és varázslatos elbeszélő tehetségével ezeknek megfelelő stíluszíneket alkalmaz; ilyen szempontból regényünk „eredeti népiessége utolsó terméke”.

Beöthy Zsolt *Jókai emlékezete* (Bp. é. n. [1905]. 40.) című emlékezésében, amely a Kisfaludy Társaság 1905. május 31-én tartott Jókai-emlékünnepeán hangzott el, regényünkről csak néhány szót ejt: ez a mű az emlékbeszéd szerint „a pusztai magyar népi jellemnek valószínűségében és mélységében egyként páratlan megtestesülése”. (33.)

Oláh Gábor dolgozata arra hívja fel a figyelmet (*Jókai és Debreczen.* ItK 1906. 132—151., 266—279.), hogy debreceni témák, hősök írónk tizenöt regényében, novellájában kapnak szerepet, a *Sárga rózsza* közülük az egyetlen, amely a pusztai élet bemutatását nyújtja. Elsőnek utal arra, hogy e mű az időse író pusztai kirándulásának eredménye, amelynek benyomásait először *A Hortobágy* című útirajza írja le. Felismeri, hogy ennek „sok szép rajzát szószerint átviszi a Sárga rózsza megfelelő helyére”, „itt látja minden alakját, itt szedi minden színét”, az útirajzban leírt pusztai párbaj pedig „magja a Sárga rózsza költői meséjének”. Oláh elemzi a két főhős jellemét. A csikós komoly, kevés szavú, szavatartó; „morálja az őseMBER szívbe írt törvénye”: az egyeneslelkűség; egyúttal azonban „a katonaviselt legény érdekes megkomolyodását” is példázza. A gulyásbojtár viszont „nem veszi olyan komolyan a tüzparancsolatot”, fortélyal kerüli el a katonaságot, riasztja szét a kompról az eladott marhákat, hogy még egyszer meglátogathassa a sárga rózsát. „Azt lehetne mondani, hogy Decsi Sándor, a nomádélet ősképviseelője, üzen hadat a Lacza Ferke képeben betolakodott fél-civilizációnak, mely megrontással fenyegeti a pusztai szűz birodalmát.”

A költő Oláh Gáborra vall, hogy a regényben nemcsak Arany Jánosra emlékeztető kiváló epikai erényeket emel ki, amilyenek pl. az ember és az állat bensőséges viszonyát szemléltető kép: Decsi Sándor beszélgetése lovával a pusztai éjszaka magányában, a csillagos ég alatt („Arany János tiszta látása szokta ilyen plasztikusan láttatni személyeit, állatait” — olvassuk erre vonatkozóan). Oláh szerint a regényben a modern költészet jellegzetes vonásai is jelen vannak. Ilyen egyrészt a stílus zeneisége, a kompozíció zenei felépítése: „nemcsak nyelvében, hanem külső, formai tagozódásában is zeneiség lüktet; ütemes próza nagy része.” De ilyen méginkább Jókai hangulat-teremtő művészete, amellyel a táj varázsával hatja át az egész történetet: „Nápfeljött a pusztán, a gulya ébredése, az incselgő délibáb, a karámok, tanyák, itatók sajátságos nomád világa; a magyar csillagokkal behintett mennyboltozat, az éjjeli álmát aluvó pusztai titokzatos hangjaival — mind, mind hangulatébresztő, hangulattérelítő abban a pusztai történetben, amely a sárga rózsáról szól.”

Mikszáth Kálmán *Jókai Mór élete és kora* című művében (Bp. 1960. KrK 19. k. 143.) úgy véli, kész cáfolata ez az alkotás annak a vélekedésnek, mintha írónk erejéből az 1890-es években már nem sokra futná: „A „*Sárga rózsza*”, regényeinek egyik legjobbika, meg annyi más, — de mindegy, a közönség véleménye már meg van formálva hanyetlászáról . . .”

Összefoglaló műfaj-történeti monográfiájának számos helyén hivat-

kozik a *Sárga rózsára* Császár Elemér (*A magyar regény története*. Bp. 1922. — Második átdolgozott kiadás. Bp., 1939. Ez utóbbit idézzük). Bár Császár szerint Jókai „inkább csak terjedelmes elbeszéléssé, mintsem igazi regénnyé fejleszti az anyagát”, műve mégis kiemelkedő alkotás (226.). Jókai pályáján — megfigyelése szerint — mindig olyankor van ugrásszerű emelkedés, amikor „lelkének a romantikus felé hajló vágya, csapongó, szertelen képzelete a valóval, mégpedig a történeti érzék szülte realizmussal bizonyos kiegyenlítődést mutat . . . A Magyar nábobtól a Sárga rózsáig épen a legjobb regényei ilyen kiegyenlítődéssé eredményei” (215—216.). Ez a műve több értelemben is modern; a *Fekete gyémántok* mellett a *Sárga rózsza* az a műve, amelyben „eljut a legújabb időkhöz” (223. l.), amely „a modern népeletből merít” (226.). Másrészt azon kivételes alkotásai közt foglal helyet — sőt „a kivételek közt első helyen említjük” — amelyek kielégítik a realizmus igényével olvasók ízlését: „elfogadható lélektani megokolást adnak”, gondot fordítanak a „valószínűsége” s az olvasót beleingatják „abba a családásba, hogy igaz történetet olvas” (232.). Ezt a törekvését főként a jellemek ábrázolásában koronázza siker: a *Sárga rózsza* két legénye példa rá, hogy míg bonyolultabb lelkivilágú hőseit megalkotva sablonokkal dolgozik, itt „megmarad a tipikus ábrázolás terén” s így nemcsak mellékszereplőiről, de „még az érdeklődés előterében álló alakokról is kitűnő képet tud adni” (236.). Romantikus vonzalmi e regényben mintegy a maguk helyére kerülnek: a Hortobágy bemutatása példája lehet annak, hogy „a természetfestés nála nem cél, hanem eszköz a hatáskeltésre . . . Igazi romantikus tájépet ad, tele elbűvölő szépségekkel megelevenítve az ő pazar képzeletével” (231.). Mindent összevéve — ez a regény „Jókai utolsó nagy diadala” (222.).

A Jókai-centenárium legjelentősebb alkotása, Zsigmond Ferenc monográfiája, külön fejezetben elemzi a regényt (*Jókai*. Bp. 1924. 262—265.). Zsigmond szerint e kis remekmű mintegy szembefordulást jelent a kilencvenes évek városi olvasóközönségének igényeivel: a pusztaság kemény embereiről szól, akik a civilizáció övezte „Senkisziget” ekevas nem járta roppant térségein mintegy a magyarság ősi fizikai erejét, vérmérsékletét és erkölcsi szemléletét képviselik: „Ilyenek lehettek az első magyarok, mikor Ázsiából idekerültek” — idézi Zsigmond a regény Decsi Sándorra és Lacza Ferkóra vonatkozó jellemzését; s hozzáfűzi: „ez a homerosi οδοι νῆσ βροτοῖ εἰσιω-φέλε eposzi alaphangu bemutató jól illik ehhez az őspusztai témához s mintegy külön jogosultságot is nyer a századvégi enervált városi olvasóközönséggel szemben.” A táj emberformáló szerepe Zsigmond szerint a Hortobágyon nyilvánvaló: „e szabad ég alatti magányban

az ember lelke is jobban megőrzi ősi kevélységét, meg nem alkuvó férfiasságát és függetlenségét, mely a maga birodalmában (akár kicsi ez, akár nagy) nem tűr vetélytársat s vitás ügyeit maga intézi el vele". Másrészt a pusztai nyár forróságát is méltán hozzászámíthatjuk a könyv szerint az események kibontakozásához: „A délibáb-termő, fülledt kánikulai levegőtől könnyen kicsirázik és nagyra nő egy-egy drámai szenvedély magva.”

Ezt a Taine elméletére emlékeztető gondolatmenetet kiegészíti Zsigmond Jókai rendkívüli megfigyelő és jellemző tehetségének hangsúlyozásával. Előadása szerint is a két főszereplő külsejében „valóságos ősmagyar arctípus” ugyan, mégis „egymástól merőben különböző”. Áll ez jellemükre is, „itt is nagy különbséget tapasztalhatunk”. A csikós alakján felismerhető ugyan „az eszményítésnek lehellétszerű zománca”: nem tud hazudni, sajátos „paraszt-lovagiasságú mérközés” a Lacza Ferkóval vívott pusztai párbaja is, Kláriver szemben való magatartása pedig éppenséggel „jellem-nagyság”, míg a másik legény kétesebb értékű: „könnyelműbb, sunyibb jellem, hiányzik belőle a legjobb értelemben vett virtus”. S mint a regényben fellépő egyes embert, úgy a csoportokat is jellegzetes különbségeik kiemelésével ábrázolja. Lélektani és etnográfiai érdekű finom megfigyeléseket nyújt „a Hortobágy gyér társadalmáról”, amely „mégsem egységes, hanem kasztokra különül (gulyás, csikós, kondás, juhász)”. Művészi tudatossággal és stílszerűséggel sorakoznak fel a kompra várakozók közt, „a mérgezésről kerekedő pletyka vadabbnál vadabb változatai”, s ezek egyúttal előadók személyét is jellemzik. „Sőt az állatok világát is közel tudja hozni érdeklődésünkhöz: nemcsak a gulyák és ménesek hatalmas taborát, hanem — hogy úgy mondjuk — az állatot mint »egyént« is.”

Zsigmond Ferenc összefoglaló értékelése szerint a *Sárga rózsa* „egy kis remekmű,” Jókai „legtökéletesebb” regénye. „Az egész munkán mindenütt valami biztos nyugalom, a tárgy fölötti áttekintő uralkodás érzik, ami ritka jelenség Jókainál; sem elsielve, sem elnyújtva nincs a cselekvény, semmi bántó szertelenség a jellemzésben... s mégis egyúttal valami kedves, romantikus exotikum az egész témában.”

Gál János *Jókai élete és írói jelleme* (Berlin 1925.) című könyvének számos helyén hivatkozik a regényre. Úgy látja, nemcsak Jókai műveinek egész sor mellékalakja hús-vér egyéniség, hanem több alkotásának főhősét is a mindennapi élet valóságából mintázza. „Decsi Sándor nem igazi csikósbojtár-e?”, még ha egyes vonásai a keltetésnél hangsúlyosabbak is a regényben (156—157.). S mellette a „gyenge embereknek” a reális élet síkjával érintkező világából, azok közül, akikben „még van jó érzés, nemes törekvés, de arra már gyengék,

hogy jellemekké emelkedjenek”, s így „hibákat követnek el s hibáikért lakolniok kell” — Lacza Ferkó kínálkozik példának. „Ugyan legény a talpán, de jellem tekintetében már nem mérkőzhetik ellenfelével, Decsi Sándorral, amiért aztán a költői igazságszolgáltatás a testi harcban is elbuktatja.” (157.) Hasonló sors éri gyöngeségei miatt Klárit is, mivel „nem mentes a kacérságtól, babonás gyengeségtől”. (158.) Ilyen módszerrel jellemzi a regény az állatokat is: egyes vonásaik kiemelésével azokat is idealizálja — Decsi Sándor lovának pl. „Háromnegyedrész lelke van.” (169.) Gál János további megfigyelése, hogy Jókai „a humorban meg tudott maradni a magyar népelet talaján”, erre a hortobágyi talyigás gyerek példáját említi a regényből, aki a bécsi festőt azzal nyugtatja meg, hogy — „toltam én már ezen a taligán nehezebb borjut is, mint az ur”. (177.) Viszont a festő szemével érzékelt napkelte a színek (viola, sötétkék, narancssárga, barnás, rózsaszín, bíbor, tűzfény), valamint jelenségekhez társuló képek sora által (égő piramis, tüzes vas, fekvő tojás, champignon, római urna, bekötött szemű Ámor, bajszos fürmender) különös szemléletességgel tárul az olvasó elé. (188—189.) Kitűnő megfigyelése végül Gálnak, hogy Jókai folklór alkotásokon kicsiszolt előadása nem csupán a népnyelv ízeit nyújtja, hanem azok által egyúttal „a maga életszerű tökéletességében tudja megszólaltatni a magyar lelket”. (193—194.) Ennek a népi gondolkodást tükröző írói stílusnak egyik remeklése Decsi Sándor és Lacza Ferkó beszélgetése a hortobágyi csárdában kettejük lovagias ügyéről „... nagy az a hortobágyi pusztá, még sem elég nagy arra, hogy mi ketten elférjünk benne!” stb. 194.)

Solymossy Sándor előadása a Magyar Néprajzi Társaság rendezévi közgyűlésén *Jókai és a magyar nép* címen egyik jelentős részletében a *Sárga rózsával* foglalkozik. (Ethn. 1925. 1—15.) E jubileumi ünnepi előadás szerint Jókai műve „műfajilag a legtökéletesebb magyar regények egyike, amennyiben regénynek azt a prózai elbeszélést tartjuk, melyben a szerző választott tárgyról ún. világképet ad, vagyis a környezet és háttér teljes rajzát, szemléltető egészben”. A mátai és zámi pusztákra és a hortobágyi csárdához tett látogatása után papírra vetett útirajzában, amelyet a Hortobágyról írt, a későbbi regény összes motívumai csírájukban megvoltak. Hogy a képzeletet életre keltse, ahhoz mese kellett, kijegecítő központ, amely köré az adalékok rakódhatnak és életet nyerhetnek. „S mikor ez már megvolt: önmagában a legigénytelenebb történet, a számtalanszor megismételt szerelmi háromas, két féltékeny vetélytárs és egy leány között, — megelevenült a holt kincs, az adathalmaz.” Ezt a történetet három egyszerű szereplőjének jelleme élteni. „Klári, a csárdáslány, sem jobb, sem rosszabb a fajtájánál; mórlikázó, dévaj, de nem romlott; hajlik ide, hajlik oda.

Viselkedése, évdődő tetszelgése széptevőivel egy darab egészséges élet; mikor megbántja azt, akihez szíve leginkább húz, kész magát feláldozni érte. A két vetélytárs: Decsi Sándor csikóslegény és Lacza Ferkó a gulyásbojtár, ősemberi cicomátlan alakok; egyik delibb, a másik furfangosabb. Beszédjükben a pusztai nehéz emberek szófukarsága nyilvánul, vagy az a különös képesbeszéd, amely példázgat, távolról céloz, de a másik elérti. "A regény sokat mond Jókairól: „aki elképzelte és megalkotta, a magyar zárkózott népi lelket nemcsak teljesen ismernie, de magát a rokon magyar lélek divinációjával bele is kellett élnie.”

A regény néprajzi vonatkozásaival a Jókai-centenárium alkalmából több tanulmány foglalkozott. Így Szendrey Zsigmond *Népbabonák Jókai műveiben* címen (Ethn. 1925. 115—127.) arra hívja fel a figyelmet, hogy „egész kis népköltési gyűjtemény telnek ki a műveibe szőtt népdalokból, gyermekjáték-szövegekből, stb., melyeknek nagy része gyűjteményeinkből sem ismeretes; sok értékes megjegyzése van számos népdalunk életkorára is. A felhasznált népbabonák tömege pedig egyenesen bámulatraméltó, bizonyítéka Jókai megfigyelő képességének és emlékező tehetségének.” A tanulmány tárgykorok szerint bibliográfiai pontosságú összeállításban ismerteti a Jókai feljegyzte hiedelmeket, babonákat. Így egyebek közt mint hangulatteljes tréfás időjósálat említi meg a *Sárga rózsában* olvasható adalékot: a nagy cirnos kandúr a kemence padkájáról leugrik, Decsi Sándorhoz megy, s „megmérte a két talpa körmével a csizma szárán, milyen magas lesz a hó télen”. (JKK 125: 25).

Hasonló résztémát vizsgál Gulyás József „*Jókai és a népdalok*” címen. (Ethn. 1925. 133—148.) Eszerint Jókait „a magyar dal iránti mélységes szeretet” jellemzi, ez a vonzalma már első regénye, a *Hét-köznapok* lapjain jelentkezik, amelyben minden fejezetet népdal-jellegű vezetnek be, ezek egyazon évben, 1846-ban jelentek meg Erdélyi János *Népdalok és mondák* című gyűjteményének első kötetében. Fontosabb, hogy népdalok hosszú sora szervesen szövődött regényeinek, novelláinak szövegébe. Gulyás szerint ezeket többnyire emlékezetből jegyezte frásaiba, ez magyarázza, hogy olykor eltér egyes népdalok ismertebb változataitól. Gulyás több mint négyszáz népdalszöveget idéz Jókai műveiből, foglal kezdősoruk alapján ábécérendbe; megadja — kevés kivétellel — népköltési gyűjteményeinkben adott párhuzamaikat is, mintegy népköltészeti hitelük megerősítése végett. Így közli a *Sárga rózsában* idézetekét is, de Jókai saját hortobágyi népdalgyűjtéséről, annak adalékairól nem tud.

Végül kiemeli Gulyás, hogy Jókainak regényünk egyes népdalszövegeihez fűzött megjegyzései népköltészeti alkotásaink általános élet-

törvényei szempontjából is értékes megfigyeléseket tartalmaznak. Ezek pedig több esetben párhuzamosak *A népdalok hőse* című,¹ 1851-be írt, Ungyal Bandiról szóló elbeszélésének hasonló tartalma részleteivel.

Ugyancsak a jubileum alkalmával jelent meg Buday Dezső posztumusz dolgozata *Jókairól*. (*Jókai lelke*. Nyugat 1925. 1. k. 326—343.) Arra a sajátos jelenségre hívja fel a figyelmet, mint egészíti ki Jókai életművében a fantázia a közvetlen írói élmények viszonylagos szűkösségét. Így pl. Jókai „a Sváb-hegyen kívül és egypár balatoni nyaraláson kívül életének javarészt az írószoba négy fala között töltötte”, mégis regényeiben nagyon kevés jelenet játszódik négy fal között: „hozzáképzelte a természetet az eseményekhez és hozzáképzelte olyan fantáziával, amilyen fantáziája színekről csak a vak embernek lehet”. Ezután — az emlékezet szerény lapsusával — arról is megemlékezik, hogy írónknál „a betyárok romantikusak és szükség esetén nagylelkűek”, ennek példaként pedig a *Sárga rózsza* betyárját említi (holott a regény szerint a vizek szabályozása óta a Hortobágyon a betyárság megszűnt).

Sziklay János *Jókai Mór élete* című cikke az egyik centenáriumi emlékkönyv lapjain (*Jókai 1825—1925*. Emlékkönyv születésének századik évfordulójára. Szerk. Körösi Henrik. Bp., 1925. 13—15.) az író nem lankadó képességének bizonyítékaként említi a regényt.

Ekkor jelent meg Nagy Sándor tanulmánya is (*Jókai*. Brassó 1925. 112.), amely a *Sárga rózsza*t ugyancsak az író idős éveiben is friss elbeszélő vénájának bizonyítékaként idézi. (32. l.) Ez a mű is kiváló regényei közé tartozik, „melyeknek hősei egy-egy nagy szenvedély tükrében vannak bemutatva, s tetteik ebből folynak”. (41.) Mégis különálló alkotás ez, hiszen Jókainak csak „egyetlen-egy regénye van, mely népies tárgyú: a *Sárga rózsza*”. (39.) Különösen kiemeli ez a méltatás a regény természetábrázoló részleteinek költőiségét. „A hortobágyi napfelkelte a *Sárga rózsza*ban s annyi sok más — mind különböző, változatos művészettel s valamennyi rendkívül elevenen, jellemzően, színesen és szabatosan festett költői képek.” (79.) Egyébként Nagy Sándor Beöthy nyomán méltatja a regényt, bőven idézve Beöthy akadémiai jelentéséből.

A centenárium évének terméséhez tartozik végül Zsigmond Ferenc Debrecen város megbízásából készült monográfiája: *Jókai és Debrecen*. (Debrecen, 1926. 86.) Felidézi Jókai 1889.¹évi debreceni útját, ahol az író *A Hortobágy* című írásának bizonyossága szerint minden civilizációs vonatkozást feledve átadta magát a puszta varázsának. A *Sárga rózsza* lényegében „a három évvel korábban megjelent *Hortobágy* című leírás átteremtése regénnyé.” Az útirajz részleteire sorra ismerünk rá a regényben, „mint a művészi épület nyersanyagára”, visszatérnek itt

a pásztorélet egyes jelenségei, a csillagnevek, a hajnal, a délibáb, a pusztai zivatar, olykor a korábbi írásával szembetűnően párhuzamosan. Fontosabb ennél, hogy már *A Hortobágy* is megemlékezik egy csikósbojtárról, aki nem lépi át többet a csárda küszöbét, mivel a csárdás leánya megbántotta; továbbá, hogy Jókai már itt is ejt néhány szót a pusztá törvénye szerint vívott botpárbajról.

Zsigmond a következőkben mintaszerűen mutatja be a három főszereplő jellemének fejlődését, alakulását, a Decsi és a csárdásleány, majd a Decsi és Lacza közt kibontakozott konfliktus tragikus végkifejtéig. A regény tömörsége és zártsága különösen szembetűnő. „Minden sorára szükség van a cselekvény teljes megértéséhez”; s másrészt „a földrajzi környezet és a cselekvény közt, s a cselekvény és a jellemek közt erős oksági viszonyt érzünk, s főképp ez a körülmény teszi rendkívül szilárdná a regény épületét”. Az egzotikus országrész körül pedig, amely természeti sajátosságaival, embereinek primitív, egészséges, romlatlan lelkivilágával és különös életmódjával feltáruul előttünk, egy-egy percre a kívüleső másik világ jelenségei is megvilágnak: bécsi festő, cseh gazdatiszt, városi kereskedő, környékbeli vásárosok a polgári révnél. „E kétféle világ egymással való érintkezése világnézeti különbségek szembesítődését is jelenti,” az összehasonlításban pedig általában a „nagyvilág” ízlése, gondolkodása húzza a rövidebbet a Hortobágy zártságában évszázadok során kifejlődött kivételes emberi értékekkel szemben.

A Ványi Ferenc szerkesztésében kiadott *Magyar irodalmi lexikon* (Bp. é. n. [1926] 702.) ismerteti a mű cselekményét, kiemeli, hogy 1894-ben az Akadémia a Péczely-díjjal jutalmazta, s lényeges vonásokként említi meg, hogy a regény „a hortobágyi pásztorélet mesterei rajza, a Hortobágy lakói szokásainak, erkölceinek, természetének s a Hortobágy természeti szépségeinek bájosan szép, maradandó értékű megörökítése”.

A *Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés című* (VII. k. Bp. 1934. 323—324.) szerint Jókai írói jelenségei a *Sárga rózsában* „ugyszólván folt nélkül ragyognak”. Pintér ismerteti a mű tartalmát, megjegyezvén, hogy „a mesevázlat nem sejteti a pusztaregény szépségét”, amelynek minden részlete „megragadó költészettel van átszőve,” de költőisége ellenére „mégis érezzük az elbeszélés igazságát”.

A kötetnek egy további helyén (333—334.) idézi Beöthy bírálatának néhány mondatnyi kivonatát is.

Bár Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetének* lapjain (2. átdolgozott kiadás. Bp. 1935. 334—340.) regényünkkel külön nem foglalkozik, ám egyrészt Jókai „legfontosabb művei” közé sorolja, másrészt

szemelláthatóan éppen e regényét veszi alapul (címének említése nélkül) Jókai írói világának körvonalazásához.

„Világa annyira az exotikum világa, hogy a nem exotikus tájak is azzá változnak, amikor az ő képzelete suhan rajtuk keresztül” — olvassuk itt. — „Magyar tárgy műveiben egy exotikus operenciás tengeren is túli Magyarországot teremtett meg, amelynek csikósai, gulyásai, betyárai, a Petőfinél még eléggé reális típusok, kentaurszerűen félig magyarok, félig valami elsüllyedt Oceánia polgárai. A negyvenes évek nemzedékében általános volt a hajlam, hogy a magyar finitizmus, a magyar dac és különvalóság ösztönzéseit követve a magyar eidosznak különös, Európában elszigetelt jellegzetességeit domborítsák ki. Már Vas Gereben és Nagy Ignác is ilyen szándékkal irták regényeiket, és Petőfi meg is valóította ezt a szándékot a legművészebb módon *János vitéz*ben. Jókai jelenti ennek a magyar izolációs szándéknak, a negyvenes évek magyarságlátásának a maximális kifejlődését. Az ő Magyarországa már csak azokból a vonásokból tevődik össze, amelyekben nem hasonlít a külföldhöz, amelyekben a magyar különjelleget, a magyar exotikum kidomborodik.” (337.) Szerb Antal szerint Jókait mindebben esztétikai szempontok vezetik: „Nála ez a magyarságlátás is gyermekien művészi dekoratív pompa”. Különös írói varázsa miatt azonban e szemléletmódnak népünk önismerete, önértékelése szempontjából megvoltak a maga veszedelmei is: „a veszedelem csak az volt, hogy a magyarság tulságosan komolyan vette, és hajlandó volt önmagát azokban a tropikus színekben látni, amelyekbe Jókai és kora öltöztette”. (337.)

Nagy Sándor tanulmánya (*A hírlap hatása Jókai társadalmi regényeinek anyagára*. It 1937. 145—155.) arra hívja fel a figyelmet, hogy a Jókai-regények változatossága a hírlap hatására vezethető vissza, sajátosan ötvöződik bennük az egykori újságok különböző rovatainak anyaga. Így kötődik a *Sárga rózsa* a Bach-korszakhoz, mint „politikai korrajz”, a törvénytörési rovatához viszont a benne leírt mérgezés kapcsolja. A hírlapok társadalmi kérdéseket tárgyaló cikkeivel a legénypárba leírása által rokon. S végül e regényben is jelen vannak az ismeretterjesztő részletek is. „Jókai regénymese-alkotó módja némileg a szerkesztő eljárására vall.”

Jókai, a nagy magyar regényíró című tanulmányában (Bp. 1938. 72.) Hankiss János részletes tartalmi ismertetést ad a műről, kiemelve cselekményének végső kifejtésében oly drámai erejét: „Ebben a csaknem halálos párviadalban nincsen semmi kicsinyesség, semmi túlzás, semmi fölösleges csataordítás. Az egész pillanatok alatt játszódik le s a fonynyadt sárga rózsa szirmai már szállnak is a légtérben, odavetve a kerekedő viharok. És a győztes büszkén mutatja meg a csalfa leánynak két-

színfésége áldozatát.” (49.) Figyelemre méltó továbbá Hankissnak az a megállapítása, hogy Jókai több művében, így a *Sárga rózsa*ban is, egy sajátos pszichológiai igény jelentkezik: az író „magának is, nekünk is, — minden magyarnak, szigetet keresett, ahol békessége legyen s ahol álmaikat szabadon szövögesse, mint a falusi asszonyok a hímest öltést a síma szövetre. Ilyen sziget a Senki szigete, de ilyen Garanvölgyi Ádám méhese is, vagy a Sárga rózsa Hortobágy-pusztája.” E sajátos lélektani vonás alaposabb vizsgálatával azonban Hankiss népszerű műve adósunk marad.

Erdélyi Pál műve főként írónk pályájának Komárommal kapcsolatos elemeit vizsgálva összegezi Jókai írói műhelyére vonatkozó megfigyeléseit. (*Jókai útja Rév-Komáromtól Pestig, a bölcsőtől a babérig*. Komárom 1939.) E pálya sajátosságának véli, hogy itt „gazdag tehetség ad hatalmat arra, hogy jóra váltsa azt is, amit egyszer-egyszer elhibázott. Ezért hatása, ha olykor-olykor lanyhul is, egy-egy új műve megjelenésére ismét régi erejével visz tovább. Elég legyen csak a *Sárga rózsa* megjelenésére, s annak irodalmi visszhangjára hivatkozni. Az akadémiai kritika, melynek alapján a Péczely-jutalomban részesül, nemcsak a regényével foglalkozik, hanem írójának kivételes tehetségét is elemzi. Jókai igazi alakja Beöthy bírálatában kezd irodalomtörténeti alakot öltetni, hiszen addig részint a politikai, részint a dogmatikus kritikai fölfogás kereszt-tüzébe állították be. Ezentúl mint a magyar szépprózai elbeszélésnek, Arany és Vörösmarty nyelvének, a fantáziának és humornak mestere, a csodálatos erejű és kifogyhatatlan vénájú elbeszélés képviselője vonult be az irodalom történetébe.” (132—133.)

Sötér István: *Jókai Mór című pályaképe* (Bp. é. n. [1941] 138—139.) szerint a *Sárga rózsa* remkmű, amely az író „realizmusának leg-tökéletesebb példája lehetne”, írója „a régi frissességgel mosolyog ránk”. Sötér úgy látja, „mintha Jókai ebbe sűrítette volna minden regényírói tapasztalatát, mintha itt akarta volna megnyugtatóan teljessé, élekké tenni azt, amivel az életben oly sokszor kudarcot vallott! Realizmus ez, de finoman árnyalt és gazdaságos; idill, de nem érzelmős vagy édeskés — az írói hitelesség és szabatosság remek példája. Ez a művészet meg mer már pihenni a részletelnél, a nélkül, hogy fitogtatni akarná jólértesültségét. Mily pontos aprólékos képek: a kandur megméri a két talpa körmével a csikós csizmaszárán, meddig ér majd télen a hó — a komp nem tud elindulni: az átvádoló kőtel nagyon megfeszült, úgy hogy alig lehetett elérni; meg kellett várni, míg egy kicsit megereszkedik a napsütéstől: csak úgy füstölgött.” S az alakok sem az anekdotából lépnek már elő, realitásuk² nélküli a különönséget, mintha Mikszáthtól, a tanítványtól tanult volna mestere.”

Reménytelen volna Jókait néhány, műveiből kiszakított részlettel jellemezni, állapítja meg Hankiss János (*A magyar irodalom közléről*. Bp. 1942. 225—232.). Mégis példaként szoktuk idézni (*Az új földesúr* mellett) a *Sárga rózsát* tömörítő erejének, szerkesztő és stiláris készségének szemléltetésére. Ezek az erényei pedig sehol sem olyan szembevetőek, mint a mű befejező részében, amely a pusztai párbajt mutatja be, s akár önálló novella is lehetne. Hankiss elemzése kiemeli azt a roppant feszültséget takaró csendes csárdaudvari beszélgetést, amely a párbajt megelőzi. Ez a megoldás nemcsak hőseit, hanem a magyarságot mint népet is jellemzi. Decsi Sándor gondolatfűzése: a Hortobágy szép nagy pusztája, talán a Mózesénál is nagyobb, mégsem elég tágas ahhoz, hogy Lacza Ferkóval ketten megférjenek benne — példálódzásával „az allegória népére” vall. Ugyancsak sajátos népi joghagyományban gyökerezik a párbaj is, amely mint „elégítél” felfüggeszthetetlen: „olyan ősi valami, hogy nem lehet bele nem nyugodni, úgy sincs ellene apelláta.” Az elemzés szerint Jókai művészte Decsi Sándort „magyar mintaképpé” formálta, „talán ma is a legigazabbnak s a legarányosabb mértékűnek tartott mintakép”. Jókai itt olyat nyújt mind stílusművészet, mind jellemzés tekintetében, aminek következményei napjainkig elkísérhetők.

Nagy Miklós bevezetése a regénynek a második világháborút követő új kiadásában (*Sárga rózsák*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. é. n. [1951.] 5.) arra utal, hogy e mű „hiteles képet fest a csikósok és gulyások életéről, s a tömör valóságként él benne a Hortobágy végtelen síksága”. Mégsem a népi különlegességet keresi, hanem a bátor, erős, egyeneslelkű embert s ennek eszményi alakját a nép fiai közt találja meg. Csak odavetőleg, de jól érzékelteti az osztályellentéteket, nemzetiségi és foglalkozási különbségeket. „A kisemmizettség érzését nem teszi meg a főhős, Decsi Sándor alapvonásává; ábrázolja viszont, milyen eleven az elnyomás idején népünkben a szabadságharc emléke.”

Lázár György a regénynek a Szépirodalmi Könyvtár című kiadványsorozatban való megjelenése alkalmából foglalkozik a *Sárga rózsával* (Tiszatáj 1951. 46.). Úgy véli, a regény némileg feledésbe merült: „az frónak nem a legismertebb regényei közé tartozik”. Mi indokolja akkor új kiadását? Lázár szerint Jókai pályájának utolsó éveiben felismerte, hogy „a képzelet váraitra épített, a valóság takargatására vagy annak megszépítésére szolgáló írásainak nem sok az értelme”. Ennek következménye, hogy új témakört keres, „a valóság talajából”, amelyet „úgy ahogy van, megmásíthatatlanul örökíthet meg művészetében”. Ábrázolásmódját az ismertetés szerint helyes mértéktartás jellemzi: „alakjait nem díszíti fel az akkori idők divatja szerint mindenféle népies cicomákkal, hanem őket a maga valójukban,

társadalmi harcaikban állítja elének." Különös érdeme végül, hogy műve „megőrizte egy század után is számunkra a Hortobágy igazi arcát”.

Ezzel a kiadással foglalkozva fűz néhány megjegyzést a *Sárga rózsá-*hoz az M. I. jelzésű ismertetés is pedagógiai folyóiratunk lapjain (Köznevelés 1951. 510.). E szerint a mű világosan mutatja, hogy Jókai „elvágyódik ebből a világból, ahol a kapitalizmus romlottsága, a pénz istensége uralkodik”. A Senki szigete-szerű pusztai világot azonban nem valami „fiktív idillszerűség” jellemzi, hanem „a valóság művészi, a nép szeretetétől áthatott ábrázolása”.

Részletes elemzést kapunk a regényről a *Jókai Mór regényei* című dolgozatban Nagy Miklós tollából, aki külön fejezetben szól e műről. (Útmutató a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára. Bp. 1954. 22—35.) E szerint a regény kialakulásában az író 1889. évi hortobágyi látogatásán kívül társadalomszemléletének századvégi átalakulása játszik döntő szerepet. A nemes-séghez fűzött illúziók szétfoslásával Jókai romantikája „eszményítő erejét elsősorban a parasztokra s a városi kisemberekre sugározta”, nagy összecsapások helyett „az emberi élet vigasztaló, romlatlan mozanatait” kereste. Bár példaképét nem a forradalmár típusban találja meg, hanem az „inkább csak magánéletében példamutató emberben”, műve mégis a nép iránti mély vonzódásról, érzelmi rokonszenvről tanúskodik.

Kiemeli a mű drámaiságát: szorosan egymásra épül minden jelenet, nincs helye hézagoknak, epizódjellegű kitérőnek, a Decsi és Lacza közti leszámolás felé haladunk a regény első fejezetétől kezdve, ahol szemük először villan össze, az utolsó fejezetben leírt botpárbajig. E két találkozás fojtott hangú párbeszédében „szinte a balladák feszültségére, homályos, töredezett előadásmódjára ismerünk”. Nem fölösleges a külföldiek szerepeltetése sem. Egyrészt egy időre ők foglalják le, vizik magukkal Lacza Ferkót s így mintegy fékezik a cselekmény iramát a mérgezés alatt. Másrészt a külföldiek és a debreceni cívisek és urak által kap háttérrel, kapcsolatot a „külvilággal” a hortobágyi szerelmi konfliktus.

Ami a jellemeket illeti, a tanulmány szerint korábbi alkotásaitól eltérően „szó sincs arról a romantikusan eltúlzott gonoszságról, amely sokszor oly zavaróan lép föl Jókainál”; ellenkezőleg, az ellenfelek „egyenlő esélyekkel harcolnak”. A gulyásbojtár erőben, ügyességben, vonzó férfiasságban nem marad a csikós mögött — „az egyetlen érték, amiben feltétlenül alulmarad, az az erkölcsi érték s a belőle fakadó személyes bátorság”. Érthető, hogy bennük „nagyobb paraszttípusok, sőt magyar típusok körvonalait érezzük”, míg a mellékszereplők

osztályuk, foglalkozásuk, életkoruk jellegzetes, kevésbé egyénített képviselői. E sorra jellemzett alakok között különös figyelmet érdemelnek a hortobágyi táj emberei, akiknek életsorsával „összefonódik a táj, éghajlat, tárgyi milió”. Jókai bőven kamatoztatja itt helyszíni etnográfiai megfigyeléseit. Példabeszédek, szólásmondások, monda, népdalok, babonák, szokásokra való hivatkozások színezik előadását, sőt egyes szereplőinek is jellemzője, hogy szavajárásukat külön-külön elemezhetjük. Hangsúlyozza a tanulmány a népmesei hatások érvényesülését a *Sárga rózsa* szerkezetében, hőseinek viselkedésében, a népmesei és népdalhatások színező jelentőségét a mű előadásában.

Jókai realizmusa szempontjából foglalkozik a regénnyel Barta János. (*Jókai és a művészi igazság*. It 1954. 401—417.) Úgy véli, Gyulaiékkal szemben magyarázatra szorul, miért vallotta magát Jókai a realizmus hívének. Való, hogy „meg tudja látni és halmozottan tudja kifejezni azt, ami az életben szép és érdekes”, „az ő szeme erre volt beigazítva”. Ilyen szempontból saját módszere van. „Tipizálás helyett élénkítés, a minőség túlhangsúlyozása, életszerű jellegzetességek halmozása: az ilyesmire való törekvés számtalan apró mozzanatban megnyilatkozik.” Az ilyen értelemben vett valóságfeltárásnak és bővítésnek különböző fokozatai vannak. „A skála alsó fokán valami olyasféle szemlélet áll, aminővel pl. Arany *A lacikonyhá*ban a téli vásár falusi mulatózóiban gyönyörködik: ti. az életjelenség és az emberek friss, egészséges eredetisége ragadja meg; így nézhette Petőfi is egyikét-másikát a magázásáralakjainak. A kései *Sárga rózsa* mellett a korábbi művekben is számos példa akad; a sor alighanem *Sonkoly Gergellyel* kezdődik.”

Jókai életének kecskeméti vonatkozásaiban vizsgálja a regényt Kationa Piroska tanulmánya. (*Jókai Mór*. Kecskemét 1954. 23.) A Bács-Kiskun Megyei Füzetek sorozatában megjelent tanulmány szerint a *Sárga rózsa*ig ötven év telt el „a kecskeméti pusztai kirándulások óta, s az akkor magábaszívott benyomások, a népelet alapos megfigyelése, a népi humor és jellemelek iránti szeretet most értek tökéletes alkotássá”. Más népiesség ez, mint az akkortájt virágzó népszínmű-romantika jegyében fogant alkotásoké, s a regényben utalások találhatók arra nézve is, hogy „Jókai nem ismeri el igaznak az olyanfajta beállítást”. Saját korábbi szemléletét is felülvizsgálja az író, s többé nem a „kultúramentességben” véli az „igazi népit” megtalálni. Regénye finoman utal arra, hogy a műveltség csatornáit az Alföld pusztái felé is megnyiták: „a Sárga rózsa gulyása s csikósa már „masinával” gyűjtanak tüzet, frni, olvasni is tudnak sőt azt is megtanulják, mi a váltó”. Mindent összevéve, Jókainak „ez a regénye közelíti meg legjobban a valóság hű, realista ábrázolását”. Hogy más regényeivel szemben, amelyekben a kifáradás, az öregség jelei nyilvánvalóak, éppen ez a mű

ad alkalmat az írónak „tehetségének utolsó megcsillogtatására”, abban jelentős része van a képzeletét régen foglalkoztató ifjúkori kecskeméti benyomásoknak. Magától az írótól tudjuk, hogy botpárbajt is Kecskemét környékén látott először diákkorában.

Tiszay Andor *Jókai Mór* című adatgyűjteménye (Bp. 1954. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárnak A világirodalom klasszikusai c. sorozata 3. számaként) a regény tartalmi kivonatához fűz értékelő megjegyzést. Politikai célzatosságot is érzekelni vél a regényben: „A történet az idegen elnyomás nehéz idejében, a múlt század 60-as éveiben játszódik és jól érzékelteti a nép fiaiból való egyeneslelkű ember eszményi alakját, a szabadságharcnak a népben élő eleven emlékét, az idegen elnyomók garázdálkodását és népiünk izzó gyűlöletét irántuk.”

Lengyel Dénes *Jókai Mór* című tanulmánya (*Nagy magyar költők*. 2. k. Szerk. Lengyel Dénes. Bp. 1955. 135—175.) hangsúlyozza, hogy „Jókait a romantikus antikapitalizmus vezeti el a néphez: a Hortobágy társadalom-kívülisége ragadja meg.” (I. m. 164.) Ebből adódik az a sajátos látásmód, amely a *Sárga rózsza* regényét jellegzetessé teszi. „Az ősi erkölcs tisztasága utáni vágy tölti el Jókait, ez ragadja meg az olvasót is. Az író elfordul korától, a kapitalista világtól, és embert keres az embertelenségben. Ilyen embereket már csak Hortobágyon találhat, a kapitalista társadalmon kívül.” (I. m. 165.) A tanulmány másik lényeges megállapítása, hogy az író ebben a művében, amely műfaját tekintve kisregény, nagyon összetett eszközökkel dolgozik. „A pusztai erkölcsrész, az emberábrázolás, a tájrész és a népnyelv egyöntetűen hat”, „a nép nyelvének, dalainak és közmondásainak íze összevegyül az író stílusával”, s „Jókai ember- és tájszeretete, hazafisága és költőisége nagyszerű harmóniában olvad össze”. (I. m. 165.)

Szauder József szerint (a Klaniczay Tibor és Szabolcsi Miklós társaságában szerkesztett *Kis magyar irodalomtörténet*. Bp. 1962. 166.) a *Sárga rózsza* „öregkorának legérettebb alkotása”, „Az aranyember mellett legnagyobb művészi teljesítménye”. Egyaránt tanúsítja „az írónak kiábrándulását a dzsentrí-politikából s forrószívű közeledését a néphez”. Ilyen tekintetben a regény túlmutat keletkezésének korán: „Egy új, szenvedélytől átfűtött, modern paraszti romantika lehetőségei tűnnek fel e kisregényben.”

Vargha Balázs *Jókai Mór* című írása (Beszélő tájak. Szerk. Hatvany Lajos. Bp. 1963. 204.) arra hívja fel a figyelmet, hogy az író idősebb korában kecskeméti emlékeként tévesen olyan benyomásokat is említ, amelyeket később és másutt szerzett. Kecskeméthez fűzi pl. „a pusztai párbajokat, amik meseszámba mennek”, holott a *Sárga rózsza*-ban leírt párbajról csak jóval később a Hortobágyon értesült.

Nagy Miklós egyetemi előadásainak jegyzete (*Jókai Mór. Magyar irodalomtörténet 1849—1905*. Bp. 1957.) *Sárga rózsza* című fejezetében (82—84.), majd utóbb a Király István, Pándi Pál és Sötér István szerkesztette háromkötetes mű, *A magyar irodalom története* című összefoglalás II. kötetében (Bp. 1963. 175—176.), végül *Jókai Mór alkotásai és vallomásai tükrében* című könyvében (Bp., 1975. 222—227.) a regény sajátos értékeit hangsúlyozva jelöli ki a helyét egyrészt a Jókai-életmű egészében, másrészt a magyar elbeszélő próza történetében. Az író itt a századvég realisabb irodalmi érzésének megfelelően „megzabolazza dekoratív, a dús meseszövéshöz vonzódo fantáziáját, erejét a megfigyelésre, tárgyyszerűségekre összpontosítja”. Habár ez az alföldi kisregény bizonyos vonatkozásban visszatérést jelent a pályakezdő években oly jelentős életkép-műfajhoz, korszerűségével messze túlmutat azon: idillbe hajló, ám pszichológiailag az eddiginél józanabb romantikája Mikszáth első köteteivel tart rokonságot; etnográfiai megalapozása, gondos környezetrajza már a századforduló regionális művészei, főként Tömörkény felé mutat; tömör és kifejezésteljes nyelvkezelése, főként a mű kezdő fejezeteiben, a kései Móricz leírásaira emlékeztet. Itt is, mint a *Gazdag szegények* lapjain, a „fenti világból” való kiábrándulás s a parasztok és kisemberek iránti őszinte megértés a kulcsa a Jókai képviselte új romantikának. „De éppen mert menekül a városból, mert a paraszti élettől valami jobbat, emberibbet vár: nem veszi szemügyre annak nyomorúságát, lázító igazságtalanságait. Nem véletlen, hogy paraszti tárgyú műveinek legkiválóbbika az ötvenes években, a Hortobágy ősi időtlen világában játszódik le, ő már csak itt találhatja meg azt a paraszti alakot, akit a földbirtokosok és bankárok rendje nem tett még megalázzottá vagy cinkossá.” Korábbi paraszti témájú műveivel szemben a *Sárga rózsából* „a humor és a kalandosság csaknem teljesen kiveszett”, „az egyszerű, elmélyülten ábrázolt jellemek között pedig rendkívül erős drámai konfliktus alakul ki”, s „igen reálisan jelenik meg a puszta társadalma is elzárkózottságával, szokásjogon alapuló szigorú sorrendjével. Így a mű Jókai utolsó éveinek legérettebb alkotása.”

Hasonló felfogásban foglalkozik Nagy Miklós a *Sárga rózsával* a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében Sötér István szerkesztésében készült összefoglaló munka, *A magyar irodalom története* (IV. k. Bp. 1965. 312—313.) lapjain. Fejtegetését itt azzal a megállapítással egészíti ki, hogy a regényben „a környezet valóságosságát, evokatív hangulati hatását fokozza az is, hogy Jókai olyan jó ismerője a népköltészetnek: Decsi — olykor a népszínműre emlékeztető — nótázása vagy a számadó meséje nélkül levegőtlenebb lenne az elbeszélés.”

A Benedek Marcell szerkesztette *Magyar irodalmi lexikon* lapjain (I. k. Bp. 1963. 532. és 535.) Nagy Miklós szócikke korábbi megállapításával összhangban szól a mű jelentőségéről a magyar próza fejlődésében.

További értékes megfigyeléseket nyújt *A Sárga rózsa* című fejezetben Lengyel Dénes: *Jókai Mór* című kötete, a *Nagy magyar írók* sorozatában. (Bp. 1968. 166—172.) Jókainak a pusztai élethez való vonzódását két indítékból eredezteti. Az az 1865 óta jelentkező sajátossága, hogy „különös érdeklődéssel fordult olyan népi közösségek felé, amelyek magányosan, a társadalomtól elkülönülve éltek”, a megoldhatatlan politikai problémáktól való menekülés következménye volt. Másfelől szerepet kapott ebben Rousseau nyomán kialakult erkölcsbölcseleti felfogása is, amely szerint csak a rosszul berendezett társadalom viszonyai rontják meg az ember természetét, az ember „természeténél fogva jó”. A tanulmány a továbbiakban Jókai stílusművészetének egyes remekléseire irányítja figyelmünket. Az író már a főhősök külsőjének képszerű bemutatásával is érzékeltetni tudja jellemük alapvonásait, sőt olykor — így Klári esetében — egyéniségük sajátos emberi varázsát is, mintha az író maga is találkozott volna velük. Megragadóak a különös pusztai hangulatokat idéző részletek, amilyen pl. a hortobágyi éjszaka atmoszférájának érzékeltetése, vagy a tájra rácsodálkozó idegen, osztrák festő élményeinek bemutatása, humorosan szembeállítva a pusztán lakók tárgyilagosságával és gyakorlatiasságával. Mindezeknél fontosabb, hogy Jókai kalauzolásával az olvasó az események sorát követve érzékelheti azt a növekvő belső feszültséget, amely végül is a viharban vívott lovaspárbaj drámájához vezet.

Dávid Gyula kismonográfiájának zárófejezete mintegy mérleget készít Jókai utolsó két évtizedének alkotásairól. (*Jókai. Emberek, tájak, élmények Jókai erdélyi tárgyú műveiben.* Kolozsvár 1972. 189.) Az akkor megjelent mintegy félszáz Jókai-műben „szinte kizárólagosan uralkodóvá válik a kaland s a mind nagyobb erőfeszítésekkel kielégített szórakoztatásigény”. Ilyen jellegű műveihez képest messze elmarad értékesebb alkotásainak szerény sora. Néhány műve mégis kivétel, így a *Rab Ráby*, a *Szeretve mind a vérpadig*, a *Gazdag szegények*, *A kiskirályok*, valamint regényünk is: „az alkonyulás szakaszában is új szépségeket megcsillantani képes *Sárga rózsa*.”

Jókai pályaszakasza és harmadvirágzása című dolgozatában, amely az Alföld című folyóirat frónk születésének százötvenedik évfordulóját ünneplő számában jelent meg (Alföld 1975. február — 26. évf. 2. sz. 3—9.), Nagy Miklós ismételten vissza-visszatér a regényre. Jókai harmadvirágzásának termékeként méltatja az 1880-as—1890-es évek olyan maradandó művei sorában, mint *A kiskirályok*, *A tenger-*

szemű hölgy, a *Gazdag szegények*, *A háromkirályok csillaga*, amelyek az alkotó erő hullámzása ellenére „kiragyognak” egyéb alkotásai közül. A *Sárga rózsa*, mint előzménye, a *Hortobágy* című útirajz is, jellemzően mutatja az író vágyát: kívül lenni a világon, „megszabadulva a civilizált élet minden szabályától, nyomorúságától”, menekülésszerűen odafordulni a szegényekhez, kisemberekhez. Ennek következménye, hogy elkerüli ugyan az átlagos népszárművek ürességét, mégis mintegy „idillt vár a lenti lélettől”, s így „annak sebei, torzulásai szemhatára szélére kerülnek”. Végül felveti a kérdést, hatott-e a kései fellendülés kortársaira, s a 20. század magyar irodalmára? Úgy véli, e korszakának egyes stílusjegyeiben rokonságot tartanak Jókaiak a század végén a népiesség különböző válfajait képviselő írók, mint pl. Gárdonyi, Justh vagy Tömörkény. A 20. század jelesei közül azonban csak Móricz méltányolja Jókai e kései korszakának alkotásait. Móricz sokszor emlegetett mondata, hogy a *Tündérbkert* „dalolva menetelő legényeinek fényében ott van Jókai” — a Decsi Sándorokra nagyon is vonatkozhat; s a *Komor ló* című elbeszélés is „más alakot öltött volna” a *Sárga rózsa* élménye nélkül.

Nagy Miklós egyik újabb tanulmánya (*Kezds és lezárás Jókai elbeszéléseiben*. ItK 1975. 285.) a *Sárga rózsa*ra hivatkozva szól írónk epikus műveinek számos esetben kényelmes, részletező lezárulásairól. Ez a módszer szembenáll a hazai novellaelmélet felfogásával, amely a „meglepő” befejezés híve. A *Sárga rózsa* tanúsítja, hogy még a hasonló drámai kicsengésű történetekben is a végjelentet legalább egy futó kitekintés követi, amely Klári szempontjából mérlegeli a viharba vágató Decsi Sándor távozását: a leány „talán sohasem is látta őt többet”.

Minden bizonnyal a *Sárga rózsa*ra céloz Mezei József *A valóságteremtő* című dolgozatában (ItK 1975. 294.), arra hivatkozva, hogy a magyar valóság felmutatása a nagyvilág előtt, mint azt Jókai célul tűzte műveiben, reménytelennek tetsző vállalkozás volt, amelyet azonban mégis teljesített: „Regényeiből tudta meg a világ, hogy van egy különös ország, amely az úttalan vadon helyett úttalan pusztaságokból, délibábos és üdezöld rónákból, egyszerre vonzó és ingoványos tájból áll. Szótlan, indulatos, majd hirtelen megszéldülő emberek élnek benne, akikben annyi meghitt csend, finomság rejtőzik, lappang, mint a világirodalom legérzékenyebb hőseiben.”

Szilágyi Ferenc szerint (*A tények és a képzelet*. ItK 1975. 330—333.) regényünk Jókai művészetének azt a nemét képviseli, amelyben az író nem anekdotákból, nem írott forrásokból veszi tárgyát, hanem „áttételek nélkül, a való életből merít, s engedi, hogy a közvetlenül megismert, átélt valóság műzsája vezesse tollát”. A hortobágyi történet is ilyenkor születő remekei közé tartozik, vele az író „megközelít

a realizmus magasait”, hiszen „táj, ember, jellem, nyelv néprajzi hitelességgel van benne együtt”. Ez érthető is, hiszen a Hortobágyon néprajzi módszerrel dolgozott, „jegyzett, rajzolt: írta az arcokat, a jellemeket, a nyelvet”. A regénybe itt lényegében önmagát is bele dolgozza: ő maga a regénybeli piktor, feljegyzéseiben egy hortobágyi gulyásról készített portréja is ránk maradt. Fesztyné emlékezései részletes képet adnak hortobágyi folklorgyűjtéséről, így a csikós szerelmi románcáról is, aki nem tér be a korcsmába. A regény a hortobágyi tájnyelv keretei közt marad, bár egyébként Jókainak „a tájszó helyi hitelessége iránt semmi érzéke”. Az élet nyelvét azonban itt művészi tömörítéssel adja vissza, stílusművészete kortársait megelőzve fut előre, felzárkózva századunk kiemelkedő alkotóinak jeles műveire.

Molnár József *Jókai honismerete* című tanulmánya szerint (Honismeret 1975. 3. sz. 3—10.) frónk „a XIX. századi magyar haza és nép ismeretét, a honi tájak bővítoletes leírását, hagyományainknak kimeríthetetlen bőséget örökítette ránk”; a *Sárga rózsza* lapjain pl. a Hortobágy népének életviszonyait olyan hitelességgel rajzolja meg, mint a néprajz egykori szakemberei. A regény tehát bizonyítéka lehetne annak, hogy „korának nemcsak legnagyobb szépírója, hanem egyben az egyik legjobb etnográfusa is. Módszere is rokon az etnográfusokéval: gyűjtéseken szerzett benyomásait már a helyszínen jegyzetkönyvecskéiben rögzíti; utóbb e feljegyzésekből előbb út- vagy tájleírás, néprajzi riport készül, amelyet hitelesnek kell tekinteniünk. Ezt követi végül az élmények, benyomások értékesítése szépirodalmi alkotásaiban. E folyamatnak jó példája Jókai hortobágyi gyűjtőútja is. Jegyzetkönyve tanúsítja, hogy pl. a vasaló néven ismert pásztorépítmény sajátosságait, szerepét, jelentőségét vázlatosan odavetett emlékeztető szavakban rögzítette; majd *A Hortobágy* c. tájleírás, az első prózai feldolgozás következik, gazdag tényanyag tárgyilagos bemutatásával. Ilyen előzmények után került sor az élmény szépirodalmi megformálására a *Sárga rózsában*, ahol frónk még mindig nem elégedett meg az előző prózai feldolgozás adalékaival, hanem a vasaló körül kibontakozó életképhez a helyszíni jegyzetek alapján további újabb emlékeit, tapasztalatait is felidézte.”

A Jókai regényeiben sűrűn jelentkező természettudományos vonatkozásokról írt könyvében Veress Zoltán ismételtlen idézi a *Sárga rózsát*. (*Jókai természettudománya*. Bukarest 1976.) A csillagászati (29.), fizikai földrajzi (44—45.), botanikai (107.) vagy éppen agrotechnikai (154.) részletek egyaránt arról tanúskodnak, hogy az író totalitás-igényével, mely „a csillaghalmazoktól a tengerfenék virágálat-faunájáig mindenre kiterjed”, lényegében a maga korában „egy új művelődési modell uralomra jutását, tehát a társadalom haladását

szolgált”. Mégis sajátos ellenmondásként „tudományosságának majdnem minden belejátszása műveibe, a romantika sajátos jegyeit erősfette bennük, azokat fokozta fel, s azoknak kölcsönöz a mai olvasó előtt is bizonyos többlet-hangsúlyt.” (19—20.)

Kovács Gergelyné *A Hortobágy a magyar irodalomban* című dolgozatában szembeállítja a *Sárga rózsa*t századvégi íróink egy csoportjának gondtalan igénytelenséget feltételező Hortobágy-képével. „Jókai Mór 1893-ban frott hortobágyi regénye, a *Sárga rózsa*, bár nem szól a mindennapi kis tragédiákról, a robotos hétköznapiokról, túlnőtt a romantika irodalmán, mert részletező leírást ad a paraszti életről, s felillantja a népi hitvilág emlékeit is.” (*Hortobágy a nomád pusztától a Nemzeti Parkig*. Szerk. Kovács Gergelyné és Salamon Ferenc. Bp. 1976. 306—307.)

A hortobágyi pusztáról szóló szépirodalmi alkotásokat tekinti át Dankó Imre tanulmánya *A Hortobágy néprajzához* címen (*Opuscula Ethnographica*. Debrecen 1977. 132—133.). A gazdasági-társadalmi hangsúlyú áttekintés szerint „a hortobágyi emberek ugyanolyanok, mint a többi rideg természeti és társadalmi viszonyok, környezet alakította emberek,” mindössze azzal a különbséggel, hogy „minden csoport a maga sajátos körülményeinek megfelelő, azok alakította eszközökkel és módokon küzd”. Szépirodalmi műveink a tanulmány szerint megoszlanak az írók romantikus, illetve kritikai, reális szemléletének megfelelően. Jókai a *Sárga rózsa*ban a romantikus irány képviselőjének mutatkozik, minthogy „idilli viszonyokat rajzol a pusztán”, amelynek emberei „egyeneseek, jellemesek, ünneplőben járók”, kivéve „az elvakultságukban hazudó, eltévelyedő magatartást tanúsító intrikusokat”, akik „kirekesztődnek a pusztaiak idealizált társadalmából”.

Téves minden Jókai-kép, amely mint Hegedüs Géza a regény Olcsó Könyvtárbeli új kiadásának utószavában írja (Bp. 1978. 113—120.) „előregyártott normarendszerek szűkös optikájával” életművének csupán a nyolcvanas évek derekáig megjelent szelvényét értékeli. Ettől fogva ugyanis az író „megteremtven százada legfőbb magyar regényeit, most már a huszadik század magyar prózáját készíti elő”. Ezt bizonyítja a *Sárga rózsa* is, amelyet „úgy lehetne besorolni egy Móricz novelláskötetbe, hogy tájékozatlanabb olvasó észre se venné a csalást”.

A regény felzárkózik korához. Tájéleírásai pl. az impresszionista festészet színorgiáira emlékeztetnek, az író élvezi, de a regénybeli bécsi piktor nem tud vele mit kezdeni, ha megfestené, hitelképtelen volna az akademiáknak megrekedt császárváros előtt. Ugyanígy a regénybeli környezetrajz is modern: „hiteles folklóreltára legalább

oly közelrokon a naturalista programhoz, mint cselekménye a romantikus hagyományokhoz". Sőt még a cselekmény magva is: az „emésztő féltékenység, a megalkuvás lehetetlensége szerelem dolgában, ez a szükségszerűen emberölésig menő férfiszexuálisvédelem” — olyan romantikus hagyomány, amely „a romantikában már a realizmust készítette elő”.

Végül a regény legközelebbi világirodalmi rokonai olyan művek, mint Puskin: *Cigányok*, Mérimée: *Carmen*, Giovanni Verga: *Parasztbecsület* című műve, amelyeket az író minden bizonnal ismert. Jókaiéhoz hasonló vérbő szerelmi történetek, „valódi szerelmi hűtlenséggel”, amelyre „csak halálos bosszú, illetve olyan élethalálharc — ha tetszik, népi morál követelte párviadal következhethet . . . , amelynek erkölcsi jogosultságát még csak meg sem kérdőjelezi az a nép, amelynek körében egy magára adó férfinak így kell cselekednie.” A *Sárga rózsában* ez is a francia naturalizmus hatására utal: „ez az erkölcsi folklór ugyanolyan hiteles a *Sárga rózsában*, mint a pusztai élet szokásainak vagy a pusztai táj impresszionista képeinek ábrázolása”. Jókainak ez az egyetlen alkotása is — függetlenül áttekinthetetlenül gazdag életművétől — halhatatlan helyet biztosítana irodalmunkban.

Adomák és adomafunkciók Jókai életművében című dolgozatában Sándor István arra hívja fel a figyelmet, mint gazdagítja adomakincsünk a regény- és novellaíró Jókai írói eszköztárát. (*Az élő Jókai*. Szerk. Kerényi Ferenc és Nagy Miklós. Bp. 1981. 65—87.) Mint a *Sárga rózsá* is példázza, hol csupán célzásszerűen, hol betétként, mintegy díszül, máskor motívum gyanánt, szervesen a cselekvénybe szöve alkalmazza e műfajt, de olykor egész fejezeteket, regényrészeket épít fel adomából. Olykor adomák jelzik egy-egy hősnének jellemző vonásait vagy az író állásfoglalását valamely jelenségre, problémára nézve.

A regényt és előmunkáitait, főként *A Hortobágy* című utleírás etnográfiaiánk a pusztai élet feltárása szempontjából kezdeményező jelentőségűnek látja, írja Sándor István. (*Jókai, az etnográfus. Kríza János és a kortársi eszmédramatok* Szerk. Kríza Ildikó. Bp. 1982. 203—226.) Adatait gondos terepmunkával, tervszerűen és nem rögtönözve gyűjtötte. „Dely Mátyás állatorvos kíséretében jár helyről-helyre, illetőleg karámról-karámra; a vidék népeletében többé-kevésbé ismerős kalauz általános tájékoztatásait pedig a puszták mindennapjait élő . . . pásztorok közlései egészítik ki.” Általában Jókai előbb útirajzokban szokott beszélni táji, néprajzi benyomásairól, ezekben élményszerűen, szívesen; hűvösebb ábrázolásukat, mint a *Sárga rózsá* is tanúsítja, inkább regényei vagy egyéb szépirodalmi művei számára tartogatja.

„Epikájának alapegysége az életkép” — véli Németh G. Béla (*Életképforma és regény. Az élő Jókai szerk.: Kerényi Ferenc és Nagy*

Miklós. Bp. 1981. 26—28.). E műformát Jókai szinte minden művében összetartó erőként, „hálóként” alkalmazza. Szerepe az átmeneti, válságos történelmi pillanatokban különösen jelentőssé válhat, mivel arra ad ösztönzést, hogy általa az olvasó „a személyes biztonságérzet egyszerű világlátásába, bensőséges otthonosságába, tiszta különbözteséibe kapaszkodjék”. Ilyen szerepe volt az életképnek pl. az önkényuralom idején. A *Sárga rózsával* azonban más a helyzet, Jókai itt a maga rétegének „népszemlélete jegyében” próbálta megközelíteni ennek a formának „változatlan változatával” a század harmadik harmadának népeletét. Ekkor azonban „egy mesterségesen egyszerűsített helyzet és egy stabilnak hirdetett világkép takart ellentmondásait követelte ábrázolni a szükség,” így a kísérlet a tanulmány szerint nem sikerült. Az életkép „idegenforgalmi folklór-látványosság lett, pusztai nagyjelenettel, csikós- és gulyás-pszichológiával, színpadi rutinkonfliktussal”.

SZÖVEGVÁLTOZATOK

Szövegkritikai munkánkat a JKK 1. kötetében *Bevezetés Jókai összes műveinek kritikai kiadásához* címen, illetve a JKK 24. kötetében *A Jókai kritikai kiadás sajtó ald rendezésének új szempontjai* címen összefoglalt elvek szabták meg. A *Sárga rózsa* 1893-ban megjelent első kötetkiadását vettük alapul, változatként pedig a Pesti Hírlap 1892. évi folytatásos közlését, valamint az NK-t vettük figyelembe.

A hírlapi közlés szemmeláthatóan Jókai elveszett kéziratának sajátosságait őrzi, e sajátosságokat pedig frónk más regényeihez képest szembetűnő következetességgel tartotta fenn az 1893. évi kötetkiadás is. Az NK viszont mélyrehatóbban avatkozik be Jókai szövegébe, mint egyéb esetekben megfigyelhető.

Ennek oka, hogy a népi téma követelte erőteljesen népies nyelvhasználat, s így a paraszti kiejtést tükröző írásmód a *Sárga rózsa* teljes szövegét jellemzi. Az NK viszont éppen ezeknek „irodalmivá” csiszolására törekszik, s elmosza még Jókai nyelvezetének egyes saját ifjúságában gyökerező s egész pályája alatt változatlanul megartott „vidékiességeit” is. Érthetetlen, hogy az NK szövegének előkészítője nem ismerte fel s nem vette figyelembe a *Sárga rózsa* lapjain érvényesülő különleges nyelvesztetikai törekvést, s a mű paraszti hangképeket tükröző helyesírását az NK száz kötetében alkalmazott egységesítési elvnek rendelte alá.

Szövegkritikai munkánkban szükségszerűen az író eredeti nyelvi és stílussajátosságainak visszaállítása volt egyik főfeladatunk.

Előjáróban meg kell említenünk, hogy a Pesti Hírlap, szakítva a kor általános gyakorlatával, a *c* jelölésére nem a *cz*-t, hanem a mai helyesírásnak megfelelően az egyszerű *c*-t használja. A kötetkiadás, valamint az NK ezzel szemben a hagyományos *cz* írásmódhoz tért vissza.

A PH és a kötetkiadás csak elvétve, ritka kivételként, s legkevésbé sem következetesen különbözteti meg a hosszú *í, ú, ő* magánhangzók írását rövid párjukétól. Ilyen kivételek: *bedíllt, kín, rikat; hanczúzz, húz, lú, rula; félredűtött, fű, húség, népszerű, szár*. A hosszú *í, ú, ő* helyett tehát a regény első szövegközlései a megfelelő rövid magánhangzó jelét használták. Ilyen szempontból az NK helyesírása is csak szerény javulást mutat. Kiadásunk a mai helyesírás gyakorlatát követi.

A Pesti Hírlap, és nyomában az 1893. évi kiadás szövege viszont majdnem teljes következetességgel ragaszkodik a népnyelvi, s minden bizonnyal Jókai saját kiejtésére is jellemző *-bul*, *-bül*, *-rul*, *-rül*, *-tul*, *-tül*, *-stul*, *-stül* ragpárokhoz az irodalmi nyelv *-ból*, *-böl*, *-ról*, *-röl*, *-tól*, *-töl*, *-stól*, *-stöl* ragjai helyett. Ezeket utóbb az NK következetesen az irodalmi formára dolgozta át. Írónk úgyszólván minden regényének kéziratára, illetve első hírlapközlése arról tanúskodik, hogy e sajátosságokban valóban személyes ejtэшajlamát vetítette ki, s ettől az irodalmi nyelvhez alkalmazkodva sem tudott teljesen elszakadni. E ragok írásában az NK gyakorlatát figyelmen kívül hagyva a kötetkiadáshoz alkalmazkodtunk.

A tájszavak, tájnyelvi ejtést tükröző szavak írásában az 1893. évi kötetkiadást követtük. Az utóbbiakat Jókai egy-egy alkalommal az irodalmilag használatos alakban is alkalmazza, talán éppen a táji ejtést érzékeltető forma magyarázata végett: *dkác-akác*, *gyeplü-gyeplő*, *korcsma-kocsmá*, *leptika-laptika*, *saraglya-saroglya*, *szappanyos-szappanos*, *talyiga-taliga*, *tensúr-ténsúr*, *vésű-véső*. Az írásgyakorlat hasonló kettőségeit megtartottuk. Ugyancsak ragaszkodtunk az írás kétféleségéhez a *ser-sör* szó esetében, amely e kettős formában használatos napjainkban is az irodalmi és köznyelvben egyaránt.

Az említett szövegkritikai szabályzatokban előírottakon kívül helyesírási szempontból az alábbiakat módosítottuk.

Rövidre változtattuk a kötetkiadás hosszú mássalhangzóit a *csatt*, *lógg* szavakban: *csat*, *lóg*.

A kötetkiadás egyes rövid mássalhangzóit a *benmarad*, *bosszu*, *eként*, *épp*, *épen*, *jössz*, *-kép*, *-képen*, *köny*, *pereputy* szavakban, illetve ragokban hosszúra változtattuk: *benmarad*, *bosszú*, *ekként*, *épp*, *éppen*, *jössz*, *-képp*, *-képpen*, *könny*, *pereputty*.

Mai helyesírásunknak megfelelő alakban írjuk a Jókainál *alugydí*, *hajtsár* (hajcsár is), *kérezkedik*, *kezkenő*, *keztü*, *külömb* (különb is), *küszködik*, *mingyárt*, *önkényt* formában írt szavakat: *aludjál*, *hajcsár*, *kéredzkedik*, *keszkenő*, *kesztü*, *különb*, *küszködik*, *mindjárt*, *önként*.

Mai írásgyakorlatunk szerint helyesbítettük az *Ariadne*, *Columbus*, *Golgotha*, *Helveczia* tulajdonneveket: *Ariadné*, *Kolumbus*, *Golgota*, *Helvécia*.

Számos további meghonosodott szó írását is a mai gyakorlat szerint módosítottuk, így a Jókainál még *arisztokraczia*, *asztronómia*, *Beczirker*, *champignon*, *czivis*, *extaxis*, *finale*, *finánczidlis*, *flagrans*, *harmonia*, *kardából*, *kondiczió*, *kürdl*, *liczium*, *mammuth*, *mathematikai*, *paczicens*, *párti*, *pyramis*, *thedtrista*, *thedtrum*, *veterinarius* szavakat *arisztokrácia*, *asztronómia*, *becirker*, *sampinyon*, *civis*, *eksztázis*, *findlé*, *financidlis*, *flagráns*, *harmónia*, *karambol*, *kondíció*, *kürdl*, *licium*, *mammut*, *matemati-*

kai, páciens, parti, piramis, tedtrista, tedtrum, veterindrius formában használjuk.

Megtartottuk a népies ejtés módot érzékeltető *Kolumbus, skeptikus* szóalakokat az irodalmi nyelvben általánossá vált *Kolumbusz, szkeptikus* írásmóddal szemben.

A mai írásmódtól eltérően megőriztük a regény 1893. évi kiadásának *arctípusz* szavát *arctípusz* alakban, minthogy szemmel láthatóan Jókai kiejtését tükrözi. Ugyanezen elvi alapon tartottunk ki a JKK gyakorlatának megfelelően az *alunni* (aludni is), *fekünni* (feküdni is), *felyül, fölyül, katangkóró, lehellet, nehány, spanyolviaszk* szavaknak az 1893. évi kiadásban használt írása mellett.

Lap: Sor:

- 113 : alcím *Pusztai regény* (NK: Regény)
115 : 5 *hajnalhasaddsnál* (PH: *hajnalkacagdsnál*)
10 *gunyhó* (NK: *kunyhó*)
14 *elől* (NK: *elől*)
17 *kivarrva, csatos* (PH: *kivarrva: ez csatos; 1893: kivarrva, csatos; NK: kivarrva, csatos*)
10g (*1893: lógg*)
18 *Balkezében* (PH: *Balkezével*)
22—23 *csótárt* (PH: *csajtárt*)
116 : 14 *teli* (NK: *tele*)
30 *mellé azt a sárga* (NK: *mellé a sárga*)
117 : 14 *hogy a nyergének* (PH: *hogy nyergének*)
20 *arctípusz* (NK: *arctípus*)
egymástól (PH: *egymással*)
21 *különböző* (NK: *különböző*)
118 : 29 *keszkenőstül* (NK: *kezkenőstül*)
120 : 11—12 *leveszi* (PH: *leveszi*)
12 *lóg* (PH: *1893: lógg*)
13 *leveszi fejről* (PH: *leveszi a fejről*)
15 *mindignyitórul* (NK: *mindignyitóról*)
30 *félredütött* (PH: *félredütött*)
121 : 7 *Máskor is az voltam* (PH: *Máskor is voltam*)
11 *boszúsan* (PH: *1893: boszusan; NK: boszúsan*)
27 *lehúzta* (PH: *lehúzta*)
33 *rikatni* (PH: *rikatni*)
122 : 4 *piros* (NK: *pirosabb*)
20 *vonyít* (PH, *1893: vonyit; NK: vomít*)
123 : 8—9 *öszököltek* (NK: *öszökéltek*)
17—18 *leszolgálom* (NK: *megszolgálom*)

Lap: Sor:

- 123 : 30 gyöngébbet (NK: gyengébbet)
124 : 16 odatörülte (NK: odatörülte)
25 virágzik (PH: virágzig — sh.)
31 lány (NK: leány)
125 : 23 mosdózott (1893, NK: mozdózott)
127 : 6 óperenciáról (PH: operenciáról: 1893, NK: óperenciáról)
12 ólmot (PH: olmót — sh.)
14 Leskelődtem-e én utánad (PH: Leskelődtem-e én én utánad — sh.)
15 táncoltál az újvárosi (PH: táncoltál ujjvárosi)
31 rám (PH: réám)
128 : 18 Danold (NK: Dalold)
21 danolja (NK: dalolja)
32 danolni (NK: dalolni)
129 : 16 ujjamra (PH: ujamra)
22 magátul (NK: magától)
26 körülcirógatni (1893: körülczirogatni)
130 : 8 testszín (NK: tejszín)
12 danolja (NK: dalolja)
12—13 rúla, tönné rúla (NK: róla, tönné róla)
14 aki ezt megérti (PH: a ki azt megérti)
131 : 7 kiakasztá (PH: kiakaszta)
15 szűrt (PH: szürt)
16 zálogba (NK: zálogban)
22 könnyhullatása (PH, 1893, NK: könnyhullatása)
33 örömtül (NK: örömtől)
133 : 8 süttét (1893, NK: sültét)
33 mint ha (PH, 1893, NK: mintha)
134 : 25 abból az úri (PH, 1893: abból uri)
26 borbul (NK: borból)
135 : 12 hfják (PH, 1893, NK: hiják)
137 : 5 már a hajnal percent (PH: már a percent a hajnal — sh.)
22 hfják (PH, 1893, NK: hijják)
32—33 akácpagony (PH: dkácpagony)
138 : 3 fűből (PH: fűből)
dombokbul (NK: dombokból)
14 dkácfát (NK: akácfát)
139 : 20 talyigával (NK: taligával)
26 talyigátul (NK: talyigától)
140 : 8—9 megismerkedteték (NK: megismerkedtették)
24 gunyhó (NK: kunyhó)

Lap: Sor:

- 140 : 25 *férnének* (PH: *térnének*)
31 *gunyhó* (NK: *kunyhó*)
- 141 : 3 *gunyhó* (NK: *kunyhó*)
gunyhóforma (NK: *kunyhóforma*)
4 *nádbul* (NK: *nádból*)
- 142 : 14 *vasalóbul* (NK: *vasalóból*)
látjuk (PH: *látják*)
19 *narancssárga; egy* (PH: *narancssárga egy*)
- 143 : 5 *csuda* (NK: *csoda*)
11 *büntetlen* (NK: *büntetlen*)
17 *s annak a hangjára* (NK: *s a annak hangjára — sh.*)
31 *szamadótul* (NK: *szamadótól*)
- 144 : 4 *magátul* (NK: *magától*)
- 145 : 27 *egész* (NK: *egészen*)
- 146 : 23 *csordábul* (NK: *csordából*)
- 147 : 14 *fölyül* (NK: *felül*)
22 *felfedezett nagy titkot* (NK: *felfedezett titkot*)
- 148 : 2 *felyül* (NK: *felül*)
17 *bográcsostul* (NK: *bográcsostól*)
vasalóbul (NK: *vasalóból*)
- 149 : 22 *kentek* (NK: *kendtek*)
31 *lakomátul* (NK: *lakomától*)
- 150 : 5 *akácfák* (NK: *akáczfák*)
7 *palotákbul* (NK: *palotákból*)
33 *Bompland* (PH: *Burgland*)
- 153 : 33 *Lassankint* (NK: *lassanként*)
34 *utoljára* (NK: *utóljára*)
- 154 : 17 *aztán* (NK: *azután*)
- 155 : 4 *magátul* (NK: *magától*)
12 *leptikájából* (NK: *leptikájából*)
- 158 : 6 *izeni* (NK: *üzeni*)
21—22 *elfogásnál* (NK: *elfogásnál*)
- 160 : 16—17 *cigányasszonytul* (NK: *cigányasszonytól*)
- 161 : 5 *kriminalitás* (NK: *kriminalitás*)
9 *könyeit* (PH, 1893, NK: *könyeit*)
19—20 *meg e kegyetlen* (PH: *meg a kegyetlen*)
22 *félretekintett* (PH: *félretekintett*)
- 162 : 10 *kávésasinát* (NK: *kávésasinát*)
15 *Kín volt* (PH: *Kín volt*)
17 *zokogását* (NK: *zokogást*)
22 *vésüt* (NK: *vésőt*)

Lap: Sor:

- 163 : 25 Jövet (PH: Jövevt)
164 : 7 fölébreszté (NK: felébreszté)
165 : 4 alumni (NK: aludni)
166 : 27 csikósoktul (NK: csikósoktól)
28 félvállrul (NK: félvállról)
29 kérdésre (NK: kérdésére)
30 vétettem (PH: vetettem — sh.)
167 : 3 nyerni (PH: nyervi — sh.)
26 borából (NK: borából)
29 bosszús (PH, 1893: bosszus; NK: bosszús)
168 : 8 szánakozásbul (NK: szánakozásból)
12 sem (NK: se)
13 katonaságbul (NK: katonaságból)
15 Ettül (NK: ettől)
szótul (NK: szótól)
18 katonáskodástul (NK: katonáskodástól)
25 bűnömért a pellengérré (NK: bűnömért pellengérré)
169 : 11 tarkójához (PH: tokájához)
19 bosszúsán (PH, 1893: bosszusán, NK: bosszúsán)
21 veté (NK: vágta)
25 magasra (PH: magosra)
170 : 3 vallomásról (PH: vallomásáról)
6 akácfához (PH: akácfához)
26 mért (NK: miért)
33 akácfátul (PH: akácfátul; NK: akácfától)
171 : 1 könnyeitől (PH, 1893, NK: könnyeitől)
11—12 vadásztul (NK: vadásztól)
14 mint (NK: hanem)
17—18 kocsmaszobájában (NK: kocsmaszobájában)
25 kukoricaszárbul (NK: kukoricaszárból)
172 : 16—17 tulipántos (NK: tulipános)
173 : 1 Újvárosbul (PH, 1893: Újvárosbul; NK: Újvárosból)
3 spiritusba (PH, 1893: spiritusba)
13—14 híjják (PH: híjjak — sh., 1893: híjják)
28 városházba (NK: városházába)
174 : 5 volna a termete (NK: volna termete)
11 Magátul (NK: magától)
11—12 hauzknnyektul (NK: Hauzknnyektől)
29 Morvaországbul (NK: Morvaországból)
34 alul (NK: alól)
175 : 3 óperencián (PH: operencián)

Lap: Sor:

- 175 : 20 ifjasszonytul (NK: ifjasszonytól)
22 csakugyan *e* személyleírás (PH: csakugyan *a* személyleírás)
30—32 nem kell a szapulás, mert *előbb* *zsrban* *kefőzik* *a* *vdszndt.* —
Nol kotty belé (PH: nem kell a szapulás. — Nol kotty belé)
- 176 : 3 közbeszóló (PH: közbeszóló — sh.)
5—6 szappanyosnétul (NK: szappanosnétől)
9 éppen (PH, 1893, NK: épen)
15 állt (NK: állott)
19 valaki *más* rá ne (NK: valaki rá ne)
24—25 meggyilkolásárul (NK: meggyilkolásáráról)
33 ménesbül (NK: ménesből)
- 177 : 3—4 ivószobábül (NK: ivószobából)
22 Helveciát (PH, 1893, NK: Helvecziát)
29 ami után (PH: a miután, 1893, NK: a mi után)
- 178 : 3 mindjárt (PH, NK: mingyárt, 1893: mindgyárt)
6 várakozókat (PH: várakozókatt — sh.)
10 jó szorosan (PH: jő szorosan — sh.)
15 Legutoljára (NK: legutóljára)
18—19 kötél *a víz*től nagyon (NK: kötél nagyon)
20 napsütéstül (NK: napsütéstől)
33 aki (NK: ami)
- 179 : 22 lesunya (PH: lesurogta)
28 szappanyosné (NK: szappanosné)
- 180 : 12 legények — *mondá* (PH: legények: monda)
14 bejáróhoz (NK: bejáráshoz)
15 keresztülugratott vele (PH: keresztül ugratott véle)
- 181 : 24 éppen (PH, 1893, NK: épen)
- 182 : 6—7 partra átkelt, *amig* kirakodott (PH: partra átkelt, kirakodott)
23 nádastul (NK: nádastól)
28 karámtul (NK: karámtól)
- 183 : 2 fakó, még fehér is (PH: fakó, *barna*, még fehér is)
28 itt nincsen se taligás (PH: itt nincs se taligás)
29 túri (PH: túri)
34 benéztem (PH: néztem)
- 184 : 3 Csáthy (PH: Gáthy)
14 tocsogó (PH: locsogó)
elől (PH, 1893, NK: elől)
17 orral, *hosszú* bajusszal (PH: orral, bajusszal)
18 kipróbálástól. *Magas* karimájú (PH: kipróbálástól. *Nagy-*karimájú)

Lap: Sor:

- 185 : 9 fogva a pányvával (PH: fogva pányvával)
15 tágultak, hörgött ha lélekzett (PH: tágultak, de léleketvétél nélkül)
15—16 Akkor azután a bojtár (PH: Akkor aztán a bojtár)
30 karambolpárti (PH: 1893: kardmbolpárti)
- 186 : 21 bosszankodással (PH, 1893, NK: boszankodással)
- 187 : 2 aláírása készpénz (PH: aláírja, kész)
16 éppen (PH, 1893, NK: épen)
20 papirosta írni (PH: papirosra azt írni)
27 mindjárt (PH, 1893: mingyárt)
- 188 : 5 különb (NK: külömb)
8 éppen (PH, 1893, NK: épen)
9 paksamétából (NK: paksamétából)
22 filigránmunka (PH: filigrammunka)
27 orrcimpái (PH: orcimpái)
- 189 : 19 megszabdálják (PH: megdarabolják)
34 vergál (PH: vargál)
- 190 : 11 katonaságbul (NK: katonaságból)
13 volnának. Ha (NK: volnának, ha)
15 közéjük (NK: közéjük)
34 nótájátul (NK: nótájától)
- 191 : 5 meg a harmadik (NK: meg harmadik)
20 se (NK: sem)
- 192 : 2 mégse (NK: mégsem)
6 abbul (NK: abból)
időből (NK: időből)
20 lovát (PH: lovat)
32 attul (NK: attól)
- 193 : 12 takaróstul (NK: takaróstól)
13 felül (NK: feül)
15 vacsorátul (NK: vacsorától)
- 194 : 11 olyan (NK: oly)
12 se (NK: sem)
23 mindjárt (PH, 1893: mingyárt)
31 mindjárt (PH, 1893: mingyárt)
- 196 : 3 dörmögé (PH: dörmöge)
5 szakasztja (PH: szakajtja)
9 óperenciára (PH: operenciára)
20 aludjál (PH, 1893, NK: alugyál)
27 ruhám (NK: ruhámat)
32 sohaddon-soha (PH: sohadon-soha)

Lap: Sor:

- 197 : 8—9 ez mindig úgy (PH: ez mindég így)
14 felborzolta (PH: felbórzolta — sh.)
19 könnyhullatással ! . . . Nem (PH: könnyhullatással, *de vérhullatással ! . . . Nem*; 1893, NK: könnyhullatással ! . . . Nem)
- 198 : 4 fogárul (NK: fogáról)
10 cuppogathatott (NK: czuppoghatott)
14 hajnalhasaddsig (PH: hajnalkacagásig)
22 gulyáskarámokbul (NK: gulyás karámokból)
25 pányvárul (NK: pányváról)
- 200 : 10 kompbul (NK: kompból)
bikástul (NK: bikástól)
17 lovárul (NK: lováról)
29 bácsirul (NK: bácsiról)
- 201 : 2 *keszkenőt* (PH, 1893, NK: kezkenőt)
16 borjastul (NK: borjastól)
23 szaladástul (NK: szaladástól)
24 révtül (NK: révtől)
26 Éppen (PH, 1893, NK: épen)
32 bosszúját (PH, 1893, NK: boszuját)
- 202 : 23 *be nem teszem* (PH: *be sem teszem*)
29 teli (PH: tele)
- 203 : 17 naptul (NK: naptól)
20 udvaráról (NK: udvarából)
22 tulajdonképpen (PH, 1893, NK: tulajdonképen)
- 204 : 19 *akáciuskodol* (PH: *akációzsuskodol*; NK: *akáciuskodol*)
- 206 : 10 *csípőit* (PH: *cipőit*, NK: *csipőjít*)
- 207 : 13 *danolni* (NK: *dalolni*)
14 *bosszantani* (PH, 1893, NK: *boszantani*)
- 208 : 20 *sörömbül* (NK: *sörömből*)
29 *pátriárka* (PH: *patriárka*)
31 *kesztyűivel* (PH, 1893, NK: *keztyűivel*)
32 *pereputya* (PH, 1893, NK: *pereputya*)
- 210 : 13 *másképp* (PH, 1893, NK: *máskép*)
- 211 : 16 *hajba se kapnak* (PH: *hajba sem kapnak*)
- 212 : 4 *amondó* (PB, 1893, NK: *a' mondó*)
17—18 *megfordította a lovát* (PH: *megfordította lovát*)
- 213 : 17 *csárdaajtóbul* (NK: *csárdaajtóból*)
21—22 *beviheted és ápolhatod* (PH: *beviheted s ápolhatod*)
23 *monda* (NK: *mondá*)
24 *védtelek* (PH: *vedtelek* — sh.)
25 *megtudta volna* (PH: *megtudta volna*)

TÁRGYI ÉS NYELVI MAGYARÁZATOK

Motívumrokonság

Bár Jókai ismételten megfordult Debrecenben, sőt 1849 telét a városban töltötte, 1889. évi útjáig csak kevés emléke volt a Hortobágyról. Mindössze egy alkalommal járt itt a pusztán, mint ismételten említi: 1849. aug. 15. tájt, a világosi fegyverletételt követően, Gyuláról Miskolc felé menekülve. Ám már ez az izgalmas utazás is megajándékozta néhány olyan benyomással, amelynek minden bizonnyal a *Sárga rózsza* regényéhez is köze van. Erre vall *Egy bujdosó naplója* című kötetének (1851) egyik novellája, amelyben először mutatja be a délibáb játékát:

„Szellő sem lengett az izzó ég alatt. A délibáb reszketett a távol láthatáron.

Messze, igen messze egy karcsú toronytető látszék fölfordított alakjával a hullámzó délibáb csalóka vizében, mint tengerre vetett árnyék, s körül egy-egy kazal, vagy távol tanyai fa, kettőzített alakjával mint egy légbe fölkapott sziget, mely a körüle rengő tengerrel együtt libeg-lobog, majd nagyobb lesz, néha egészen elmerül.”

Szerepel itt is a „kankalinos kútgém” s a lovas; mi több, e lovas viselkedése önkéntelen a megmérgezett Decsi Sándor imbolygó alakját idézi emlékezetünkbe: „Amint a nagy távolságból ki lehetne venni, valami csikós lehet” — olvassuk. — „Csak imfgy-amúgy ült a lovon, hol előre, hol hátra bókolt.” E képet talán ifjúkori pusztai élményeként értékesíti írónk a *Sárga rózsában*. (NK 10. k. 214—215.)

A pusztai környezet nem alkalmas arra, hogy Jókai — szokásához híven — korábbi regényeiből átemeljen egyes építőelemeket, azokkal gazdagítsa pusztai történetét. A *Sárga rózsából* mindössze egyetlen ilyen, korábbi alkotásaiban is alkalmazott irodalmi panelt találhatunk. A csárdáslány hírért veszi Decsi Sándor eszméletvesztett állapotának, az állatorvoshoz hajtát, megtudakolni, életben marad-e, „megél-e” szerelmese? Az orvos a legény kemény szervezetére hivatkozik. „A leány a vigasztaló szóra odatértelt a doktor lábához.” — olvassuk — „s megragadva annak a kezét össze-vissza csókolá” (160.). A motívum jelentkezik *A lélekidomárban* (JKK 51. k. 98.), s még korábban a *Fekete*

gyémántok lapjain; itt Evila az öccsének gyógyulást ígérő Kaulman Félix biztatására tesz hasonlóan: „teljes szívéből el kezdte zokogni, s odaveté magát Félix lábaihoz térdre, és kezeit elhalmozá csókjaival” (JKK 20. k. 95.).

Benedekfalvi Luby Margit figyelmeztet arra, hogy a *Sárga rózsza* Lacza Ferkójának gulyaszalajtásához hasonló jelenetet már évtizedekkel korábban beiktatott Jókai a *Köszlő ember fiai* című regényébe. Ott „Boksa Gergő szalasztja el az ellenségtől a gulyát, ugyanazzal a módszerrel, melyet ma is minden pásztor ismer és füstölésnek mond”. (*Fogyó legelőkön*. Bp., é.n. 145.) A szemfüles hajcsár a kassai csata után az osztrák kézre került ökröket szabadítja ki ezzel a mesterkedéssel (JKK 28. k. 44—53.).

Beleszötte továbbá a regénybe Jókai egyes korábban már közölt anekdotáit is, nem éppen a műfaj nemzetközileg tudományosan nyílvántartott típusait, inkább a tárgyuknál fogva jellemző, táji-történelmi viszonyok érzékeltetésére alkalmas darabokat. Így iktatja a cselekménybe Lacza Ferkó turpisságának jellemzésére *A jurdtus és a principális* című, még ifjú fejjel kiformált anekdota-füzérének egyik motívumát. A marhák biológiájához mit sem értő morva kupecet a gulyáslegény azzal az állításával tréfálja meg, hogy az ráfizet a vásárra, hiszen az állatok olyan vének, hogy „egynek sincsen már felső foga” (*A magyar nép adomái*. Második 150 új adomával bővített kiadás, Pest, 1857. 111—117.). Helyet kap a regényben az adomagyűjteménynek egy másik darabja is, a szőlőjét „elugró” debreceni csizmadia esete, aki nem tudja a szőlőket védő „bakhát” átugrálására kirótt büntetésről, addig ugrált, amíg a szőlőpásztor által kirótt bírságra szőleje rá nem ment (*A magyar nép élceze szép hegedűszóban*. Negyedik, bővített kiadás. Bp., 1884. 259—260.). Felhasználja továbbá az árvatőzeggel ügyeskedő Lacza Ferkó esetével kapcsolatban célzásszerűen az Erdélyben 1876-ban hallott adomát, amely szerint az emigráció két kiváló vezéralakja, Teleki Sándor és Komáromy György, Genfben honvágyukat úgy enyhítik, hogy szobájukba zárkózva elégetik a trágyatőzeget, hogy annak szaga mellett azt képzeljék, otthon vannak, az Alföldön (*A honvágy*. Üstökös, 1876.). Végül a regény egy további helye a Bach-korszak egyik közismert adomájára céloz; a debreceni híres ötös fogat kocsisának esetére, aki azzal tromfolja le a sebességükkel elégedetlen Ferenc József korholását, hogy vitt ő már nála nagyobb urat is — Kossuth Lajost. (Tóth Béla: *A magyar anekdotakincs*. III. k. 284.)

A regény egyes helyein Jókai szeretettel szól népdalainkról, népünk daloló kedvéről, idevágó nyilatkozatai, mint erre Gulyás József felhívja figyelmünket, párhuzamosak egyes korábbi munkáiban olvasható soraival. (Vö. *Jókai és a népdalok*. Ethn., 1925. 134.) Elsősorban

a negyven évvel azelőtt, 1851-ben írt, *A népdalok hőse* című novelláját kell ilyen szempontból említenuünk, ennek színes, lírai méltató soraival szemben e későbbi pusztai regény előadása szűkszavúbb, visszafogottabb, alapfelfogása azonban a korábbiakkal azonos. „Minden évben új meg új dal keletkezik a nép ajkán, vidékről vidékre terjed, arató leányok a mezőn, halászegények a folyamon eltanulják egymástól; nem tudni meg soha, ki volt az első, aki azt énekelte” — olvassuk az egykori novella bevezetésében; s ugyanitt alább: „évről évre új dal, új zene kel ki a nép ismeretlen rejtekéből, s körös-körül megteszi útját a hazában” (JKK Elbeszélések. 3. k. 53—54.). Ilyen új nótát hoz a pusztára a katonaszagtól hazatérő Decsi Sándor, a „dorozsmai malomról” szótót, amelyet a csárdásleány örvendve fogad, s mindjárt meg is tanul. A regény szerint „ez is olyan pusztában termett nóta, mint a katángkóró, amit kitép a szél, s aztán végigtáncoltatja határról határra” (JKK 128 : 29.).

Jókai mindkét műve kiemeli azt a sajátos vonzalmat, amelyet a dalok iránt parasztlányaink éreznek. *A népdalok hőse* című novella Piroskája ösztönyszerűen foglalja dalba a maga éledező érzéseit: „A néma dalnak szavak kellett, a letépett virág, az erdők susogása, gerlicék csókolódása, felhők repülése megadta az első képeket, e szív hozzágondolta a többi” (i.m. 55.). *A Sárga rózsza* Klárijának nótázó kedvéről gyakorlatisabb hangnemben beszél az író: „Hej, de sok nótát tudott” — olvassuk. — „De szépen el tudta dalolni, amikor akarta. Ha jó kedve volt is, danolt, ha búsult is danolt; arra mindenkor van nóta. Parasztleány nem élhet dal nélkül, nóta mellett könnyebben megy a munka, jobban telik az idő, megrövidül az út” (JKK 119 : 27—31). Mindkét munkában szembeötlő írónk vonzódása a betyárballadák iránt; *A népdalok hőse* lényegében Angyal Bandi balladájának romantikusan kiszínezett keletkezéstörténetét adja elő, a *Sárga rózsában* az író Csehó Pista (más változatok szerint Sajó Pista) balladájának részleteit használja fel, amelyet népköltészetünkben legjobban kedvelt. Az utóbbi balladából két versszakot korábban beiktatott *A lélekidomár* című regényébe is (JKK 51. k. 347 : 16—23), ilyen kommentárral: „az élénkelte dal egyike azoknak a melódia-gazdag betyárnótáknak, amikben a pusztá egész regényessége ki van fejezve, a távol hangzó pászortilinkóval s a vihar süvöltésével” (uo. 12—15.). *A Sárga rózsában* az író ugyanezen strófákat idézi, a ballada költői varázsának hasonló dicséretével: „Valami megragadó rokonszenves nóta ez a pusztáról, melynek dallamától az ember maga előtt látja a végtelen síkságot, délibábos látkörével. Kihallatszik belőle a mélázó tilinkó, a búslakodó tárogató”.

Szembevetendő azonban, hogy a *Sárga rózsában* a népdalok nem merő díszítő elemek, egyes élethelyezeteket lírailag kísérvő „betétek”, mint *A népdalok hőse* lapjain, hanem a tartalmukban rejlő cézások beépülnek

a cselekménybe, a történet alakításában epikailag is érvényesülnek. Népdalok, pontosabban népdalrészletek érzékeltetik sajátos szemiotikájukkal, hasonlóan, mint népünk használatában társas összejövetelek, főként közös munkák, pl. fonó, kukoricafosztás stb. alkalmával szokásos volt, a rejtett mondanivalót. Az eufemizmus sajátos módja ez, nyílt és nyers közlés helyett utalásokkal előadni a sejtettet vagy félig tudottat, esetünkben ami Decsi Sándor távollétében Klári és Lacza Ferkó közt történt, s ami a csikós hazatérével megoldhatatlan bonyalomként bekövetkezett. A népdalrészletek sora itt önmagában tolmácsol; s költőiebben, mint elemző előadásmód tehetné. „Ha a záporosó a lányt megázta, a legény subája bizony betakarja” — mentegőzik Ilári, Decsi pedig szemehányásként a nóta folytatását idézi: „utána ment lassan a lány a legénynek . . .”. Klári újabb mentsége: „akárki ült az ölembe, mégis te voltál eszemben”. Ebben a helyzetben a dorozsmai malom nótájából a csikósnak csak egyetlen sor válik fontossá: „Hűtlen lettél, mással éled világod”. A lány ismét új enyhítő körülményt keres: szegény ember volt, s a csikós kényerestársa, akinek a rózsájából adott: „de a parasztleány baján — nem segített, csak a parasztlány”. A legény újabb számonkérő szavaira („még pártját fogod?”) újabb dacos népdalrészlet: „tunná rúla, tönné rúla!”. Utóbb békülékenyebb hangulatban a leánynak ajándékkul hozott fésű, amelylyel befont haját feltűzi, a regény szerint a lekötöttség kifejezője: a lányt nem illeti többé a nóta: „azt sem tudom, ki babája vagyok”. Végül a Csehó Pista betyárballadájának sora: „bevágta a délibábos pusztába” — a legénynek ismét a vetélytárs betyárkodását juttatja eszébe, aki nem mert szemébe nézni, s íme, Morvaországba készül! A dalok nyelve itt valóban a célzások, utalások nyelve, a népdalsorok, népköltészeti fordulatok a regény szövegének szerves tartozékai. Így el kell fogadnunk, hogy „a Sárga rózsza dúsgazdag hiteles folklór leltára legalább oly közel rokon a naturalista programhoz, mint cselekménye a romantikus hagyományokhoz”. (Hegedüs Géza: *Utószó*. Vö. Jókai Mór: *Sárga rózsza*. Bp., 1878. 117.)

Legbővebben azonban a pusztai út frissiben kiformált leírását, *A Hortobágy* című dolgozatát aknázza ki regényében az író, az útirajz szinte minden elemével találkozunk a regényben. Feltehető volna, hogy nem annyira maga az útirajz, mint inkább az útirajz felelevenített emlékek járultak hozzá a *Sárga rózsza* világának kibontásához. A mű szövege azonban arról tanúskodik, hogy Jókai fogalmazása az útirajzhoz alkalmazkodott, szó szerint vagy megközelítő hűséggel vette át annak egy-egy mondatát, stílusfordulatát. Szembetűnő azonban, hogy itt esztétikai elgondolásának megfelelően egyszerűsítette, stilizálta az útirajz színebb, aprólkosabb szövegét.

Évek múltán, 1900-ban még egyszer foglalkoztatta Jókait a Hortobágy. Az *Eget vlvó asszonyszlv* című regényben a Baranyi házaspár útja esküvőjük után rövid idővel a Hortobágyra visz. Jókai itt a Rákóczi-korba vetíti vissza *A Hortobágy* című útirajzban, majd a *Sárga rózsában* leírt viszonyokat. Zsigmond Ferenc szerint ezt annál is inkább tehetette, mivel „a Hortobágy exotikuma éppen abban van, hogy a civilizáció nagy mértékű és rohamos fejlődése közepette csaknem teljesen változatlanul megőrizte a maga sajátos népeleti jellemvonásait” (*Jókai és Debreczen*. Debreczen, 1926. 77—78.). Zsigmond itt aprólékosan számbavette e késői regénynek a korábbiakra utaló motívumait is. Molnár József, az *Eget vlvó asszonyszlv* kritikai kiadásának gondozója e párhuzamokat vizsgálva úgy látja, írónk „sok esetben szinte szóról-szóra ismételi előző megállapításait” (JKK 65. k. 361.); erről elsősorban a *Nászéj a pásztorkunyhóban* című fejezet tanúskodik. (Vö. 85—91. s a hozzáfűzött jegyzet a kiadás 396—399.)

Lap: Sor:

- 115 : 1 *nem szelte keresztül a Hortobágyot a vasút* — a Hortobágyot a vasút az 1890—1891-ben épült Debrecen—Füzesabony vonalon szeli át, amelyet 1891. aug. 5-én adtak át ünnepélyesen a forgalomnak
- 2 *nem is volt az Alföldön semmiféle vasút* — az Alföld itt a Tiszántúlt jelenti; első alföldi vasútvonalunk Pest és Szolnok között, a Duna — Tisza közén épült
- 2—3 *a Hortobágy vize sem volt lecsapolva* — a Hortobágy talajviszonyait inkább a Tisza szabályozása változtatta meg. A Hortobágy vizét nem csapolták le, hanem szabályozták. E két munkálat eredményeként a lápos, mocsaras, nádas terület jó része legelővé, szántófölddé alakult át.
- 16 *rajthuzli* — a régi alföldi pásztorviselet jellegzetes darabja, kék posztóból varrt, pirossal szegélyezett lovaglónadrág, főként birkások, juhászok hordták télen. (Török Károly: *Magyar alföldi népszokások*. Magyarország Képekben. I. k. 1867. 296—297. és Balogh István: *Hajdúság*. Bp., 1969. 133.) Jellemző szabásának egykori leírása: „kétfelől a combon le szárhegyig, azaz bokáig krajcárnyi nagyságú sárga gombra”.
- 19 *nyeregkúpa* — a nyereg elejének és hátulso részének megemelkedése, amelyek közé a lovas ülése esik
- 22 *sallangos csótár* — díszes bőrszalagokkal ékesített nyeregtakaró
- 116 : 5 „*Ez a csódrá olyan közel ne lenne . . .*” — a *Kis kertemben egy almafa virágzik* címen nyilvántartott népdal egyik versszaka (vö. JKK 116 : 18)

Lap: Sor:

- 116 : 7 *icce* — régi űrmérték, kb. nyolc és fél deciliter
messző — a meszely szó nyelvjárási alakja; régi magyar űr-
mérték, az icce fele
- 15 *pimpó* — libapimpó (*Potensilla anserina*); sárga virágú, erdőn,
mezőn sűrűn tenyésző gyomnövény
sárma — pusztai madártej (*Ornithogalum gussonei*); száraz,
homokos, de füves helyeken is előfordul, apró, fehér virágú
növény
vízi lilium — a népnyelvben inkább vízitök néven ismert
tavirózsa (*Nymphaea alba*); állóvizekben, árkokban tenyésző,
épszélű, nagy leveleiről, fehér virágairól jól felismerhető
növény
- 18 „*Kis kertemben egy almafa virágzik . . .*” — népdal; Jókai min-
den bizonnyal Kriza János gyűjteményéből ismerte. (*Vadró-
zsdék*. Kolozsvárt, 1863. 59. és 115.; vö. Gulyás József: *Jókai
és a népdalok*. Ethn. 1925. 142.)
- 25 *virágbuga* — elvirágzás után a száron megmaradt gömbölyű
magtok
- 117 : 6 *számadó gazda* — a pásztorok rendjében a legelső személy,
idősebb, tapasztalt pásztor, aki a gazdának számadással tar-
tozik a kezére bízott jószágról, egyúttal a jószágot őrző
bojtárok között is rendet tart. A pásztorok rendjében utána
az öregbojtár, majd a második bojtár, végül a harmadik, a
kisbojtár következik.
- 9 *hóka* — a ló homlokán az orrig nyúló fehér csík, nagyobb a
„csillagnál”, kisebb a „lámpásnál”; egyúttal a hasonló jegyű
lovak neve
- 10 *holdas* — a ló neve, ha homlokán kis fehér hold alakú folt van
- 12 *pej* — vörösbarna szőrű ló, a szín számos fokozatában
- 15 *terhelőszíj* — a nyeret a ló hátára erősítő szíj, amelyet a ló
hasa alatt első lábai közelében húznak át és szorítanak meg
- 30 *monyorú* — tojásdad
- 33 *langos* — hullámos, lobogó, borzas
haja . . . borul a két vállra — a férfi hajviseletnek egykori,
népünknel olykor a századfordulóig megőrzött módja
- 118 : 8 *mátai puszta* — Mátá ma Hortobágy önálló tanácsi községhez
tartozik, 1973-ban 25 házában 155 lakos élt.
- 13 *laptika* — könnyű, kétkerekű kocsi
- 30 *bekötött szűreujjába* — a pásztorszürnek — eltérően a paraszti
vagy kocsiszűrtől — hátul széles, varrással vagy rétátminták-
kal díszített gallérja volt. A szűrt vállra vetve viselték; a be-

Lap: Sor:

- varrott, bekötött szűrűjját zsebfélének használták, ott hordta a pásztor a mindennapi élethez szükséges apró felszerelését (Balogh István: *Hajdúság*. Bp., 1969. 132.).
- 119 : 10 *muskotály bor* — sajátos zamatú, eredetileg főként Tokaj-hegyalján termesztett szőlőfajták bora
- 120 : 9 *viganó* — rövid derekú női ruha vagy szoknya, rendszerint könnyebb anyagból; nevét Vigano olasz balett-táncos feleségétől kapta; ők 1793—1794-ben Bécsben táncoltak, s magas művészetükkel európai hírnévre tettek szert
- 10 *pillangós cipő* — cicomás, főként szalagsokorral díszített könnyű női cipő
- 12 *kétszél kötény* — bő, derékban erősen ráncolt, esetleg berakott kötény, amelyhez a vásznat kétszeres szélességében használták fel
korc — szoknya vagy nadrág felső szélének behajtása, amelyen a kötőt, madzagot vagy szíjat áthúzzák; itt a köténynek felső, behajtott szegélye
- 32 *tudja ő, hogy mi a becsület. Leveszi a kalapját* — a régi falusi illemszabály szerint a házba lépő idegen férfit ma is sokszor így fogadják: "Hagyja csak fenn a kalapját." Itt a kalap levétele már a városi „becsület” ismeretének jele
- 122 : 27 *asszentdlók* — a sorozó bizottság tagjai
- 32 „*untáglík*” — az „alkalmatlan” jelentésű német untauglich szó népi alakja, az egykori német katonai nyelv helyenként most is élő emléke
- 123 : 2 *bitangmarha* — gulyájától elszakadt vagy eltévedt, pásztor nélkül barangoló jószág
- 14 *Mezőhegyesre a méneshoz* — a Hortobágyon a méneseknél — mint Béres András írja — „a tenyésztés alapjának a méneket tekintették, s azokat elsősorban Mezőhegyesről vásárolták”. (Vö. *A Hortobágy történelme. Hortobágy a nomád pusztától a Nemzeti Parkig*. Szerk. Kovács Gergelyné és Salamon Ferenc. Bp., 1976. c. mű 252.)
- 17 *ezer forint váltásdot* — az egykori törvények módot adtak a katonai kötelezettségnek pénzen való megváltására
- 18 *cifra ménés* — az egykorú leírás szerint „a város méneseinek az egyes ménésekbe való kiosztásán alapszik a cifra s a renyhe névvel jelölt ménések közti különbség. Cifrának ugyanis azon ménések neveztetnek, melyekbe csakis azon kancák vétetnek fel, melyeket a gazdák által választott bizottság alkalmasoknak talál. Mént a város csak ilyen ménésekbe ad.

Lap: Sor:

- E ménések még azon előnybe is részesülnek, hogy a lovak számához aránylag nagyobb s jobb legelő területeket kapnak. A renyhe ménésekben a gazdák saját ménjeiket tartják, s így ezek nagy többsége sok kívánni valót hagy”. (Békéssy László tanulmánya. *Debreczen sz. kirdlyi város egyetemes leírása*. Szerk. Zelizy Dániel. Debreczen, 1882. 650.)
- 123 : 23 *legdtus* — Az egykori református kollégiumok nagyobb diákjait szünidőben a főbb ünnepeken a környék falvaiba küldték ki az istentiszteletek, prédikációk megtartására s egyúttal a kollégiumok fenntartását szolgáló adományok gyűjtésére
- 24 *eljárhatnál Balmaz-Újvárosba vasárnaponként* — a mátai és óhati pusztákhoz Balmazújváros közelebb esik, mint Debrecen
- 124 : 29 „*ha a zdporeső a lányt megdztatja . . .*” — népdal, Jókai saját helyszíni gyűjtése: „Eső eláztatta a leányt, legény subája betak[arta]”. (Vö. 25. sz. notesz. [I. r.]. *Följ.* II. 375.)
- 31 „*Utána menti lassan . . .*” — népdal, Jókai saját helyszíni gyűjtése: „— Utána megy a lyan, mer jó subája van”. (Vö. 25. sz. notesz [I. v.] *Följ.* II. 375.)
- 125 : 9 *a császár kosztján* — a katonaságnál
- 23 *cirmos* — tarka
- 33—34 „*pakene hendli*” — a sült csirke neve a német népnyelvben
- 126 : 30 *deputdtum* — terményjárandóság
- 127 : 7 *elvarrtad az ingujjdba* — népi szerelmi varázslat
- 12 *ólmot önteni karácsony estéjén* — inkább Szilveszterkor szokásos jósló eljárás: a megöntött ólom alakjából következtetni a leány vagy legény jövődöbelijére
- 15 *újvárosi* — itt: balmazújvárosi
- 128 : 1 „*akérki ült az ölembe . . .*” — népdal; Jókai Erdélyi János gyűjteményéből is ismerhette. (*Népdalok és mondák*. I. k. Pest, 1846. 99. és III. k. Pest, 1849. 176.; vö. Gulyás József: *Jókai és a népdalok* Ethn. 1925. 139.)
- 6 *masina* — itt: gyufa; az egykori foszforos fejű gyufa számos esetben volt népi öngyilkosságok, gyilkosságok eszköze
- 12 „*kútba estem*” . . . — népi társasjáték, egyben ún. párosító is, amely alkalmat ad rá, hogy a legény vagy leány megnevezze azt, akihez vonzódik
- 25 „*Nem fúj a szél . . .*” — népies műdal, népköltési gyűjteményeinkben nem szerepel
- 29 *katangkóró* — kékvirágú mezei gyomnövény, gyökere a cikóriakáv alapanyaga (*Cichorium intybus*)

Lap: Sor:

- 129 : 9 *guzsalyiszdr* — bot, amelyre a megfonandó gyapjút, kender-
szőszet vagy lenszőszet kötik. Klári kötekedése itt Vörösmarty
Illus panasza című versének befejező soraira emlékeztet:

Bükkfából vágatok
Férjet magamnak,
A sarokba vetem,
Jó lesz cobornak.

- 130 : 9 „*de a parasztleány baján . . .*” — népdal, Jókai saját helyszíni
gyűjtése:

„— A szegény paraszt baján
Nem segít csak a paraszt lyány.”

(Vö. 25. sz. notesz [1. r.] *Följ.* II. 375.)

- 12—13 „*tunná róla, tönné róla . . .*” — népdal, Jókai saját helyszíni
gyűjtése: „— Tunná róla, tönné róla”. (Vö. 25. sz. notesz
[1. v.] *Följ.* II. 375.)
- 34 „*olyan igaz leszek hozzád . . .*” — népies műdal, népköltési
gyűjteményeinkben nem szerepel
- 131 : 28 *acél, kova, bükkfa-tapló* — a tűzgyújtás régi kellékei a gyufa
előtti időben
- 132 : 5 „*azt sem tudom, ki babája vagyok . . .*” — népdal, Jókai saját
helyszíni gyűjtése: „— Nem tudom, ki babája vagyok”.
(Vö. 25. sz. notesz [1. v.] *Följ.* II. 375.)
- 22 *cserepcsikra szúrva* — csíptető fára szúrva; hasonló eszközt
halászok, csikósok különböző célokra használnak. (Vö. *Fekete
vér.* JKK 58. 14 : 3.)
- 24 „*Kocsmárosné! Nekünk halat süssék kend . . .*” — népballada;
első nagyhatású közlője Arany László: *Csehó Pista nótája.*
(*Magyarország Képekben* 1867. 191. Vö. Sándor István:
A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850—1870. Bp.,
1977. 798. 1. 13776. sz.) Arany László a *Magyar népköltési
gyűjtemény* I. kötetében is közölte (Bp., 1872. 231—232. Vö.
Gulyás József: *Jókai és a népdal.* Ethn 1925. 135.) Közli
egyes versszakait, a Debrecen vidéki gyakorlatnak megfelelően,
kiegészítve a *Csikós vagyok Hortobágyon, nem gulyás kez-
detű* bevezető strófával, Ecsedi István is. (*Hortobágyi pásztor-
és betyárnóták.* Debrecen, 1927. 80—82.) Jókai kedvelt nótája
volt.
- 133 : 29 „*Mégis bunda a bunda . . .*” — máig énekelt dal; Jókai korá-
nak népköltési gyűjteményeiben nem található

Lap: Sor:

- 134 : 5 *mint egy fancsali feszület* — kedvetlenül, rosszkedvűen
10 *szérű* — a gabona cséplésére vagy nyomtatására szolgáló hely
13 *Bruderschaftot ivott* — pertut ivott, tegeződött
14 *karcos* — még teljesen ki nem forrott, kissé savanykás újbor, vagy gyengébb minőségű bor
15—16 „*átkozott a hal a harmadik vízben*” — régi tréfás latin közmondás-féle: „*maledictus piscis in tertia aqua*”. Értelme: a halra bort kell inni, a halra a víz megárt. (Első víz, amelyben él; második, amelyben megfőzik.)
23 *lénung* — zsold, katonák fizetése
34 *nadrágujjas emberke* — a nadragulya (farkas-cseresznye) nevéből származó játékos népetimológia, a nagylevelű, árnyas, bokros helyeken tenyésző növény virágai szennyes ibolyaszínűek, bogyói feketék, fényesek; mérge az atropin
- 135 : 10 *Circe* — Homérosz *Odüsszeia* című eposzának varázslónője, aki Odüsszeusz társait disznókká változtatja
11 *Ulysses* — Odüsszeusz nevének latin változata
13 „*atropa mandragora*” — Jókai e botanikai névvel nem a burgonyafélék (*Solanaceae*) nálunk honos növényére, a nadragulyára céloz, mint azt a népetimológiával alakult „nadrágujjas emberke” elnevezés sejtetné. A nadragulya (*Atropa belladonna*) is minden részében mérges. Itt azonban félreérthetetlenül a mandragoráról van szó (*Mandragora officinarum* vagy *Atropa mandragora*), a Földközi-tenger vidékének erről az elterjedt, száratlan, tengelyesen elhelyezkedő virágzatú gyomnövényéről, amelynek főként vastag, ember alakú gyökere mérgező. A regény cigányasszonya ennek gyökerét adja Klári kezébe mint szerelmi varázsszert. Valóban, a mandragora gyökere az ókor óta követhetően szerepel babonás népi praktikákban varázsszerként. Bábu alakú gyökerét a szemverés elhárítására használták, levelét dohánnyként szívták mint köhögést csillapító gyógyszert, leve viszont boszorkánykenőcsök hatóanyagaként volt használatos; a bort pedig, amelyben a mandragora gyökerét kifőzték, gyógyszernek, altató, bódító szernek alkalmazták, de szerelmi varázssitalnak is. Ez utóbbi hagyományt értékesíti Jókai a regényben.
25 *monumentális kőhíd* — hosszú évtizedeken át fahíd vitt át a Hortobágy vizén, ezt váltotta fel a híres kőhíd 9, egyenként nyolc és fél méter nyílású szép boltozatával; az 1827—1833. években készült, teljes hossza 167 méter, a két part közé eső része 92 méter. A Debrecenből Egerbe vagy Pestre tartó

Lap: Sor:

- utasoknak a vasút elkészülte előtt rendkívüli könnyebbséget jelentett, a szekéren nem kellett többé kerékagyig érő sárban, úttalan utakon járniok.
- 135 : 29 a *debreceni homokszőlők bordával lett az a mész megoltva* — tréfás csipkelődés, amely a debreceni bor savanyúságára vonatkozik, mintha az a meszet is összehúzná
- 136 : 5 a *megvadsárlandó teheneket csak kordán reggel lehet a gulyából kiszakítani* — azaz: a többi tehén közül kihozni. „A barom pusztai számbavétele, a föltekintés Cserzy Mihály öregek hagyományából merített leírása szerint hajnali szürkületben történt” — írja Bálint Sándor. — „Ilyenkor a gulyák, nyájak az éjszakai legelés után már egyrakáson fekszenek és így könnyebben ment a számlálás.” (Bálint Sándor: *A szegedi nép.* Bp., 1968. 47—48.)
- 15 *cséza* — könnyű kocsi, másnéven homokfutó
- 25 *ökonómus* — itt: gazdasági szakértő, gazdász
- 33 *városi biztos* — az 1850-es évektől Debrecen város tisztartója, közigazgatási rendelkezéseinek végrehajtója, rendőri ügyeknek intézője a pusztán; hivatalának székhelye a mátai pusztán volt. (Vö. Béres András: *A Hortobágy történelme. Hortobágy a nomád Puszttól a Nemzeti Parkig.* Szerk. Kovács Gergelyné és Salamon Ferenc. Bp., 1976. 236.)
- 138 : 15 *lektika* — másként laptika; kétkerekű egylovas kocsi
- 29 *tanyázó alom* — a delelő és éjszakai helyeken megszáradt trágya, amelyet járásuk-kelésük napközben megpuhított, volt a barmok fekvőhelyének ágyása. „A gulya egy álláson csak három éjjel lehetett, hogy a fektetéses trágyázás nagy területre kiterjedjen” — írja elő a Hortobágyi Intéző Bizottság a múlt század végén. (Vö. Bodó Imre: *Állattenyésztés a II. világháború végéig. Hortobágy a nomád Puszttól a Nemzeti Parkig.* Szerk. Kovács Gergelyné és Salamon Ferenc Bp., 1976. 116.)
- 139 : 12 *skicces-album* — vázlatkönyv
- 22 *drva* — silány, sovány, szegényes
- tőzeg* — itt: a szarvasmarha tányér alakú, kiszáradt, tüzelőnek való trágyahulladéka
- 140 : 3 *Toltam én már ezen a taligán . . .* — a hortobágyi taligás szavai a Bach-korszak egyik közismert anekdotájára emlékeztetnek, amelyet Tóth Béla Ferenc József hortobágyi útjának epizódjaként így ad elő népszerű anekdotagyűjteményében. (*A magyar anekdotakincs.* III. k. Bp., é.n. [1901] 284.):

Lap: Sor:

„A császár és császárné a város híres ötös fogatára ült, s rögtön elhagyta Debrecent. Kallós Pista, a város első kocsisa hajtott . . .

Nyílsebesen repültek a sárkányok, hanem amint belemen-tek a homoktengerbe, egyszerre csak lassabban lépkedtek.

— Gyorsabban, gyorsabban — szólott a császár.

Kallós Pista hallgatott, hanem mikor a lóháton menő kíséret tagjai közül is sürgették, hogy gyorsabban hajtson, türelmetlenül sodorgatta bajuszát, s mogorván kiáltotta a tiszteknek:

— Könnyű kendteknek.

— Vágjon a lovak közé — kiáltotta egy főtiszt.

— Nem én — szolt Pista, tagadólag rázva fejét.

— Ha nem hajt gyorsabban, leszállítatom — kiáltotta a császár.

Kallós Pizta mérgesen hátrafordult.

— No, no, csak nem teszi. Vittem már én nagyobb urat is.

A kíséret tagjai hüledeztek, Kallós Pista mellett az inas úgy reszketett, mint a hideglelős, de a császár nem haragudott meg. Mégis kíváncsi volt, ki az a nagyobb úr, kinek Kallós Pista kocsisa volt. Meg is kérdezte.

Kallós Pista tisztelettel emelte meg árvalányhaj-bokrétás süvegét, s megilletődött hangon válaszolta:

— Hát Kossuth Lajos ú felsége.”

140 : 17 *begyüri a süvegét* — esőben, hóban a süveget valójában nem be, hanem ki kellett gyúrni, hogy a víz lecsuroghasson róla; ma is így tesznek az Alföldön a báránybéléses sapkával. Jókai sorai Mátyási József népszerű versét idézik emlékeztünkbe:

Mikor látok fergeteg idejét,

Ki gyűröm a süvegem tetejét,

Fel se veszem a felhőt alóla,

Mert a jég is vissza pattog róla.

(Vö. Mészöly Gedeon: *Mátyási József és „Kaldszkaparék”-ja*. Népiünk és Nyelvünk 1931. 81—103. A debreceni hortobágyi változatban azonban a „begyűröm” kifejezés jelentkezik. Vö. Ecsedi István: *Hortobágyi pásztor- és betyármódték*. Debrecen 1927. 76.)

24 *fecskerakádmódra vert fal* — a füstifecske fészeképítő technikájához hasonló módon, szalmával, pelyvával kevert, dagasztott

Lap: Sor:

- sárból épített fal. A sarat vasvillával rakják fel és deszkák között döngölik keményre.
- 140 : 26 „*magyar pénztár*” — gyenge borjú egészében lenyúzott bőrből készült, ruhanemű, dohány stb. tartására szolgáló táska vagy tömlőféle; Jókai korában a hortobágyi pásztorok felszerelésének tartozéka
- 141 : 3 „*vasaló*” — patkó vagy körte alaprajzú, fedetlen nádkunyhó, ajtóval, szolgálás tűzhellyel; konyhának és étkezőhelynek használt hortobágyi pásztoréptmény kissé befelé dőlő oldal-falakkal; itt dolgozik a taligás
- 6 *szolgafa* — háromlábú fa- vagy vasállvány, egyik ága az állvány csúcán túl a mellette oldalt égő tűz fölé nyúlik, erre függesztik föl a bográcsot
tésztás kása — lebbencstésztával kevert, pirtott szalonnával fésített köleskása, régi pásztozedel, amelyet férfiak bográcsban, szabad tűzön főznek
- 20 *bódorodik* — céltalanul kószál, kóborol
- 31 *a gulyás a pusztának az arisztokráciája* — Jókai itt a pásztor-társadalom korábbi rétegződésére emlékeztet: a 15—18. században a Hortobágyon elsősorban marhatenyésztés folyt, nyugati állatkereskedelmünk, táplálkozási igényeink egyaránt ezt követelték, igásállatnak is főként az ökröt használták. Ez a körülmény magyarázza a gulyás elsőbbségét a pásztorok sorában. A 19. század folyamán a lótenyésztés fellendülésével azután a csikós maga mögé szorította a gulyást. Jókai a Hortobágyon még a régi benső, pusztai ragsorolással találkozott. A *Hortobágy* című útirajza szerint a tagozódás a következő: „Legfelül áll a gulyás: ezek a Hortobágy grófjai; azután jön a csikós: ez a köznemesség, a pusztai gentry. Gulyás és csikós barátkozik egymással; de már a másik kettővel nem örömezt keveredik”. (NK 91. k. 67. Vö. erről Dankó Imre: *A Hortobágy néprajzához. Opuscula ethnographica*. Debrecen, 1977. 130—131.)
- 142 : 4 *bitangban* — vö. 123 : 2
6 *nem meszeli-e meg* — nem teszi-e csúffá
10 *orrbosszantó* — szemüveg
31 *fürmender* — a főbíró után következő legmagasabb tisztség viselőjének neve az egykori Debrecenben, a polgármesternek megfelelő, XVII. század végi rang. Jókai más debreceni vonatkozású regényében is említi Szücs István monográfiája nyomán. (Vö. JKK 65. k. 22 : 18. és 372.)

Lap: Sor:

- 143 : 7 *Nem hiszem, mivel láttam* — visszájára fordított bibliai mon-
dás: „boldogok, akik nem láttak és hittek” (János 20, 29.).
- 9 *a légekör sugártörte képrázat* — a jelenség fizikai magyarázatát
hasonló módon adja meg napjaink természettudománya is.
(Vö. Bayer István: *A lenyugvó nap képe*. Természettudományi
Közlöny, 1931. 525—527.)
- 20 *wagneri kardal* — Wagnert zenedrámái már az 1860-as évek-
ben világhíressé tették, korábbi műveit 1863-ban Pesten is
nagysikerű hangverseny népszerűsítette, s rajongói már 1872-
ben Wagner-egyesületet alapítottak fővárosunkban. (Pra-
hács Margit: *A Zeneművészeti Főiskola Liszt-hagyatéka*.
Zenetudományi Tanulmányok VII. k. Bp., 1959. 516. —
Jókai egyéb műveiben is említi, vö. *Regények* 31. k. 375.,
51. k. 112. stb.) Wagner említése tehát az 1860-as években,
amikor a *Sárga rózsza* játszódik, korántsem időszerűtlen.
Az *Istenek alkonyának* említése viszont anakronizmus: a
Nibelung-tetralógiát Wagner 1868 és 1875 között kompo-
nálta, a regényben említett opera mint e ciklus zárórésze,
utolsónak készült el, s bemutatására Bayreuthban csak 1876-
ban került sor.
- 22 *Götterdämmerung* — Wagner operája, az Istenek alkonya
- 27 *kámvája* — a kút kerítése, kávája
kankalin — a gémeskút ostorának a kútba járó végére vasalt
reteszes horog, amelyre a vedret akasztják
- 32 *göppöly* — másképpen gépely, régi, hagyományos techniká-
val kialakított vontató, teherhúzó készülék, „machina
tractoria”
- 144 : 19 *messzeldítő fa* — cserények, csősztyának, csárdák mellett,
földbe ásott magas farúd; az oldalába ütött ágakon felhágva
széles terepet lehet áttekinteni, emberi, állati mozgásokat
figyelni
- 21 *kupcihér* — dologkerülő, naplopó vagy főkolompos, főcsahos
- 145 : 22 *devernyáztál* — mulattál, loptad a napot, tivornyáztál
- 146 : 5 *hetes vászon* — a legdurvább aprószöszből a hetes bordában
szőtt, zsáknak, ponyvának használt vászon, mángorlása nagy
testi erőt kívánt, a mángorolt vásznat befejezésül meg is
veregették, hogy felpuhuljon
elmángorollak, mint a hetes vásznat — a szóláshasonlat értelme:
megverlek
- 12 *asszentálták* — vö. 122 : 27
- 29 *csdék szarva* — a magyar fajta szarvasmarha egyik jellegzetes-

Lap: Sor:

sége; a fejtől elállóan nőtt, befelé csak a fejtől távol görbülni szarv

146 : 32 *harmadfű* — a ló korának megjelöléseként a fűre, azaz a legelőre való kihajtások száma; a ló tehát élete harmadik évében harmadfű

147 : 14 *egy metszőfoga sincs már folyúl* — Jókai itt egy korábbi adomáját szövi a regénybe:

„A francia háború ideje volt éppen, valami morva éllelmezési biztos bejött vágómarhákat vásárolni a hadsereg számára.

Az alispánnak gulyái voltak az alföldön, eladott belőlük néhány száz darab tulkot az érdemes biztosnak, kinek azelőtt éppen nem volt mestersége a marhakereskedés.

Antal megtudja ezt, s nagy titokban félrehívja a biztost, s fontos felfedezéseket tesz neki.

— Lásza az úr, minő gonosz csalárd ember az én princípálisom, hogy nem áttolja az urat is megcsalni. Íme, olyan vén marhákat adott el az úrnak, hogy egynek sincsen már felső foga.

A biztos rögtön szalad a csordához, nézi a fogait a megvert barmoknak, s szörnyűködve rohan az alispánra, látva, hogy a jurátus igazat mondott.

Ott azután majd megverték egymást, míg az érdemes biztossal meg lehetett írtetni, hogy a kérődző barmoknak nem szokott foguk lenni felül.” (*A jurátus és a princípális. A magyar nép adomái. Összegyűjté Jókai Mór. Pest, 1856. 115.*)

26 *megmeszelní* — vö. 142 : 6

32 *benn van az adoma* — az adomát Jókai *A jurátus és a princípális* címen először a *Déliabáb* című folyóiratban (1853. szept. 25. — 13. sz. 406.) közölte

33 *a tavalyi Kakas Márton kalendáriumban* — Jókai hasonló című naptára az 1859—1863. években jelent meg, az utalás tehát adalékkul szolgálhat a korszak meghatározásához, amelyben a mű cselekménye játszódik

148 : 6 *machoirja* — rágóberendezése, fogazata

16 *kásás tészta* — vö. 141 : 6; a tészta kásának az a változata, amelyben aránylag több a köleskása, mint a tészta

26 *sárgacukor* — másként németesen kandiszukor; égetett vagy felolvasztott és ismét megjegecesedett cukor, amely e folyamatok által sárgára színeződik

149 : 2 *szélfogó* — hűvös szélről, forró naptól védő enyhely; alkalmas botokkal feltámasztott féleresz alakú, többnyire azon-

Lap: Sor:

- ban három vagy négy szállítható korcolt nádfalból álló pásztoréptménny
- 149 : 6 *amióta „rönd” van* — célzás az önkényuralom bürokratikus rendeleteinek mindent szabályokkal korlátozó rendszerére
- 8 *a mátai tanyán* — a Hortobágy nyugati részén kialakult kisebb településen
- 11 *megabádjuk* — hagymával, fokhagymával, sóval, paprikával megfőzzük
- 12 *kiterítjük a gyékényre, hogy a napon szikkadjon* — a szárított hús, mint pásztorleledel a Kis- és Nagykunságon, a szabolcsi Mezőségen, a hevesi és borsodi síkságon és a Sajó vidékén is ismert volt. Említi Nagy Lajos király nápolyi hadjáratának krónikása, Matter Villani is. Baskír, kirgíz, kalmük analógiái alapján e konzerválási mód bizonyos típusa keletről származó hagyománynak bizonyult. (Vö. Paládi-Kovács Attila: *Szártított hús a pásztoroknál*. Műveltség és Hagyomány. XV—XVI. k. Tanulmányok a Hortobágy néprajzához. Debrecen, 1972—1974. 175—187.)
- 26 *dőghúson nőtt fel* — az elhullott marha, főleg a birka fogyasztása a régi pásztoréletben valóban szokásban volt, pusztán arra figyeltek, hogy az állat „ne háljon bőribe”, s így belét azonnal kivették és meg is nyúzták; a másik ilyenkor alkalmazott elv, hogy „ami egyszer megfől, attól nem lesz baj”, ezért az esett állat húsát kétszer is megfőzték, az első alkalommal a felforralás után a vizet leöntötték róla s csak ezután kezdtek hozzá friss vízben a tulajdonképpeni főzéshez. (Füvessy Amikó: *A pásztorok táplálkozása a tiszafüred-kócsi legelőn*. Műveltség és Hagyomány. XV—XVI. k. Tanulmányok a Hortobágy néprajzához. Debrecen, 1972—1974. 153—174. és Paládi-Kovács Attila idézett tanulmánya.)
- 32 *elrökönylt* — elijeszt
- 150 : 9 *Náduúvar* — nagyközség Hajdú-Bihar megye püspökladányi járásában
- 10 *Nagy-Iván* — Nagyiván önálló tanácsú község Szolnok megye tiszafüredi járásában
- 30 *Flammarion könyvét* — Camille Nicolas Flammarion (1842—1925) francia csillagász. Jókai itt a légköri jelenségekkel foglalkozó *L'atmosphère* című művére (megjelent 1872-ben) hivatkozik.
- 32 *Humboldt* — Alexander von Humbolt (1769—1859) német

Lap: Sor:

- természettudós és világotazó. Főműve *Kosmos* címen (1845—1862) öt kötetben, enciklopédikusan foglalja össze kora természettudományainak eredményeit.
- 150 : 33 *Bompland* — a név a természettudományok mai tájékoztató szakmunkáiban nem szerepel
- 151 : 13 *fenyér* — bokros sík vidék
- 17 *walkürök* — a germán mitológia fényes fegyverű harci nemtői; szűzek, akik az istenek akaratát végrehajtják: eldöntik a csaták sorsát, a harcosokat diadalra segítik vagy halálba taszítják. Alakjuk Jókai korában Richard Wagner Walkür című operája által vált Európában közismertté.
- druidák* — a Róma által leigázott ókori Gallia papi rendjének férfi és női tagjai. Szertartásaikról, kötelességeikről, római kori sorsukról Jókai kora Bellini *Norma* című operájából kaphatott népszerű formában tájékoztatást.
- 152 : 11 *igazság* — igazoló irat, igazolvány, bizonyítvány
- veterinárius* — állatorvos
- 18 *Polgár* — Tiszapolgár néven is emlegetett helység a Tisza mellett, nagyközségi közös tanács társközsége Hajdú-Bihar megye debreceni járásában
- 19 *Csege* — Tiszacsege nagyközség Hajdú-Bihar megye debreceni járásában
- 154 : 16 *kordé* — egylovas, kétkerekű kocsi
- 155 : 7 *kapicdny* — lókantár
- 15 *A legény nem felelt* — Jókai az alábbiakban orvosi pontossággal ismerteti a szkopolamint tartalmazó mandragora- vagy alraungyökér hatását. Napjaink méregtana szerint is „nagyobb adagjai egészséges embernek is zavartságot, hallucinációkat, kábultságot, izomgyengeséget, csaknem teljes mozdulatlanságot okoznak. Az ember nehezen beszél és nyel, torka száraz, légzése hörgő a nyelv hátracsúszása miatt, a pupilla tág, a pulzus szapora; majd mély álmot következik, amelyből másnap kábultan, fejfájással ébred és semmire sem emlékszik. Kezdetben pulzusgyérülést okoz, később mérsékelt tachikardiát”. (Ld. Issekutz Béla: *Gyógyszertan*. Hatodik kiadás. I. k. Bp., 1959. 121.)
- 157 : 13 *nyélbe sütni* — a kovácsmesterség és általában a népi vasmegmunkáló, eszközkészítő gyakorlat egykori hagyományára utaló kifejezés. Egyes szerszámok, pl. az ásó vagy kapa vasalkatrészeit megtüzesítve húzták a fanyélre, hogy lehülve annál szorosabban, keményebben tartsanak. Napjainkban

Lap: Sor:

- „nyélbe ütni” alakjában él tovább a kifejezés, a megváltozott technikának megfelelően.
- 160 : 14 *canis tota mater* — ebadta
- 162 : 2 *összekummva* — behúzva, foga közé szorítva
33 *mizeriek* — mizrikordianusok vagy irgalmasok; betegápoló szerzetesrend tagjai
- 163 : 23 *visum repertum* — láttelel
- 165 : 1 *karafina* — általában a hosszú csőrű, díszes kávé, ecetes vagy olajos kannák neve; itt: ivóedény betegek részéte
27 „*Hogy ne volna jó világ?*” — máig énekelt, népszerű dal; közismert refrénje: „csebogár, csebogár, Sári ne dobálj!”
- 166 : 29 *Becirker* — az önkényuralom rendszerében megszüntették az ország hagyományos megyei beosztását, és helyette kerületek szerint történt a közigazgatás, igazságszolgáltatás stb. A kerület német 'Bezirk' neve adott nevet a kerület tisztviselőinek, a rendszert kiszolgáló, népünk körében gúnnyal emlegetett, 'Bezirkereknek'. Itt a *Becirker* értelme: kerületi vizsgálóbíró.
34 *auditor* — a kihallgató; regement-auditor: hadbíró
- 167 : 15 *Dömötör napján* — október 26-án
- 168 : 13 *Verlaub* — engedély
32 *flagrans* — itt: tettenéréssel bizonyított, azaz nyilvánvaló, letagadhatatlan
- 171 : 10 *búvár* — a búvárfélék (*Colymbidae*) néven ismert, hegyes, árhoz hasonló csőrű, jól bukó és úszó madárfélék közös neve, amilyen pl. nálunk a búbosvöcsök (*Podiceps cristatus*)
kárakatoná — nagy, evező lábú, nálunk is előforduló madár (*Phalacrocorax carbo*)
15 *ónodi vásár* — a Borsod megyei községben minden hónap első csütörtökjén tartottak kirakodó és állatvásárt
20 *kalangya* — itt: több boglyányi szénából rakott szénakazal
21 *süthetjük a makkot* — tölthetjük tétlenül az időt
27 *karcos* — vö. I 34 : 14
- 172 : 2 *cserzdvarga* — a nyersbőr kikészítésével is foglalkozó csizmadia
5 *krispin* — vállra kanyarítható rövid köpeny
28 *varjúköröm* — valószínűleg a varjúszem vagy farkasszőlő néven emlegetett mérges növény (*Paris quadrifolia*), amelynek virágjából jellegzetes fekete bogyó alakul ki
32 *méhser* — vízzel hígított méz, amelyet felfőzés és fűszerekkel való ízesítés után élesztő hozzáadásával erjesztettek

Lap: Sor:

- 172 : 32 *gebula* — a maszlagos redősirom (*Datura stramonium*) szlovák neve a Felső-Vág vidékén. „A debreceni cigányok is tudnak a maszlag néven ismert *Datura stramonium* halmérgezésre való használatáról. Ők — ha eljutnak a Tisza valamelyik holtágához, a Berettyó, a Hortobágy partjához — az összetört magot kenyérbélbe gyúrva szórják a vízbe.” (Gunda Béla: *Ethnographica Carpathica*. Bp., 1966. 95.)
- 173 : 6 *kifúrják a fejét* — juhok veszedelmes betegsége, a kergeség esetén alkalmazott eljárás. A pásztor az állat kifúrt koponyájából eltávolítja a hólyagférget, a galandféregnek a juhok agyában fejlődő ivadékát
- 16—17 *a debreceni kántus* — a kollégium nagymúltú énekkara messze földön híres volt, temetésekre távoli vidékekre is meghívták.
- szénior* — a kollégiumok életében a diákság vezető tisztsége; valamely idősebb, tekintélyesebb tanuló, akit az ifjúság vezetőjéül választ
- 174 : 11 *Hauzkenyek* — házi szolga; a német Hausknecht szó, népünk kiejtése szerint
- 175 : 9 *derendócia* — hadd-el-hadd
- csak úgy kíndalkozik itten a a nagyhatású színpadi jelenet* — ez az írói megjegyzés mintha arról tanúskodna, hogy Jókait a mű drámai átdolgozásának terve is foglalkoztatta. (Vö. a színpadi feldolgozásokról szóló fejezetet a regény keletkezéstörténeti részében.)
- 29 *mind kék inget, gatyát viselnek* — néprajzi hitelű források általában a pásztor nép, főként azonban a gulyások vászonruháinak sötét — sziürke, fekete vagy kék — színről emlékeznek meg
- 30 *előbb zsírban kifőzik a vásznát* — a friss szalonnazsírban kifőzött vászonruha vízhatlan és féregmentes (vö. Kresz Mária: *Magyar parasztviselet 1820—1867*. Bp., 1956. I. k. 26.); amellet mint Kuthy Lajos írja, „puhán és fehérén” tartja viselőjének bőrt. (*Hazai rejtelmek*. Pest, 1846. I. k. 82.) A forrásértékű közlések általában nem az anyagul szolgáló vászon előzetes, hanem a megvarrt ruhadarabok utólagos zsírba mártásáról, disznóhájjal, szalonnával való bekenéséről beszélnek. Az ilyen ruhaneműt egész nyáron mosás nélkül szokták hordani. Főként pásztoemberek viselete volt. E mellett alkalmilag más, mosott inget, atyát is viseltek.

Lap: Sor:

175 : 32 *Kotty belé, szilvalé!* — kíváncsiak, főként gyermekek elhallgattatására használatos szólás. (Vö. Csefkó Gyula: *Kotty belé, szilvalé!* MNy, 1947. 48—51.)

176 : 31 *ohati pusztán* — Ohat ma Egyek nagyközség tartozéka állami gazdasággal, 1973-ban 20 házzal, 265 lakossal

177 : 5 *pasasér* — az 'utas', 'utazó' jelentésű német, 'Passagier' szó népünk kiejtése szerinti változata; Jókai ilyen értelemben használja a szót a vásárról vásárra utazó kupec jelölésére

13 *drvatőzeget* — vö. 139 : 22

20 *Emlékezünk arra az adomdra* — Jókai az adomát 1876-ban Erdélyben hallotta, amikor *Egy az Isten* című regényéhez végzett helyszíni tanulmányokat. (*A honvág*y. Üstökös, 1876.)

„Ma már tudjuk, hogy Teleki Sándor és Komáromy Gyuri, két kiváló vezéralakja a magyar emigrációnak, azokban a vigasztalan napokban, amik majd feltöltötték, majd elaltatták a reménységet, a hazába ismét visszatérhetni, — együtt időztek Genfben, s ott segítettek egymásnak építeni a fellegetvárakat.

Minden érzékenység gyöngeség: így a honvág is az; férfiak nem szokták azt megvallani egymásnak, hogy fáj a szívük; inkább elütik tréfával.

Egyszer künn sétálnak többed magukkal a mezőn, s intézik a magas politikát. Teleki Sándor e közben észre veszi, hogy Komáromy Gyuri elmaradott a társaságtul, s valamit felszed a gyepről, s azt alattomban, hogy senki észre ne vegye, a zsebébe csúsztatja.

Rálesett, hogy mi az, amit gyűjtöget, s megütközve látja, hogy az semmi más, mint száraz tehéntrágya.

Megvárta, hogy egyedül maradjon vele, s megkérdezte tőle:

— Hát te mi a tatárnak szeded fel a mezőről a tehéntrágyát?

Komáromy Gyuri fülig pirult e szóra, mint a tetten kapott szerelmes.

— Bolondság! — Már csak megvallom neked — Mikor hazamegyek, bezárokódom a szobámba, tányérra halmozom ezt az összeszedett tárgyatőzeget, meggyujtom: — s aztán annak a bűze mellett azt képzelem, hogy odahaza vagyok, az én kedves alföldemen.

Mind a kettőnek a szeméből kicsordult egyszerre a könny
. . . Erre a bolondságra!”

Lap: Sor:

- 178 : 10 *hídlásba* — a Hortobágyon a 'hídlás' az istállók kelleke, deszkából, gerendából álló alkotmány, amelyen a lovak, tehenek tisztogatása történik; itt: komp
- 18 *átvándoló kötél* — a folyó fölött egyik partról a másikra kifeszített kötél, ehhez van erősítve a komp, hogy a víz árja el ne sodorja, s ebbe kapaszkodva vontatja át a révész a a kompot a folyón
- 25 *kopotyu* — kisebb-nagyobb gödör, amelyben eső után megreked a víz, s alkalmilag halak is maradnak
- 33 *kontumácia* — késlekedés; a latin szó eredetileg az igazságszolgáltatás műszava, amellyel a tárgyalás elől megszököő vádlott megátalkodott magatartását jelölik
- 179 : 11 *Oken* — Lorenz Oken (Ockenfuß) német természetbúvár (1779—1851); a maga idején művei inkább költőiségük, mintsem tudományos szakszerűségük által váltak népszerűvé
- 181 : 18 *kalapzsír* — a sokat hordott kalap belső karimáján hajzsírból, izzadságból, porból lerakódó réteg
- 24 *marhaextemporizáció* — marha-rögtönzés; a marhák váratlan megfutamodása a bűzös füst elől
- 29 *nye styekas!* — ne ugass! A morva hajcsárokhoz intézett figyelmeztetés
- 31 *D. V.* — a hortobágyi csárda régebbi állapotáról szólva Kuthy Lajos is említi e monogrammot: „A bútor mindenütt két—három fehér vagy inkább sárgult fenyűág, zsáktalan tavalyi szalmával, ugyanolyan asztal, s néhány festetlen szék . . . És ezen együgyű eszközökre ákombákom s irgalmatlanul van besütve a D V bilyog, mely annyit tesz: Debreczen városa. Ez egy dicséretes ősszokás, mely marhán és ékszeren, fíról-fíra, nagy tiszteletben gyakoroltatik”. (*Hazai rejtelmek*. Bp., 1906. I. k. 23.)
- 182 : 27 *cifra ménés* — vö. 123 : 18
- 183 : 4 *nemes ménés* — a Helytartó Tanács 1837-ben rendelte el, hogy „Debrecen város köteles az Ohati pusztán nemesebb nóniusz lovakból ménest fenntartani”. (Vö. Béres András: *A Hortobágy néprajza. Hortobágy a nomád Pusztától a Nemzeti Parkig*. Szerk. Kovács Gergelyné és Salamon Ferenc. Budapest, 1976. 252.)
- 12 *a hegyi ló kidill* — kifárad, kimerül a homokos úton
- 14 *vezérmén* — amelynek kolomp van a nyakán, s amely köré a többi ló csoportosul

Lap: Sor:

- 183 : 16—17 *mikor Minerva megteremtette* — Minerva, a római mitológia istennője, (pontosabban Minervának görög mitológiai megfelelője, Pallasz,) nem a ló, hanem a kocsi feltalálója, teremtője, sok egyéb hasznos eszközünk mellett. Mint az eke, a hajó, a fazekasmunkák, a cipőkészítés stb. létrehozója az emberiség hasznos iparágainak, foglalkozásainak védője.
- 184 : 3 *Csáthy uram kalendáriumában* — Csáthy György 1804-ben alapított nyomdát Debrecenben, mintegy fél évszázadon át maga is vezette, utóbb a munkát családtagjai folytatták. Kiadványai közé tartozott az évenként közrebocsátott, népszerű debreceni kalendárium is.
- 7 *asztronómia* — tréfásan: a kalendáriumban közölt vásárrendadataira épített következtetés
- 14 *tocsgó* — sáros, vizenyős hely, amelyet pl. kaszálónak használnak
- 15 *csődör* — mén, a lovak hímjé
- 18 *magas karimájú túri süveget* — férfiak részére posztóból készült, felhajtott peremű magas, hengeres vagy csúcsos süveg
- 19—20 *ánginét* — sűrű szövésű, sárgás színű gyári vászon, angin
- 185 : 19 *saroglya* — a szekér hátulsó, lécből készült s a szekérderek lezárására szolgáló része
- 30 *karambolpárti* — billiárdjátzsma
- 31 *Bika* — a város főutcáján az 1880-as években épült vendégfogadó, ahol 1889. május 23-án Jókai is megszállt; neve szerint is a mai híres Arany Bika szálló elődje
- 186 : 3 *elserkentve a masinát* — meggyújtva a gyufát
- 5 *remonda* — a még betanítatlan ló
- 6 *nyerges* — a szekér vagy kocsi elé balkéz felől befogott ló; ha a kocsis nem bakról, hanem nyeregből hajt, úgy a nyereg ezen a lovon van; innen e ló neve
- rudas* — a szekérrúd mellé jobboldalt befogott ló
- 15 *ispitdly* — kórház
- 28 *fisléder* — halbőr, tárcafélére akkor a harcsa bőrét használták, megfelelő kikészítés után
- 30 *váltó* — a tőkés rendszerű gazdálkodás különleges hitelezési eszköze; értékpapír, amelynek aláírója, az ún. kibocsátó, kötelezi magát, hogy hitelezőjének, az ún. rendelvényesnek a megjelölt pénzszeget meghatározott időpontban megfizeti. Minthogy a váltóból eredő jogokat az ún. forgatás, azaz az iratra rávezetett nyilatkozat által másra is át lehet ruházni, a váltónak Jókai korában, a kapitalista gazdálkodás virágzása

Lap: Sor:

idején különös jelentősége volt, főként bonyolultabb hitelezési műveleteknél.

187 : 4 *kalamáris* — tintatartó
kalamus — író toll

188 : 26 *Dömötör napján* — vö. 167 : 15

189 : 6 *az egyszéri csizmadia elugrotta a szőlőjét* — Jókai az anekdoták gyűjteményének egyik késői kiadásában „Elugrotta, mint debreceni csizmadia a szőlőjét” címen a következőképpen mondja el:

„Úgy volt az, hogy Babos uram szőlőt vásárolt harminc bankóforinton; jó homoki szőlőt, amin a bor is termett, ha igaz. Kiment tehát, hogy már ő szőlős gazda, megnézni, hogy mit vett? Persze azt még nem tudta, hogy a szőlőbírótság régen meghozta azt a határozatot, mely szerint minden szőlős gazda, miután csekély a gát, tartson rendet és kerüljön az ajtajára, senki pedig a tulajdon gátján át ne merjen ugorni, másoknak rossz példaadás végett, öt bankó forint büntetés terhe alatt; még perszebb, hogy tehát ezt nem tudva Babos uram, választá a legrövidebb utat, s átveté magát a gáton. Láta azonban ezt a cselekedetet a szőlőpásztor, de nem kiálta rá érte: gondolta magában, majd vissza is fog ez még ugorni.

Babos uram tehát bejárván, ahol a tüske miatt járhatott, felszedvén a posztóruhájára éktelen mennyiségű koldusdiót, amit bicsakkal kell kifeszegetni a szőr közül, miután itt amott kiismeré a szőlőplántát a dudva közül s egy keserves szem szőlő kettéharapásával elvásolta három napra a fogát, jöve vissza nagyon betelt szívvel s ugrék megint keresztül a gáton, ahol azt csekélyebbnek találta.

Ekkor aztán megfogá a pásztor.

— Álljon meg kegyelmed. Öt forint a beugrásért, öt forint a kiugrásért, summárum fizet kegyelmed tíz forintot büntetésbe.

— Én ? fizetek ? tíz forintot ? A mért beugrottam, kiugrottam ? Nohát várjon kend egy kicsit, majd beugrom még kétszer, visszaugrom kétszer; aztán tartsa meg kend magának a szőlőt.

Ekképen hatszor átszökvén a bakháton, szerencsésen elugratta magától a szőlőt; melyből közmondásul maradt minden olyan rossz szőlőre, ami a gazdájának többbe kerül, mint amennyit behoz, hogy, „jó lesz azt elugratni”. (*A magyar*

Lap: Sor:

- nép élcze szép hegedűszóban. Harmadik bővített kiadás. Bp., 1872. 266—267. E címen a gyűjtemény első kiadása.)*
- 189 : 22 *ungorkodás* — ingerkedés, kötekedés
- 24 *flóres* — a forint szó szellemeskedő latinra fordításával alkotott kifejezés; értelme: virágok
- 32 *Vasárnapi Újság* — képes hetilap, az önkényuralom korának különösen népszerű folyóirata. 1854. március 5-én Pákh Albert szerkesztésében indult meg; főként megjelenésének első éveiben Pákh betegeskedése miatt a lap szerkesztői teendőt nagyrészt egyedül Jókai végezte. (Vö. JCB 4. k. 547—556. és JLev 1. k. 149., 161—163., 170—172., 178—179., 182.) Mint a lap munkatársa utóbb is folyamatosan egyes rovatok gondozója volt, számos elbeszélését, cikkét jelentette meg a folyóiratban. A lapnak számos közleményét viszont forrásul használta, kivált pályája második felében frott műveihez. Olvasói főként a közép- és kismemesség, valamint általában az értelmiség köréből kerültek ki, de népszerű hangvétele iskolázottabb parasztjaink körében is kedveltette.
- Politikai Újdonságok* — hetilap, a Vasárnapi Újság testvér-lapja. 1855. január 7-én ugyancsak Pákh Albert szerkesztésében indult meg, 1867-től Heckenast Gusztáv, majd Nagy Miklós szerkesztette.
- 190 : 10—11 *hogy a katonaságbul kiszabadítsam* — Decsi Sándor félévíg katonáskodott Mezőhegyesen mint katonacsikós; azután — mint a regény elején olvassuk — „a nemes város letette érte az ezer forint váltságot” (vö. 123 : 16)
- 16 *trafikát* — kereskedelmi fogást; a számadó fontoskodó beszédmódjának jellemző példája; azt sejteti, hogy a, 'trafic', 'trafiquer' szóból a 'trafikos', 'trafikál' szavak nyelvünkbe városi lakosságunk közvetítésével, mint kereskedelmi kifejezések kerültek át; a számadó úrhatnám beszédében is így kapnak helyet
- 20 *Ariadné* — görög mondai alak; krétai királylány, aki egy gombolyag fonállal ajándékozta meg a krétai palota útvesztőjébe hatolt Thészeuszt, hogy a görög hős a menet közben lepergetett fonál segítségével megtalálja a palota mélyéből visszavezető utat is
- 30 *kommóció* — testmozgás; Jókai korának kedvelt orvosi műszava, mint javaslat az elkényelmesedett életmóddal járó egészségzavarok megszüntetésére

Lap: Sor:

- 191 : 1 „Azért, hogy én szegény vagyok . . .” — népdal, Jókai Erdélyi János gyűjteményéből is ismerhette. (*Népdalok és mondák*. I. k. Pest, 1846. 79.; vö. Gulyás József: *Jókai és a népdalok*. Ethn., 1925. 140.)
- 13 *csereklýe* — száraz nád, ághulladék
- 16 *toklyó* — tavalyi, azaz egy vagy másfél éves bárány
- 17 *tedrista csikósok* — csikós-szerepben fellépő színészek, népszínművek csikóst alakító szereplői. Jókai megjegyzése arra vall, hogy a regény esetleges színpad változatát mérlegelve, művét a népszínműveknél valósabb, élethűbb színezetűnek képzei.
- 19 *suvasztani* — eltüntetni, ellopni
- 22 *fehér ecetes* — Zelízy Dániel írja a pusztai emberek táplálkozásáról: „Ezen nagy testület visz magával egy hétre való főtt ételt; az egyik füstölt húsból főzve, ecettel megsavanyítva, vagy disznó körömből, sódarból vagy friss tehén húsból főzve ecettel megsavanyítva, hagymával, a másik tormával bőven keverve készül, a harmadik tejfel helyett tojás sárgájával van habozva; az egyik hagymás ecetes, — a másik tormás ecetes, — a harmadik fehér ecetes néven ösmeretes; mindnyája nagy fazekakban lantornával (száritott marhabél) bekötve jut ki a mezőre, hol azokat földbe ásva, a hét egyes napjain a gazdaszony által otthon meghatározott sorrendben veszik elő.” (*Debreczen sz. királyi város egyetemes leírása*. Debrecen, 1882. 263.)
- 23 *töltött káposzta* — Zelízy szerint „vasárnap főttárgya az étkek sorozatának”. (Uo. 270.)
- 24 *espékes* — fahéjjal, mézzel ízesített bableves, nagyobb gazdák-nál főzték. (Ecsedi István: *A debreceni és tiszántúli ember táplálkozása*. Debrecen, 1935. 25.)
- 24—25 *mind az öt bojtár együtt vacsordl a számadóval* — ti. a bográcsot körülülve, ki-ki a maga hosszúnyelű kanalával
- 192 : 1 *marcafánk* — marcipán; cukorból, mandulából márcsal, azaz méhserral készült sütemény. Készítését Jókai az OMM-ben részletesen leírja (vö. 3. k. 302.). Más művében is említi (így JKK 65. k.). Nevének eredeti latin alakja „*Marci panis*”; értelme: 'Márk kenyere'.
- 6—7 *a diákok háromszögletű kalapban jártak* — II. József korára utaló megjegyzés. A XVIII. század régi diákviselésének emléket megőrizte a debreceni kollégium könyvtárának falán függő régi kép, amely a hajdani széniort zsinóros dolmány-

Lap: Sor:

- ban, hajporosan, tászlisan, háromszögletű kalapban ábrázolja.
- 193 : 8 *szerezők csillaga* — az esti vagy esthajcsillag, azaz a Vénusz
20 *foglalak masinába?* — vö. a 134 : 32, ahol a gulyásokhoz vetődő bécsi festő vetette fel a kérdést: „nem lehetne ezt a munkát inkább lóerejű géppel végeztetni?”
- 20—21 *hajtsalak kutat húzni?* — vö. 143 : 32: az ott emlegetett göppölyről a számadó gulyás is Decsi Sándorhoz hasonlóan vélekedik: „a gulyás inkább a saját tenyerét töri, mint hogy a lovát kínozza a göppöly hajtásával”.
- 194 : 4 *timpós pázsit* — a timpó (Potensilla tormentilla) lápos helyeken termő, az Alföldön inkább csak szórványosan előforduló gyógynövény; virágai hosszú kocsányon ülnek, csészéjük két, négylevelű körben helyezkedik el, szíromlevelei arany-sárgák, tövüknél narancsszínű folttal
- 7 *szuperlát* — ágymennyezet
- 27 *„bojtár kettőse”* — a Castor és Pollux. (Vö. Schalk Gyula: *Az ősmagyarok csillagos ege*. Csillagászati évkönyv az 1974. évre. Bp., 1973. 225.)
- 27—28 *„árvalédeny pillantása”* — a Sirius (Uo. 229.)
- 29 *„kaszás csillag”* — egyik legrégebb csillagnevünk, az Orion csillagképének három csillaga; népünk szemlélete szerint a „sánta Kata”, azaz a Sirius, a „kaszásnak” viszi az ebédet (uo. 225.)
- 28 *„bujdosók lámpása”* — az Aldebaran (uo. 226. l.). Kandra Kabos, csillagneveink egykori jeles kutatója, „történelmi emlékü” csillagneveink közé sorolja, de a név közelebbi jelentését nem adja meg. (Vö. *Az ősmagyar csillagos ég*. ItK 1896. 441.)
- 29—30 *„három király csillaga”* — lehet, hogy meghatározott csillagot jelölő népi elnevezés, amely azonban csillagneveink jelentős részéhez hasonlóan ma már „szinte beazonosíthatatlan” (vö. Schalk i.m. 230.). Lehet azonban, hogy Jókai más esetekben is használt fogással a hiteles adatok sorát megszakítva, játékosan a „három király járás” néven emlegetett népszokás csillagkellékének nevét iktatja a csillagnevek közé, amelyet egyébként egyik elbeszélésének címeként is felhasznált. (*A három királyok csillaga*. NK 88. k. 207. s. köv. 1.)
- 30 *„hetevény” csillaga* — másnéven a fiastyúk, azaz a Plejadok csillagképe
- 31—32 *„mennyország ablaka”* — csillagneveink sorában ismeretlen; ismeretes viszont a „mennyország ajtaja” mint nép-

Lap: Sor:

nyelvi adat, a szivárvány elnevezéseként. (Vö. Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia*. Pest, 1854. 1.)

- 196 : 10 *táptos* — táltos
25 *mándli* — férfiak többnyire kék posztóból készült ruhadarabja, rövid derekú, többnyire ujjas; a felálló gallérú dolmánytól kétoldalt kigombolt gallérhajtókája különbözteti meg.
- 198 : 27—28 *nincsenek megvasalva* — nem patkolták meg őket
- 199 : 4 *hóka* — vö. 118 : 9
9 *billog* — a ló bőrébe tüzes vassal beleégetett tulajdonjel
22 *korlátrekeszték* — a lovak, szarvasmarhák, juhok számára korláttal bekerített tér elkülönített, elrekesztett része, ahol az elfogott bitang állatokat tartják
- 200 : 9 *leket láttak* — a 'lélek' szó népünk babonáiban kísértetet, hazajáró halottat jelent, amelyet az ember nem lát, csupán bizonyos jelekből, pl. az állatok nyugtalanságából következtet jelenlétére
- 201 : 8 *ökörfarkkoró* — népi nevén királydárda (*Verbascum thapsus*), a tátogatók növénycsaládjának legelőkön, réteken, utak mentén látható jellegzetes növényneve. Magasra nyúló szárának sárga virágait gyógyszerként, teának használják.
24—25 *egy hujjban* — egyhajtásra; a szó a népnyelvben eredetileg az egyhuzamban — |pihenőtől pihenőig — átdolgozott (főként földmunkával eltöltött) időt jelzi
- 203 : 30 *hosszúfüllű paripa* — szamár; a 19. század elején a tolvajlások elszaporodása miatt lótartástól eltiltott juhászok „paripája”
31 *lécium* — népi nevén ördögcérna vagy semfű-semfa, élősövények, kerítésnek használt cserje
- 204 : 1 *klézli* — üvegpohár vagy üvegcancsó
7 *szélanya* — népünk szemlélete szerint a szél közepét, magvát a forgószél felavarta poroszlop jelzi; innen az elnevezés
9 „*Mikor a juhász bort iszik . . .*” — népdal, Jókai saját helyszíni gyűjtése:

„Mikor a bojtár bort iszik
Szőke szamár szomorkodik
Ne szomorkodj szőke szamár
Majd elmegyünk a nyáj (után)”.

(Vö. 26. notesz [14. v.] *Följ*. II. 418. Teljes szövegét közli Ecsedi István: *Hortobágyi pásztor- és betyár-nóták dallamokkal*. Debrecen, 1927. 99—102.)

19 *akáciuskodol* — akadémuskodsz

Lap: Sor:

- 204 : 31 *kutyanyelveikből* — a Schmerling-korszak (1861—1865) ujjnyi hosszú, piros alapszínű papirosszeletnyi tízkrájcárosainak neve népünk ajkán
- 205 : 4 „*Hat jó kutyám farkas nyomán . . .*” — népdal a fentebb idézett „Mikor a juhász bort iszik” kezdetű dal utolsó, 16-ik versszaka. Jókai a Hortobágyon jegyezte fel. (Vö. 26. sz. notesz. [15. r.] *Följ. UU.* 418.) Teljes szövegét közli Ecsedi István id. mű 102., a nyáj terelésekor alkalmazott rendnek Jókaiétől eltérő, hiteles bemutatásával:

„Kutyám megyen farkas nyomán,
Magam pedig a nyáj után,
A két bojtár a két szíln,
Fakó számár a közepn”.

- 206 : 15 „*Ha te tudnád, amit én . . .*” — népdal, Jókai saját hortobágyi lejegyzése:

„Ha te tennád, a mit én?
Ki babája vagyok én,
Te is sirnál, nem csak én,
Keservesebben, mint én.”

(Vö. 25. sz. notesz [1. v. és 3. v.]. *Följ. II.* 375. és 377.)

- 31 *Vérvölgy* — határrész Hajdúszoboszló és Debrecen között, korábban vasúti megállója is volt. A néphagyomány szerint Szejdi Achmed temesvári basa 1660-ban itt érte utól és koncoltatta fel azokat, akik Szoboszlóról elmenekültek. (Vö. H. Fekete Péter: *Hajdúszoboszló és a hajdúság pusztulása 1660-ban.* Hajdúböszörmény, 1960. 18.) A valóságos, szélesen elnyúló völgy (egykori folyómeder) birtoklásáért a 18. században hosszú pereskedés folyt a két hajdúváros között, minthogy a völgy és vidéke kiváló termőterület. (Dankó Imre szíves közlése.) Ma Ebes önálló tanácsú község tartozéka, 1973-ban 25 házában 97 lakosa élt.
- 207 : 16 „*Én vagyok a petri gulyás . . .*” — népdal, ismert a Hortobágyon is. (Vö. Ecsedi István: *Hortobágyi pásztor- és betyár-nóták dallamokkal.* Debrecen, 1927. 67.) Jókai Erdélyi János gyűjteményéből is ismerhette. (*Népdalok és mondák.* I. k. Pest, 1846. 217.; vö. Gulyás József: *Jókai és a népdalok.* Ethn. 1925. 135.)
- 208 : 29 *Jákob pátriárka* — történetét a biblia Mózes 1. könyvében beszéli el (Genezis 30. feje.)

Lap: Sor:

- 209 : 3 *mint a pünkösdí legátus* — Lacza Ferkó a csikós bibliás szavaira ugyanazzal válaszol, mint Klári a regény elején: „legátusnak is eljárhatnál Balmaz-Újvárosba vasárnaponkint” (Vö. II : 123 : 23)
- 211 : 19 *ámbitus* — folyosó; Hortobágyon a csárda homlokzata előtt folyosó fut tizenhárom, közel egyforma kiképzésű árkádívvel. (Sápi Lajos leírása a *Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékek helyei, népművészete*. Szerk. Szöllősi Gyula. Debrecen, 197. 142.)
- 30 *Mózes járkáltatta a zsidó népet* — a biblia előadása szerint Egyiptomból való kiszabadulása után a zsidó nép negyven éven át bolyongott a Sinai félsziget pusztaságain. (Vö. Mózes II. s köv. könyvei.)
- 213 : 11 *megrítkulnának a párbajok* — az önbíráskodás e méltatlan, a Bach-korszak alatt elharapózott szokása sokat foglalkoztatja Jókait, tanulmányt ír róla, s bár kényszerhelyzetbe kerülve, két ízben maga is párbajozni kénytelen, elvileg egyértelműen a szokás ellen foglal állást. (Vö. *A párbaj a magyar irodalomban régebbi időkben*. A Hon 1879.)

***

Értékes segítséget nyújtottak munkánkhoz Csüry István, Karácsony Sándor, Miklós József Rafael, Molnár Balázs, Rózsa György, Szabó Miklós és Viljo Tervonen. Fogadják hálás köszönetemet.

Különös köszönet illeti az időközben elhunyt Molnár Józsefet, aki lektorként működött közre e kötet munkálataiban, és a Jókai-életmű rajongó értékelésével, gazdag irodalomtörténeti ismeretek birtokában tanácsaival hozzájárult feladatunk teljesítéséhez.

SÁNDOR ISTVÁN

A KÉPMELLÉKLETEKRŐL

- I. Jókai arcképe az 1890-es évekből (Bp. Petőfi Irodalmi Múzeum)
- II. Jókai-mottó és arckép a KCSL 1889. jan. 1-i számának címlapján (OSZK)
- III. Az *Aki a szívéért . . . c.* kisregény egyik jelentős forrásának, Ferdinand Wüstenfeld *Mekka-város történetének* címlapja (MTA Könyvtár, Keleti Gyűjtemény)
- IV. Az *Aki a szívéért . . . c.* kisregény fontos magyar forrásának, Decsy Sámuel *Osmanografidjának* címlapja (OSZK)
- V. Jókai a Hortobágyon 1889. május 21-én (Gondy fényképész felvétele. Petőfi Irodalmi Múzeum Művészeti Tára, 1706. leltári sz. Vö. E. Csorba Csilla: „Bardti emlékül — Jókai Mór.” *Jókai Mór összes fényképe*. Bp. 1981. 121.)
- VI. Delelőn (*Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. VII. k. Magyarország. 2. rész: Az Alföld. Szerk. Jókai Mór Bp. 1891. 303. Pataky László rajza nyomán)
- VII. Szélfogó (Uo. 307. Pataky László rajza nyomán)
- VIII. Csikósok a Hortobágyon (Uo. a 296. lap mellé beragasztott színes tábla. Vágó Pál festménye nyomán)

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 321
 Abbása, el 311
 Abd-el-Motalleh-ibn-Ghaleb 232
 Abdul Hamid 232
 Abonyi Lajos 395
 Ábrahám 235—237, 240, 241,
 273, 279, 301, 305, 307—310,
 319
 Abu Bekr 310, 320
 Abu Hanifa 309
 Abu Lahab (Abdul-Uzza) 314
 Adomaitis, J. 336
 Ady Endre 400—402
 Ali, Mohamed unokaöccse 320
 Arany János 300, 321, 325, 373,
 405, 412, 420, 423
 Arany László 449
 Aspelin-Haapkylä, Eliel 338

 Bajza József 361
 Baksay Sándor 395
 Bálint Sándor 451
 Balogh István 445, 447
 Bánhidi László 341
 Baranyi Ferenc 340
 Barmekida-nemzetség 276
 Barsi Béla 341
 Barta János 258, 259, 423
 Basilides Zoltán 341
 Bayer István 454
 Behár György 340
 Békéssy László 448

 Bellini, Vincenzo 457
 Benedek Elek 215
 Benedek Marcell 426
 Benedekfalvi Luby Margit vö.
 Luby Margit
 Beöthy László 406
 Beöthy Zsolt 251, 252, 406—409,
 411, 420
 Béres András 364, 383, 447, 451,
 461
 Berzsenyi Dániel 322
 Bibó Lajos 405
 Bihari Gáborné Eszényi Anica 321
 Bilicsi Tivadar 341
 Bodenstadt, Friedrich von 324,
 325
 Bodó Imre 365, 451
 Bognár Cecil 256
 Boissier, Gaston 335, 410
 Bompland, francia fizikus 334, 457
 Borg, Felix 338
 Borový, František 335
 Bozó László 340, 341
 Brockhaus, Friedrich Arnold 297
 Buday Dezső 417
 Burton, Richard Francis 219,
 233—235, 248, 301, 302, 304,
 305, 307—310, 312, 313
 Buziday Szedlmajer Imre 297

 Collins, William Wilkie 230
 Crapelet, Amable M. 297

- Csákányi László 341
 Császár Elemér 254, 413
 Csáthy György 462
 Csefkó Gyula 460
 Csendei, I. 336
 Cserzy Mihály 451
 Csiky Gergely 407
 Csokonai Vitéz Mihály 370, 371
 Csüry István 469
- Daguerre, Louis Jacques 325
 Danford, Betarice 335
 Dankó Imre, 321, 366, 429, 453, 468
 Dávid Gyula 426
 Dayka Margit 340
 Deák Sándor 341
 Decsy Sámuel 219, 235, 294, 296—299, 301—307, 309—313, 315, 317—319
 Dégi István 341
 Dely Mátyás 357—360, 380—381, 385—388, 389—390, 402, 430
 Dely Zsuzsa 260
 Demeter Tibor 225, 333
 Dercze Lajos 351
 Devicet nemzetség 232
 Dickens, Charles 230
 Diószegi Sámuel 305, 306
- Ecsedi István 449, 452, 465, 467, 468
 Edison, Alva Thomas 323
 Edvi Illés Pál 320
 Erdélyi János 448, 465, 468
 Erdélyi Pál 256, 406, 420
 Erődi Béla 319, 325
 Erzsike, csárdai szolgáló 385—387
 Ézsau 310
- Fatima, Mohamed leánya 320
 Fazekas Mihály 305
- Fekete Péter, H. 468
 Fenyő István 361
 Ferber József 243
 Ferenczi Zoltán 225, 333
 Ferencz József, uralkodó 345, 442, 451—452
 Fesler, Ignaz Aurel 300
 Feszty Árpád 344, 346, 355—360, 378—379
 Feszty Árpádné Jókai Róza 234, 237, 343, 344, 346, 348, 355—360, 379—380, 386—389
 Feszty Masa 234
 Flammarion, Camille Nicolas 334, 656
 Fleischer, M. H. L. 248
 Földes László 334
 Földi Mihály 339
 Fülöp János, gulyás 357, 392—393
 Fűvessy Anikó 383, 456
- Gaál Mózes, ifj. 253
 Gál János 257, 333, 335, 414—415
 Gáll István 340, 341
 Gárdonyi Géza 405, 427
 Gáspár Imre 347—354
 Gedeon György 297
 Gellei Kornél 341
 Gensch, Rudolf 225
 Gerasch, Franz 391
 Géresi Kálmán 352, 354
 Gergely Gergely 294
 Germánus Gyula 314
 Goldziher Ignác 248, 304, 307
 Gondy, fényképész 357
 Görbe János 340
 Greguss Zoltán 339, 340
 Gulyás József 254, 416, 442, 446, 448, 449, 465, 468
 Gunda Béla 459

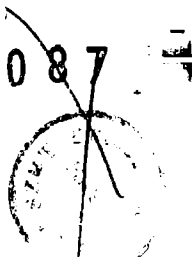
- György István 339
 György László 341
 Gyulai Pál 255, 258, 407, 423
- Habicht, M. 248
 Habsburg, Rudolf főherceg 229,
 230, 344—348
 Habsburg, Stefánia főhercegnő
 230, 345
 Hafiz 318, 325
 Hágár 235, 237, 278, 294, 301,
 310
 Haltsonen, Sulo 338
 Hammer-Purgstall, Josef 312,
 316, 321
 Hankiss János 234, 257, 404,
 419—421
 Harun-al-Rasid 244, 245, 247,
 265, 307, 311
 Hecht-Cserhalmi, Irene 336
 Heckenast Gusztáv 464
 Hegedüs Géza 429—430, 444
 Hegedüs Tibor 339
 Heicke, Joseph 391
 Herman Ottó 371
 Herczeg Ferenc 254
 Homérosz 450
 Horn Emil 410
 Horn, Émile (Émilie) 335
 Horváth Ignác 250
 Horváth János 361, 367
 Hradsky, Ladislav 335
 Hugo, Victor 261
 Humboldt, Alexander von 334
- Illés próféta 299
 Ipolyi Arnold 467
 Issekutz Béla 457
 Izmaél 237, 273, 279, 282, 301,
 310
 Izsák 241, 310
- Jablonkay Gábor 257, 293
 Jákób 310
 Janke, Otto 225
 Jankó János 248, 299, 319
 Jensen, Hans 326
 Jókai Eszter vö. Vályi Ferencné
 Jókai Mórné Laborfalvi Róza 226
 233
 Jókai Róza vö. Feszty Árpádné
 Justh Zsigmond 395
- Kadidzsa, Mohamed felesége 320
 Kalicza János 396
 Kalicza Johanna 396
 Kaliwoda, Franz 391
 Kállai Ferenc 341
 Kamarás Gyula 340
 Kámory Sámuel 248
 Kandra Kabos 466
 Karácsony Sándor, gimn. tanár
 400, 469
 Karczag Vilmos 338, 354—358,
 363, 379
 Karlovits Károly 325
 Kármán József 320, 321
 Katona Lajos 366
 Katona Piroska 423—424
 Kéki Béla 326
 Keleti László 341
 Kemény Zsigmond 258
 Kenedy Géza 330
 Kerényi Ferenc 436
 Kibédi Ervin 341
 Király György 253
 Király István 425
 Klaniczay Tibor 424
 Kléen, Emil 334, 336, 410
 Kodolányi János, id. 405
 Kollarz, Franz 391
 Komáromy György 442, 460
 Komlós Aladár 347
 Koncz Gábor 340

- Kormos Márta 340
 Kósa Barna 350
 Kossuth Lajos 442, 452
 Kovács Gergelyné 364, 365, 429, 447, 451, 461
 Kovács Károly 341
 Kozák András 340
 Kőrösi László 335, 410
 Kresz Mária 459
 Kriza Ildikó 430
 Kriza János 430, 446
 Kunos Ignác 249
 Kuthy Lajos 396—398, 459, 461

 Langsch, Karl 336
 Larousse, Pierre 315
 Lázár György 421—422
 Leffler Béla 334, 411
 Légrády Sándor 330
 Lengyel Dénes 215, 424, 426
 Lévi 325
 Ligeti Lajos 263
 Littmann, E. 248
 Luby Margit, benedekfalvi 442

 Mahomed próféta l. Mohamed
 Maklári János 341
 Maltzen, Heinrich Freiherr von 237, 239, 302, 303, 306
 Manninger György 340
 Mária Terézia, uralkodó 283, 318
 Markus, O. 336
 Mátyási József 452
 Mayerhoffer, Gustav Narcissus 225, 335
 Mednyánszky László 349, 363
 Mérimée, Prosper 430
 Mészöly Gedeon 452
 Meyerbeer, Jakob 316
 Mezei József 260, 261, 427
 Michelangelo, Buonarroti 326
 Miklós József Rafael 469

 Mikszáth Kálmán 231, 250, 251, 335, 344, 345, 346, 395, 412, 420, 425
 Mirza Shaffi l. Bodenstadt, Friedrich von
 Misoga László 340
 Mohamed próféta 236, 240, 280, 283, 284, 286, 290, 297, 298, 303, 307, 309, 319, 320
 Mohamed ben Idrisz 310
 Molnár Balázs 372
 Molnár József 243, 321, 327, 428, 445, 469
 Móricz Pál 402
 Móricz Zsigmond 339, 402—405, 425, 427
 Mózes 324—326
 Murányi Ármin 227, 231

 Nagy Bella 295
 Nagy Ignác 419
 Nagy János, csikós 372
 Nagy Lajos, király 456
 Nagy Miklós, irodalomtörténész 216, 259, 337, 341, 402, 421—423, 425—427, 430—431
 Nagy Miklós, újságíró 464
 Nagy Sándor 327, 417, 419
 Nánássy Ferenc 355—357
 Németh G. Béla 430, 431
 Nerva Traján l. Trajanus
 Nógrádi László 411

 Oken, Lorenz 461
 Oláh Gábor 368, 412
 Oltványi Ambrus 293
 Omár kalifa 310
 Othmán-ibn-Affán 320
 Otrokocsi Nagy Gábor 312, 321

 Pákh Albert 464
 Pákozdi csikós 356, 379—381, 386—388

- Paládi-Kovács Attila 456
 Pándi Pál 425
 Pataky Miklós 340
 Pécsi Ildikó 341
 Pécsi Sándor 341
 Pecze István 356
 Pecz Vilmos 302
 Pegoraro, Giorgio 336
 Petelei István 395
 Péterfy Jenő 250, 251
 Péter Zoltán 342, 379
 Petőfi Sándor 419, 423
 Petzval József 325
 Pintér Jenő 257, 418
 Piros Ildikó 340
 Prahács Margit 454
 Puskin, Szergejevics Alexander
     430

 Rab László 355
 Radó György 229, 333
 Ranftl, Matthias 391
 Rebatel, utazó 297
 Révész, André 336
 Rotter, Ludwig 225
 Rousseau, Jean Jacques 426
 Rózsa György 469
 Rózsahegyi Kálmán 340
 Rudolf trónörökös I. Habsburg,
     Rudolf

 Salamon Ferenc, szerkesztő 364,
     365, 429, 447, 451, 461
 Sándor István 383, 430, 449
 Sándor Tamás 469
 Sára, Ábrahám felesége 301, 310
 Sárosi Bálint 322
 Sasburg, F. C. H. 334
 Schalk Gyula 466
 Simonffy Imre 349
 Sivirsky Antal 333, 3334
 Ślaski, Jan 333

 Solymossy Sándor 252, 411,
     415—416
 Sőtér István 257—259, 261, 262,
     342, 420, 425

 Szabadfalvi József 374
 Szabó Attila, színművész 341
 Szabó Lajos B. 353
 Szabó Miklós 469
 Szabolcsi Miklós 424
 Szadi, Musarif uddisz bin Muszlih
     uddin Abdullah 318, 319
 Szakáts Zoltán 340
 Szaladin szultán 299
 Szalimon, J. 336
 Szauder József 424
 Szávay Gyula 230
 Szekeres László 295
 Szemák István 253, 254
 Szemes Mari 341
 Szendrey Zsigmond 416
 Szerb Antal 418—419
 Szigeti József 398
 Sziklay Ferenc 257
 Sziklay János 417
 Sziklay László 347
 Szilády Áron 325
 Szilágyi Dezső 357
 Szilágyi Ferenc 427—428
 Szilágyi István 373
 Szinnyei József id. 243, 410
 Szirmay Antal 300
 Szirtes Ádám 341
 Szokolay István 297
 Szőgyény László 230
 Szöllösi Gyula 374
 Szörényi Éva 340
 Szűcs István 351, 352, 354, 391,
     400, 453

 Taine, Hyppolite 414
 Takács Lajos 371

- Tang Csen ji 336
 Telegdi László 354
 Teleki Sándor 442, 460
 Terjék József 263
 Tervonen, Viljo 338, 469
 Tevfik effendi 232
 Thaly Kálmán 352
 Thököly Imre 300
 Tirant, utazó 297
 Tisza Kálmán 350
 Tiszay Andor 424
 Toldy Ferenc 361
 Tolnai Lajos 251
 Tomanek Nándor 341
 Tompa Sándor 341
 Tóth A. Pál 340
 Tóth Béla 442, 451—452
 Tóth Ede 398—400, 409
 Tömörkény István 396, 425,
 427
 Török Bálint 300
 Török Károly 445
 Trajanus Marcus Ulpius 298
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 39 5
 Turóczi-Trostler József 321

 Vágó Pál 347, 349
 Vályi Ferencné Jókai Eszter 344
 Vámbéry Ármin 249
 Ványi Ferenc 257, 418
 Varga Balázs 370, 424
 Vas Gereben 395, 419

 Vass Károly 339
 Veress Zoltán 428
 Verga, Giovanni 430
 Vernay, Johann N. 225
 Verne, Jules 253
 Vigano házaspár 447
 Villani, Matter 456
 Vincze Zsuzsa 340
 Voltaire 321
 Vörösmarty Mihály 248, 361,
 420, 449

 Wagner, Richard 365, 454, 457
 Wainio, Niilo E. 335
 Wechsler, Ludwig 225
 Weilen, Joseph 344, 345
 Weil, Gustav 247
 Weissling, Heinrich 336
 Würtz Ádám 224
 Wüstenfeld, Ferdinand 220, 239—
 243, 297, 298, 301, 302, 305—
 307, 309—317, 319, 320

 Zaid-ibn-Amr 319
 Zelenák Béla 341
 Zelizy Dániel 352, 353, 400, 448,
 465
 Zoltvány Irén 226

 Zsigmond Ferenc 255, 256, 343,
 368, 413—414, 417—418, 445
 Zsurzs Éva 340

170087

TARTALOM

AKI A SZÍVÉT A HOMLOKÁN HORDJA

1. FEJEZET	
Alof-beth-gomál mollah	7
2. FEJEZET	
Tefik bej és a próféta	10
3. FEJEZET	
A drága hold és az olcsó hercegnő	17
4. FEJEZET	
El-Kába Yehram	30
5. FEJEZET	
A szultánleányok regéi	38
6. FEJEZET	
A szép Gamila története	47
7. FEJEZET	
A gonosz Abu Lahab legendája	53
8. FEJEZET	
Amitől a férfi arca fehér lesz	57
9. FEJEZET	
Amitől a férfi arca még pirosabb lesz	60
10. FEJEZET	
Az a szív a homlokon	67
11. FEJEZET	
Palmyra, az eldorádói hercegnő	74
12. FEJEZET	
Ismét az Alof-beth-gomál mollah	81
13. FEJEZET	
A paradicsomban	89
14. FEJEZET	
A zöld leány tanácsa	105
15. FEJEZET	
Mit talál Tefik bej el-Gázi? — otthon	111

SÁRGA RÓZSA

I.	115
II.	118
III.	135
IV.	154
V.	164
VI.	165
VII.	171
VIII.	177
IX.	182
X.	193
XI.	202
XII.	211
Végső búcsú Lengyel Dénestől (Nagy Miklós) . .	215
Jegyzetek	217
Aki a szívét a homlokán hordja (Végh Ferenc) . .	219
Rövidítések	219
Kézirat, kiadások, fordítások	221
Kötetkiadások	224
Idegen nyelvű kiadások	225
A regény keletkezése, forrásai	226
Irodalom	250
A regény fogadtatása és visszhangja	250
Szövegváltozatok	263
Tárgyi és nyelvi magyarázatok	293
Motívumrokonság	293

Sárga rózsza (Sándor István)	329
Rövidítések	329
Kiadások, fordítások	330
Kötetkiadások	332
Idegen nyelvű kiadások	333
Drámai, film- és rádiófeldolgozás	337
Drámai feldolgozás	337
Filmváltozatok	338
Rádiójáték	341
A regény keletkezése, forrásai	342
A regény címe	342
A debreceni út	344
A pusztá mint háttér	361
Néprajzi alapok	366
A cselekmény kibontakozása	375
A regény hőseinek mintái	378
A cselekmény rendje	394
Irodalmi előzmények és források	395
A regény irodalmi hatása	400
Irodalom	406
A regény fogadtatása	406
A regény utóélete	411
Szövegváltozatok	432
Tárgyi és nyelvi magyarázatok	441
Motívumrokonság	441
A képmelléletekről	470
Névmutató	471

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

★

A szerkesztésért felelős
TÓTH SAROLTA

★

Műszaki szerkesztő
HORVÁTH ANIKÓ

★

A kötésterv
KECSKEMÉTI ANNA
munkája

★

Terjedelem: 24,3 (A/5) fv + 8 oldal melléklet

★

88.16664 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest
Felelős vezető: Hazai György

